

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI
ÖSSZES
MŰVEI

REGÉNYEK

33

GOROGTŰZ

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR, ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

33.

JÓKAI MÓR

GÖRÖGTŰZ

(1877)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

Sajtó alá rendezte
RADÓ GYÖRGY

Lektorálta
SZATHMÁRI ISTVÁN

LELTÁRBOL
TÖRÖLVÉ

LELTÁRBOL
TÖRÖLVÉ
KÖNYVTÁR
L. SZ. 101.668

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1970

RIUMIN

I. AZ ARANY SZIMATJA

A hedzsira ezerkétszáznegyvenedik esztendejében, a keresztyén időszámítás szerint 1836-ban, egy hatalmas hajóhad jelent meg Szucsuk-Kaleh előtt; több volt ötven vitorlánál.

Ez a hajóhad tizenötezer orosz katonát hozott magával Anapából, egész hadjárathoz való ágyúparkkal, lőszerrel s a jövő télre kitartó élelmi készlettel ellátva.

A hadigályák, lőtávolba érve, horgonyt vetettek, széles oldalakat ágyúik sorával a part felé fordítva, s a szállítóhajók vízre bocsáták dereglyéiket, amikre a partra szállítandó fegyveres nép kezdett átrakodni.

Az orosz főparancsnok, Veljaminoff tábornok, a csapatvezéreket magához hivatva az admirálhajó födélzetére, ott osztá valamennyinek a napiparancsot. A cserkeszek erődét, Szucsuk-Kaleht és a Szemes folyócska másik partján fekvő hasonló nevű várost gyors megrohanással elfoglalni az első feladat, s csak akkor, ha ez nem sikerülne, szólnak bele az öreg ágyúk. Eszerint minden csapatnak ki lett mutatva a maga működési célja, s az egyes dandárvezetők a hadművelet összefüggő tervezetével megismertetve.

Utolsónak maradt egy fiatal ezredes, ki a hajón hozott csapatok egyedüli lovasságát, a csernomori kozákoknak egy ezredét vezényelte.

— Riumin! — mondá neki a tábornok. — Te azalatt, amíg gyalogságunk a várost elfoglalja, lovasságod két szotniájával felnyomulsz a Szemes medrén, az most elég sekély. Igyekezni fogsz, a meredek part által eltakarva, a folyamon levő dereg-

lyéket elfoglalni, s azután annál a négyszögletű fehér épületnél, amit távcsővel jól kivehetsz, előtörsz a folyammederből, s azt az épületet elfoglalod. — Neked jutott a legnehezebb feladat; mert amíg társaidnak csak férfiakkal lesz dolga, neked leányokkal kell elbánnod. — Az a fehér épület a leányvásár rakhelye. Ide hordják a cserkeszek azokat a szépségeket, akiket a sztambuli és kairói kereskedők a háremek számára megvásárolnak. A ramazán ünnep közeledtekor néha kétszáz cserkesz leány is van e házban. Ezeket kézre kell kerítened. És azután fejed rajta, hogy katonáid a leányokkal semmi baromságot el ne kövessenek. Magadra is ügyelj nagyon, hogy valamelyiknek a szemébe mélyen bele ne találj nézni. Mert a cserkesz leányok szeme tele van varázslattal. Aki a cserkesz leányt megveszi rabnőnek, az magát adta el a cserkesz nőnek rabszolgául. Nagyvezérek és szultánok is voltak már ilyen rabszolgák. S a cserkesz nők szemeiből háborúk és palotaforradalmak jöttek elő. Neked pedig baj volna ilyen rabságba esned, mert az elfogott cserkesz leányok felől az a határozata a cárnak, hogy azok bántatlanul szállíttassanak Moszkvába. Azt tudod, hogy minden cserkesz leány egy övet visel a derekán, amit csak a vőlegénynek szabad törével kettévágni. Ennek az övnek sértetlenül kell maradni. Mert ezek a leányok, kiket le kell foglalnod, az „Új Jeruzsálem” zárdában apácáknak fognak neveltetni. Eszerint e lefoglalásnak kettős célja van. Egyik az, hogy a barbár leányvásár a cserkesz partokon megszüntetessék, másik pedig az, hogy a bennszülött leányokból alkalmas hittérítők neveltessenek, kik később hazájukba visszahozatva, a keresztyén vallást és a civilizált szokásokat a már meghódolt kaukázusi népek leányai között sikeresen terjesszék. Minden térítés az asszonyok útján megy leghatályosabban. Valamint a pogányok fanatizmusát is leghevesebben élesztik az asszonyok. — Megértettél. — Tehát a rableányok hánjában történekről nekem és a cárnak felelsz. — A gyermekeket azonnal felvilágosítod, hogy semmi bántásuk nem lesz. — Ha a lefoglalás után meg-

támadtatol, s nem védheted az állásodat, egyenkint mindegyiket egy lovas mögé ültetve, magaddal elhozni törekszel. — Ha őreik rájuk gyűjtanak a hánt, a leányokat a tűzből kiszabadítod. — Ha védnék magukat fegyverrel, cserkesz leányoknak az szokásuk, hagyod magadat és társaidat szűrni, vágni; leánykéz nem üt mély sebet; de vissza nem vágysz; lefegyverzed őket, s kárt nem ejtesz bennük. További parancsaimat elvárod. — Mehetsz!

Kalamoff Theodorovics Riumin Oleg ezredes az első dereglyébe szállt be, mely a tengeröbölből a Szemes folyó torkolatába evezett fél szotnia kozákkal, kik paripáikat a dereglye mellett úszatva vitték magukkal, s távcsövével folyvást kém-szemlészte a kijelölt magas fehér épületet.

Riumin délceg, daliás alak volt; érdekes halavány arc, veresbe menő hajzattal, bajusszal és szakállal. Nagy felhősziürke szemében volt valami mélabús kifejezés, ami a harcias alak tekintetét rajongó ábrándozóvá tette.

Tiszti rangját és érdemrendeit a törökországi balkáni hadjáratban nyerte, amikor még csaknem gyermek volt. Családja egyike az ős bojár törzseknek Oroszországban, akik azt mondták magukról, hogy nekik négy szabadalmuk van; egyik: „botokat osztogatni másoknak”; másik: „botokat senkitől nem kapni”; harmadik: „a cártól közvetlenül elnyomatni”; negyedik: „ha a nyomást nem tűrhetik, a cárt megfojtani”. Egy ötödik is volt, de ez már elavult, hogy a cárnak az ő családjaik valamelyikének leányaiból kellett feleséget választani.

Riumin sok költői hajlammal bírt, fantáziája elevenen kiszínezte a rábízott feladat drámai fejlődését. Tárgy egy byroni hőskölteményre. A felriasztott szépségek; a kétségbeesés harca magukat fegyverrel védő leányok s fegyvert nem használó férfiak között. Vajon mi lesz a neve annak a szépnek, akinek a törét ő fogja kicsavarni gyöngye kezéből? Zuelma? Fatime? Zoraida? Hogy fogja majd szelíd szavával felszárítani könnyeket. Lesz talán, ki a hős iránt szívdobogást érez majd, s tekin-

tetét rajta feledi epedőn. Akkor acéllá válni előtte, s azt mondani neki: „Tőlem megmenekülsz. Nálamnál nagyobb urad lesz. És nagyobb a szultánnál is, te az Isten menyasszonya vagy!”

A dereglye zátonyt ért, a kozákok felkaptak lovaikra, s Riumin az első fél szotnia élén megkezdte az előnyomulást a zátonyos mederben.

Az első utasítást, hogy a dereglyéket foglalja el, nem teljesíthette; azok el voltak már süllyesztve mind. Annál gyorsabban haladhatott a hán felé.

Egész odáig legkisebb ellenállást sem talált, a part mente kihaltak látszott. Azt hitte, kelepcébe csalják, ahogy a cserkeszek szoktak harcolni, váratlanul támadva ellenfeleikre. A karabélyt mindenki felvonva tartá, s a kivont kardot szíjra akasztva kézcsuklóján.

Mikor aztán a lejáráshoz értek, mely a hánhoz felvezetett, ott Riumin „hátra a fegyvert, s hüvelybe a kardot!” vezényelt, s úgy kaptatott fel a nagy négyszögű épülethez. — Kifelé egy ablaka sem volt annak. Aki a szabadba akar kinézni, az felmegy a háztetőre, mely lapos teraszokra van osztva. A hán kapuja nyitva volt; nem is állt előtte ő. Körülfogták azt hirtelen, elállták minden kijáratát, s azzal Riumin maga tört be legelő az udvarra, s onnan a szűk lépcsőn fel a rácsablakos tornácra, követve kozákjaitól. — Sehol még csak egy élő lelket se talált.

A hosszú termek, a boltozatos folyósok mind üresek voltak, a mozaikpadlaton még ott heverték az apró faszámolykák, amiket a keleti nők lábaikra kapcsolnak, mikor végigsétálnak a hideg kőpadlaton, s a fürdőterem nagy vízmedencéjében még ott úszkált egy hosszú piros szalag, mely valamelyik cserkesz nimfa hajából tévedhetett oda. A veres márványfalak tele voltak karcolva nevekkal és versekkel, miket az itt járt szép gyermekek irkáltak oda fel hajtartó nyilaik hegyével. A cserkesz írás olyan, mint egy arabeszk rajz egymásba font kacskaringós cikornyával.

Riuminnak arra az esetre nem volt semmi utasítása, hogy

mit csináljon — ha semmit se talál itt? Elég ideje volt a falakra írt arabeszkeket betűzgetni, s elolvasni az eltűnt tündérek neveit: „Leila, Zuelma, Zoraida” és az utánuk írt verseket. Jól értett cserkeszül.

Áközben várta, hogy talán majd akad valami feladata, ha megindul az erőd és város elleni ostrom. De hasztalan várt. Még csak egy lövés, egy kiáltás sem hirdeté, hogy itt ma vár-ostrom van és városelfoglalás.

Késő estig tétlenül ült a két szotnia kozákja a nyeregben.

Akkor egy nyargonc érkezett hozzá a tábornoktól, aki parancsot hozott a számára, hogy siessen őt felkeresni a városban.

Riumin csapatját első kapitányára bízva, maga sietett a nyargonccal Veljaminoffhoz.

Útközben minden utcán a már partra szállt orosz csapatokkal találkozott, amelyek a házakba igyekeztek magukat elszállásolni, Veljaminoff a főpiacon fekvő bazárépületben ütötte fel a főhadiszállását.

— Egy kis felsülésünk van — mondá a tábornok a belépő Riuminnak. — A cserkeszek nagyon jókor voltak értesülve közeledtünk felől, s a várt ellenállás helyett tökéletesen kiürítettek előttünk mindent. Egy élő ember vagy állat nem maradt a városban. Úgy látszik, még a golyákat is magukkal vitték. Az erődöt nemcsak szétrombolták, hanem még a köveit is behajigálták a tengerbe, azt nem is fogjuk újra felépíteni, hanem a Szemes torkolatánál hányunk új redoute-okat. Úgy hiszem, hogy te is csak az üres kalickát kaptad meg a madarak nélkül.

— Valóban, egy pár száz szentet ezúttal elszalasztott az ég — mondá gunyorosan Riumin.

— Franc-maçonszki! — feddé őt a tábornok. — Ne gúnyolódjál az éggel; mert megbánod. Tudod-e, hogy mi feladat vár most reánk?

— Úgy hiszem az, hogy miután a rabnőkereskedést megszüntettük, célunkat elérve, visszatérünk mindenestül Anapába.

— De nem az volt a célunk; hanem hogy itt helyet foglaljunk és azt megerősítsük.

— Mint igaz orosz katona, tartozom mindenben megnyugodni, amit nem értek.

— Kivétel történik veled, s meg fogod érteni azt, amihez erős segédkezet kell nyújtanod. Te a vakmerőségig bátor férfi vagy, Riumin; hajlamaid vannak a kalandorságra; egy kissé fantasztának is hiszlek; erős nyelvtanulási tehetséged ismeretes; ötleteid leleményességről tanúskodnak.

— Ön nagyon sok előnyt tulajdonít nekem, tábornok! — szólt Riumin, kit nyugtalanított ez a felülről jövő hízelkedés.

— Te jó színész is vagy; úgy tudom, hogy Moszkvában az udvar előtt játszottál is valami darabban, s mindenki bámulta nagyszerű alakítási tehetségedet. Még énekelni is tudsz.

Riumin csodálkozva rázta a fejét: hogy jön ez most mind szóba?

— Asszonyok, leányok elcsábításához pedig rendkívül értesz.

— Hanem hát mindennek mi köze a kaukázusi hadjárat-hoz?

— Tehát jobb szeretnéd, hogyha stratégiáról beszélnék veled? Az is meglesz. Azt már tudod, hogy a kaukázusi hadjáratot Szentpétervárott két eszményi szárnyra osztják, a jobb szárny és a bal szárny hadjáratára. A bal szárny támaszkodik a Kaspi-tengerre, a jobb szárny a Fekete-tengerre. Amaz nyomul előre a vladikavkazi hadi úton, emez az abház tengerpart mentén, s mind a kettőt elválasztja ez a hosszú sziklabirodalom.

— S mi köti össze?

— Ugyanez a sziklabirodalom.

Most már nem állhatta meg Riumin, hogy át ne vegye a szót.

— Aminek ahány aulja van, annyi nemzet lakik benne. Az arabok nem hiába nevezik a Kaukázust a „nyelvek hazájának”. Szuhum-Kaleh kikötőjében Strabo korában háromszáz-

féle nyelven kereskedtek, s mindezeknek a képviselői most is megvannak a Kaukázusban, egyik a másikat ma sem érti, egymással nem keveredik. Külön öltözetet visel, arca, alakja százféle néptípust mutat be, egy album az egész világ népeiből, ahol összekerültek a földabroszról letörült országok elnevezői, régen kihalt népfajoknak utolsó maradékai s azok között olaszok, görögök, franciák, kik a keresztes háborúból züllöttek ide, s jámbor németek, kik az atyáskodó württembergi fejedelmek pálcája elől menekültek Ázsia határára. Ilyen szép gyűjteménye az Úristennek csakugyan nincs második a kerek földön.

— S tudod, hogy miért kell nekünk bírunk mindezt a gyűjteményt?

— Sejttem. Először is azért, hogy legyen Oroszországnak egy nagy katonai iskolája, ahol béke idején is gyakorlati téren tanulmányozhassa fiatalságunk a hadviselést; másodsor, hogy bizonyos gőzöknek destilláló kazánul szolgáljon; amíg tudniillik a „seprű”-t Szibéria nyeli el. A nyílt lázadókat, összeesküvőket s aztán a rablókat, gyilkosokat a Bajkál és az Obi mellé küldjük; de akik csak filozófok, szabadkőművesek, vagy akik csak a vallási rajongás bolondjai, azoknak a számára igen jó lerakodóhely a Kaukázus. És harmadszor: ez az ország egy állomása a kelet-indiai útnak.

— Mind a háromban van valami — szól erre Veljaminoff nyugodtan. — De mindezek fölött van még egy fő indok, amit te még nem tudsz, és amit én most megismertetek veled. Jelenleg a kerek földön csak két ország hoz napfényre nagyobb tömegben aranyat*: Magyarország és Oroszország. Magyarország évenkénti aranytermése meg 8—900 pudra**, Oroszországé 350—400-ra. A többi ország alig jön számba. Ennek a bányászata is igen nagy költségbe kerül. Magyarországon

* 1836-ban még sem a kaliforniai, sem az ausztráliai aranytelepek nem voltak fölfedezve.

** Egy pud — 32 $\frac{1}{2}$ vámfont.

a kincstár csaknem mind rákölti a nyert arany értékét a kezelésre, s Oroszország bányáiban is, mint tudod, ötvenezer emberkéz működik a gépeken kívül, s bár a bányászok egy része elítélt bűnös, de azért ember és gép mégis kenyeret és köszönet fogyaszt, s a nyert nemes ércen alig van egyéb haszon, mint az, hogy annyi ércpénz kerül a földszínre, mint amennyit az irigy parasztok évenként elásnak a földbe, hogy *a gazdáik elől elrejtsek*. Az orosz birodalom nagyságának az aranytermelés nem felel meg.

Riumin pödörgetni kezdte a bajuszát fölfelé.

— Vagy talán már az ásványtanból is elég volt? — szölt Veljaminoff egész kedélyeskedéssel. — No, hát térjünk át a népismére. A legrégebbi írók feljegyezték, hogy a legelső arany hazája a Kaukázus volt. Valamikor a világkereskedelem volt ezen a helyen összpontosulva. Az aranyművesség hírhedt tökélyre fejlődött e hegyek országában, s a kaukázusi ötvösök még ma is remekmunkákat készítenek. Az ezüstniellozást sehol oly bámulatos szépen nem állítják elő, mint itt, s a fegyverek acélpengéi, miket a *szuanetek* készítenek, arannyal vannak át-dolgozva, amit *taus* művészetnek nevezünk, s ha meglátod egyszer a vladikavkazi, tifliszi bazárookban azokat a hazarpokat, a hosszú nyelű kancsókat, s azokat a gitár alakú kulacsokat, miket az öveken viselnek, miknek kullah a neve, s a csavart nyakú korsókat színaranyból, vagy csodálatos ezüst- és aranykeverékből, akkor el kell hinned azt az állítást, hogy a Kaukázus a leggazdagabb aranyország a földön; mert ide aranyat be nem hoz senki, ellenben kivisznek sokat külföldi kelmékért. De hol lehet ennek a gazdag aranytelepnek a hazája: ez a nagy kérdés.

Riuminnak az egyik válla fölfelé mozdult. (Biz ez nagy kérdés; de ő meg nem felel rá.)

— Látod: az Uralban elárulta az Ural folyam az arany ottlétét, Erdélyben elárulta az Aranyos, ezek a folyamok apró aranyzemecskéket, sőt egész termésarany-darabokat mostak

alá; de a Kaukázusból lejöő folyamok egyikéből sem lehet aranyat mosni. Annak a holléte eddigelé felfedezhetlen maradt. Mi folyvást toljuk minden irányban előre úttörőinket. Elébb egy kis meghódított népfajt; annak a nyomán egy kitelepített orosz községet, egy csoport nyugtalan raszkolnikot, egy-egy hazájából kiátkozott bezpopovcit, az emberiség ellen összeesküvő szkopcsikat; — a fanatikus hlisztiket — a bomlott agyú duhoborcikat; kik odahaza mind a rend fölforgatására törnek; itt pedig törik szépen előre az Elborusz, a Kazbek hegyei közé az utat a rejtett Eldorádóhoz.

— És tudják már, hogy merre van az?

— Hiszen, ha azt tudnák, akkor már mindent tudnának. Csupán csak egy kiindulási pontja van a talány megoldásának. A Kaukázusban van egy város: *Nuha*. Ez nevezetes a selyemvásárjáról. Évenként egyszer eljönnek a marseille-i és lyoni kereskedők ide, s ugyanekkor megjelennek a vásáron egy népfaj küldöttei, akik öszvérkaravánokat hajtanak föl, megterhelve selyemgubókkal. Tehát ezeknek olyan helyen kell lakniok, ahol hegyektől körülzárt meleg vidék van, kifejlett mezőipar és túlnépesedés. A selyemgubó ennek a háromnak a tanúja. Ezeket az embereket a kabardaiak *lázoknak*, a daghesztániak *udinak* nevezik. Egyik azt mondja, hogy keresztyének — a palesztinai hadjáratok maradványaiból települtek le; a másik egyiptomi ivadéknak állítja. — De se keresztyén templomba, se ozmán mecsetbe, se zsinagógába, se samán imahelyre, se Buddha-bálványhajlékba, se parz tűzimádóbarlangba nem látta őket senki bemenni soha; pedig azok országos vásár idején mind tele vannak hívekkel, kik a világ minden részéből idesereglenek. Hisz ez országban van az Ararát hegye: a népek kiindulási pontja; itt van, Bakuban, a legrégebb vallás, a tűzimádás székhelye, míg követőik távol Kelet-Indiában laknak, s onnan járnak ide búcsúra. Miért ne lehetnének „hegyeink” közt régi Isis-imádók is? Nyelvüket sem érti, amit egymás közt beszélnek, semmi tolmács. Egészen elüt az az itteni nyelvek

mindegyikétől, amik versenyeznek egymással a kimondhatatlan magánhangzók halmozásában. Ezeknek a beszédében kellemes hangzatosság van. Még azzal is megkülönböztetik magukat másoktól, hogy a leüléshez mindig valami magas helyet keresnek, s sohase ülnek le a földre keresztbe tett lábakkal, mint valamennyi keleti népfaj szokott, akár mohamedán, akár indus, akár kínai. Viseletük sem hasonlít ez ország egész múzeumot képező népruházatához. A szövetek drágaságán kívül kitünteti azt a viselt ékszerek sokneműsége, amiket meg sem tudunk nevezni. És aztán még a kengyelük hágója és paripájuk zablája is tiszta színaranyból van. Ami legnevezetesebb pedig, az, hogy köpenyeik elején vörös vagy fekete keresztet viselnek. A selyemgubó-terhet, amit magukkal hoztak, nem adják el pénzért, hanem cserébe vesznek értük kelméket és újabb találmányú lőfegyvereket. Pénzt nem fogadnak el, s pénzt nem adnak ki. Amely nap jöttek, aznap visszamennek; s senki sem tudja, honnan és hová?

— Tehát valószínűleg ezek a birtokosai annak az ország-résznek, ahol a Kaukázus aranytelepei vannak, amik a Kabarda és Daghesztán valamennyi ötvösének munkát adnak, s felfoghatóvá teszik, hogy még a legszegényebb cserkesznek is, ha rongyos is a ruhája, de a besmetgombjai nemes ércből vannak, s még a közharcosnál is a törhüvely, a saskamarkolat s a puska-agy ezüsttel, arannyal van kiverve.

— Látod, hogy rájössz az összefüggésre. Ha ezek a barbár népek a régi kezdetleges bányászat mellett ennyi nemes érccel tudják teleszórni ezt az országot, mi lenne még az eredmény, ha mi vennők e telepeket újabb kori tökéletesített művelés alá?

— Csak az a baj, hogy nem tudjuk, merre vannak.

— Az udi vagy láz nép tartományában.

— Hát hisz azt igen könnyű volna feltalálni. Olyankor, mikor a selyemgubó-eladók visszatérnek, a nyomukat kellene követni.

— Azt hiszed, hogy erre az ötletre te jöttél először? Szám-

talanszor megkísértettük. Az utánuk küldött kémek közül soha egy sem tért vissza. Próbáltunk erős kozákcspatokat elindítani az udii vásárosok után. Sohasem láttunk egy embert se közülök többet. Megbíztuk e feladattal a vidékkel és népekkel ismerős leghívebb grúziákat, összeteket, mind odamaradtak. Kísérletet tettünk örményekkel, akik a világ minden zugába be tudják magukat fúrni: mind odavesztek. Mi történt velük? Ki nem lehet találni. Ha kelepcébe csalták őket, ha fogságba estek, lehetetlen, hogy egy legalább ki ne szabadult volna közülök, aki hírt mondjon a többiről. Azt is megtevék az embereink, hogy postagalambokat vittek magukkal, amik által izenetet küldhessenek arról a helyről, ahonnan gátolva vannak a visszatérésben, leírva az addig bejárt utakat és tájakat; de még a postagalambok sem jöttek vissza.

— Akkor annak kellett történni — szólt Riumin —, hogy küldötteink csakugyan rátaláltak arra az országra, amit kerestek, de ott olyan jól érezték magukat, olyan szépnek találták a vidéket, a leányok szemeit és a szabadságot, s olyan jó fogadtatásban részesültek, hogy nem kíváncsoztak többé a küldöikhez vissza.

— Amit mondasz, azon nincs mit mosolyognod — szólt Veljaminoff. — Ez több, mint valószínű. Az egész Kaukázusban egy harmadrésszel nagyobb a nők száma, mint a férfiaké, s valamennyi „kartuli” faj, valamint az „adighé” faj minden törzse: a csecsenc, dzsiget, sapszuh, kiket „odakinn” mind cserkeszeknek hírnak, nevezetes arról, hogy leányai csodaszépek. S mert olyan szépek, mert fölöslegesek, mert van rá vevő, azért hát eladják őket. Természeti ráció szerint igazuk van. A leány otthon férjet nem kap, túl kell rajta adni, s a török fajnak még előnyére válik, ha a nemes kaukázusi típus idomító befolyást gyakorol rá, s aztán az eladott leányok nem lesznek rabnők, hanem úrnők. Ámde az udii nép gazdag. Az nem szorult rá, hogy szép leányait eladja. Ezért igen természetes, hogy a közéjük tévedt idegen férfi tárt karokkal fogadott ven-

dég, akit olyan láncokkal kötöznek magukhoz, amik legkevésbé eltéphetők. Kivált azok, kik szellemi képzettséget, bátorságot, tudományt és testi erőt visznek oda magukkal. Te Riumin, nem volna kedved azt az országot fölkeresni — és aztán hírt hozni felőle?

— Hátha én is ott maradnék, lekötve valami udii szépség bájaitól?

— Te nem maradnál ott: mert először is nincs olyan orosz tiszt a földön, aki az orosz hadseregben elfoglalt rangját a világ bármilyen más rangjáért otthagyná. Hadseregünkben szolgálnak franciák, németek, olaszok, de se francia, se német, se olasz nem dicsekedhetik azzal, hogy egy orosz *ezredes* beállt volna hozzájuk *tábornoknak*; pedig azok is vannak olyan derék nemzet, mint az udi. Téged visszahoznának az épaulette-jeid és az érdemrendeid.

— Én pedig tudok valamit olyan orosz főtisztekről, akik otthagyták a vállrőzsáikat és rendjeleiket, s kimentek idegen földre, nem új vállrőzsákért, hanem — kapálni; vagy ami még annál is rosszabb — könyveket írni.

— No de másodszor — s ez már csalhatlanabb biztosíték — te nagyon szereted a családodat. Vannak felőled pontos adataim. — Mikor Izmailoff ostrománál az egyik őrtorony elfoglalásakor úgy kitüntetted magadat, a falhasadékban, melybe a zászlót feltűzted, egy bokor saxifragát találtál, azt letépted s kebledbe dugtad. Bajtársaid kérdék, kinek lesz az? Azt mondtad: „Van egy kis hétesztendős húgom, annak küldöm emlékül”. Ez a húgod most tizenhat esztendős, s te őt most is nagyon szereted. — Amely napon a cár ezredesi rangra emelt, s rendjelét a hadsor előtt melledre tűzte, aznapon odahaza az apád keményen megdorgált, amiért elfeledtél neki kezet csókolni, s te sírtál, mint a gyermek, úgy kértél tőle bocsánatot. — Egyszer egy szép szeszélyes hölgynek udvaroltál, ki sokáig hajthatatlan volt. Mikor aztán egy napon azt tudatta veled, hogy ma nem lesz otthon a férje, s a kert felőli ajtó nyitva,

akkor az anyád arra kért, hogy kísérd el őt falusi jószágára. S te nem a légyottra mentél az imádottadhoz, hanem az anyádat kísérted el az útra, s ezért elvesztetted a szeretődöt. Te nagyon erős láncokkal vagy idekötve, hogy Udiban ne maradj.

— Ami azonban felesleges biztosíték, miután odamenni úgy sem szándékozom.

— De ha küldve volnál?

— Ha küldve volnék, az egészen más. Ha kiküldetem, akkor a tábornokom kiadja az utasítást. Legelőször is a térképen megmutatja, hogy hol van Udi? Azután megparancsolja, hogy mely úton haladjak előre? milyen és mennyi számú hadcsapatokat vegyek magamhoz? mennyi időre lássam el őket élelemmel? minő pontokon hagyjak hátra helyőrségeket? hol emeljek tuskóváracsokat? S ha azt parancsolja, hogy menjek az Elboruszra fel, s menjek addig, míg utolsó emberembe, utolsó töltenyembe tart, engedelmeskedem és úgy teszek. Katona vagyok, annak szegődtem.

— Hát ha azt mondaná — nem a tábornokod, hanem az orosz cár meghatalmazottja, hogy nincs itt semmi térkép, és nem tudja senki, hogy hol van a titokteljes udi nép országa? Sejteti sem lehet, mely út vezet hozzá? A te feladatod az, hogy találd ki ezt. Nem is kapsz semmiféle hadcsapatot, amit magaddal vigy az út kierőszakolására; hanem elindulsz egyedül, legfeljebb egy szolgát visesz magaddal, valami hű bennszülöttet, aki neked mint kalauz és tolmács szolgál az úton. Nem kapsz semmi utasítást. Mégy, amerre világot találsz. Keresed a kalandot. Nem visesz magaddal más fegyvert, mint a vadászpuskát, medve, párdúc és csőcselék elleni védelemre. Hatalmasabb ellenségeknél keresztülsegíted magad a barbárok erénye, a vendégszeretet felhasználásával. Kiadod magadat angol turistának. Az angolokat minden vad nép respektálja. Vagy más szerepet gondolsz ki. A lazisztáni trubadúrok az egész Kaukázust bejárják, s minden aulban szívesen látott vendégek. Te jól tudsz citerázni, énekelni is. Betanulsz

egy pár hőskölteményt, felveszed a cserkesz besmetet, fejedbe nyomod a papást s keresztül-kasul járhatod ily alakban az Elborusz és Kazbek minden rejtett völgyét. A férfiakkal együtt iszod a kacheti bort, míg a kupcsinában tart, s az asszonyoknak udvarolsz. Mámor között, szerelmi suttogás között legjobban kitudhatod a titkokat, amik tovább vezetnek. Ha találsz két néptörzset, mely egymásra féltékeny, az egyiket feltüzeled a másik ellen; fölhasználod úttörőnek, s ha végre rátalálsz küldetésed céljára, előveszed minden fölényedet, amit daliás alakod, lángeszed, ismereteid, bátorságod biztosít, s befészkeled vele magadat a legfőbbek bizalmába. Meghódítod asszonyaikat a csábítás varázshatalmával, s kitudod országuk titkait, gazdaságuk kútforrását, védő és támadó erejük nagyságát, erődítményeik elhelyezését, népszámukat, harcmódjukat, összeköttetéseiket és viszálykodásaikat. Tudomást szercesz vallási és társadalmi fogalmaikról, és mikor mindezt megszerezted, akkor vigyázva és minél gyorsabban visszatérsz. — Nos, mit szólnál ahhoz, ha ezt a megbízást intézném hozzád?

Riumin most már egészen komoly arcot mutatott.

— Hát azt mondanám rá, hogy a tábournok úr ma ugyan tréfáló kedvében van. Sajnálom, hogy jó kedve nem ragadt rám. Én katonának szegődtem. Megyek karddal, puskával, ahová küldenek, s elvérzeni kész vagyok az orosz birodalomért és a cárért; de komédiásnak nem szegődtem, hogy rajzalbummal mint angol traveller, vagy citerálva mint lazisztáni trubadúr barangoljam be a hegyeket; s cserkesz leányok szíveit meghódítani vállalkozzam. — Elég volt a tréfából ennyi mára! A többit másnak engedem.

Veljaminoff tábournok e szóra maga is komoly vonásokra ráncolta eddig családiasan mosolygó arcát.

— Igaza van önnek, herceg Kalamoff Theodorovics Riumin ezredes. Ez a mai nap különösen nem alkalmas a tréfálkozásra, beszéljünk valami komoly dologról. Ismer ön valami *Hertzen* nevű fiatal tisztet a hadseregben?

Riumin összerézzenet.

— Jó barátom — felelt ezután nyugodtan.

— Ön szokott vele levelezni is?

— Úgy hiszem, hogy levelezéseinket szigorúan ellenőrizhették.

— Azt nem mulasztották el. Önök egy társulatnak tagjai voltak, aminek a neve „orosz phoenix”.

— Az nem titok. A cár engedélye mellett alakult, s irodalommal és népismerettel foglalkozott. Az én részvétem tájak és népfajok ismertetésére vonatkozott.

— Tudom. Hanem ennek a társaságnak a tagjai politikai változások előidézésének gyanújába keverték magukat, s mindnyájan elfogattak és elítéltettek; maga Herten is. A nála talált levelek között önnek az iratai is előfordultak, s azoknak a nyomán az ön atyja házánál is kutatás történt, önnek a hazaküldött levelei után.

— Azok kizárólag családi érzelmekről szóltak! — sietett hevesen beleszólni Riumin, nem bírva elrejtteni felindulását.

— Lehettek bennünk célzatok, amik a társulat titkos irányzatára vonatkoztak. Ennek következtében a törvényszék kimondta önre a degradatiót; elítélte önt vállrozsáinak elvesztésére, érdemjeleitől megfosztására s hatévi közkatonai szolgálatra a gelendzsiki várórségben.

Riumin ajkaiba harapott, szemei úgy égtek, majd kipattan-
tak.

— Én még Anapában megkaptam önnek az ítéletét; de késtem a végrehajtásával. Azt gondoltam, itt a mód Szucsuk-Kaleh ostrománál egy különben vitéz katonának alkalmat adni, hogy becsületesen meghalhasson a csatában. Olyan helyre küldtem önt, ahol legbizonyosabb volt a hősi meghalás. Az önvédelmet is megtiltottam. Mit tehetek róla, hogy az ellenség ravasz fogása megghiúsította jó szándékomat.

— Köszönöm — szólt Riumin keserű mosollyal. — Tegyen ön velem, ahogy parancsolva van.

S azzal büszkén emelte föl a fejét, mint aki érzi azt, hogy leszámolt a világgal minden nagy uraival: „nincs semmije, és nem tartozik semmivel”.

— Hiszen ha ezzel be volna fejezve a szomorú történet! — mondá Veljaminoff —, de azt is meg kell még önnek tudnia, hogy ősz atyját, herceg Kalamoff Stefanovics Tódort, ugyanez ügy miatt elítélték Szibériába deportáltatásra.

— Atyámat! — kiálta fel Riumin indulatosan. — Az én szegény atyámat. — A hang elszorult a torkában.

Veljaminoff tábornok folytatá azzal a merev egykedvűséggel, mintha egy viaszalak beszélne el mindezeket.

— Egyelőre csak Jekaterinváriba küldték őt fogságra.

— Meghal, ha anyámtól elszakítják! — rebegé Riumin reszkető ajakkal.

— Hát hiszen nem szakítják el tőle. A hercegnő is követi férjét a fogságba.

— Hogyan? Az én anyám! Az én szegény, szenvedő anyám; akinek az életét csak a gondos ápolás tartja fönn, elhurcolva Szibériába! Megfosztva minden kényelemtől, ami beteg testét fenntartotta, megfosztva minden ápolástól!

A könny elfojtotta szavait; a nagy erős férfi elkezdett zokogni mint a gyermek, s arcát eltakarta tenyerével, ami kard- és lándzsaforgatásban kérgesült meg.

— Hiszen nem lesz megfosztva az ápolástól — vigasztalá őt Veljaminoff tábornok. — Ott lesz mellette leánya is.

— Micsoda? Még húgom is! — kiáltá fel Riumin, s könnyeitől nedves kezét most már ökölre szorítá. — Tatjánám! Az én kedves kicsinyem! — Úgy tudom, hogy menyasszony volt!

— Akkor meg ne mondja ön nekem a vőlegénye nevét, mert még azt is bajba keveri.

Riumint átfutotta a düh, fejébe tódult a vér; egy mozdulata azt árulta el, amint jobbjával vállrózsájához kapott, hogy saját maga akarja azt onnan letépni, hogy előljárójának a lábához s a szentséges hatalomnak a szeme közé vágja azt, s aztán sarká-

val tapossa össze vérével szerzett érdemrendeit; hanem a másikkal percben már lehűté lángba borult lelkét az a gondolat, hogy indulatoskodásával megint családjá sorsát nehezítené; aláérezte kezét, s csendes hangon szólt:

— Mennyi időre van atyám elítélve?

— Fogsága csak három évig tart, s a szelídebb fokozatú. Külön házban lakik. Igaz, hogy annak csak egy szobája van, s abban rajta és családján kívül még annak a négy katonának is ott kell tanyázni, akik őrizetére vannak rendelve, s akik közül egynek mindig ébren kell lenni és vigyázni minden mozdulatára. Hanem azt megszokja időjártával az ember.

— És ha a három év letelt?

— Akkor elszállítják Irkuckba vagy Nercsinszkbe, s az ólombányákban fog dolgozni. Itt már csak minden héten egyszer láthatja a családját, úgyhogy azok látogatják meg a bányában. Biz ez nehéz sors. De utóbb ezt is csak megszokja az ember. Itt megint három évig fog maradni.

— És azután?

— Azután felszabadul, s csupán bellebeztetni fog a tobojszki kerületbe, ahol a nyestvadászok telepét fogja szaporítani. Ez már olyan sors, ahol teljes szabadsága van mindenkinek —, de azt, mondhatom, hogy sohasé szokja meg az ember . . .

Riumin most már elhallgatott.

— No ugye, hogy ezek már elég komoly dolgok, Kalamoff herceg? — szólt Veljamineff tábornok. — Már most hát, *édes Riumin*, mit gondolsz, ne térjünk vissza az elhagyott tréfás tárgyra megint? Ha azt mondanám még egyszer: credj el, járd be, ami hegy és völgy van a Kubán és a Terek között; igyekezzél feltalálni azt a vidéket, amelyben a Kaukázus aranytelepei vannak; ha megtaláltad, jöjj vissza. Akkor megkapod újra vállrózsáidat, a vezényletet azon hadoszlopnál, mely e vidék elfoglalására lesz kiküldve, a kormányzó rangot e fölfedezett tartományban, s azon a napon vissza lesz híva a csalá-

dod, ha három év alatt hajtod ezt végre, a jekaterinvári fogházból, ha hat alatt, a bajkái ólombányából, ha kilenc alatt, a tobolszki vadászgunyhóból, s ismét visszakapja apád palotáját és uradalmait, anyád zselyeszékét és húgod a vőlegényét —, nem nevetnél ki veled?

— Elfogadom azt — suttogá Riumin.

— Ez már okos szó volt. — Most már rajtad áll a választás. Mint angol utazó akarsz-e barangolni, amihez sok pénz kell, de amennyi kell, rendelkezésedre áll; vagy pedig mint kóborló nemzeti bárd, amihez nem kell egyéb mint egy citera.

— A citerát választom.

— Az mindegy ám; mert ami pénz erre már egyszer utalványozva van, akár te viszed el, akár más; többet a maga kútforrásához vissza soha nem folyik.

— Akkor küldje ön el a nekem szánt összeget szegény atyámnak, hogy nyomorát enyhíthesse veled.

— Hidd el nekem, Riumin, hogy amennyi kézen ez a pénz keresztülmenne, a te apádhoz egy rézkopek se jutna el belőle. Majd segít az öreg magán. Megtanul kosarat fonni vagy pipát faragni. Az anyád is tud kártyázni, s megteheti, amit Trubeckoi hercegnő tett, hogy leül az örül berendelt katonákkal kártyázni, s mindennap elnyer tőlük annyi kopeket, amennyivel a családját élmezheti. Az asszonyok a megélhetés dolgában nagy mesterek. Te, ha csakugyan azt a vándorlási módot választod, amihez nem kell útiköltség, legjobban teszed, ha a fölösleges pénzedet elraktárod a bajtársaidal. Még most a kantintartónak vannak borai, s még most a tisztársaid megéljeneznek, ha megitatod őket; holnap, mikor megtudják, hogy degradálva vagy, úgylis elfelejtik nevedet.

— Megtudják?

— Természetesen. Nekem ki kell hirdetnem az ítéletedet és egyúttal azt, hogy megszöktél, s aki élve visszahoz, ezer rubel jutalmat kap. Ezzel kettős célt érek el: egyet azt, hogy te ugyancsak sietni fogsz magadat minél előbb túltenni mind-

azon a vidéken, ahová az orosz fennhatóság kiterjed, másikat pedig, a sokkal fontosabbat, hogy mihelyt e hirdetényem az ellenség kémei által, akikkel körül vagyunk untalan véve, szépen elterjed, téged abban az esetben, ha valahol mint idegent fölismernek, nemcsak hogy meg nem ölnék, sőt még oltalmazni fognak, s elősegítenek a továbbmenekülésben, azt gondolva, hogy a mi üldözöttünk vagy. Látod, hogy milyen jól gondoskodtam rólad.

— Köszönöm.

— No hát ne soká időzz. Keress magadnak egy kalauzt, ne abház, mert az ostoba, ne is csecsencet, mert az áruló, hanem osszetet, aki hí és okos. Hajadat, szakállodat ferd be feketére, mert a szőke gyanús szín a hegyek között. Aztán vigyázz az életedre és az egészségedre. Tudod, hogy neked nem szabad meghalnod! Használj föl minden tehetségedet, hogy minél előbb célhoz juthass. — Tehát a viszontlátásig.

S azzal kezét nyújtá neki.

Még ma tehette. Még ma nem volt kihirdetve Riumin ítélete, mely őt infamiával sújtja.

II. MCZHETISZ, AZ OSSZET KALAUZ

Mire Riumin visszatért a csapatja által megszállt házhoz, már ott várta az előreküldött összet kalauz.

Alacsony, szikár alak volt, világos színű, kaukázusi jellegű arccal, nemzeti viseletben, amit kiegészített az oldalára kötött saska, az övébe dugott kindzsál és pisztolyok, a mellére csatolt érc tölténytartó, az övéről lecsüggő kulacs és lőportülek, a nyakából lelógó ércsíp, a hátára vetett duda, a vállára akasztott hosszú puska s a csizmaszárába dugott pipa. Míg ha háttal fordult, ott is lehetett az övébe dugva látni a vándor utensiliák folytatását, a kurta nyelű baltát és a sallangos dohányzacskót. Ez is elmondhatta a bölccsel, hogy „omnia mea mecum porto”.

Amint Riumin egyedül maradt vele a hán toronyszobájában, melynek ablaka a hegyek felé nyílt, az összet a fajánál szokásos üdvözlés után, ami abból áll, hogy a köszöntő a tenyerét végighúzza az arcán, egy levelet adott át Riuminnak Veljaminofftól, amiben csak ennyi volt írva: „Bízd magadat erre az emberre, ő a mi hívünk.”

— Te fogsz a vezetőm lenni? — kérdé tőle cserkeszül.

— Én.

— Tudod, hová megyünk?

— Egy országba, amit nem tudunk, hol van.

— Hiszed, hogy rátalálunk?

— Hogy odatalálunk, azt hiszem; hanem, hogy visszajövünk-e, azt nem tudom.

— Miről gondolod?

— Mert már három bátyám elindult erre az útra, s egy sem tért vissza.

— Megölték őket?

— Hiszen csak egyedül mentek. Magányos kalandozót a cserkesz meg nem öl.

Ezalatt Riumin hozzáfogott a toalettjéhez. Útibőröndjéből kiszedte a cserkesz viselethez szükséges alkatrészeket, amiket a vadászkirándulásoknál használni szokott, a georgiai harc-talan táborozás alatt. Minden orosz tisztnek a Kaukázusban van cserkesz ruhája, amit vadászaton hord: anélkül könnyen ő maga lenne a „vad”. Eközben az osszet nekigyürkőzött, s a magával hozott dióhéj-olajjal bedörzsölte Riumin haját, szakállát, míg az szép gesztenyeszínűvé lett.

— Tehát azt hiszed, hogy akadálytalanul hatolhatunk be a hegyek közé? — kérde rögtönzött komornyikjától Riumin.

— Nem hiszed, hogy felismerik bennem a kiejtésemről az idegent?

— Sőt bizonyos, hogy felismerik az „idegent”, mert itt minden völgy népe más nyelven beszél; hanem egyet megért mindenki, a nemzeti dalt. Ez mindenütt ismeretes. „Tamara királynő hősrégije” — „A grúzi királynő vérbosszúja” olyan dalok, amikkel a lazisztáni énekesek az egész Kabardát és Csecsniát bejárják. S ha azokat tőlem megtanulod, s szép csengő hangod van, repülhetsz vele, mint a madár egyik fáról a másikra; mert a cserkesz szereti a dalt, de maga nem énekel.

Riumin megkísérté próbáját adni a hangjának. Az osszet el volt tőle ragadva.

— Ha így tudsz dalolni, belefojtanak a borba.

— Hát a cserkeszek bort is isznak?

— De még mennyire! Hisz ez az őshazája a szőlőnek.

— De a próféta megtiltotta a boritalt.

— A megholt próféta. De az élő próféták felszabadították, s a cserkesz azokra hallgat, és megissza, amit Allah és a *Daal* adott.

- Hát az kicsoda?
- A Daal a *szuani* nép istene, akik között az *udi* az ural-
kodó faj. Ezeket akarjuk éppen meglátogatni.
- S hiszed, hogy eljutunk hozzájuk?
- Csak az „elátkozottak” völgyein áthatolhassunk ép-
kézláb.
- Kik azok az elátkozottak?
- Azt neked jobban kell tudnod. Ti külditek őket ide.
A te fajodbeli népek, akik otthon nem tudnak a többiekkel
megférni. Ahány ault alakítanak, annyiféle vallásuk van:
valamennyi mind keresztyén, egyik mondja: „raszkolnik”; a
másik moralszik; a harmadik bezpopovci; a negyedik szkopcsi;
megint tovább a hlisztik, akik a bolhát meg nem ölik, mert
embervér van benne, hanem a kisgyermeket elássák élve;
vagy még aztán a duhoborcik. Ezek mind gyűlölik egymást,
s meg nem nyitják az ajtót az idegen előtt, s ha nem úgy van
a kabátod szabva, mint az övék, ha nem úgy veted a keresztet,
mint ők, ha nem úgy dörzsölöd a nyelveddel az „rz” betűt:
akkor nem kapsz tőlük egy falat kenyeret, egy ital vizet, s
kalauzolás helyett belevezetnek a mocsárba. S ha még a bez-
szlovecsniék közé tévedsz, ott járod meg híresen. Azoknak a
vallása azt kívánja, hogy némák legyenek. Se pénzért, se
ütleggel egy szót ki nem vehetsz belőlük. Ahová a magatok
keresztyén faját beültettétek, ott meg kell veszni az utazónak,
ha nem vitt magával fegyvert, ételt, italt meg bundát.
- Hát te nem vagy keresztyén?
- Oh igen, mi összetek mind keresztyének vagyunk.
- Mikor kereszteltek meg?
- Legelőször most hét éve, s azóta minden évben egyszer.
- Tehát hétszer?
- Biz igen. A hatalmas Voronzoff herceg kihirdetteté,
hogy minden összet, aki megkeresztelkedik, kap egy rubelt
meg egy *inget*. — S az ing bizony csak elszakad egy esztendő
alatt, ha viselik; aztán egy rubel is jólesik.

— Tökéletes igazad van. Hát aztán keresztyén istentiszteletre el szoktál-e járni?

— Ha hozzájutok, eljárók a duhoborcikhoz.

— De hát miért a duhoborcikhoz?

— Mert azokat legjobban megértem, aztán a ceremóniájukba is legjobban beleegyezem. Táncolva és ugrálva dicsérik az Istent.

— De tudod-e, hogy azok nem igazhívők, hanem eretnekek?

— Hiszen próbáltam az igazhívők között is; de rosszul ütött ki. Egyszer a megkereszteltetésem után a pap ottmarasztott, hogy várjam végig, mi lesz? A két keresztkomám megfogta az övem, hogy el ne mehessek. Én szépen feltettem a papást a fejemre. Arra odajött a pap, s úgy pofón ütött, hogy a szemem is szikrát hányt. „Azt hiszed, hogy teveóiban vagy, hogy a papást fölteszed a fejedre?” Akkor aztán elkezdett a pap magamagának valamit beszélni olyan nyelven, amit senki sem értett. Gondoltam: az énrám nem tartozik. Mondom az egyik komámnak: „Hát csak nem adod a kancatevédet az én hóka lovamért?” Rám förmedt, hogy ne lármázzak. „Még a csikáját is odaadom ráadásul” — mondok. Erre befogták a számat, s a fejemre kopogtattak. A pap meg csak egyre énekelte meg ivott; de engem nem kínált. Nagyon untam a dolgot: akkorákat ásítottam, mint egy agár. Szerettem volna leülni a földre: de az sem volt szabad. Kaptam magam, hogy el ne aludjam, előhúztam a pipámat, megtöltöttem a zacskómból, s aztán nekifogtam, hogy majd kicsiholok. Hát akkor látom, hogy nincsen tűzkövem. „Melyitek lopta el a kovámat?” — mondok az egyik komámnak. Az jól oldalba döfött a könyökével. Akkor a másikhöz fordulok, szépen kérve: „Add ide kölcsön a kovádat”. Az meg azt mondta, hogy neki sincsen. Erre a pap odajön felém: a kezében lóbál egy nagy füstölőt, tele parázssal: „Uccu de jó, hogy éppen jössz, mondok neki: addsa egy kis tüzet a pipámba”. Arra fölkapta a levegőbe, kezemnél, lábamnál fogva, s úgy kidobta az ajtón, hogy az

orrom is betörött. Hát hogy menjek én oda, ahonnan kidobtak, holott senkit se bántottam?

Riumin el se mosolyodott.

Ezalatt összekapcsolá az ötven apró ezüstmeggyel, ami a besmetet összetartja, s engedé az osszettől a dereka körül csavargattatni az övet, mely gyönyörű arannyal áttört kashmirszövet volt; szétbontva egész palást, övnek pedig ötször átéri az ember derekát, s abba jön a cserkesz kindzsálja és pisztolyai: az lesz a halotti lepedője, ha a csatából meghozzák: az a fehér aranyos öv.

— Mi a neved? — kérdezé Riumin az osszettől.

— *Mczhetisz.*

— Furcsa!

— Biz az osszet nyelvhez erős tüdő kell.

— S hát én aztán valahányszor híni akarlak, mindig trüszszentsek? *Mczhetisz!*

— Amire én viszont mindig nagyot karistolok a torkomon, s egyet köpök, ami annyit tesz, hogy „zdravtvoujtye!” (légy üdvöz.)

Az orosz nyelv sem enged az osszetnek, ha birokra kerül a dolog.

Riumin ennek se nevetett.

Az osszet most fejébe nyomta neki a magas papást, lefelé húzta a bajusza végeit, s aztán eléje tartotta a kézi tükröt, hogy nézze meg benne magát.

— No hát nem vagy a legszebb cserkesz?

És Riumin még arra sem mosolyodott el, ami pedig rendes, hogy az ember elvigyorodjék, mikor a tükörben meglátja magát szokatlan álcában.

— Még az anyád sem ismerne rád — mondá az osszet.

— Hallod-e, *Mczhetisz* — szóló Riumin szigorú tekintettel.

— Mindig ilyen tréfás fickó vagy te?

— Én, uram? Én sohasem vagyok tréfás fickó. Most csak kipróbáltalak, hogy tudsz-e igazán cserkeszül?

— No, és elég mélyen vettem a hangot?

— Nem az teszi meg egyedül, hogy milyen mélyből tudja valaki a szavakat feleregetni, mintha nem is melléből, de a hasából beszélne föl, hanem az, hogy milyen komoly tud maradni? A cserkesz férfi nem nevet soha. Azt tartja, hogy a kacaj asszonyok és gyermekek hangja. Amint azt a kort eléri, hogy fegyvert kap a kezébe, nevetés ki nem jön a száján soha. Az orosz pedig mindig röhög. Kettő-három: ha összejön, alig vált három szót, már vihog. Sőt messziről vigyorog egymásra, ha összetalálkozik. Erről ismer rá álruha alatt is a cserkesz. Bohó kalandokat mesélnek a lakoma alatt, ivás közben. Aki elmosolyodik, az idegen! az moszkó! A cserkesz arca mindig olyan marad, még a dáridó közepett is, mintha mindig apja, anyja, húga volna ellenség fogságában, s folyvást azon törné a fejét, azokat hogyan szabadítsa ki?

Riumin, belőled jó cserkesz leszel!

Riumin még a citeráját kereste elő, a hű bajtárst, aki a kaukázusi favarak unalmas napjait szokta neki megrövidíteni. Azt egyenruhájáról levett vállszalagjára kötötte, s úgy akasztá a vállára. A vállszalagon az Alekszander Nevszki érdemrende csüggött. A citera pedig egy színlapba volt takarva, mely a moszkvai híres udvari hangversenyt hirdeté, ahol Riumin is bemutatta művészetét a hercegekből és fejedelmekből álló közönség előtt (ugyanakkor Shakespeare Hamletjéből is előadtak egy felvonást, mint tudva van, a cár parancsára, orosz egyenruhákat használva a dán darabban), Riumin eldobta a földre a színlapot is meg az érdemrendet is.

— Ohó! — szólt az osszet útitárs — ennek még én mind hasznát vehetem. — S felszedte a színlapot meg az érdemrendet, s eldugta besmetje zsebébe.

— Hanem mármost így átöltözötteen nehéz innen kimenni — mondá Riumin. — Az őrt álló kozák megjegyezte, hogy ide a toronyba egy orosz tiszt meg egy cserkesz jöttek fel: két cserkeszt az innen visszamenni nem enged.

— Azon könnyen segítettünk — szólt az osszet. — Én felveszem a te egyenruhádat; te pedig hátadra veszed az én batyuba kötött öltözetemet, dudámat, s hozod utánam. Azt már nem jegyezte meg a kozák, hogy a magasabb volt-e az orosz vagy az alacsonyabb?

Úgy történt. Mczhetisz felvette Riumin levetett öltönyeit, s Riumin ment utána alázatosan. A tábori jelszót ismerték. Az osszet két, egymáshoz szokott cserkesz lovat, jó hegyjárókat, hozott kettőjük számára: más ló a kaukázusi sétából ki-dől. Lovaikon ülve a Szemes-part mentében eljutottak feltartóztatlanul az utolsó előőrsig, ahol négy kozák volt felállítva. Három a nyeregben ült felvont karabéllyal, a negyedik, lováról leszállva, kalapáccsal igyekezett valami frott papirost felszegezni egy, az út közepén álló terepély bükkfa törzsére.

— Mi az? — kérdezé tőle az osszet.

— Egy ukáz! — felelt a kozák, tisztelegve az ezredesi egyenruha előtt.

Az osszet odalovagolt Riuminnal, s olvasá magában mind a kettő a hirdetményt.

„Szucsuk-Kaleh. Mai napon *Kalamoff Riumin Theodorovics Oleg*, egykor herceg és ezredes, most pedig degradált közkatonára, kit a szentpétervári szenátus hűtlenségért elítélt, zászlójától megszökött. Aki élve visszahozza, ezer rubel jutalmat kap. Veljaminoff tábornok.” Következett a szökevény személyleírása.

— Ez ugyan sarkall bennünket! — dörmögé az osszet Riuminhoz. Azután a kozákhoz fordult, parancsoló szóval:

— Tudsz te olvasni?

— Hogyne tudnék!

— Hát akkor minek szegezted fel megfordítva a hirdetményt? (A hirdetmény pedig jól volt felszegezve.)

— Hát meg van fordítva? No várj, majd megigazítom.

— Mert hát csak pénzt tudok olvasni, aztán meg a katonákat

megolvasni, meg ha valakit hideg lel, arra ráolvasni; de papirosról olvasni — nem vagyok én pópa!

Azzal kihúzogatta a fogával a fából a szegeket, s aztán megfordította a hirdetményt a fejével lefelé.

— Aztán ne olyan alacsonyra szegezd, hogy könnyen letéphessék, hanem jó magasra, ve „durák”.

S azzal jót húzott a kozák hátára a *noqujiszkdval*, ami nem más, mint egy légycsapó alakú bőrkorbács, ami ezen a tájon a beszélgetéshez múlhatlanul megkívántatik. Ez a hangsúly.

A kozák aztán felállt a lova hátára, s olyan magasra szegezte fel a megfordított hirdetményt, hogy ott földi ember hozzá nem férhetett.

— Most már ballaghatunk csendesesen — szolt az osszet, s halkan léptetett előre a lovával az úton, míg annyira haladtak, hogy a fák eltakarták őket a kozákok elől. Akkor azt mondta Riuminnak: — Mármost add ide a besmetemet és a papásomat, hadd öltöm fel az orosz egyenruha fölé, mert ez könnyen *kilikad* ebben az erdőben.

Olyan erdőket csak a Kaukázusban lehet látni: a bükk, a tölgy, a platán és a szelíd gesztenye oly óriásokká magasulva, mint a legszálásabb fenyő, s az erdő alja telenőve ölnyi magas puszpáng- és tiszafabozóttal, míg a fák derekait mint óriás-kígyók ölelik át a százados vadszőlő tekervényes fonadékai, fönne a fák koronáiban összeölelkezve a repkény örökzöld lombos indáival: ez egy oly végtelen sötét labirinthot képez, amibe napsugár le nem látogat soha. A vihar nem képes ezt az összenőtt rengeteget megbontani, s ahol egy ösvény vezet a hallgató országba, az oly sötét, mint egy barlang: állatoknak való, amiknek a szeme a sötétben világlik.

S az út két ily eleven zöld fal között visz végig fel a hegytetőnek.

Csendes, zaj nélküli út ez: emberkéz alkotása, bár a legkezdetlegesebb. A fák kivágva oly szélességben, hogy négy-öt lovas elférjen egymás mellett: a csonka törzsek ott vannak

most is az út közepén. Ahol ritkás az erdő, ott csak a bozót van kiirtva, s ahol az út a folyam medrébe száll le, ott a gázló egyre változik, ahogy a rohanó folyam változtatja zuhatagait, s sziklatorlatait előbbre tolja. Hidakat nem építenek itt. A tátongó sziklajakadékon úgy ugratnak át a lovak. Ezt az utat a „*leányok útjának*” nevezik: az ideszállított eladó leányok után.

A két lovas nem találkozott sem előttük menő, sem szemközt jövő emberi lényvel; csak a ragyogó tollú fácánok repkedtek keresztül a fejeik fölött, egyik fasátorról a másikra. Még négylábú vad sem csatangolt előttük bujkálva, amiből azt lehetett sejteni, hogy az erdők hallgató mélye tele van elrejtőzött emberekkel.

III. A DUHOBORCIK

Amint a szucsuk-kalehi kikötőn uralgó első hegy magaslatára felértek, ott egy kolosszális sziklacsompó emelkedett fel a sűrű lombfák közül. Innen, a dombtetőről le lehetett látni nyugatra az elhagyott Szucsuk-Kalehra és a tengerre, kelet felé a még magasabb hegyekről körített völgybe.

A völgyben már alkonyi árnyék volt, a hegyoldalban fehér és fekete pontok mozogtak: juhok és fekete, hosszú szőrű kecskék.

Az elhagyott város házait és a széthányt erőd romjait pedig tűzvörös visszfényben ragyogtatá az alkonyodó nap, kettősen odatűzve a sötétkéek tenger tükréből.

Annak a magas sziklacsompónak a tetején pedig ült valami száz darab sas. Legszebb példányai a kaukázusi keselyűnek. Még csak föl sem rebbentek a lovasok közeledtére. Úgy látszott, mintha haditanácsot tartottak volna, hogy merre forduljanak?

— Még ma el kell a völgybe jutnunk — mond Mczhetisz — ott emberi telep van, bizonyítják a juhnyájuk, s nekünk nem szabad az éjjelt a szabadban töltenünk, mert a lovainkat levágják a farkasok.

Hanem a völgyet elérni már nehéz föladat volt. Az út szándékosan el volt rongálva; kivágott szálfák voltak keresztül-kasul döntögetve, amiken csak a cserkesz lovak tudnak keresztülszökenni.

Késő este volt, mire a legelső tüzet megpillantották, ahogy a fák közül kivillant.

Az pedig sajátságos tűz volt. Egy gúla alakú gunyhó égett. S ezt a gunyhót egy csoport férfi állta körül, akik nemhogy eloltani törekedtek volna a tüzet, sőt még boróka- és puszpángallyakat hánytak rá, amitől az még vígabban lobogott. Ezeket megint asszonyok állták körül, mozdulatlan és szótlán bámulva.

A férfiak kurta ködmeneket viseltek, a nők viselete pedig tökéletesen hasonlított a magyar alföldi falvak népjelmezőjéhez.

— Ah, ezek jó barátok! — kiáltá föl az osszet —; ezek *duhoborcik*. Valamennyi orosz nép közt csupán ők viselnek *kurta ködment*. Itt szívesen leszünk látva. Most, amint látom, éppen húsvétjuk van. Csak arra kérlek, ne mondd nekik, hogy orosz vagy, s ne kérdezd tőlük, hogy mit csinálnak azzal a nagy tűzzel: az náluk valami ünnepélyes szertartás.

— A mai napra nem esik semmi ünnep: legkevésbé húsvét — jegyzé meg erre Riumin Oleg.

— Akkor hát más ok van erre a szertartásra. Bizonyosan megtudták, hogy orosz sereg szállt partra a közelükben, azért építik azt a nagy tüzet.

— Annak az öröme?

— Annak a *gyászára*. Akkor ők elkezdik a böjtöt, s mi ezentúl, amíg csak a *raszkolnik*-telepeket el nem hagyjuk, nem kapunk egyebet, mint kenyeret és tejet.

— Azon szomorkodnak, hogy védelmezőik újra elfoglalták Szucsuk-Kaleht? — kérde Riumin hitetlenül.

— Természetesen. Mert amíg a védelmezőik távol voltak, addig az abházok szép jó barátságban éltek velük. Az orosz raszkolnikok jámbor, békességes emberek; szőnek, fonnak a cserkeszek számára; szántanak, vetnek, kereskednek, sert főznek; senkinek nem vétenek, őket sem háborgatja senki. De amint az orosz sereg leteszi a lábát az abház partra, első, aki a földühített cserkeszek haragjának útjába esik, az orosz telepítvényes. Ha pedig a cserkeszekkel ki tudnak alkudni, akkor meg bizonyos, hogy a kozákok jönnek a nyakukra, meg az

igazhitűek pópái és csinovnikjai,* s azoktól még jobban félnek, mint a cserkeszektől.

Az orosz eretnekek faluja csinos kis telep volt egy rejtett völgy mélyén; utcáját egy patak hasítá át, s a patakon malom is volt, annak a jeléül, hogy itt kenyérvető emberek laknak.

Mikor az égő gunyhó körül összegyűlt emberek a két jövevényt meglátták: cserkeszül üdvözlék őket, s maguk kérték, hogy maradjanak ott éjszakára.

— Mink is duhoborcik vagyunk, meghódolt osszetek — sugá Mczhetisz a nép élén álló, hosszú szakállú ember fülébe, mire az kezét szorított vele. Férfia, asszonya mind olyan komoly, szigorú, sovány volt: egy fiatal férfit nem lehetett közöttük látni; vén volt az már suhanc korában is mind, egymás között sem igen beszéltek.

A falu véne, akit Mczhetisz „prófétának” tisztelt meg, meghívta őket a vallási szertartásukhoz, ami éjjel megy végbe. Egy nagy tágas, gömbölyű faházban gyűltek össze mind, s helyet foglaltak a lócákon, külön a férfiak, külön az asszonyok. Középen ült a próféta, egy nehéz tölgyfaasztal mellett. (A máglyát azalatt hagyták égni.)

„Duhoborci” szó szerint annyit jelent, hogy „szentlélekkel küzdő”. Az igazhívő orthodoxok e szóból azt magyarázták, hogy a schismatikusok a szentlélek „ellen” küzdenek, holott ők azt értik alatta, hogy a szentlélekkel az ördög ellen.

A próféta olvasta a bibliát, s a gyülekezet hallgatta, kezciket szépen összetéve: nem különben, mint egy kálvinista falusi gyülekezet a déleesti prédikációt, s Riumin eddig nem talált ebben az egész szertartásban semmi különöst. Egyetlenegy faggyúgyertya világítá be az egész gyülekezetet, mely oly csendesen ült a helyén, mint egy halottak csoportja. (Már a leülés maga is nagy haeresis az orthodox egyházban. Mint tudva van, Miklós cár egy német tanárt, ki a szentpétervári

* Így neveznek az oroszok mindenféle rangbeli embert.

Izsák-templomban, az állásban elfáradva, leült, ezért a *bolondok házába* záratott be, ahol az azután valóban megőrült.)

Egyszer csak azt veszi észre Riumin, hogy a mellette ülő hórihorgas suhanc elkezd a szemöldökeit, az állkapcáját rángatni, az ökleit fölemelgeti, a lábával rugdalózik, utoljára nagyot rikkant, magasra ugrik, s elkezd a levegővel birkózni. A gyülekezet csendesen nézi a magában dulakodót. Nemsokára társa akad. Kettő-három ugrik föl a helyéről, s az is elkezd toporzékolni. Most az asszonyokra kerül a sor. Rikoltozva ugrálnak föl helyeikről. Az ugrándozás elkapja az egész gyülekezetet; mindenki táncolni kezd, tagficamító rugdalóztatásokkal, utoljára maga a próféta is fölugrik az asztra, rákezd a leghetetlenebb mozdulatok ficamait, minden kombináción kívül eső hadakozásait karoknak és lábaknak, kezével a térde alatt, fejével a lába között, sarkával a levegőben, úgy birkózza le a láthatlan rossz szellemet — a szent düh ragadós lesz — Riumin egyszer csak látja, hogy osszet kísérfje is belevegyült a szent ugrándozásba, s bakugrások remekeiben túltesz valamennyi hitsorsosán. — Ez nem tettetés. — Ez valódi fanatizmus. — Már maga Riumin is azt kezdi érezni, hogy a szája rángatózik, s kezeit kénytelen eldugni az övébe, nehogy órá is elragadjon az őrzöngő vidatánc. A dühöngés addig tart, amíg csak asszony, férfi erőfogyottan ki nem dül, s a földre nem hull. Utolsónak marad az osszet proselyta, meg a vén próféta maga. Azok legtovább kitarják, s véges-végül, egy groteszk pas des deux-ben, a közbeszorult láthatatlan ördögöt elől-hátul agyba-főbe úgy összerugdadják, hogy annak lesz mit megemlegetni, ha hazakerül. Utoljára valamelyik leütötte a fejével az egyetlen gyertyát a polcrul, s ezzel vége lett az áhíthatoskodásnak.

E kegyes szertartás után az egész gyülekezet fölkerekedett az úrvacsorájához.

Férfi- és asszonynép kivonult a szabadba ismét. az égő gunyhó üszkei még most is megvilágíták az egész vidéket. Ezen a

máglyagúlán túl egész sorozata volt látható valami sajtászerű halmoknak, amik hasonlítanak a sütőkemencékhez: elől mind-egyiknek ajtaja van. A legutolsót kivéve, valamennyi mind nyitva volt.

A próféta most egy csákányt vett a kezébe, s ezt a bezárt agyagdarabot felnyitá vele. Éppen olyan agyagtévfő tömte azt be, aminőt a mi sütőnéink használnak a kemencéik elzárására. — S csakugyan sütőkemence volt az. A próféta egy roppant nagy, hosszúkás, halformára idomított kenyeret húzott elő az üregből.

Ezt a kenyeret éppen *ma esztendeje* tették be abba a kemencébe. Ilyen kenyérral áldoznak a duhoborcik.

A kenyér a légmentesen elzárt sütőkemencében nem penészedhetett ugyan meg, hanem annyira ki volt száradva, hogy a próféta csak fejszével tudta szétdarabolni; aztán mindenkinek adott belőle. De mivel azt emberi fog megőrölni képes nem lett volna, az asszonyok mindenkinek hoztak egy fatálat, tele kecsketejjel; az abba beáztatott kenyér aztán megehető volt.

— Mondtam — sугá az osszet Riuminnak —, hogy nem kapunk már ezentúl egyebet, mint tejet és kenyeret: azt is tavaly sültet.

— A jövő esztendei cipó valószínűleg itt sül, ebben a gunyhóforma máglyában? — dörmögé vissza Riumin.

— Az ám, de ne beszéljünk róla.

Ezután valami zsoltárt kezdtek el énekelni a duhoborcik, s igen jó néven vették a két jövevénynek, hogy egyik a dudájával, a másik a citerájával kíséré a szent éneket. Ezt folytatták addig, amíg a parázs a rakott máglyán csaknem egészen elhamvadt. Akkor mind elhallgattak, s a kantákban maradt tejjel végképp elolták a tüzet.

Riuminnak úgy tetszett, mintha a csend közepett valami elfojtott, letemetett hang *onnan a föld alól* folytatná azt a vonatott, elszomorító dallamot. A próféta felhívta az idegeneket, hogy menjenek éji szállásukra.

Egyike a legcsinosabb fakunyhóknak volt számukra rendezve, aminek az egyik ablaka az őserdő felé nézett. Tulajdonképpen nem nézett, mert vak volt: üveg helyett olajos papírral takarva. — A vendégek számára vetve volt az ágy birka-bőrökből. Mczhetisz amint levetette magát a fekhelyére, már a másik percben horkolt.

De Riumint soká nem engedték elaludni a lelke előtt elvonnuló káprázatos képek. A szörnyű fordulat, mely egész életét kitzasztá pályaköréből. Még reggel herceg és ezredes; a csinn tizenegyedik hágcsofokán, gazdag és hős, akinek a neve előtt ez a cím állt: „vicokoprevoszokodithretro” (magyarul „nagyméltóságú-kegyelmes”) és este már szökevény, álcázott kémédiás, koldus és száműzött, kinek már nincs neve, csak címe van: „voncsik” (szökött rab).

És aztán az a képzet, mely szerencsétlen családjá hosszú útjának szomorú tableau-iból egymásba folyik. A megalázott apa, a beteg anya, a gyöngye testvér a vigasztalan hómező közepett!

Az élénk képzelet még az álomtündér ölében sem hagyja magát elringattatni. Odaragadja az alvó lelkét a futó szán nyomába, mely kedveseit viszi magával, felmutogatva előtte az erdőket, a bérceket, a fenevadakat, amik között végigkorbácsolja őket a zivatar. És mindennek emberalakja van, a bérceknél, felhőknél, a száraz fának; maga a zivatar, mint egy bundás, szakállas, süveges rém csapkod a kancsukájával, a villámmal feléjük. S a fenevadak, amik seregestül rohannak utánuk, mind emberarcot viselnek. Ezek talán a „szakállas farkasok” a meséből?

És az valami rettenetes: ez az ordítás! Az ember szíve lázdobogást kap tőle, s tagjain a hideglelés borzongása fut végig.

Riumin felriadt altából. És azt a réműletes ordítást még akkor is hallá.

Ez nem vadállati, ez démoni üvöltés! Mintha ezernyi meg ezernyi ördög versenyezne egymással, hogy melyik tudja a

másikat túlordítani? Gúnykacaj, hiánanevetés, csikaszvonítás, vérszomjöröhögés, fenyegető bölénybögés, éhes farkas kínordítása, bősziult mén kihívó nyerítése keveredik össze egy érzékszibbasztó hangzűrzavarrá, amittől reszketés áll az ember inaiba.

— Mi ez? — kiált fel Riumin, fekhelyéről felugorva. — Nem hallod-e? — szólítja társát.

— Halloom — felel ez nyugodtan. — Ez a *cserkeszek csataordítása*. Nem nekiünk szól. — Aludjunk tovább.

A rettenetes ordítás lassan elhangzott, elveszett a távoli erdőkben, s aztán mély csendesség lett.

De Riumin szemekre nem jött vissza többé a szender. Álmának képei az ébrenlét rémhangjaival összeidomultak, úgy tünedeztek végig előtte a mély éjjeli csendben: látható hangok és kiáltó képek.

Egyszer aztán ebben a síri némaságban megszólalt feje fölött egy újabb rejtélyes hang.

Olyan volt az, mintha közvetlen mellette szólalna meg valami test nélküli lélek; azon a méla kísérteties hangon, amit a dajkamesék emléke hagyott fenn: valami lassú, vontatott sírbolti dűnnyögés:

— Ülüm, ülüm, ülüm, chva.

— Ki az? — kiálta fel Riumin: kindzsálját markába kapva.

Nem felelt senki: megint csendesség lett. A kalauz horkolt a maga fekhelyén.

Kevés idő múlva megint hangzott:

— Ülüm, ülüm, ülüm, chva!

Riumin most már fölcibálta hajánál fogva útitársát.

— Hallgasd, mi szól itt?

Nemsokára ismét hangzott a kísérteties ümmögés.

Erre az osszet rögtön talpra ugrott, s a süvegét, amit addig vánkosul használt, felcsapta a fejére.

— Ez már nekiünk szól. Most már lássunk a lovaink után és meneküljünk. Ez a chva békának a hangja. Innen fussunk.

— Fussunk egy béka elől? — kérdé bosszúsan Riumin, ki még alig szunnyadt egy órára valót.

Az osszet azonban sietett a sötétben megtalálni a dudáját, s nem látszott tréfálni.

— Már hiszen a chva béka se nem olyan nagy, hogy elnyeljen bennünket, se nem olyan mérges, hogy megsebezzen, ha megharap; hanem azért mégis jó előle elfutni az idegennek; mert ahol az megszólal, azt jelenti be, hogy a vidéken megérkezett a jövevények legkegyetlenebb pusztítója: *a kaukázusi láz*. A chva béka és ez a rettenetes járvány együtt jelennek meg a földből. Ez a béka több moszkót eltemetett, mint Kasi Mulláh és a murtizigátorok.

A kísértetes ümmögés nem maradt egyedül; nemsokára az egész aul zengett a vartyogásától, brekegésétől a föld alá hívogató állatnak; Riumin szükségét látta, hogy kulacsából egy jó korty rakival elűzze a tagjaiba állt baljós borzongást. Oda-künn hajnalodott már. Tovább lehetett menni búcsúvétel nélkül. A legelső föladat volt az orosz települők vidékeiből kikeveredni.

Mikor ismét nyergükben ültek a kalandorok, s jól eltávoztak a duhoborcik falujától, azt mondá az osszet Riuminnak:

— Hát tudod, hogy mi volt az a tegnapi tűzrakás a duhoborciknál?

— Gondolom. A jövő esztendőre való áldozatkenyeret sütötték ki.

— Úgy van. Arra való a kemence. Ahány kemencét láttál, annyi esztendő is a telep. Hanem a kemence alatt van még valami más is. Egy sírbolt. A tavalyi prófétát, ki mindig a legöregebb ember az aulban, ebbe a sírboltba teszik le elevenen: arra ráépítik a sütőkemencét, s máglyát raknak fölé, hogy a próféta lelke átmenjen az áldozatkenyerbe. Mi a tavalyi próféta lelkét ettük meg. Az idei prófétát hallhattad a föld alól fölénekelni. A jövő évben megsütendő prófétával pedig együtt táncoltunk. Ez így megy.

Riumin összeborzadt.

— Eltemetik a prófétákat élve!

— Azt teszik a duhoborcik. Nem tudom, a starovecniknél* ki vállalkoznék ilyen föltétel alatt a *püspökségre*?

— De hisz ez *emberáldozat*!

— Ez még csak tréfa; ha a *moralcsikok* közé találunk tévedni, ott majd furcsább dolgokat látsz. Azok olyan kegyes emberek, hogy nem várják be a halálukat! hanem mikor kedvük szottyan hozzá, máglyát raknak, ráfeküsznek, s élve égetik meg magukat. Úgy nevezik, hogy „*tűzkeresztiség*”. Ezek ropant gazdagok, messze földre eljárnak kereskedni, be, a hegyek közé, s le, a kikötőig. Az orosz csinovnikok kegyetlenül üldözik őket, mert a *moralcsikok* sok katonát elcsábítanak a vallásukra: az áttérőnek tízezer rubelt is adnak. Míg a tízezer rubelben tart, addig vígan él az ember, s ha elfogyott, akkor megégeti magát.

Riuminnak a gondolataiban ez ragadt meg, hogy a *moralcsikok* messze behatolnak a hegyország belsejébe, s azt mondta rá:

— Ezeket föl fogjuk keresni.

— De aztán vigyázz, hogy át ne térítsenek!

Ezalatt lassan fölértek a völgyet bezáró hegyoldal keleti magaslátára. Ez ismét a kikötőt elzáró domb fölött uralgott. A hegytető sziklás gerincen végződött, s innen, amint egyszerre elmaradt mögöttük a sűrű őserdő, megláthatták a kalandorok, hogyan hajnalodik az ég.

Az volt a különös, hogy nemcsak kelet felől, hanem nyugot felől is hajnalodott. Keletről bíborban, nyugotról tűzfényben.

— Tudod, hogy mi az ott? — mondá Mczhetisz Riuminnak. — A cserkeszek megrohanták az éjjel Veljamineff seregét. Annak szólt a rémordítás, ami téged fölriasztott. Az a tűzfény bizonyítja, hogy sikerült nekik az alvók fejére rágyúj-

* Óhitűek.

tani Szemes várost, s ahogy a cserkesz épületek vannak alkotva, csupa fából, ott ma egy ép hajlék nem marad.

A sasok nem ültek már tanácsot a sziklacsompón, oly tömegben kóvályogtak a szucsuk-kalehi öböl tája fölött, mint vidékeinken a varjúserreg. Úgy látszik, munkájuk akadt.

Úgy is volt. Az abházok az éjjeli támadásban az oroszoktól elfoglalt várost a földig leégették, nem maradt a kiszálló sereg számára egy zug sem, ahova a fejét lehajtsa. — Azzal megint eltűntek az erdőben.

Veljaminoff tábornok aztán elküldé Szentpétervárra a diadaljelentést, hogy sikerült Szucsuk-Kaleht Szemes várossal együtt elfoglalnia, a cserkeszek tökéletes megsemmisítésével. Részükről volt egy halott. — Amire Szentpétervárat fényesen kivilágíták.

IV. TAMARA KIRÁLYNŐ VÁRA

Az út most a mély völgybe vezetett le. Igen jól kivehető út volt. Alig néhány nap előtt tízezrei a lovaknak és ökröknek vonultak azon végig, miket a Szemes várost elhagyott cserkeszek hajtottak el biztos hegyszakadékaik által védett havasi völgyeikbe. Mindenütt nyomukon lehetett haladni. Még egyéb útjelölők is vannak a Kaukázusban, a bennszülöttek *gurbán* néven hívják. Hosszúkás, lapos dombok azok, a négy szegletükön négy kővel. A gurbán az útban elhaltak csontjait takarja. A cserkesznek azért van széles lapát alakú és éles kenyelvasa, hogy ott azon a helyen, ahol meghalt, mindjárt sírt iehessen vele ásni a számára. Derekán a halotti lepedője, talpa alatt a sírverem ásója. Az út ismét letért a Szemes folyó völgyéhez, mely mind jobban összeszorult; a folyamnak hol az egyik, hol a másik partjára térve át, amikor a cserkesz paripák egész megszokottan vágtak neki a hullámnak, s átúsztattak lovasaikkal. A hegyszakadék falai egyre magasabban emelkedtek fel mind a két oldalon; de még e kopár falak is be voltak futtatva repkénnyel és szőlővenyigével. Az útszoros hasonlított egy sziklafolyosóhoz, melyben visszhangot költött a zuhatag zenéje.

E tündérvilági zenekíséret mellett tanítá be az osszet útitárs Riuminnak a lazisztáni bárdok dalait: a hősballadát Tamara királynéről, akit a Kaukázus minden népe, mely a kartuli fajhoz számítja magát, a maga őskirálynéjának vall, s tőle származtatja le történetét ezredévek távol homályából. Valaha történet volt az, most már csak néprege. Tamara királynő és

Semiramis egy időben éltek. Az ozmanok Van várát a hegylakók most is Semiramgardnak hívják. Semiram volt a legszebb asszony a földön, Tamara a legjobb asszony, s Ariál a legderekabb férfi, Tamara férje. Semiram körös-körül minden országot meghódított; s ahány királyt elfogott, azt mind férjévé is tette. Mikor megúnta a férjét, akkor megölette. Mikor megölette, akkor megsiratta. Pompás babyloni kertjében nagy-szerű síremléket építtetett a megölt férj hamvai fölé. — Egész városa volt már sírpalotákból, mikben megölt férjei laktak.

Híre ment Semiramhoz a legnagyobb hősnek, Ariálnak. Neki ajánlá kezét és országát. Ariál visszaizente: van már nekem királyném is, országom is, másik nem kell. Semiram azt felelte: No hát elveszlek erővel. Nagy sereggel jött ellene: hegytetőről nem lehetett végét látni táborának. Ariált követte a csatába, aki csak férfi volt egész országában. Semiram maga jött a csatába, megparancsolva vezéreinek, hogy Ariált élve fogják el, meg ne öljék. De Ariál eldobta a páncélt, paizst, sisakot, úgy harcolt. El is esett az ütközetben, úgy hozták Semiram elé. Semiram ölébe vette a halottat, melengeté csókjaival, megfüröszte könnyeivel; összehívatta varázslóit, hogy adjanak neki új életet; de nem jött az életre többé. Semiram a férjei sírvárosában Ariálnak emeltetett legpompásabb halottkastélyt. „Nem adtad a férjedet a babyloni asszonynak!” izent Semiram Tamara királynénak, „azért megölte a babyloni asszony a kartuli férfiakat, s jön az országodat elvenni”. — De Tamara királyné lóra ülteté a kartuli asszonyokat, leányokat, sisakot, páncélt adott rájuk, nyilat, kardot a kezükbe, s a kaukázusi várak előtt csonthalmokat csinált az assyr harcosokból, s aztán visszaizent Semiramnak: a kartuli asszonyok megölték a babyloni férfiakat, téged pedig öljön meg az, akit legjobban szeretsz. Ki ölte meg Semiramot? A saját egyetlen fia. Tamara nevét pedig megtanulták rettegni a szomszéd népek, s reszketve szóltak a kartuli asszonyokról, akik lóháton harcolnak

s nyíllal lőnek; s azért, hogy jobban tudjanak célozni a meghúzott kézzel, leányaik *jobb keblét kiirtják*.

Így szól Tamara királynő regéje, amit a lazisztáni énekesek vándorútjokban dalolnak.

— Különös — mondá Riumin, amint utánadalolta az összetnek a balladát —, hogy a keleti népeknél is megvan az a mese az amazonokról, kiknek egyik keblét kiirták, hogy a nyíllal lőni tudjanak; ahogy ezt görög nevük bizonyítja.

— Ez nem mese — szól az összet —, vándorútunkban találni fogunk még ilyen leányokat, kiket most szenteknek tartanak, s jóslatokat mondatnak velük: leginkább a te hazáfiainál, a moralcsikoknál fordulnak elő.

Riumin nem hozta ezt kétségbe. Tapasztalatból tudta, hogy ahol az orosz keresztyének letelepülnek a pogányok között, ahelyett, hogy azokat térítenék meg, ők veszik át azoknak a babonáit, bálványimádó szokásait, misztériumait: emberáldozatok, gyermekek kivégzése, nők, férfiak megcsónkítása hitágazataik rettentő titkait képczik.

A sziklafolyosó visszhangozta Tamara királynő hősballedáját.

— No ezt remekül betanultad — biztatá Mczhetisz Riumint —, csak egy hiányzik még belőled, hogy tökéletes lazisztáni hegedűs légy. Egy kísérő leány. Azok rendszeren másodmagokkal szoktak járni, s míg az énekes dalol és a húrokat pengeti, azalatt a leány táncolva fejezi ki a történet változatait, s némelyik oly remekül tudja azt arcával, kezével, szökelléseivel előtüntetni, hogy azt még az is fel tudja fogni, aki a szavakat nem érti. Egy szép leány kellene melléd! — Még erre sem mosolyogsz? — Így nagyon jó. — Mert a cserkesz minden nevetés közt a legnehezebb szívvel veszi azt, ha egy leányra nevetnek. Azt „megvenni” becsület; „elrabolni” vitézség; de „elcsábítani” cudarság.

Még emberrel nem találkoztak az útban.

Dél felé Riumin egy őzet lőtt, s Mczhetisznak alkalmat adott

szakácművészetét bemutatni; a puszpángfa nyersen is pompás tüzet ad — minél finoman meg lehet sütni a pecsenyét. Amit meg nem sütöttek, tarisznyára rakták. A maradék kedves úti teher lesz, amíg a „tejfaló” orosz atyafiak telepén keresztülvergődnek a vándorok; ahol az új települők az istenáldotta Kaukázus földét azzal gyalázzák meg, hogy burgonyát termesztene rajta. Az óhitűek „malakainok”-nak csúfolják a szektáriusokat azért, hogy azok pálinka helyett csupa tejet isznak.

A sziklafolyosó szakadatlanul bezárva tartá az utat; még semmi völgy nem nyílt belőle: az előrehaladt gulyák, ménesek mind a két partján a közbeszorult folyónak rücskössé taposták az iszapot.

Egyszer aztán, jó alkony felé, olyan helyre ért a két kalandor, ahol a sziklafolyosó egy tág öbölbe kezdett szétterülni, hanem e bérckatlan fenekét egy messze kiálló sziklatömeg zárta el.

A bérctömeg valószínű előfok volt; nagy sötét trachitszikla, tetején laposra vágott fennsíkkal, melyről várrom alakú sziklacsoportok meredeztek föl, míg oldalaiból félgömbölyű barlangnyílások sötétlettek elő. Egy keskeny ösvény, melyen egyszerre csak egy ló léptethetett végig, vezetett föl a sziklatömeg magaslatára, néhol a meredekebb kapaszkodónál lépcsők voltak vágva az ösvénybe.

— Ez Tamara királyné vára — mondá az osszet Riuminnak.

— Ez már a negyedik várrom, amiről azt hallom, hogy Tamara királyné vára — viszonzá Riumin.

— Még hallani fogod azt nem négyszer, de negyvennégszer. A Kaukázus valamennyi folyamának mentét őrzi egy ilyen vár. S Tamara királyné várától sokan visszatértek már, akik erővel akartak keresztültörni.

— Igaz. Semiramis, Mithridates, Pompeius kénytelenek voltak visszafordulni.

— Mind tudom én azt, csakhogy más neveik vannak közöttünk.

— Hanem akárkié legyen ez a vár, nekünk erre, úgy látom, hogy föl kell másznunk.

A szikla előfok annyira előre volt dőlve, hogy csaknem elzárta a hegyvágányt. Az összeszorított Szemes folyónak itt már éppen semmi martja sem volt. A víz a vár sziklájának az oldalát alámosva, csiszolt a maga számára egy félfedett alagutat, mely a medertől számítva, embermagasságnyi lehetett, s itt oly sebes rohama volt a hullámnak, hogy azzal szemközt embernek, állatnak előrehatolni lehetetlenség volt. A lépcsőzetes zuhatagok a legjobb paripát is leütötték volna lábáról.

Az előrehaladt nyájak nyomai itt ennél a szorosnál véget értek. Hogy haladtak itt tovább? A vízrohammal szemközt úszniok képtelenség volt: az pedig, hogy oly rövid idő alatt, amely az orosz hajóhadnak a tengeren megjelenésétől a kikötéséig letelt, a cserkeszek tízezernyi marhái mind egyesével ezen a meredek sziklaúton hajtattak volna keresztül, szintén lehetetlenség.

Majd megtudjuk, ha odafönn leszünk.

Mczhetisz előreindult a sziklába vágott úton, fegyverét lövésre tartva készen.

— Ezekben a barlangokban párducok is szoktak tanyázni.

— Az nagy megtiszteltetés Európára nézve. Eddig azt hittem, hogy a párducok hazája Ázsia.

— Nemigen ismerik ám azok a térképet. Igen sok cserkesznél láthattál párducbőr nyeregtakarót.

Amint a kalandorok fölfelé haladtak a Tamara várához vezető ösvényen, meggyőződtek róla, hogy a hegyek közé menekülő cserkesz nép a maga csordáival nem ezen az úton haladt végig. Csordajárásnak ott semmi hátrahagyott nyoma. Ellenben az út mellékén, amint az szélesedni kezd, irtatlan szövevénye látszik a kaukázusi bozótnak. A piros bogycsüvő repkény, a szagos virágú iszalaggal oly sűrű berekké fonódik össze, hogy a saskával kell rést vágni a lovak előtt. *Hetek óta* nem járt ezen az úton senki. A fennsíkra föltekanyarodó ösvény

elnyeli az öles puszpángbokor s a gyümölcsstermő galagonya; a sűrűből csak a siketfajd kurrogása s a vadmacskák nyervákolása hangzik elő. *Évek* óta nem járt ezen az úton senki. Talán Tamara királyné óta sem. Annak pedig háromezer esztendeje! — De hát merre járnak akkor?

A két lovag a bozót közül egy toronyalakú romot látott fölmeredni; ahhoz igyekezett utat törni.

A torony cyclopi építészet szerint volt összerakva; észak felőli oldalán egy félkerek ablakkal, mely valami üregbe vezethetett le, körülötte félig összerágott csontok heverték. Valami dúvad tanyája lehetett itt.

A kőfalat befutó karvastagságú repkényen fölmásztak a férfiak a torony tetejébe, hogy onnan a magasról tájékozást szerezzenek maguknak.

Meglepő kép tárult föl előttük. A nap akkor áldozott le a meghaladt hegyek mögött, s a zodiacus fényoszlopa félredült parabólájával világtá be az eget.

Szemben az eddigieknél még magasabb hegygerincek álltak el a láthatárt, valamennyi aranyköddel elfátyolozva, s túl a legmagasabb hegyeken, mint valami álmkép, mint egy égre rajzolt felhő, csillámlott a fenséges Elborusz.

Közben pedig hullámszó völgyek feküdtek, végighasogatva a sziklákról leomló patakoktól, s ezek a patakok egy völgy-medencében mind egyetlen tóvá egyesültek, melynek csendes smaragdtükréből az erdőborította hegyoldalak visszképe tetszett vissza. Ahol tűz égett a hegyoldalban, tűz ragyogott a tóban is.

Ez a völgy maga aztán ezreivel meg ezreivel volt megrakva a szarvasmarháknak és lovaknak; a dombtetők fehérlettek a juhoktól, s az úszó bivalyok nyomán a sötét tó felszínén ezüst vonalak húzódtak végig. Itt voltak az elmenekült cserkesz nép asszonyai, gyermekei és minden gazdagsága.

De hogy tudták azt idehozni? Hogy bírtak a Tamara vára alatti zuhatag szorosán fölhatolni?

Riumin tábori távcsöve meghozta a fölvilágosítást.

Egy zsilippel a túlsó hegyszakadékból alárohanó Szemes folyam el volt zárható, s egy gát lerombolása által az egész folyam ama tó sziklamedencéjébe vezethető. Azalatt a Tamara-vár alatti szoros, és a Szemes egész medre szárazon maradt, a menekülőknék csordáikkal együtt át lehetett rajta kelniök. — Akkor ismét megnyitották a zsilipet, elzárták a megnyitott gátat, s a Szemes rohant tovább az előbbi medrébe, s ezzel a rejtett völgy kapuja be volt csukva. A folyam volt az örökké éber őr: egymaga hadsereg és ágyútelep; stratagema és hadvezér, csalhatatlan és megvesztegethetlen.

Ha ez a kapuja az „aranyországot” elzáró bércfalnak, akkor ugyan kulcs kell hozzá, amely felnyissa!

Miért ne? Vaskapuhoz — aranykulcs.

Az a kérdés, hogy kik laknak a kapu közelében, akik egy jeladásra a Szemes zsilipjét leeresztik, s a gátjait felnyitják?

Az utazók ismét leszálltak a toronyból, s haditanácsot tartottak a további teendőkre nézve.

A Szemes völgyébe leszállni oktalan merénylet volna tőlük. Ott most a környékből elmenekült abház nép asszonyai vannak csupán, a férfiak a szucsuk-kalehi erdőkben vannak elrejtőzve, onnan folytatják az éjszakai megrohanásokat; a házaikból kivert, tűzhelyeiktől elűzött asszonyok pedig nem asszonyok most, hanem fúriák: azoknak az útjokból ki kell térni. — A Tamara várának sziklatömege előfoka látszott lenni egy kelet felé benyúló erdős hegyhátnak, s az ős bükkfa-rengetegben látszott egy végigkígyózó irtás a hegytetőn, ami azt árulta el, hogy ott emberkéz vágta út van.

Az est közel volt: tanácsos volt e helyen megmaradni. A magas torony oldalában volt egy mindenféle folyondárral benőtt kapuív, e szívós bozóton keresztül baltáikkal bejáratot vágtak a férfiak, s ott helyet csináltak éjszakára maguknak és lovaiknak.

Azután az estebéd elkészítéséhez láttak: Mczhetisz előhúzta

a tarisznyából az őzcombokat, s fanyársakat faragott hozzá; Riumin pedig tüzet rakott egy kandallónak ajánlkozó rom-üregben.

Amint a tűz pattogni kezdett, a torony félkörű ablakán belül valami nyüzsgés, nyöszörgés hallatszott. A lovak vették azt legegélbb is észre, s horkolásuk, nyugtalan toporzékolásuk fejezte ki megijedésüket.

Erre a két férfi is figyelmes lett a toronyüregből közeledő neszre, s felvont fegyverével kezében várta, hogy mi jön onnan elő.

Egy kísértet!

Annak nevezhető, nem egyébnek. Ilyen alakot nem teremtett Isten: ezzé csak ember torzíthatta el embertársát.

Egy leány, akinek arca még fiatal, de már teli ráncokkal, beesett szemeiben az örültség lángja, s az arc inkább halálzó, mint emberi kép. Haja összekúszáltan csügg előre, s sovány keze, amint az üregből előmászik, mint valami eltakaró függönyt hárítja azt a hajsátort félre, hogy kilásson alóla. Tagjai soványak, s az elkallott rongy, ami rájuk van vetve, látni engedti az iszonyú sebhelyet, amit e rémalakon istentelen kezek ejtettek. Jobb kezével azt a helyet takargatja mellén, mint-ha folyvást visszatérő fájdalom emlékeztetné veszteségére.

Az első rátekintés megmondja, hogy ki ez? — Ez az eretnekek szentté csinált alakja. Nem Tamara királynő *amazonja*, hanem a moralcsikoké.

A szent megszólalt. Valami fájdalmas panasz volt az: hasonlatos a nyűgös betegekéhez, akiknek teher az élet, s mégis félelmes a halál, kínba kerül a szó, de a szótól még az is szenved, aki azt hallja.

Orószul beszélt.

— Oltátok el a tüzet! — s hogy rögtön meg nem fogadták szavát, haragba jött: — parancsolom, hogy oltátok el. — Parancsának hatást szerezni sajátyszerű eszköze volt. Elkezdett minden tagja reszketni, fogai összevacogtak a tehetetlen indu-

lattól, míg a férfiak nem állhatták ki tovább a reszketését nézni, s megették a kívánságát, elfojtották a tüzet rádobált kövekkel.

Akkor aztán odavánszorgott a nyomorult alak hozzájuk, és összekuporodva leült előttük. Olyan kicsiny kis gubanccá tudta összezsugorítani magát, hogy nem hasonlított emberi alakhoz, inkább varangyhoz. Ahol a rongy nem takarta a testét, ott tenyereivel igyekezett azt elfedni. Fázott.

— Miért oltattad el a tüzet, mikor fázol? — kérde tőle az osszet.

A nyomorult nyafogva felelt:

— Mert az én uram haragszik a tűzre.

— S ki a te urad?

— Az, aki a nagy barlangban lakik.

— Hogy hívják?

— A bajszos goszpodár.

— Mi az? Adighé, vagy moszkó?

— Egy párduc.

— Egy vadállat! S az neked urad?

— Az övé vagyok, ha megharagszik, megesz.

— S mit téssz vele, hogy meg ne egyen?

— Odaadom neki, amit nekem hoznak a faluból enni.

— Tehát itt falu van közel?

— Igen. Az „angyalok fiai”.

— Hát te miért nem lakol a faluban?

— Mert én vagyok a szent.

— Tehát hozzád eljönnek az angyalok fiai, s neked áldozatot hoznak.

— Minden napra egy kecskecombot.

— S te azt odaadod a párducnak azért, hogy ne egyen meg? hát aztán magad mivel élsz?

— A húsnak a nedvét kiszívom.

— De hát az angyalok fiai miért nem ölik meg a párducot?

— Mert az a nagy temető.

— Már hogyan temető?

— Mikor az angyalok fiai azt akarják, hogy a szent elmenjen a mennyországba, s más szent jöjjön a helyébe, akkor nem hoznak neki több kecskecombot, s aztán a párdúc eltemeti magát a szentet.

— Talán neked se hoznak már enni?

— Már két nap óta semmit. Az én uram haragszik nagyon.

Riumin megszánta a nyomorult teremtest, s odaadta neki az egyik őzcombot.

Az mohó kapzsisággal ragadta azt meg mind a két kezével, s egyszerre beleharapott a fogaival. És aztán egész crejéből szívta, szopta belőle a nyers hús nedvét, hogy csak úgy ragyogtak bele a szemei, mint a hiúzé. Hamar jóllakott — egy harapást se nyelve a húsból — a pusztá nedvvel. Az őzcombot aztán elrejté az ölébe: „Jó lesz az uramnak”.

Úgy örült neki, hogy még egy napig megválthatja az életét. Ezt a nyomorult életét.

Riumin megszánta a szerencsétlen teremtest, s odanyújtá neki a pálinkás csutoráját; hadd melegítse fel vértelen alakját e tűzitalal.

A rémalak nagyot húzott a kulacsból, amekkorát csak lélegzete kibírt; s akkor aztán egész boldogság terült az arcán. Mosolygott. Egy halálfej, egy múmia, aki mosolyog. S a mosolygás közben meglátszott vonásain, hogy azok valaha szépek voltak. Szemei a legragyogóbb kék szivárványok. A lángital föllobbantá kialunni kész életerejét. Háladosan tekintte Riuminra, s száraz csontkezét odaveté az övére.

— Hány éves voltál, mikor szentet csináltak belőled? — kérde tőle Riumin.

— Tizenhat.

— S hány esztendő óta vagy már szent?

— Már négy óta.

(Csak négy év óta! Tehát e borzasztó eléktelenítés után

négy év annyi, mint negyven év! S még négy évig lehet e kínzás után élni.)

— S miért csináltak szentté az angyalok fiai?

— Azért, hogy közbenjárójuk legyek. Én elviszem az izeneteket az Istenhez, s meghozom onnan a választ; jóslatokat mondok és bűnbocsánatot. Csakhogy már nem tudom olyan jól elmondani az Isten előtt, amit az emberek rám bízta, és az embereknek, amit az Isten izent. Ezért nincsenek velem megelégedve. Talán haza is küldenek. (Hová: „haza?”)

Riumin kedélyét a szánalom és borzadály tartá elfoglalva ez élő áldozatával szemközt a vallásos tévelygésnek; hanem a ravasz osszetnek az esze messzebbre járt.

— Mi is az angyalok fiai közé akarunk felvétetni — mondá ájtatos arccal a szentnek —, utasíts bennünket, mit tegyünk, hogy befogadjanak.

E szóra a leány felsikoltott, és elkezdett minden tagja reszketni.

— Ne kívánd ezt tőlem!

S azzal, mintha védelmet keresne, háttal Riuminhoz közeledett, s kezeit az osszet felé tartá begörbített ujjaival.

Mczhetisz inte a szemöldeivel Riuminnak. Ez elérté azt, s azt mondá a reszkető szentnek:

— Én is kívánom.

Erre a leány leroskadt a földre és zokogott; de könnytelenül. Még a könny forrása is kiszáradt nála régen.

Azután térdre emelkedék, s inte a két férfinak, hogy jöjjenek hozzá közelebb.

A három alak egymással szemközt térdelt, fejeiket összedugva.

Körös-körül a feketészöld puszpángbokrok sűrű rejteke, fejük fölött repkedő denevérek.

A szent elkezdett tompa, bűgő hangon énekelni.

Riumin emlékezett erre a dallamra. Többször hallá azt csendes éjszakákon, a szabadban táborozva, s most már kezdett

kapcsolatot találni az énekhang és a következményei között. Azon az éjszakán rendesen elszöktették a moralcsikok egynehány katonáját.

Azoknak a zsolozsmája ez.

Szomorú, kísértetszerű, gyásszal és panasszal teljes dallam az, egészen méltó a szövegéhez. A szent két ujját ajka elé tartva, dúdolá azt Riuminnak:

Amit legjobban szeretsz,
Azt megöld.
Ami legdrágább neked,
Összetörd.
Testedet feszítsd keresztre,
Mennyországba úgy mehetsz be,
Ó Jehova, nézz reánk.

Hogyha véred elfolyik,
Ne kiáltst
Megszámlálja cseppjeit a
Messiás.
Jobb, ha itt égsz, mint pokolban,
Sátán körme tépne jobban.
Ó Jehova, nézz reánk.

Kiért fiát áldozá
Ábrahám,
Jefta lányát elnyelé
Máglyaláng.
Sidrach, Mísach, Abadnéget
Kövessétek! Tűz nem éget.
Ó Jehova, nézz reánk.

Az embernek a hátába áll a borsózás e fanatikus őrjöngés danájától, amire egy kriptalakó tanítja az élöket.

Amint az énekhang elnémult, a bozótban megszólalt a párduc röhejszerű hurrogatása, s a sűrű lombsötétekből két tűzfényű szem ragyogott. A lovak tombolva nyerítettek a boltüregben, míg a fenevad bátran jött elő a bozótból a tisztásra:

nem félt az emberektől, tudta jól, hogy ő a bálvány: őt nem bántja senki; ő a nagy „temető”, aki a szenteket bekebelezi.

A szerencsétlen teremtés arcát eltakarta az iszonyattól egyik sovány karjával, odahajítva a fenevad elé a Riumintól kapott őzcombot, amit az morogva kapott fel, s aztán a farkával verve a két oldalát, tanakodni látszott rajta, hogy a pecsenyét egye-e meg, vagy inkább annak az adóját.

Vén párduc volt már, akinek a vadászat nehezére eshetett, nyugdíjon élődött inkább, s azt a prédát válogatta, amelyik nem védi magát, s nem tud előle elfutni.

Ott maradt a lakomáját elkölteni, folyvást rémítve morgásával a szegény leányt, ki jelenlététől reszketett, mintha lát gyötörné, s amellet alázatosan térdelt az ő zsarnoka előtt.

Az osszet leszidta a zsarnokot becsületesen.

— Hát te bajuzos goszpodár! Nem szégyenled, idejönni s megzabálni egy szent leánynak az utolsó falatját? Ha becsületes fenevad volnál, te hordanál a pusztában lakó szentnek ennivalót, ahogy megosztotta az oroszlán Mohamed prófétával az antilopét a pusztában, ahogy hordott a holló Illés prófétának zsemlyét a szájában, s te még a szenthez jársz koldulni! előtted van az egész erdő; foghatsz benne vadkecskét, amennyi kell. Sohase láttam tányérnyaló párducokat. Most sem akarok látni!

S azzal odahajított hozzá egy nagy követ. Erre a párduc nagyot ordított, s csörtetve tűnt el a bozót között. A paripák ijedten nyerítettek rejtekeikben.

A szent leány a párduc eltűnése után is reszketett. A harmattól fáztak érzékeny idegei. Vértelen tagjai egymásra kucorodva kértek egymástól kölcsön meleget. Riumin még egyszer megkínálta őt a kulaccsal.

— Nem, nem! — szólt a nyomorult, elutasítva a tűzitalt, s mutatá, hogy az első kortytól is nehéz lett már a feje. Lábai nem bírták. Térdein, könyökein csúszmászott vissza a torony

üregébe, ahol a szénaágyába elbujhatott, s még azután sokáig hangzott ki a sírbolti üregből:

— Jefta lányát elnyelé — Máglyaláng. — Ó Jehova, nézz reánk!

— Minthogy tüzet nem szabad raknunk, mert arról megtudnák, hogy a Tamara vára előtt *idegenek* tanyáznak — mondá az osszet —, annálfogva azt tesszük, hogy egyikünk ébren marad, s fegyveresen őrt áll, míg a másik alszik. Aludjál előbb te.

Riumin nem mondatta ezt másodszer magának, lefeküdt a földre és elaludt. Az osszet hagyta őt aludni reggelig. Látta, hogy milyen édesdeden aluszik. A hajnalsugár verte csak fel.

Amint felébredt s körültekintett, félálom-mámorában így szólt:

— Hol van a *húgom*?

Arról a hűgárol álmodott, akivel legutolszor a Carszkoc Zélo kertjében sétált karöltve.

— Ott van! — szólt Mczhetisz, az odúra mutatva. — Már dalol.

A zsolozsma felhangzott a mélyből:

— Jefta lányát elnyelé — Máglyaláng. Ó Jehova, né reánk.

— Siessünk innen!

A bozóton át kivehető volt a csapás, amit az áhítatos testvérek törtek, kik a faluból ennivalót hordtak az angyalok fiaí szentjének.

V. AZ ANGYALOK FIAI

Az „angyalok fiainak” tanyája a rengeteg mélyében feküdt egy szabályos négyszögű irtás közepett.

Az irtványföld nagy táblákban volt mívelve. Egyik kocka felszántott ugart, másik learatott tarlót, harmadik burgonya-, negyedik máléföldet mutatott fel; a legújabb törés fehér virágával tatárkavetést árult el. Ez a föld nincs felosztva, együtt míveli a lakosság, s a termékét egyenlően osztja fel. A moralcsik telepben a kommunizmus uralkodik.

A házak is olyan egyformák mind. Csinosan, jó ízléssel készült épületek, magas tetőkkel, amiknek szarufái keresztelben végződnek. Az utcák egyenesek, a falun keresztül folyó patak rendes mederbe van szorítva, s onnan réttöntöző csatornák vezetnek szerteszét, s karfákkal ellátott hidak kötik a két utcasort össze. Minden ház mögött gyümölcsöskert van, s a mosolygó gazdag termés gondos ápolásról tanúskodik. A faluhoz vezető út már a civilizáció nyomát árulja el: a kerékvágást. A moralcsikoknak szekereik vannak, igaz, hogy e tájhoz alkalmazottan hosszúak, alacsony tömzsi kerekűek, s azok elé tíz-tizenkét ökör van fogva.

A két utazónak nem volt semmi szüksége a szenttől eltanult zsoltárt énekelni, hogy az angyalok fiainak városába befogadtassanak. Cserkesz ruhájuk volt, dudát, citerát hordtak magukkal. Az idegent szívesen fogadják itt, az eretnekek csak a saját fajtájuktól félnek.

Munka ideje volt: búzataraktás; de azért a legelső férfi, akit megszólítottak, otthagytá a megrakott szekerét az útfélen, hogy elvezesse őket a sztarosza házához.

Meglehető volt, hogy ebben az országban, ahol minden ember álltól sarkig felfegyverkezve jár, eszik és alszik, az itteni férfiak egészen fegyvertelenek, még csak egy csizmaszárba dugott kést sem hordanak magukkal. Az is feltűnő sajátsága volt a népnek, hogy amíg a fiatal férfiak bajuszt és szakállt viseltek, az éltesebbek közül egynek sem volt semmi szőr az arcán. Végül az is, hogy ifjú asszonyt és gyermeket nem lehetett az utcán látni. Ami künn járt, az vénasszony volt.

A sztaroszta háza, hova Riumint és útítársát vezették, egész európai kényelemmel volt berendezve; a bútorok csinosak, s különösen tisztá minden.

A sztaroszta maga jó húsban levő magas, erős férfi volt; arca sima, szőrtelen. Volt két szép suhanc fia. Ez ugyan rendkívüliség az angyalok fiainál; mert náluk egy apának csak egy fimagzattal szabad nemzetségét tovább terjeszteni, s azontúl „szent” lesz a neve. Hanem ezek ikrek voltak, egyszerre születtek: ez okozta a kivételt a szabály alól.

A sztaroszta maga kereskedő volt. Cserkesz ötvösök által készített ékszerekkel és kirakott fegyverekkel járt egész Szuhum-Kalehig, ahol még damaszkuszi és bagdadi kalmárok nagyban vásárolták e cikkeket, s onnan viszont perzsa és kashmir szöveteket hordott vissza, amiknek a cserkeszeknél volt nagy keletük. Aklaiban nyolcvan teherhordó öszvér állt, amiket utazásai alkalmával pénzért fogadott abház fegyveresek szoktak kísérni a szomszéd falvakból. A sztaroszta gazdag ember volt.

Az egész község tehetőségről tanúskodott. A nép dologszerető, keveset eszik, és tejet vagy sört iszik, amit maga készít, nem pálinkát. Mindenben szakított a nemzetével, mintha a nyelvén kívül mindent le akarna magáról vetkőzni, ami orosz. Valamennyi komoly, nem fecsegő, nem hazug. Nem hetvenkedik, de nem is hízelkedik. Iparkodik, tanul, jót tesz, senkivel harcot nem visel, tűr minden bántalmat, mindenért megbocsát; maga nem lop, nem csal, s ha őt meglopják, megcsalják,

nem perlekedik érte. Külön vagyona senkinek nincs, hogy az enyim-tied fölött veszekedjék; amit a sztarosztá, mint kereskedő gyűjt, a roppant gazdagság, az arra való, hogy új proselytákat szerezzenek vele.

És ez a felekezet a legkegyetlenebbül üldözött népe az orosz birodalomnak.

És ez a felekezet megérdemlette ezt a kegyetlen üldözést.

Száz erényét és jó tulajdonát lenyomja tévhitének egyetlen alapelve. Ők az emberi nem kiirtására esküdtek össze.

Mesés gazdagságuk, amit össze tudnak gyűjteni, megfoghatóvá teszi, hogy rettentő vallásuk számára annyi proselytát tudnak szerezni. — Makacsabb, erősebb ellenségei a cár kettős keresztes koronájának, mint minden hitelene az izlámnek és Buddhának és a sámánnak. Ezek a gyökerében támadják meg az égbe növő orosz fenyőfát.

Riumin azt a tervet gondolta ki magában —, hogy a fanatikusok hitközségéhez ragaszkodást tetteve, valahogy alkalmat szerezzen magának valamelyik kereskedőt egy olyan útjában követetni, amely a Kaukázus belsejébe viszen, ahol számítása szerint a keresett arany-, ezüsttelepnek létezni kell. Tény az, hogy ott egy egész ötvösművészet fejlődött ki e hegyvilág közepett, melynek remekeit Bagdadtól Londonig és Delhitől Szentpétervárig az ércérték négyszeres, ötszörös árával fizetik. Az osszet által megsűgatta a sztarosztának, hogy ők mindketten osszet keresztyének, hajlandók az ő felekezetébe áttérni.

A sztarosztá azt mondta nekik: „Maradjatok addig a házamnál, míg a szentfölvatás ünnepe elkövetkezik”.

A sztarosztának felesége is volt. Szikár, rideg tekintetű alak, az egykori szépség kígyóvonalai mind szegletekké váltak már az arcán. Kevés beszédű teremtés volt. Fialat leány nem került a szobába. Evés előtt és után, felkeléskor, lefekvéskor igen hosszan imádkozott minden ember, úgyhogy Mczhetisz mindig elaludt alatta.

Riuminnak többször a nyelvén volt már megkérdezni házigazdájától, hogy mi történik a Tamara várában lakó szenttel? de mindig másnapra halasztotta a kérdést.

Egy éjjel, mikor az álom ismét kerülte szemeit, Riumin azt a zsolozsmát hallá megzendülni, amit a tamaravári mártírnőtől eltanult. A mellette levő szoba falán hangzott az keresztül.

Ugyanazok a strófák, az égrekiáltó refrénnel: «Ó Jehova, nézz reánk!» Most egy mélabúsan csengő leányhang énekelte azt.

Fölkelt az ágyából, s addig kutatott, míg a gerendák között, mikből a közfal össze volt róva, valahol fölfedezett egy hasadékot, amelyen át a mellékszobába beláthatott.

A szobában gyertya égett egy asztalon, s mellette volt egy Mária-kép; hasonlatos azokhoz, aminőket Oroszországban készítenek, arany alapra rikító színekkel festve s virágokkal körülkoszorúzva.

E kép előtt térdelt egy fiatal leány, kinek karcsú termetét csak egy lenge vékony gyapjúing fedte; de azon felül, mint egy gazdag aranypalást terült el vállain a hullámszó, hosszú hajsátor, mely térdeltében a földet seperte.

A leány finom vonásaiban, nagy, tündöklő szemeiben, piciny ajkaiban a legnagyobb áhítat volt kifejezve. Úgy tűnt az föl, mint egy álomlátás, mint egy varázsszerű tünemény.

Egyedül volt a szobájában. Mi oka lehetett mély éjszakának idején fölkelni, s a szentkép előtt ezt a gyászszolozsmát énekelni?

Riumin meg akart felőle győződni, hogy nem álmodik-e? Elővette citeráját, s a szobájába áthangzó éneket kísérni kezdé annak húrjain.

Erre rögtön félbeszakadt az ének, a mellékszobában sötét lett, a varázstünemény elmúlt előle.

— Csakugyan álmodtam ezt is — mondá magában, és tovább aludt.

Másnap reggel azt mondá neki Mczhetisz:

— Ma beavatnak minket a szertartás rejtelseibe. — Új szentet csinálnak maguknak az angyalok fiai. Kegyetlen egy áldozat. A leánynak folyvást a zsolozsmát kell énekelni alatta. S nekünk, új beavatottaknak az éneket a citeránkkal és csimpolyánkkal kell kísérni. De hát mi nem tartozunk elérzékenyülni. Mit tartozik ez mireánk? Mi útkeresők vagyunk. Ma a moralcsikok áldozatainál csak azt nézzük, hogy folyik el egy leány vére, s a legközelebbi alkalommal tán egy cserkesz vérbosszú kalandjában kell részt vennünk, ahol a magunk vére folyik. Csak hogy elérjük a célt. Ahogy mondtam. A cserkesz arról ismer rá a moszkóra, ha az a tréfára elneveti magát; a moralcsik pedig arról ismer a starovecsnire, ha az összeborzad, mikor az ő kegyetlen szertartását végignézi. Hát csak hidegvér, Riumin Oleg. Ne gondolj te arra, akit előtted kínoznak, hanem arra gondolj, hogy herceg voltál, s *voncsik* vagy.

Riumin még egyébre is gondolhatott. Azt hitte, hogy kipróbált muszka hidegvérét sohasem fogja elárulni.

A szertartás este kezdődött meg: éj kell ahhoz és sötétség.

A helységnek a Tamara vára felé eső szélén volt egy nagy, négyszögű épület, mindenben hasonlatos az óhitűek templomaihoz, csakhogy tornya nincsen.

A sztarosztá két fiával együtt ünnepi öltözetben járult a házhoz, Riumint és társát közrevéve, kik egész cserkesz fegyverzetükben, lóháton és hangszereikkel együtt jelentek meg a templom előtt, ott megkötötték lovaikat a tornác oszlopaihoz, s süveglevéve beléptek.

A szertartás éppen úgy kezdődött, miként a duhoborciknál. Közepett volt egy roppant nagy fatuskó, azon egy asztaltábla, afölött csüggött le a gerendáról egy négyágú gyertyatartó, alig derítve föl a nagy épület rideg homályát. Egy oldalon ültek a férfiak, más oldalon a vénasszonyok; egy fiatal női arc nem volt jelen, sem egy gyermek.

A sztarosztá először valamit olvasott fel a bibliából. Az is

sajátszerű egy biblia volt; egyenesen a moralcsikok számára készítve, úgyhogy az mind az ő tanaik bizonyosságául szolgáljon. E bibliában Ábrahám valósággal megáldozza Izsákot, s Noé, a vallásfelekezet feje, az első moralcsik. A betűi sem az orosz cirill jegyek, hanem a kaukázusi *mchdruli írás*, hogy a pópák ne tudják azt olvasni. Aztán rákezdé azt a félelemidéző, kísértetes zsolozsmát. A gyülekezet énekelt csendesen. Alig látszott, hogy az ajkát mozgatja valaki. A citera- és csimpolya-kíséret még szomorúbbá tudta tenni az éneket.

Mikor ez ének folyt, akkor a sztarosza leemelte az asztaltáblát, s kitűnt, hogy amit az eltakart, a fatuskó, kádnak van kivájva, s az félig meg van töltve vízzel.

E jeladásra megnyílt a sötét háttérben egy kis mellékajtó, s ezen belépett a sztarosza felesége.

Az egyik kezében volt egy kés, a másikkal egy fehér, hosszú gyapjúingbe öltözött leányt vezetett.

A leány haja hosszan leeresztve takarta termetét, két összefogott kezében egy aranyozott szentképet szorított, s szemeit folyvást arra függesztve tartá.

Az asszony odavezette a leányt a víztartó áldozatmedencéig. Riumin megdöbbenve ismerte meg múlt éjjeli álomképét.

Akkor a sztarosza fölemelte a szent könyvet két kezével a feje fölé, s csendes, izgalomtalan hangon szólt:

— Angyalok fiai! A mi őrszentünk haza készül térni az égbe, ahova híják, s onnan vissza nem jön többé. Új szentet küldünk helyébe, aki közbejárónk legyen az ég és a bűnösök között. A sors Izménére esett, s Izméne az én leányom. Jefta megáldozta az ő leányát: én sem leszek Jeftánál rosszabb. Teljesüljön Jehova akarata. Amen!

És azzal a szent könyvet a leány fejére tette, ki ajkait a szentképhez szorítva tartá.

— Énekeljetek! — monda a sztarosza a gyülekezetnek. S erre az áldozatra szánt leány szava is beleszólt a gyászsolozsmába, ugyanaz a hang volt az, melyet Riumin a múlt éjjel

álmodni vélt. Egyedüli csengő hang a gyülekezetben. Egy szeráf éneke az elkárhozottak zúgása közepett.

Riumin citerája már nem kísérte az éneket. Mczhetisz fújta egyedül hozzá a csimpolyát, s a dudafújástól kidülledt szemekkel aggódva vizsgálta Riumint, hogy mereszi az előtte állókra vad tekintetét, s kezével oly hangszert keres, aminek pengése a halálordítás kísérő zenéje szokott lenni: a saska markolatát fogdosta.

Most férfiak, asszonyok felkeltek helyeikről, s elkezdték lassú táncléptekben körüllejteni a rettenetes oltárt, hozzá mély, zúgó hangon e ritmust dönögve:

po pjasszahom
po goruhom
na Szionszkoju goru!

(no táncoljunk! no danoljunk! a Sion hegyén!), s aközben mindegyik megmosta az arcát annak a medencének a vizével.

A leány lehúnyta szemeit, s engedte magát a medence szélére leültetni, folyvást énekelve, és kezei között a szent alakot szorongatva.

Saját édesanyja tartá kezében az éles kést.

Riumin nem nézhette tovább! Minden csepp vére fellázadt ez istenmegcsúfoló merénylet ellen. Elfeledé e pillanatban a Kaukázus minden aranyhegyeit s Szibéria minden hősivatagait. Elfeledé azt, hogy herceg volt s voncsikká lett. Csak az jutott eszébe, hogy férfi, s ez ott előtte egy leány, ártatlan és védtelen, akit egy csoport őrjöngő szeme láttára szét akar marcangolni! Felugrott székéről, kirántotta kardját, eltaszítá az asszonyt a leánytól, ki éles kését annak keble felé emelve tartá, s ordító hangon kiáltá a gyülekezetbe:

— Istentelenek! Nem fogjátok e gyermeket előttem megölni!

Oroszul kiáltott nekik. — Elfeledte cserkesz voltát.

Általános elszörnyedés hangja tölté be egyszerre az egész templomot.

— Óhitű! Áruló! Kém! — rivalták felé száz torokból. Az asszonyok voltak legdühösebbek.

Riumin odavetette magát a leány elé, s kardját megforgatta feje fölött.

— Jertek!

Azok ugyan mind fegyvertelenek voltak, de százan kettő ellen, s a vakbuzgónak nincs félelme az éles kard iránt. Riuminnak e tusában el kell veszni.

Az összet útítárs látta, hogy itt az ő eszének kell kiségiteni.

Hirtelen szétrántotta besmetjét melléről, s kitérta az alatta lévő orosz ezredesi egyenruhát, mellén a ragyogó Alekszander Nevszki érdemrend csillagával, s rikácsoló parancshangon kiálta a zaj közét:

— Csendesen! Lázadók! Eretnekek! Moralszikok! A cár nevében parancsolom!

— Jaj! A cár!

Ez olyan szó, aminek varázsereje még a Kaukázus bércsei között is utoléri az oroszot; ami megtalálja őt még az ellenlábaskok világában is, ami kiveszi a lázadó kezéből a fegyvert, megfagyasztja a panaszkodó szájában a szót, bárd alá hajtja a dacoló fejét. „Jaj! A cár!”

S hogy szavainak nagyobb nyomatéka legyen, előhúzta a kebeléből Mczhetisz azt a moszkvai színlapot, amire óriási kék és veres betűkkel volt nyomtatva az udvari hangverseny programja, s kiterjeszté azt a gyülekezet előtt.

Mit tudták azok, hogy mit tartalmaz e cirillbetűs nyomtatt lap, csak azt látták, hogy a közepén ott van az óriási nagy kétfejű sas; a mindennél erősebb jelvény, s reszketve hullottak előtte térdre: „Jaj! jaj! A cár!”

Csak a sztároszta maga nem borult előtte a földre.

Elszántan odalépett Riumin elé, s azt kérdezé:

— Mit akartok hát? Miért jöttetek? Büntetni akartok-e?

— Nem — szólt Riumin. — Tévelygészek undorító; irtó-
zatos, ti megcsúfoljátok az Istent, amikor imádni hiszitek.
De én nem vagyok pap, mi közöm vallástokhoz. Hanem lovag
vagyok. Előttem egy leányt kínozni nem szabad.

— Ahogy neki tetszeni fog — szólt a sztarosza nyugod-
tan. — Nem hurcolta ide senki. Nem kábították el bódító
itallal, hogy ne tudja, hová jön. El volt készítve ez áldozatra.
Saját anyjával jött ide. Feleljen ő. — Akarod-e ez áldozatot?
— Ha akarod, tárd ki kebledet.

A leány lihegve, megtört szemekkel tekintte anyjára; de
annak tekintetében nem talált semmi irgalmat: alélldozva
széttárta két karját, s libegve, suttogva énekelte a zsoltár vég-
sorát: „Ó Jehova, nézz reánk.”

Hanem amint az anyja vállára tette a kezét, fölsikoltott,
az élettvágy, ifjúságának ösztöne, a szép világ iránti szeretet,
az iszonyat erőt vett rajta, s mindkét kezével összeszorítva
keble fölött öltönyét, leveté magát a földre, s megtagadta az
áldozatot.

— Átkozott! Átkozott! Átkozott! — hangzott feléje min-
den oldalról. Apja, anyja, testvérei mondták legelőször és
legutoljára e szót.

— Emberek! orosz alattvalók! — dörgé Riumin kardját
hüvelyébe taszítva, s karjait összefonva mellén. — Én a cár
névében meghagyom és parancsolom nektek, hogy ez ártat-
lan szűzön itt semmi kegyetlenséget se most, se az én eltávozo-
tommal el ne kövessetek!

— Hahaha! — kacagott fel a sztarosza — te megparancso-
lod, és úgy lesz. Légy nyugodt felőle. Az angyalok fiainak
szentje csak ártatlan, tiszta hajadon lehet. Ez a leány itt fogja
tölteni az éjszakát veled, s egy leány, aki egy férfival be volt
zárva egy éjen át, bizony hidd el, hogy nem lehet az Úr szentje
többé; oszoljatok szét. Ez nem templom többé, hanem rab-
szolga-szeráj. Csináljatok sötétséget!

Riumin a szándékot észrevéve, fölkiálta:

— Aki a gyertyákat eloltja, meghal! — s pisztolyát emelé a sokaság ellen.

— Annál rosszabb hát! — ordítá a sztaroszta, s azzal odarohanva leányához, letépte róla az egyetlen öltönyt, s úgy hajítá oda a leányt Riumin lábaihoz, mire minden ember futott, az arcát eltakarva, a megátkozott helyről; az osszetet is magukkal ragadták; az ajtóból visszakiáltott a sztaroszta: — Holnap reggel majd ismét eljövünk.

Azzal rázárták az ajtót Riuminra és a leányra.

A szegény gyermek összezsugorodva feküdt a földön, s szégyentől égő arcát fölemelt karjai mögé takarta, önmagával akarta eltakarni szegény, meggyalázott testét.

Riumin pedig leoldá derekáról azt az arannyal áttört kashmíróvet, ami a cserkesznek halotti lepedőül szolgál, ha a csatában elesik, s azt szétbontva, ráteríté a reszkető alakra, szelíden szólva hozzá.

— Íme, fedd be magad vele.

A leány a hála, az imádat megdicsőült tekintetével tekintte fel rá, s aztán abból az egy darab szövetből művészi kanyargatással teljes öltözetet póllált magára. A palást felkötésében a kaukázusi leányok mesterek. Olyan volt, mint egy görög istennő-szobor.

S most már, hogy szeméremérzete ki volt engesztelve, egészen nyugodtnak látszott. Szelíden megfogta Riumin kezét, és megcsókolta azt háromszor, gyöngéden. Azután a padok közé vonult, ahol az asszonyok szoktak ülni, ott egy lócára hanyatt feküdt, kezeit összetette keblén, és addig imádkozott, míg elaludt. Riumin odament hozzá, s betakarta a leányt hosszú hajával, hogy meg ne fájzék. A leány felébredt egy pillanatra. „Ne félj”, ságá neki Riumin, s feje alá tette vánkosul nagy prémes süvegét. A leány azt mondta: „Áldásék Isten!”, és tovább aludt.

Riumin pedig ébren maradt a hallgató éjszakában. Ebugatás sem zavarta meg a csendet.

(A raszkolnikok nem tartanak kutyákat; azokat a rossz lelkektől megszánt állatoknak hiszik, ellenben macskákkal tele vannak a házaik.)

Elgondolkozott a mai kalandján. Ez nem mozdítja őt céljához közelebb. Életéért nem remegett, attól régen elszokott már, de ebből a kelepcéből, amibe belejutott, nem képzelte, hogyan szabadulhat ki.

Ez a leány már a lelkén van. Megzavarta miatta az eretnekek legnagyobb ünnepét. Ez éppen olyan, mintha az igazhívők templomában, mikor a pap azt mondja: „Ez a Krisztus teste, jertek, vegyétek, egyétek; ez az ő vére, jertek, igyátok!”, odarontana egy értetlen idegen kivont karddal, s azt ordítaná: „Gonosztevők! emberi testet esztek és vért isztok, ezt én nem engedem”. Pedig az igazhívőknek hinni kell, hogy az valóban test és vér. Ezek az eretnekek pedig szó szerint veszik a dolgot, s akképp áldoznak, s azt hiszik, hogy ők magyarázzák helyesen az írást.

És ez nem mese, nem véletlen, nem rémtörténet, ez *rendes ünnepük* a szektáriusoknak, ahogy azt szemtanúik leírták, a többek között *Verescsagin Vazul*, híres orosz festő és Kaukázus-utazó, és *Haxthausen* és sokan mások, kik az orosz nép rejtelseit búvárlották.

Hogy őt magát nem fogják bántani, afelől bizonyos volt Riumin; de mi fog történni ezzel a leánnyal?

Ha holnap reggel, visszajönnek a fanatikusok, vagy azt fogják hinni, hogy az idegen férfival együtt bezárt leány meg van gyalázva, s akkor kiűzik őt községükből csúfosan, elpusztulhat az erdőn; vagy pedig el fogják hinni az ő szavára, hogy a leány oly tisztán jött elő, ahogy az első mártírnők a kísértetek közül, akkor meg éppen szentté fogják tenni. — Magával vigye tán? Hová?

Az összetnek sem hallja semmi neszt, ha az valahogy elzúllik tőle, akkor ő tájékozni sem tudja magát a vadidegen világban.

Töprengései közben szép csendesen megvirradt. Alighogy az első hajnali derengés áthatott a templom ablakain, a falu felől közeledett a csoportok dobaja s a csendes búcsújáró ének.

Az ajtó felnyílt, s belépett rajta egymás után negyven férfi, azok között a sztarosztá két fia. Senkinél sem volt fegyver, csak a sztarosztá kezében volt egy nagy, nehéz bárd.

Riumin balsejtelemtől elfogva, odaállt azon pad elé, amelyen Izméne feküdt. Azt hitte, őellene van a készület. A leány még aludt.

A sztarosztá a víztartó medencéig jött, s akkor annak a szélebe belevágta a bárdot. — E csattanásra felébredt a leány.

— Mit akartok? — kérde Riumin kemény hangon.

— Teveled semmit — felelt hidegen a sztarosztá. — Sem azzal a leánnyal. Mi a magunk dolgát végezzük itt. A ti dolgok csak a nézés.

— Mit kell néznünk? — kérde Riumin sötét aggodalommal.

— Azt, hogy mit tesznek a moralcsikok akkor, mikor arra vannak kényszerítve, hogy Jehovához meneküljenek. Látod ott a negyven férfit? Látod ezt e bárdot és ezt a medencét? Ezek azért jöttek ide, hogy itt előtted megtöltsék vérükkel ezt a nagy áldozatkelyhet. Aztán majd eredj, és mondd el a hatalmas cárnak, hogy mit láttál! Mondd el a minden oroszok hatalmas uralkodójának, hogy vannak végtelen birodalmában ilyen boldog népek, amiknek a férfiai így tudnak meghalni; hogy vannak jobbágyai, akik el tudnak menni olyan országba, ahova az ő kémei és hóhérai utánuk nem találnak, hogy őket visszahurcolják! Első! Kezdd el!

Riumin visszaborzadt e rettentő szavaktól! de a józan ész még tiltakozott annak elhívése ellen, amit érzékei felfogtak. Lehetetlen az!

Az pedig, akihez a felhívás szólt, volt a sztarosztának egyik fia.

Szép, szőke, tizenötéves gyermek.

Leveté kabátját, leoldozta nyakkendőjét, s letérdelve a medence elé, annak a párkányára fektette a nyakát.

— Második! — kiáltá a sztaroszta.

Ekkor az ikertestvér lépett oda, s kezébe vette a medence szélébe vágott szkercecét.

A leány e látványra felszökött helyéből, s kétségbeesett sikoltással rohant előre, megragadta testvére kezében a bárdot.

— Ne bánts! öcsém! öcsémet ne öld meg! öljetek meg engem! ontsátok ki az én véretem! Tépjete darabokra. Áldozat leszek! Kész vagyok mindenre!

Az apa felkapta leányát karjánál fogva, s odalökte őt Riumin karjaiba.

— El innen, tisztátalan asszonyi állat! ott a helyed! Ez itt a mi helyünk! — Második! végezz!

A bárd lecsattant, s egy fejetlen test ott hevert a padlón.

Izméne ájultan rogyott össze Riumin lábainál, mielőtt ezt látta, ezt hallotta volna.

— Harmadik! utána! — hangzott a kegyetlen parancsszó.

A másik ikertestvér letérdelt ugyanarra a helyre, ahonnan testvére lebukott, s ugyanarra a helyre hajtja le a fejét, ahonnan azé legördült.

— Emberek! Őrjöngők! Megálljatok! — ordítá Riumin, reszketve az iszonyattól —, ne hajtsátok végre rettentő áldozásokat. Esküszöm nektek hitemre, katonai becsületszavamra, esküszöm saját szenvedő családom jó- és balsorsára, hogy el nem árullak titeket! Soha senkinek egy szót sem mondok el abból, amit itt láttam. Hagyjátok abba!

— Késő már, földi úr! — kiáltá a sztaroszta. — Nincs semmi alku. Te hittál bennünket Jehova elé, mi megyünk. Te megloptad a mi titkainkat, hogy fölfedezd a cárnak, az archimandritának: ismerd meg azokat végig, s aztán fedezd fel nekik! Íme, látni fogod, hogy hajtja le a fejét egyik férfi a másik után az áldozatkehely fölé, s meg tud halni egy sóhaj-tás, egy könnyhullatás nélkül, s mikor az utolsó megmarad,

aki az utolsóelőttit föloldozta az élet terhei alól, az leszek én: — az föl fogja gyújtani magára és halott-társaira a megfertőztetett Istenházat, és tetszeni fog az égő áldozat az Úrnak! Ezt nevezik tűzkeresztségnek a hisztik, szkopcsik és moralcsikok! Harmadik! végezz!

Riumin e rémjelenetben az örültek erőszakos dühét érezte minden idegein végigvonaglani. Meg kell tébolyodnia, ha ezt végignézte! Negyven férfi vakbuzgó öngyilkosságát! Hirtelen fölragadta a vállára az alélt leányt, s azzal erőszakosan utat tört magának a tömegben keresztül a templomajtóig, s kirohant a szabadba.

A szeme előtt lefolyt rémjelenetektől egészen el volt kábulva.

A templomüregből kihangzott a búsan ödöngő ének:

Hogyha véred elfolyik,
Ne kiált . . .
Megszámlálja cseppjeit a
Messiás . . .

A feje fölött pedig a pacsirta énekelt a levegőben, s a mezőkön a juhok kolompja csengett. Agyában oly zűrzavar volt, mint mikor valaki nehéz álmokat lát, s álmában sejtelve támad, hogy mindez nem való; akar, de nem tud fölébredni; a karján tartott alélt leányka, amint fejével hátracsüggött, földet seprő hajával minden percben gátolta lépteit — nem tudott tőle haladni; éppen úgy, ahogy álmában akar az ember futni, és nem tud.

Egyszerre hangos lónyerítés riasztá föl. A templom tornácoszlopához volt kötve egy paripa. Saját cserkesz lovára ismert benne. Vagy inkább a paripa ismert őbenne a gazdájára. Ez eszméletéhez téríté. E rémületes telepről menekülni kell! Ez a legelső feladat. Merre? Hová? Egyedül? Sőt nem is egyedül, hanem egy félhalott leánnyal az ölében. — Hová lett az összet útítárs?

Mindezen kérdésekre csak az az egy volt a felelet, hogy

merre *nem* lehet fordulni? A falu felé nem, ott az özvegy-asszonyok dühkiáltása zeng már.

Utoljára is arra az ötletre bírta magát, hogy az egymáshoz szokott cserkesz lovak egyike utána talál a másiknak, s ráhagyta magát a lova ösztönére. A leányt odafektette maga elé a nyeregbe.

A paripa a Tamara vára felé tartott.

Félórai futás után, amint visszatekintett Riumin az elhagyott falu felé, látta magasra szállni a füstoszlopot, amint a fanatikusok által fölgyújtott templom égett. Azok szavoknak álltak: „Elmondhatod a hatalmas cárnak, hogy vannak végtelen birodalmában ilyen boldog népek, melyeknek férfiai így tudnak meghalni”.

VI. A KAUKÁZUSI LÁZ

A legelső patakhöz érve, Riumin leszállt a lováról, s az elalélt leány fejét hús vízzel locsolva, ismét életre kelté őt.

— Mind meghaltak? — Ez volt az első szava a leánynak.

— Kik? — kérde Riumin, bámulást tetterve.

— Öcsém. Rokonaim. Apám. Valamennyi férfi!

— Álmodtad azt — szólt Riumin. — Tégedet elűztek velem együtt. Félsz-e velem jönni?

A leány azt felelte rá: „Nem”.

— No hát ülj föl a hátam mögé a nyeregbe, s kapaszkodjál belém.

— Hová megyünk?

— Nem tudom. Ahová a lovam visz.

Az pedig a Tamara várához vitte vissza őket.

Jó este volt, mire az első rommaradványokat elérték.

A paripa nyeríteni kezdett, és sörényét rázogatta. Szavára a távolabb romok közül más ló nyerítése felelt. Azok már ismerősök voltak.

— Az osszet itt vár rám — monda Riumin, s örült neki, hogy ismét rátalál útitársára a lova ösztöne után. Csak azon csodálkozott, hogy az nem jön eléje, mikor közeledő lova nyerítését hallja.

A tört csapáson visszatalált a több nap előtt elhagyott tanyához. Ott azután meglelte útitársát is.

De minő állapotban.

Az osszet ott feküdt a fűben, az akolnak készített romboltozat bejárata előtt, s nem bírt megmozdulni.

Se megmozdulni, se nyugton maradni.

Mert amellet, hogy lábán állni vagy karjait felemelni nem bírta, minden tagja folyvást reszketett és vonaglott, mint egy nyavalyatorósé, arca zöld volt és szemgolyói sárgák; szája nyitva.

— Mit csinálsz itt? — kérdé ijedve Riumin.

— Nem látod? Haldoklom.

— Mi bajod?

— Nem hallod? A békák!

Három-négy sárga hasú, kék-zöld hátú béka ült ott a romok nyirkos kövein, s föl váltva énekeltek; ha az egyik elhagyta, a másik rákezdté: „Ülüm, ülüm chva!”

— Megkaptad a hideglelést? — szólt Riumin, odatérdelve mellé.

— Ne sokat ápolgass, mert te is megkapod. Ez ragályos.

— Mit kívánsz? Mit tegyek veled?

— Megcsinálod számomra a „gurbánt”, s belefektetsz szépen.

— Nem! Nem! Én azt akarom, hogy meggyógyulj! Légy bizalommal. Meggyógyulsz.

— Jobban tudja azt a chva béka! Hagyj föl velem. Minden varázslója a kerek földnek el nem tudja csendesíteni ezt a reszketést. Vágyom le a hideg földbe. Mindenem ég belül. Ezrével láttam én az embereket így meghalni. Moszkókat és osszettek. Tíz közül egy gyógyult meg. Az is nyomorék maradt. Csak arra kérlek, hogy ruhámmal együtt temess el, s kardomat tedd a jobb kezem felől.

Aztán elkezdett félrebeszélni, s szavainak nem volt semmi értelme, fél óra múlva dühbe ment át a hagymáz; ordított, dalolt. Egyszer csak, mintha visszatért volna életereje, föluggrott, elkezdett szaladni, egy kőben elbotlott, s végigzuhan a földön, akkor aztán még hanyatt fordult, a két karját szétterjesztette és elcsendesült.

Riumin odasietett hozzá.

A haldokló egészen magánál volt már, ráismert útitársára, s nevéen szólítá őt.

— Riumin! Vigyázz. A szentet az előbb elhurcolta a bajzos goszpodár. Még visszajön. Aztán Veljaminoffnak megmondod, ha visszakerülsz, hogy *mikor egyszer a Szemes folyó kiszárad, akkor őrizze magát az árvízről.*

Nem lehetett tőle megkérdezni, hogy mit akart ezzel mondani, mert meghalt.

Riumin az egész éjet azzal tölté, hogy sírt ásott útitársá számára. Mikor beléfejtette, kívánsága szerint rajta hagyta minden öltönyét, még a saját orosz egyenruháját is, de mégis, mikor a hantot rá kezdte hányni, megcsett a szíve azon a szép fényes érdemrenden, amit ő egy hosszú hadjáratban vívott ki magának, azt nem tudta eltemetni a föld alá, visszavette, s eldugta a keblébe, s aztán szép gurbánt emelt a halott fölé, négy hatalmas kővel a négy szegletén. Izméne segített neki a munkában.

Virradat felé elnyomta Riumint az álom. A múlt éjjeli virrasztás és a kedélylázító izgalmak úgy ellankaszták, hogy akarata ellen aludt el.

Mikor fölébredt, valami kínos bágyadságot érzett minden tagjában. Föl akart kelni, de a feje oly nehéz volt, és a karjai mintha mind ólomból volnának. Torka ki volt száradva, és szemei égtek. Hátán borzongó hideg futott végig, mely meg rázta minden tagját. A chva békák ott ümmögtek körös-körül a falon.

Izméne pedig ott ült a lábainál, s egy puszpáנגgallyal hajtotta arcáról a moszkitókat.

— Úgy fázom! — rebege Riumin. — Úgy reszketek, *mintha valami rémtől félnék!* — Ó bizony az olyan rém volt, amitől illik félni. Ugyanaz a rém, aki Tagánrogban I. Sándor cárnak fülébe sugdosta ugyanazzal a hideg lehelettel: „Jér velem! szíved fölött orgyilok függ! nekem van egy jó kis hűvös menedékem . . . rejtsd el magad oda . . . ott rád nem talál majd!”

— És a cár el is ment a suttogásra . Ez a pontusi láz lehellete!

A leány rögtön felszökött, egy nyaláb apró fát vagdalt össze baltával; azután előkeresve Riumin útítarsolyából a tűszereket, tüzet rakott mellette négy felől, úgy, hogy az mintegy várnégyszögbe volt bezárva. A füst egyúttal a moszkitókat is elűzte.

Riumin tudta már, hogy mi baja? Ő is megkapta a kaukázusi lázt. Ugyanaz a halálos vész lepte meg őt is, mely az égaljhoz szokott, edzett összetet egy nap alatt kivégzé. Hogy fog az övele bánni, az idegennel?

Íme tehát még el sem kezdte az útját, már eljutott a végére. Még nem is látta a legfelcimesebb ellenséget, e földnek az urát, s már elhal — e földnek a lehetététől. Tűzbe sem kerül; elég volt neki a levegő, amely annyi ezer honfitársának elég, kik évenként meghalnak anélkül, hogy ellenség szemébe néztek volna.

Senki sem segíthet itt rajta. Nincs közelében más, csak ez a leány. Egy gyermek. Egy öngyilkosul kivégzett családnak, egy gyászba borult aulnak kitagadott nyomorultja. Mit segíthetne ez rajta?

Izméne odatette a homlokára a kezét. És szemébe bámult.

Azután fölkel, fölvette Riuminnak a puskáját, a mi melléje volt támasztva egy sziklához, meg a baltáját, s eltűnt vele a sűrű bozótban.

— Ez is itthaglott — mondá magában Riumin —, tudja hogy ragályos beteg vagyok, s ösztöne azt mondja, hogy meneküljön tőlem.

És aztán várt visszatértének neszére.

A lázban szenvedőnek a pillanatok éveknek tűnnek fel, amiknek végét nem lehet várni.

Vége hangzott a csörtetés a bozótban. Egyre közelebb jött, megállt. Csúszva látszott utat törni. Utoljára kidugta a fejét. Az a párdúc volt.

Hogy sunyta hátra a fülcit! Hogy lihegett a piros nyelvével. Egészen odajött a bozótból, s farkával csapkodta az oldalait.

A lázbeteg rémlátása szörnyalakító erővel bír. Riumin a párducot királytigrisnek nézte, ősvilági szörnynek.

A fenevad nem mert hozzá közelíteni, csak úgy kerülgette óvakodva, s fejét lehajtva a földre, bosszúsan ordított.

A lázbeteg fülében oroslánordítás hangjáig fokozódott az.

Ott voltak az övében a pisztolyai, s ő hagymázos víziójában erőszakosan azt akarta, hogy kezzi vegyék elő azokat, fogják rá a vadállatra, s hogy a pisztoly nem akart elsülni, magában kiálta a fegyver helyett „bumm!” — aztán „nesze! döögölj meg!” — De a kéz nem akart mozdulni, a pisztoly elsülni, a dúvad megdöglenni.

Aközben magában kiszámítá, hogy amint a körüle rakott tüzek kialszanak, amiktől a párduc fél, az rögtön meg fogja őt rohanni és megeszi. Addig nem mer közelíteni.

Egyszer aztán, amit olyan nagyon kívánt maga előidézni, de nem tudott, egy dörgő ropogás szólalt meg közelében, s azzal a szemé közé néző dúvad felugrott magasra a levegőbe, s aztán hanyatt esett, a négy lábát rázva, a fejét a földhöz verve, s utoljára görcsösen elnyúlva. A másik percben előrohan a bozótból az eltávozott leány —: nem —: egy másik leány, egy dühös, szilaj maenád, kiben nem lehet az előbbeni szelíd, szenvedő, összetört alakra ráismerni; haja iszalaggal magasra felkötve, s amint a termetét fedő lepel övébe fel van tűzve, s térdeit és lábszárait fedetlen hagyja, úgy rohan oda a megölt fenevadhoz, megrugdossa azt a sarkaival, s a puska agyával fogait tördeli, utoljára a baltával levágja a párducnak a farkát, s azt felvéve, a dereka körül köti, mint egy övet.

Riumin bámulva nézte ezt a víziót.

Ez a „másik” leány nem sokat szemérmeskedett előtte amiatt, hogy egyetlen lenge öltönye lábszárait nem takarja, hisz ez a feltűzött öltöny tele volt szedve falevelekkel és gyógyfüvekkel. A leány odatérdelt Riumin mellé.

Mit nézte az, hogy ez férfi, lehúzta róla felső öltönyét, szétnyitotta mellén az inget, s két kő között összezúzott füveget

rakott ennek mellére, gyomrára, mik csípni, marni, égetni kezdték; nagy széles faleveleket rakott homlokára, átkötve iszalaggúzzsal, s gyógyfüveket rágott össze fogai között, mint ahogy az ősmajom készíti a primitív gyógyszert, s azokat tömte a beteg szájába. S Riumin érzé, hogy az égető tapasz keblén, a hűsítő boríték homlokán s a keserű gyógyszer szájában — jót tesz neki.

Most egyet fordított rajta az a „másik” leány, lehúzta a hátáról az inget, s akkor elkezdte a válláról a derekáig végigzsúrolni azzal a levágott párducfarokkal, s ökleivel dömöckölni, dagasztani, míg a kínzó borzongás helyett jótékony melegség ömlött át rajta, s aztán ismét betakargatta szépen, s melegített köveket rakott a lábaihoz, hogy izzadásba jöjjön.

Egy percig nem volt az alak tétlen. Elfutott egy pillanatra, s néhány perc múlva egész nyaláb mohával és száraz harasztal tért vissza, abból csinált ágyat a betegnek, hogy ne feküdjék a hideg földön; aztán nekiállt a fáknek baltájával, kivagdalta a puszpángbokrokot, s a beteg fölött sátort rögtönzött belőlük, hogy az éji harmat meg ne ártson neki, s mikor észrevette, hogy azt nyugtalanítják a chva béka ümmögései, két darab fából castagnettet csinált, és azokat verve, elkergette az alkalmatlan halálhírnököket. Azok azt hitték, gólya kelepcl, s elbújtak odúikba.

Riumin most már nem fázott; hősége volt.

— Szomjazom — rebegé. Vagy talán nem is rebegé. Ajkainak száraz epekedése elárulá azt a leány előtt.

Arra az hirtelen visszafutott az erdőbe. Fegyvert nem vitt magával. A berek zsarnoka halva volt.

A beteg sokáig várta annak a „második” leánynak a visszatértét; aztán egyszer csak visszajött az „első” leány.

Annak már szülőindával volt felkötve a haja bomlatag fűrtökbe (az erdők toalettje pazar!), s az öltönyt képező lepelnek egészen más ráncvetése volt, mint imént; nem oly merész; egészen szemérmes; arca is a régi szelíd kép. Két kezé-

ben egy kosarat cepelt, ami venyigéből volt fonva hevenyén, még zölden, s ez a kosár tetézve tele azokkal a fekete fürtökkel, amiket a vadszőlő terem künn a kaukázusi őserdőkből, ahol a szőlőt se nem metszik, se nem kapálják, csak leszedik az erdőben, amit az Isten adott. — Azzal letelepedett Riumin mellé, térdei közé fogta annak az ivókürtjét, s aztán a két markába szorított szőlőfürtökből pirosuló nedvet facsart bele.

— Kóstold meg, igyál! — szólta azután, a tülköt odatartva a lázbeteg ajkaihoz.

Az nagyot ivott belőle. Nem győzött eleget inni. Az a nedv valami kedvesen egycsíté az édeset, savanyút és keserűt, ami mind olyan jólesik.

— Adj még többet! — lihegé.

S ennek úgy örült az a leány! Még mosolygott is az arca. Hogy úgy megnyerte a tetszését az itala!

Ismét odanyújtá neki a tele tülköt. Most már nem itta azt ki Riumin egészen. Lehúnyt szemei alól lopva a leányra nézett, s látta, hogy az a maradékot maga szürcsöli fel félrefordulva.

— Milyen különös, hogy ez az első leány megtudta azt, amit annak a másodiknak mondtam — gondolá magában Riumin, s aztán valami édes zsibbadást érzett egész valójában, mint mikor az embernek a lelke elébb elalszik, mint a teste. S e fél ébrenlét alatt folyvást látta maga előtt a leányt, amint az egész éjjel rakta az őrüzet mellette, s takargatá a beteget a levetett prémes felöltőjével. Egyik keze kimaradt annak a takaró alól, s hideg lett. Azt a leány két keze közé vette, s a szájával leheltetett rá, hogy átmelegüljön. Mikor felébredt, akkor megkínálta a szőlőnedvvel.

Hairal felé teljes mély álomba merült Riumin, s abból csak későre ébredt föl, mikor már a nap sátora lombjain keresztül süttött. A leány akkor is ott térdelt előtte.

— Éhes vagyok — mondá Riumin. (Két nap óta nem evett már semmit.)

A leány örömtől ragyogó arccal tapsolt kezébe.

— Ha éhes vagy, akkor már nem vagy beteg! Mindjárt jövök. De ne hagyd elaludni a tüzet.

Riumin úgy találta, hogy már ki tudja nyújtani a kezeit, s a pisztolyát is meg tudja már ragadni, s képes lombokat rakni a mellette égő tűzre, de felkelni még nem volt kedve.

Üdülők szokása szerint azon törte a fejét, vajon mit fog neki enni hozni az eltávozott leány? Ugyan mi minden van itt az erdőben megehető. (Az erdők menüje pazarló.)

Egyszer aztán megint zördült a haraszt, s előtáncolt ismét az a „másik” leány. A haja megint másképpen volt felcsavarva s összekötve egy páponyaindával (physalis alkekengi), melynek nagy sárga-vörös tulipános gyümölcsökjéi homloka körül csengtek-bongtak, mint egy sor csengettyű, ruhája szegélye ismét fel volt emelve, azt kezében tartá, s a másik kezével egy lombos babérfa-ágot forgatott a feje körül; és verekedett — valami hat-hét fácánnyal, amik dühösen repkedtek a feje körül.

A leány szilajon csapkodott a madarakhoz, amik ellenségül támadtak rá minden oldalról (a tyúkméreg nevezetes), s alig bírta őket elverni magáról.

— Lőj hát közéjük! — kiáltá Riuminhoz.

Oleg felemelte a pisztolyát, s a madár csapat közé lőtt, egy leesett, a többi rikoltozva rebent szét.

A leány felkapta fél kezével a lőtt vadat diadalmasan, másik kezével ruhája szegélyét emelve; így futott oda Riuminhoz; aztán kitölté előtte, anivel leple meg volt töltve, egy sereg fácántojást.

— Lásd, ez fog neked majd jólesni.

Riumin kezdett rátérni, hogy ez a két leány csak egy.

Izméne három fácántojást egymás után a forró hamuban lágyra főzve, megitatott Riuminnal; aki ennél nagyobb delicatessé-t sem a Téli Palota estélyein, sem a Maison Dorée lakomáin nem ízlelt soha.

— Lásd, már meggyógyulsz, ha jólesik az evés.

Riumin valami lankasztó gyönyört érzett ezután.

— Izméne! — sűgá a leánynak — légy te nekem — testvérem.

A leány mosolygott, a fejével bólintva inte, s megcsókolta Riumin ajkát.

És Riuminnak már jólesett a csók.

Talán igazán felgyógyul még?

Most ismét mély álomba merült, s amit azalatt összeálmodott, azt mind olyan elevenen látta, mintha ébren élné át.

Mire fölébredt, már a nap alkonyatra szállt, bogárcsümmögésre, prücsökciripelésre hallgató csend volt körül: ünnepe a természetnek; semmi békavartyogás, semmi sakál-üvöltés a berekben, a nap utósugarai átszűrődtek a zöld lombokon. S zöld aranyszínnel fátyolozták be azt a tündéralakot ott előtte, ki kezeit egymásba téve, leste fölébredte percét. Erdők sugáros homályából, bokrok illatából látszott ez alak teremtvé lenni.

Riumin még most is álomlátványainak befolyása alatt állt.

— Izméne — szolt a leányhoz —: légy az én szentem!

Izméne odatérdelt melléje.

— Tartsd ide a füledet az én szájamhoz, hadd gyónjam meg, ami lelkemet terheli.

A leány úgy tett.

És aztán Riumin meggyónta neki mindazt a bűnét, ami őt ez útra hozta. Oly igazán elmondott neki mindent, mintha papnak gyónná meg. A leány megtudta, hogy ki ő, és miért jutott ide?

— És mármost itt vagyok, és nem mehetek tovább — sutogá tovább a kór. — Lefeküdtem, és nem kelek föl többet. Ha meghalok, arra kérlek, ne vesztegeds idődöt, erődet azzal, hogy eltemess; van a Kaukázusban sas elég, azok dicső madarak, majd elvégzik. Ahelyett tedd meg azt, hogy törekedjél Szucsuk-Kalehba eljutni. Itt a paripám; az irányt megmutatja a Szemes folyam meg a „leányok útja”. Ott keresd föl a főve-

zért, Veljaminoff tábornokot. Vidd el hozzá ezt a rendcsillagot, amit kezedbe adok. Mondd meg neki, hol találtál, hol hagytál el; mondd meg neki, hogy kötelességem teljesítésében haltam meg. Amennyit a rám bízott föladatból megtudtam, kezdetnek elég: jöjjön a nyomomon más tovább. Azután vidd el magaddal zsebórámat, annak a belső lapjára van festve egy nő, egy férfi meg egy kis gyermek arcképe. Te már tudod, hogy kik azok? Mondjad meg a tábornoknak, hogy ezek számára engedelmisséggemmel és halálommal kiérdemeltem a kegyelmet. Azután indulj neki a világnak. Menj, amíg reájuk nem találsz azokra, akik az óralapon le vannak festve. Ha Moszkvában lesznek otthon, keresd föl őket palotájukban, ha Szibériában lesznek otthon, keresd föl a gunyhójukban, s mondd meg nekik, hogy az én húgom voltál, az ő leányuk, testvérük lettél. S beszéld el nekik, amit felőlem megtudtál. Úgye így fogsz tenni, szentem?

— Nem fogok így tenni — mondá rá Izméne. — Eszedbe se tartsd, hogy meghalj. Én nem engedlek. Két nap múlva semmi bajod: továbbmegyünk. Hiszen Isten vigyáz terád. Hogy az osszet kalauzod meghalt, az Isten gondviselésének tanúsága. Ha ennek a kíséretében mentél volna tovább, a legelső adighé aulban fölismertek volna. S tudod, hogy mit csinálnak az adighék, ha egy kémet elfognak, akiről megtudják, hogy orosz tiszt? Lehúzzák a sarkáról a bőrt, s az eleven hústra egy darab, sertéivel befelé fordított disznóbőrt kötnek, s azt mondják; „Már most szaladj, ha tudsz!” Az osszet kísérő első szava elárulta volna, hogy nem vagy lazisztáni énekes. De ha én leszek a kísérőd, az egészen más lesz.

— Te akarsz az én kísérőm lenni?

— És kalauzod is. Apám, mikor messze utakra járt, távol országokba, ahol az ötvösök városai vannak, városok, amik térképeiteken meg sincsenek jelölve, sokszor magával vitt engem; én voltam a kegyence.

— Kegyenc leánya voltál? s mégis oly iszonyúan föl akart áldozni!

— Hát hiszen éppen azért akart föláldozni: a zsoldár azt parancsolja. Amit legjobban szeretsz: azt megöld! — Láttad volna azt a leányt, akit előttem avattak föl szentnek, az volt a gyönyörű szép leány! Azt szerette még minden ember!

Riumin nem mondta meg neki, hogy látta azt, és milyenek láta?

— Az én jó atyám magával hordozott mindenüvé; nem tudott elhagyni, úgy szeretett. Ezeken a hegyeken túl egész világ van. Ahány völgy, annyi népfaj. Neveiket elszámolni egész tudomány: dzsigetek, ubichok, sapszuhok, catuhaicok a legközelebb lakók; túl rajtuk a ksiták, galgárok és jezidek, egész az Udi országig, ahol a gazdag és hatalmas szuanik laknak. Ezek valamennyien még nem hiszik azt, hogy az orosz birodalom hatalmasabb, mint akármelyik szomszéd falu, s annak a cárja erősebb ellenség, mint akármelyik ghirai, khán és mullaló. Ők egymás között folytatnak harcot. Ha valaha egyesülnének, rettenetesek volnának. S azokon túl az Elborusz déli oldalán laknak még a csúsok, psávok, hevsurok, akiknél nem jártunk. S túlnan kelet felé lakik a csecsenc nép, a kabardi, akikkel már harcoltatok, a láz, akit már legyőztetek, az avar, akit már elcsábítottatok.

Az érdekelttség, amit Izméne szavai támasztottak, elfeledteté Riuminnal, hogy beteg. A válság utáni kórállapotot egy érdekfeszítő kedélyizgalom gyorsabban megszünteti, mint Galenus minden arcanumai.

— Mondjad csak, mondjad tovább! Te jártál e népek között?

— Igen. Én eltanultam dalaikat, táncaikat. Ismerem az egyes népek hőstörténeteit, amiktől azok fellelkesülnek. A vándor lazisztáni énekesek úgy szokták, hogy rabnőjük énekel és táncol, ők csak zenével kísérik; amely énekes a „beke” (nemes) névre akar érdemes lenni, az így tesz: azt megünneplik;

amelyik maga gajdol, arra gyanakosznak, hogy daghesztáni kém, s odább küldik. Én leszek a te rabnőd, aki táncolva, dalolva kísér majd.

— Te? Húgom is, szentem is, rabnóm is! — suttogá bámulva Riumin.

— Ha a cár így parancsolja — rebege Izméne, meghajtva a fejét. („*Car kazál!*” E szó az alfa és az omega az orosz ábécében.)

És Riumin elmélázott rajta, hogy mégis dicső egy intézmény ez! Oroszország a maga száműzöttjeit, üldözöttjeit kiteszi egy sziklapartra, ahol meghódíthatlan ellenségei laknak. Az üldözöttek menekülnek saját fajuk hatalmasai elől, jobban rettegve a cártól, mint a cserkeszeketől, húzódnak minél beljebb a kietlen hegyszakadékok közé. A vad, törhetlen idegen bennszülött látja, hogy valaki letelepedik közé, aki még nálánál is határozottabban gyűlöli a moszkót, s a közös harag alapján barátságot köt vele. Ezeknek a nyomán aztán nyomul előre a hódító had. Elöl az üldözött fanatikuskok, a szkopcsik, hlisztik, moralcsikok, akik fegyertelenül, fedetlen mellel rohannak bele a farkasverembe; mikor azt betöltik, akkor jönnek utánuk az igazhívók a kettős kereszttel és a congreveröppentyűkkel.

Ezalatt a leány öltözetét vizsgálta Riumin.

— De hisz, hogy vihetnék magammal mint táncosnőt. Nincs egy öltözeted, amiben emberek előtt megjelenhess.

— Csalatkozol. Éppen így jó. A lazisztáni énekes, az igazi beke nem ad a rabnőjének más öltözetet, mint a csadrit. Ez az, ami engem körülvesz. Ha gazdag a trubadúr, akkor drága csadrit vesz neki, amilyen a tied. S ha vitéz a trubadúr, akkor lő egy párducot, s annak a bőrét ajándékozza rabnőjének palástul, s az viseli azt, azon kicserzetlenül, ahogy lehántották, annál nagyobb dicsőség a gazdájának, ha nem szűcs kezéről került a párducbőr. Legfeljebb elől, a vállon, ahol a párduc karmai összeérnek, ékesíti azt egy drága boglár. Nézd, az enyim már készen van!

Azzal elfutott a fal mögé Izméne. A párducról azalatt, míg Oleg szunnyadt, az a „másik” leány lehúzta a szép tarka kötést, s kifeszíté száradni a napra.

Az a „másik” leány jött elő a fal mögül azután, derekán átkötve a pompás bacchansnői palást, s hogy semmi se hiányozzék hozzá, a vállán összeérő két előlába a párduchüvelynek szépen össze volt tűzve a fényes Alekszander Nevszki gyémántokba foglalt érdemcsillagával.

Riumin fölemelkedett a kezére fektéből, s kacagott gyönyörűségében. S ezzel a kacajjal el lett kergetve a betegsége pokolra.

Most már nem gondolkozott meghalásról, hanem főzte a terveit azokból a regékből tovább, amiket Izméne melléje lekuporodva, s térdeit kezei közé fogva, elmesélt neki, miket apja utazásai alatt ellesett — akinek ő kegyenc gyermeke volt: a paradicsomi tájakról, a sapszuh asszonyokról, kik a csatákban kelevézzel, saskával harcolnak, s hogy elvegyék az ellenséges férfi bátorságát, viadal közben kitakarják kebleiket: beszélt neki *Manszur Éliás* nagy próféta hadvezérről, ki többször eltemetteté magát ravaszul, hogy az ellenséget támadásra csábítsa, s mikor az jött nagy bizakodva, előtört a sírjából, s jót vert rajta; a családi harcokat folytató derebiekről, kik egyik aullal a másik ellen folytatják ivadékról ivadékra a vérbosszú harcát; a jezidek lakomáiról, hol a vendég egy palacsintát kap asztalkendő gyanánt, s végül megeszi az asztalkendőjét; — a hegyektől eltemetett városról, melynek utcáit ma is be lehet járni fáklya mellett, s a hajdani királyrezidenciáról, Aniról, melynek minden palotája most is úgy áll, mint ezer év előtt, fehér, rózsaszín és fekete kövekből tarkán fölépítve: de kétszáz év óta nem lakik benne ember. A régi királyok óriási aranykoronáiról, mik semmi emberi fejre nem valók, s ott csüggnek a kartuli bálványtemplomban fölakasztva; a muriditák *naibjairól* és *imámjairól*, kik papok, próféták és hadvezérek egy személyben, és a *murtizigátorokról*, a cser-

keszek „ezer” emberéről, mely mindig megmarad ezernek; nevük „a halhatatlanok”, kitüntető jelül fehér süveget viselnek; s aztán a természeti tünemények nagyszerű voltáról, a viharokról, a vízrohamokról, a Deodorák jéghegytáj-idomító csuszamlásairól, mely folyamokat zár el, s tavakat növel, városokat merít el mély tengerszem fenekére, s a csodaszerű kaukázusi délibábról, — és aztán a „chariate” törvényről, mely az egész Kaukázus minden nemzetét egyformán kötelezi, s végül a mesés *Alzahira* királynéről, akit minden nemzet fél, tisztel és imád, s viszálykodásaiban bírál, veszedelmében segélyül hí, de akinek országáig Izméne és atyja sohasem tudtak elhatolni.

Már a csillagok jöttek és eltűntek a sötét lombok sátora fölött, és Riumin még mindig ámulva hallgatta, amit a leány beszélt. Izméne utoljára odasimult mellé, s fejét odatette az övéhez a mohvánkosra, a karját vállá körül fonta: „Meg ne fázzál, édes bátyám!”

Saját melegét adta volna neki kölcsön.

Riumin gyöngéden el akarta őt tolni magától:

— Félsz *tőlem*? — kérdezé a leány szomorún.

— Félek *miattad*. Betegségem ragályos, meg találod *tőlem* kapni.

— Hát nem vagyok én a te *szented*? Mitől félhetsz? Aludjál szépen.

S lecsókolta a szempilláit.

S Riumin megtanult — szót fogadni a rabnőjének.

VII. A KAUKÁZUSI DÉLIBÁB

A pontusi láz, mint minden endemikus kór, olyan, hogy ha mindjárt elejét veszik a bajnak, oly gyorsan elmúlik, ahogy támadt. Harmadnapra már Riumin nem érzett utána egyebet, mint szertelen nagy éhséget: a visszatérő életerő szálláscsinálóját.

Szerencsére, ahol fácán van az erdőn s asszonykéz a közelben, ott nem lehet a lakoma felől zavarba jönni. Izménének csak arra kellett ügyelni, hogy ápoltja egyszerre sokat ne egyék a jóból reggelire.

Főlséges reggel volt. Az erdő átfülve a ciprus és babérfa ábrailatától, a falevelek hegyén gyémántmilliók gyanánt ragyogott a harmat, a beszívott lég tele volt gyógygyővel.

— Most sietnünk kell innen! — mondá Riumin. — Falvatókból aligha el nem látogatnak majd ide a régi szentet keresni, s az nem jó volna, ha téged itt találhnának.

— Előbb azonban ki kell kémlelnünk a környéket — szólt Izméne. — Mert a közeli völgyek most mind teli vannak a tengerparti vidékről idemenekült abházokkal, s azokkal nem lenne jó most találkozunk. Ha pedig az én falum népe lát meg kettőnket együtt haladni, az meg éppen elárul a cserkeszeknek, s kelepcebe juttat. Azért szét kell néznünk, merre szabad az út. Csak azután a Szucha hegyen túl lehessünk, ott már majd elvezetlek én minden veszély nélkül.

A kémszemléstet végett fel kellett kapaszkodniok a Tamara vár kilátó tornyára, ahol már volt egyszer Riumin. Nem ér-

zett semmi testi gyöngeséget többé, még ő segített Izméné-
nek is a felkúszásban.

S bizony nem bánta meg, hogy ide felhatolt. A látvány
kárpótolta érte.

A múltkor látott gyönyörű völgyek, halmok helyén egy
sima tenger terült el nagy messziségben. Ködtenger. Felülről
nézve éppen olyan a felhő, mint a hullámos óceán, csakhogy
nem zöld, hanem vakító fehér, mintha a hó tornyosulna da-
gadó habokká. S a tündöklő tenger körül mint szigetek vál-
nak ki a magasabb hegyormok, s úszni látszanak benne el-cl-
merülve, meg kiemelkedve.

— Lásd! Megint Isten keze oltalmaz bennünket — mondá
Izméne, a végtelen új képre mutatva. — Befedte köddel az
egész tájat, s ez eltakar bennünket az emberek szemei elől,
amíg a hegyháton végighaladunk, hogy meg ne láthasson
senki. Nem kell félnünk senkitől. Az őrszemek nem láthat-
nak, a nyájukat nem hajtják fel a hegyekre ilyenkor. Csak azt
kell megvárnumk, míg a köd egészen felszáll idáig.

Azalatt ráért Izméne leülni egy csonka oszlopára a rom-
nak, s eddig csak mindenféle folyondárindákkal felkötözött
haját rendesen két tekercsbe fonta. — Csak szalag hiányzott
hozzá.

Azt is adott az Isten. — Riumin, észrevéve a szükségét,
leszállt az éji tanyához, leoldozta a citerájáról a selyemszalagot
(egy kantársallang is helyettesíti azt), s azt kétfelé vágva, oda-
vitte Izménénck: „Fond ezt a hajad közé”.

S a leány elkészíté toalettjét.

S azt mondhatni, hogy az fejedelmi öltözet volt. — Csadri-
nak egy nemes lovag aranyvirágos szövetű kashmíröve, palást-
nak a legpompásabb párdúc hüvelyke, mit a viselő maga
szerzett fegyvercs kézzel, annak a boglárcsatja egy tündöklő
rendcsillag, közepén egy szent lovag zománcképével, négy
ágán gyémántszegéllyel, a másik négyen kétféjű sasokkal, s
a leány hosszú hajfürteiben az a császárpáros szalag, amiért

ezer meg ezer áhító uraság térden mászik föl a trón zsámolya lépcsőin, s míg meg nem kapta, róla álmodik, ha megkapta, attól idvezül. — Jól illett a szép leány aranyhajába.

Egyszerre, amint a köd folyvást magasabbra emelkedett a völgyből, a távol Szucha hegy fölötti szürke ürességből két óriási emberárny merült elő. Egy férfi, aki fegyverére támaszkodik, s egy leány, aki a haját fonja. Két titáni árnykép, kékes-szürke színnel az opálsápadt égre rajzolva.

— Nézd, a kaukázusi délibábot! — kiálta fel a leány odamutatva.

S arra a fantomleány alakja is felemelte kezét, és felmutatott. De az már mintha a végtelenbe mutatna.

Riumin elbámult a megragadó tüneményen. Tudta jól, hogy mi az.

A rigai egyetem növendéke volt. Tanult a fény és lég meteorjairól eleget; de azért mégsem állhatta meg, hogy azt ne mondja:

— Vajon szerencsénk vagy szerencsétlenségünk hirnöke e tünemény?

A leány pedig üdvözült volt attól a gondolattól, hogy az ő alakját Riuminéval egyesítve tünteti föl a távol ég.

Néhány perc múlva nagy ködgomoly tolakodott elé, s letörülte az óriás árnyakat az égről.

Lehetett útnak indulni.

A „leányok útja” keresztülvonul az egész hegyországon, ha nem is lehet alatta érteni európai fogalmak szerinti utat.

Ezt a hegygerincekre fölkapaszkodó, sziklaoldalakon végigszédelgő, rohanó hegyi folyókon átvezető utat csak egy különös ajándéka a természetnek teszi lehetővé: ez a kaukázusi ló. A hegylakónak elválhatatlan barátja, kiegészítő része. A cserkeszeknek azért vannak olyan kicsiny lábaik, mert azok sohasem járnak gyalog. A pásztor lóháton őrzi a juhait, s az asszonyok lóháton járnak a szomszédba látogatni. Lóháton gyűl-

nek össze a vásárra, lovon akusznak, adnak, vesznek, lóháton dalolnak, mulatnak, isznak, lovon vadásznak és lóháton imádkoznak.

S a kaukázusi lónak gondolkozó esze van; az együtt tud érezni a hegylakó emberrel. Éppen úgy szereti a szabadságot, a maga esze után való járást. A kaukázusi ló soha sincs istállóban; telet, nyarat a fa alatt tölti. Annak a két szeme nem arra való, hogy betakarják ellenzővel, hanem hogy lásson vele. Ómaga kinézi messziről, merre van az út, ami a völgyből kivezet; ha hegyszakadék áll eléje, annak messziről nekifut, úgy ugrik át rajta: ha gyanús sziklaútra talál, előbb az első lábával megtapogatja a talajt, hogy megbírja-e a kiálló kő az ő terhét, ha lehetetlennek látszó meredek elé jut, a maga eszétől zezzug útban mászik föl rá. Nem botlik és nem ijedez. A veszélyt messziről észreveszi, s lovagját figyelmezteti reá. Csak beszélni kell vele okosan, mint egy emberrel, és megérti. Éjszaka is tájékozni tudja magát az erdők tömkelegében. S ha valahol meg kell háltni, nem vár abrakot; amint a zablát kivették a szájából, keres ő magának, amivel jóllakjék, s nem kell neki se pányva, se békó, nem szökik el; a füttyentésre visszajön; s őrizet se kell neki a dúvadak ellen, farkast, sakált, még a fiatal párducot is úgy megrugdálja, hogy békét hagy neki. S ha meg aztán igazi nagy veszély elől kell menekülni, nem kell neki ostor, s ha szemközt kell menni a veszélybe, nem kell neki sarkantyú: a lovagja odavetheti a kantárt a nyakába, s mind a két kezével harcolhat; a paripája olyankor harcoló bajtárs. S ha megsebesül, átölelheti a paripája nyakát, az bizton hazaviszi.

Mire a köd fölszakadt, Riumin és Izméne már a szuchai mélyüttől voltak elfedve, ahol már szemközt jövő utazókkal találkoztak, akik a „galgár” nép tartományából jöttek, s hosszú selyem kecskeszőrt szállítottak drága szőnyegkészítéshez; Izméne rájuk ismert a turbános hegyes süvegeikről, s tudott velük beszélni. A Kaukázus-lakók nemzetiségét a főveg mu-

tatja messziről: a csecsenc magas, kalpagalakú papást visel bocharaszörméből, a hevsur csuklyaszerű baslikot, az osszet hegycsüveget, a georgiai gömbölyű sipkát, a szuani karimás kalapot, az udii sisakforma sima bőrkucsmat, s a daghesztáni egy lapos tányéralakú bőrt, szíjjal lekötve, míg az imeretiak már turbánt hordanak. Azoktól megtudták, hogy a hegyszoroson túl lakó galgárok mostani ghirajját Csenglinek híják, aki Chod várában lakik. Fialal, huszonöt éves férfi. Az öreg ghirait, Nachalit tavaly ölték meg a jezidek egy éjszakai rablókaland alkalmával, ahol a jezidek voltak a megtámadók, ami még mindig a rováson van nekik. Csengli ghirai éppen most nagyszerű vadászatra készül bölényekre. — Ez óriási bikafaj már akkor csak a Kaukázus őserdeiben létezett.

Riumin megtudta a galgároktól, hogy a ghirai városához egy közelebb út is vezet, mint amelyet a teherhordó állatokkal járnak a Jachwa folyó mentében, azon még alkonyat előtt eljuthatnak Chodba, legfeljebb medvékkel és farkasokkal lesz egy kis vitájuk.

Megfogadták az utasítást, s amint az ösvény letért a Jachwa gázlójához, annak a mentében indultak fölfelé.

S Riumin nagyon meg lett jutalmazva e félretérésért. A Jachwa egy széles mederben elterülő hegyi folyam, melynek sekélyei kényelmes gázlóul szolgálnak, a zuhatagok megtört vízpárája üdítően csapkod a szemközt jövő arcába. Egyszer Riumin a folyamzúgáson keresztül sajtyszerű kopogás hangjait kezdi kivenni. Egy kanyarulatból kijutva, maga előtt látja a zuhaj okozóját. Az egy hajdani érczúz. De nagyon hajdani lehet, mert az épületből már semmi sincs meg körülé, csak a hajtókerék, a válu és a kallók maradtak meg, miket a mészartalmú folyam fehér kéreggel vont be; századok múlhattak el azóta, hogy a kallót magára hagyták, s az örök folyam azóta folyást hajtja a kereket és a nyilakat. Sűrű bokor, berek magasan benőtte az egészet, de az örökmozgó gép helyet csinált magának közötté.

Itt tehát valamikor aranyat mostak!

A bányának semmi nyoma már, a kihordott földet azóta betakarta a bozót, s a tárnák fölött halomra dült a korhadt fa; de az itthagzott érczúzó élő tanúja a bányamívelésnek.

Tehát az első nyomra már ráakadt!

Ez új erőt adott szívének. Egy halavány sugár világított már előtte az ismeretlen sötétségben.

Tovább haladtak.

A folyam mentén egy sűrű platánerdőből lepett fennsíkra jutottak fel, s ott egy másik tanújelre találtak, egy hajdani vízvezető csatorna medrére, mely a folyamtól a hegyvágányba vezetett. Valaha ezen keresztül vezették a folyamból a vizet a bányákhoz.

Aztán egyszerre, mint egy ködfátyolkép alakja, előttük állt a keresett Chod vára.

Három oldalról körülvéve magas szálfákkal, a negyedik oldala a homlokzatával egy tágas, zöld pászitos térre nyílt, melyen egy egész ménes legelt, hegycs süvegű lovas pásztorok által őrizve.

A várkastély meglepő ízléssel volt építve. A szabálytalanság maga képezte a modort: kisebb-nagyobb romjai párkányos bástyafalak által voltak összekötve, s a belső tornyok befuttatva egész az ablakokig repkényszőnyeggel.

A két lovas szerencsésen megszabadult attól a veszélytől, hogy a ghirai száz vadászebétől összetépessenek, eljutott a várkastély felvonóhídjáig, s ott az örök lesegíték őket lovaikról, a pecérek elverték róluk a kutyákat, s a szolgák felvezették őket egyencsen a fejedelemhez, kihez éppen jókor érkeztek ma. Nagy vendégség volt a holnapi vadászatra összegyűlt nemes urak tiszteletére, s ilyenkor a lazisztáni énekesek a legszívesebben látott vendégek. Mert a hegylakók saját zeneművészete, kürt- és dobszóval, csak medvét táncoltatni való.

Riumin és Izménc megérkeztek a vendégsereg és a házigazda már jó előre voltak, s az újon érkezőket legelőbb is azzal

fogadták, hogy ételt, italt adtak eléjük, ériék a többieket utól. Mindenből volt bőségig elég. Tyúk „gárni”-val, ami nem más, mint köleskása, a cserkeszek kedvenc csemegéje, s erősen paprikázott vadkecske-tokány. És hozzá fölséges vörösbor, társa a híres kaheti bornak: ott áll rengeteg agyagvedrekben, miket a cserkesz kwevrinek, a tatár kupcsinnak nevez: tíz akó nagyságú edények, mikből hosszú nyelvű kantákkal merik ki a bort.

— Ne egyél és ne igyál sokat! — súgá Izménc Riuminnak.
— Beteg voltál.

Riuminnak azonban az egész napi út alatt nagyon megjött az étvágya, s a paprikás jólesett a testnek: nem is azért volt rigai diák valaha, hogy ivás dolgában valakinek átengedje az elsőbbséget; s ha ráköszönték az áldomást: „*Allah verdi!*” ő vissza tudta adni a köszöntést: „*Jachsi jól!*” úgyhogy elvégre is Izménének kellett több eszének lenni, s mikor látta, hogy Riumin versenyt „gulájázik” a cserkesz urakkal, bebizonyítva igaz cserkesz voltát azzal, hogy a szűk nyakú *gulából* (kulacs) fenéig ki tudja szopni a bort anélkül, hogy a szájáról levenné, a leány maga állt fel, hogy elkezdjén énekelni.

Erre aztán a vendég urak abbahagyták a «mraevia!» kardalt, ami minden felköszöntésre következett, s figyelni kezdtek a leány dalára, amit azután Riumin is kénytelen volt citerájával kísélni s azalatt nem ihatott.

Izméne elénekelt egy népballadát, a samuri várról, amit atyjával tett utazásai alatt tanult el vándor énekesektől. Gyönyörű csengő hangjáért is meg lehetett azt hallgatni; de a mese is oly megragadó, mit a cserkesz népköltészet megörökített. A samuri királynénak egyetlenegy fia volt, s azt, mikor az országa védelmére várat építtetett, a jósök tanácsára a vár fundamentomába élve befalaztatá, hogy bevehetetlen legyen a vár. Gyönyörű részletei vannak: mikor az anya búcsúzik a fiától, mikor a máguszok ráteszik a sírüregre az utolsó követ, s mikor jön az ostromló ellenség, s az eltemetett, befalazott

fejedelemfi a vár alapfalából felkiált népéhez, s hősi ellenállásra buzdítja azt. Az ének közben Izméne egy-egy jellemtáncot lejtett el, castagnette-jeit csattogtatva. Énekét és táncát Riumin kísérte citerájával.

Úr és vendégsereg el volt ragadtatva, Izméne tökéletes grúzi énekesnőnek mutatta be magát. Útközben, játékból tanulta ő be e dalokat, s most talizmánul szolgáltak neki és Riuminnak; sorba vette őket: „Amirani”, „Dilariani”, „Miri”, „Omain” balladáit, miket a népajk tart fenn századokon át; a bölcs Shosta Rusthavel „Tariel” költeményét, mely három-ezer éven át megmaradt élőnek.

Csengli fejedelem fiatal, szelíd arcú férfi volt, okos, nyugodt tekintettel. Mellette ült a húga: egy szép, de mozdulatlan arcú leányka, nagy fekete szemekkel és sugár szemöldökkel: karcsú természetén a hímezett cserkeszka, melynek hosszú ujjai a keze fején alul csüggtek, s szárnyai alól csak a fehér selyembugyogó látszott ki, a piros cipős lábacskákkal. A hajadonok fehér bugyogót viselnek, a férjes nők pirosat, az özvegyek kéket. (Ez a megkülönböztetés arra való, mert a kaukázusi nép „chariate” törvénye szerint csak az özvegy nő lehet tanú bűneseteknél, férjes nő és leány nem.) Az asszonyok együtt étkeztek a férfiakkal; a cserkesz asszonyok egyenrangúak: szépségüket nem oltalmazza fátyol, hanem a kétélű kindzsál, ami övükre akasztva, lecsügg elől.

Mikor Izméne elvégezte a Tariel, a „tigrisbőrös férfi” balladáját, a vendégsereg tombolva ordította rá a „mraeviat!”, s a ghirai odainté maga elé az énekes párt. Ilyenkor szokás ajándékot osztani.

— Hallod-e énekes? — mondá neki a ghirai: — én megveszem tőled rabnődet, hogy adod? Ha kell arany, ezüst, adok annyit, hogy úr lehetsz vele a hazádban, s ha itt akarsz maradni, adok annyi földet s lovat, ökröt hozzá, hogy nem kell többet vándorolnod aulról aulra.

(No még csak ez kellene nekem, gondolá magában Riumin.)

Azonban büszkén kifeszíté a mellét, s kevély szóval így felelt vissza:

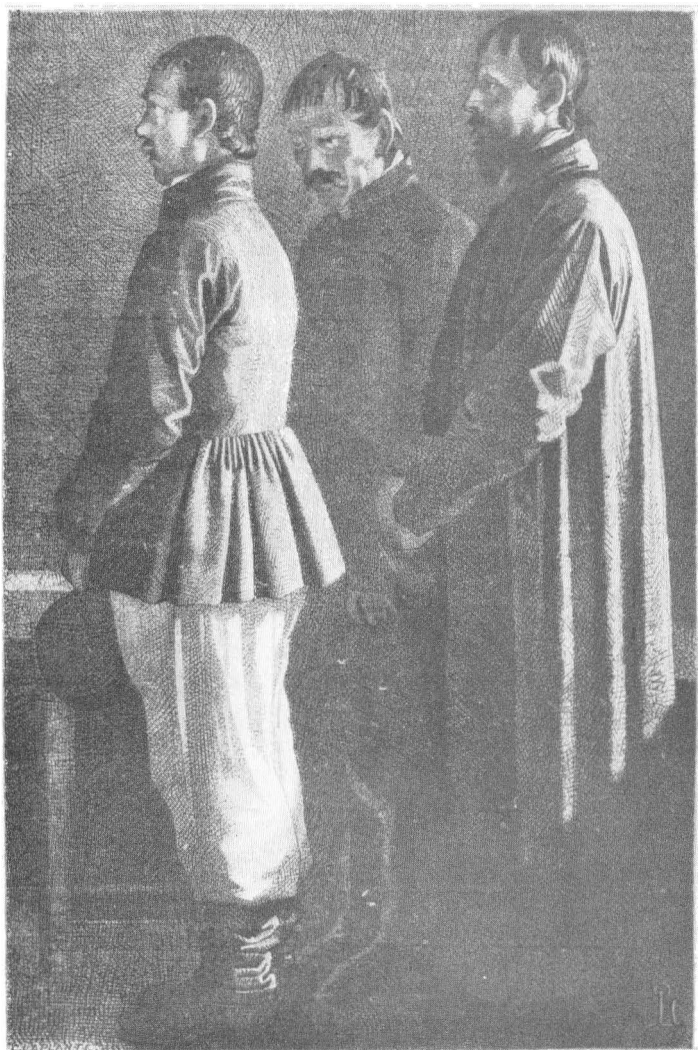
— Tudd meg, ghirai, hogy én nem azért vándorolok énekelve aulról aulra, mintha otthon nem volna mit ennem, hanem azért, hogy hirdessem minden ország szerte őseinknek dicsőségét, s ne hagyjam kialudni a nagyok emlékezetét. Azt is tudd meg, hogy egy beke nem szokta eladni pénzért a társnáját; — se ökörért, se lóért; — s én csak olyan jó beke vagyok, mint vendégeid közül akármelyik! Nevem *Chunzab Murid*! Ez a leány pedig húgom.

Ez a merész szó nagyon tetszett a főuraknak, még a szép fejedelemléány szemei is kerekre nyíltak egy pillanatilag; Izméne pedig odaborult Riumin lábaihoz, s hátateljesen csókolta meg annak a kezét.

A ghirai a mellette ülő öreg harcoshoz súgott titokban néhány szót, s aztán, hogy lecsendesedett a tetszészaj, megint odafordult Riuminhez.

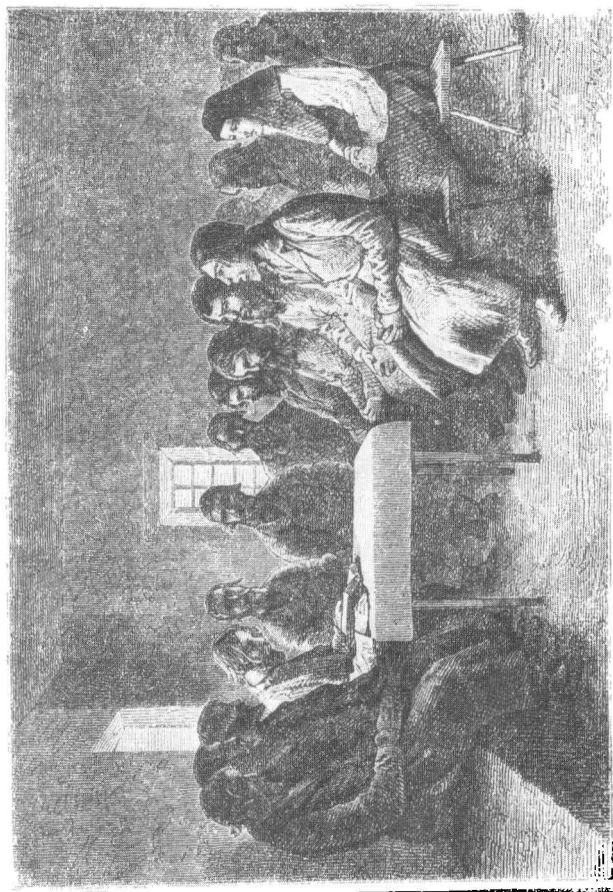
— No majd holnap meglátom, hogy olyan igazi beke vagy-e, mint amilyennek mondod magadat? S minthogy olyan megvetőleg szóltál az én ökreimről, majd mutatok én neked holnap egyet olyat, hogy megtanulod az ökröt tisztelni. Holnap együtt jöttök velem a „zúr” vadászatra. Most menjenek az asszonyok pihenni.

E szóra az asztalnál ülő asszonyok mind fölkerelkedtek eltávoztak. A ghirai húga odament Izménéhez, s kezét megfogva, elvitte őt is magával. A cserkeszeknél nincs az úrnő és a rabnő között az az elválasztó fal, ami nálunk — például — haute-volée és polgárleány között. — Azok alhatnak egy szobában.

Duhoborcok (Verescsagin rajza)

II.

Molokán istentisztelet (Verescsagin rajza)

VIII. A ZÚR

A ghirai szava pedig nem volt üres beszéd.

A zúr az ősbövény, az az ökör, amelyik tiszteletet tud magának parancsolni.

Most már csak Oroszországnak van még bövénye; Litvániában és a Kaukázusban. Amott már jól őrzött alattvaló, körül-fogva tizenkét mérföldnyi területen kőfallal; emitt még rebellis.

Gyönyörű fenevad! A föld oroszlánna álmodott, mikor ezt szülte. Éppen olyan vörösbarna a szőre, mint az állatok királyáé, és sörényes a nyaka, szügye, mint azé. Termete nyakban hét láb magas és hosszában tíz láb, homloka oly széles, mint egy férfiváll, s a homlokot két, lant alakúra görbült, fényes, fekete szarv fegyverzi föl, s ijcsztővé teszi egy pár vad, kihívó, dühtől villogó szem.

Vastag nyakának iszonyú erejét még növeli egy magasra emelkedő púp a gerincén, s hogy alakja még félelmesebb legyen, az álláról hosszú, fényes, fekete szakáll lóg alá.

S a félelmes állatnak kedve is van a harcoláshoz; ő szokott támadni, hogyha rejtekében háborgatják, s homlokának pézsmaszagától úgy irtóznak a lovak, hogy ahol megérzik, horkolnak, szétfutnak előle, s ugyan derék paripának kell annak lenni, amelyik a bövénynek helytáll; míg őt magát semmivel meg nem lehet riasztani, mint a pipamocsok bűzével. Azt megérzi ötszáz lépésnyiről: azért, mikor meg akarják hajtani, pipanedvvel kenik be a hajtók süvegeik tetejét.

Ennek a vadászatára indult el másnap reggel az ifjú ghirai.

Hajtók és vadászok többen voltak ezernél, mind lóháton, a puskák borzbórból készült tokban rejtve, s minden lovas hosszú lándzsával fölfegyverezve, melynek nyele a Kaukázusban honos rotang fajú nádból készül. Asszonyok is voltak a vadásztársasággal, de csak a ghirai kíséretében.

Valamennyi vadászparipának rutát kötöttek az orra fölé, hogy annak a szagától ne érezze messziről a bölény pézsmabűzét: csak Riumin és Izméne lovainál mulasztották el az óvóintézkedést, számítva arra a vastag tréfára, hogy a hetvenkedő énekest hogy ragadja majd el a lova ijedten, ha bölény közelít. Azért vittek magukkal asszonyokat is, hogy legyen majd, aki kacagjon a tréfa fölött.

Különösen szánakozva tekintett a ghirai Riumin kurta vadászfegyverére. Az övé hatalmas, ölnyi hosszú damaszkcsó volt.

A bölényhajtás egész hadjárat volt; elébb ki kellett puhatolni a vadállat tanyáját, s azután azt körülfogni, s kiugratni a rejtekéből.

A siker rendesen az időjárástól függ. Ha csendes, száraz idő van, akkor a bölénybikának tülekedő kedve van, a böngölyök is csípi: ezért haragos; könnyen meg lehet lepni, s akkor dühbe jön, és szembeáll akármilyen sokasággal. Hanem ha szél fú, akkor messziről megérzi a szélmentében közeledőket, s tehencit, tinóit maga előtt hajtva, kitör, mielőtt szorosra húzhatták volna körüle a kört.

Ez alkalommal legrosszabb kedvében volt. A lég fülledt volt és nehéz; a nap forrón sütött, milliárd légy zibongott a légben; a bölény érezte a közelgő zivatart előre, s úgy elbújt az áthatolhatlan bozót közé, hogy semmi hajszával ki nem lehetett belőle ugratni.

Feltalálták a csapáját, a nyomait; de olyan sűrűn berekbe vette magát, hogy még a véredek sem bírtak hozzá behatolni.

A ghirai a vérebalkán kívül egy vadászpárducot (gepárd) is hozott magával; azt egyik pecére tartotta maga elé fektetve

a nyeregben, a kitanított állat fejére a támadás pillanatáig sűrű zsacska volt húzva.

Amit a bölény állatösztone előre megérezett, az bekövetkezett. Dél felé olyan zivatar támadt a völgy fölött, hogy a szakadó záportól nem lehetett tíz lépésnyire látni; egészen besötétült, s a mennykőcsattogástól zengett körös-körül minden bérc.

A vadászok nyakukba keríték a burkát (a cserkesz guba csak féloldalát takarja az embernek, amit a vihar ellen fordít), s a bölényre senki sem gondolt most.

Ekkor egy villám lecsapott az erdőbe, s végighasítva egy óriási fenyőszálat, azt egy pillanat alatt a tövétől a tetejéig lángba borítá. Most aztán volt már kivilágítás a nappali sötétséghez. A szakadó zápor vízsugaraí úgy tündököltek, mintha tűzeső hullana az izzó égboltozatból. S hogy a pokolbeli képnek uralkodó réme is legyen, a villámcsattanás s az égő lángoszlop kivadítá a bölényt rejtekéből. Nagyot ordítva tört elő a bozótból, iszonyú fejével rést törve maga előtt, s kirohant a kerek térre, ahol a ghirai és vadászkísérete állt.

A szörnyeteg ennyi embert meglátva egyszerre a pokoli tűz- és vízvilágítás közepett, elbámulva megállt, lábait előrefeszíté, s farkával csapkodta két oldalát.

A véredek rárohantak minden oldalról.

A bölény egy pillanat alatt szétverte valamennyit. Kettőt-hármat agyongázolt, négyet-ötöt felvillázott, csak úgy repkedtek a levegőben, a többi vonítva szaladt szét; a nagy, tizenhat mázsás állat oly gyors szökellő, mint egy kecskebak.

Most azután a vadászok elővették a puskáikat a bőrtokból.

A ghirait illette az első lövés. Hosszú puskáját végigfekteté a bal tenyerén, s odacéltzott. Hanem a puska nem sült el. A kova nem ad szikrát az ilyen szakadó záporban.

— Lőjetek ti! — parancsolá kírérőinek.

Egytől-egyig minden puska csütörtököt adott. A felhőszakadástól nyirkos lett minden löpor a löserpenyőben.

— Még megcsúfol bennünket ez az ökör! Eresszék rá a párducot!

A pecér levette a párduc fejéről a sipkát, s leereszté azt a földre. A nemes állat megpillantva a bölényt, elkezdett hason csúszva közelíteni feléje. De ez is észrevette őt, s néhány lépésre visszavonult. A vadászpárduc egy villámgyors szökéssel a bölény fején termett, s oly ügyesen ragadta azt meg, hogy amíg felsőteste a bölény két széjjelálló szarva közé jutott, anélkül, hogy azok egyikébe felnyársalta volna magát, első és hátsó lábai az óriás nyakába és szügyébe vágták karmaikat, s ugyanakkor fogaival a megtámadott csigolyáját harapta keresztül.

Hanem ekkor a bölény vad dühvel rohant egy terepély platánfa derekának, s a fején csimpajkozó párducot úgy zúzta annak az oldalához, hogy az összetört hátgerinccel fordult le róla, élettelenül.

Ekkor aztán bősziült bömböléssel emelte fel a fejét a vadállat, az ökrök királya, s lábaival kapálva a földet, kérdezé a maga nyelvén: „Van-e hát az emberek között, aki az ökröt megveti?” Őt-hat dárda süvöltött feléje, (a lőfegyver használhatlan volt mind), azok mint tüskék álltak meg az óriás testében; nem is ügyelt rájuk. Két szarvát a földre szegezve, nekirohant a ghirainak.

— Most lőj rá. — Így szólt e pillanatban Izménéhez Riumin.

És a leány a fegyvert, melyet Mczhetisz hagyott rá örökben, arcához emelve, a vadállat bal lapockájára célzott. Ez a fegyver elsült; gyutacsos puska volt, nem ártott neki a zápor, s a halálra sebzett vad egyszerre megváltoztatta rohamát, s arra felé fordult, ahonnan a lövést kapta.

A leány mellett volt Riumin, lován ülve. A derék paripa horkolás nélkül várta be a felérohanó szörnyet: tudta jól, hogy lovagja el fog azzal banni. Mikor nyolc lépésnyire volt a bölény, akkor lőtte azt Riumin éppen a homloka közepén, s az acélhegyű golyó keresztülfúrta az iszonyú koponyát. Csak

most ugrott aztán félre a paripa helyet adva a mellette elrohanó szörnyetegnek, mely még két halálos sebbel is továbbrobogott, míg egy fatörzsbe belecsapva a fejét, összeroskadt, csak úgy dőngött utána a föld.

Egy általános üdvkiáltás hangzott Riumin felé, hasonlatos ama csataordításhoz, ami álmából fölriasztá. Ő pedig leugrott lováról, s kindzsálját kirántva, odafutott a elejtett szörnyeteghez, s levágta annak hosszú, fekete, fényes szakállát.

Mi volt igazságosabb, mint hogy Riumin a diadaljelvényt megossza azzal, ki a vadász hőstettben társa volt, Izménével? De ő nem az igazságot követte —, hanem a diplomáciát. A diadaljelvénnel odalépett a ghirai hűgához, s annak ajánlá azt föl. A szép cserkesz leány szemei szikráztak; megköszönte az ajándékot, és rögtön feltűzte azt kerek siphája mellé, ahonnan lelógott vállára, mint egy lobogó bojt.

Riumin úgy tett, ahogy Veljaminoff tábornok utasítása parancsolá.

— Te meg tudod nyerni az asszonyszíveket. Láss hozzá!
Kettőt már megnyert.

IX. A LEÁNYKÉRÉS

— Azt már látom, hogy igazi beke vagy — mondá a ghirai Riuminnak, midőn a vadászatból visszatértek —, hanem mármost magyarázd meg nekem, micsoda fegyver az a tied, ami még a zápor közepett is elsül?

Riumin odaadta a fegyverét a főnöknek, s megmagyarázta neki a csappantyús fegyver szerkezetét.

— Ez derék találmány — szolt a ghirai. — Ha az én harcosaimnak ilyen fegyverük volna, az ellenségeimet megtámadhatnám zivatar idején, s legyőzhetném. Honnan hoztad te e fegyvert?

— Hazámban, Lazisztánban készítik.

— Nem lehetne ilyenné átalakítani az én vitézaim fegyvereit is?

— Lehetne, hanem a fődolog az a robbanó anyag, ami a gyutacsban van.

— S te tudod, hogy az miből van?

— Tudom, aranyból meg kéklő savanyból.

— Én adok neked aranyat, amennyit akarsz.

— De ahhoz nem olyan arany kell, ami már használatban van: ahhoz csak olyan aranyat lehet használni, ami tisztán, vegyítetlenül jön elő. Vannak aranybányáid?

— Nekem nincsenek. Mészlik az öregek, hogy volt valaha az én országomban is, de már nem tudják, hol; hanem tudok egy országot a Nuamchwam hegycen túl, ott sok van.

Riumin közönyös arccal mondá:

— No hát hozass onnan tiszta aranyport.

— Csakhogy oda most el van zárva az utam. Látod ott a Latpari jéghegyeinek ormát? Az zárja el tőlünk a Nuamchwan hegy vidékét, azon még ember keresztül nem hatolt: a másik út pedig az Aada-Choch hegyen át vezetne, s az most el van zárva.

— Ki által?

— A jezidek által, akik megszállva tartják.

— Ki kell nyitni, ha el van zárva!

— Az lehetetlen!

— No hát érd be a kovás puskáddal!

Riumin nem beszélt erről többet a ghirainak.

Az esteli lakománál azonban már az asztalfőre ültette a ghirai Riumint és rabnőjét. A férfit maga mellé, a leányt húga oldalára.

Mikor aztán már mindenkit felmelegített a jó bor, akkor így szólt a fejedelem Riuminhoz:

— Hallod-e, lazisztáni énekes, most már látom, hogy igazi jó beke vagy magad is, a társnőd is. Most már hát nem pénzért kérem tőled az énekesnődet, hanem cserébe, és nem rabnőül, hanem feleségül. Én neked adom a húgomat hitvestársul; te add nekem a tiedet, s aztán légy vezéreim között a legelső, s osztozzál a birtokaimban.

Riumint megdöbbené ez a szó. Természetes volt az, nem erőtetett. A személyes bátorság teljes varázssal szokott hatni az egyszerű, félvad és egész nemes népfajokra; mind a leányra, mind a férfira nézve megérdemelt volt e felmagasztalás. A galgárok előkelőinek helyeslő morgása tudatá, hogy e fejedelmi ötlet a nép helyeslésével találkozik. S a ghirai hűgának lesütött szeme s elpirult arca tanúskodik róla, hogy e szó az ő szívében sem maradt visszhangtalan. Hanem Izméne elsápadt, félve tekintte Riuminra.

Riumin arca elborult. Egy pillanatra azt látta csak, ami körülé van. Egy vitéz derék nép, annak egy fiatal, jóindulatú fejedelme; egy szegény árvaleány, akinek a fejedelem hazát,

családi boldogságot, örömteljes életet kínál, s akit, hogy magának tartson, ahhoz semmi joga: a véletlen, a vakeset adta kezébe; nem rabnője, nem testvére, nem is szeretője. Mi okon, mi jogon mondaná azt róla: „Nem adom!”

És mégis azt kell mondania. — Hiszen ha ezt a leányt itt hagyja, maga nem tud tovább hatolni. És most már mennie kell. Most már tudja, hová? Már meg van mutatva a távol jégorom, mely végcélját képezi: ez az aranyvidék, s ha az fel van fedezve, akkor apa, anya és testvér visszajönnek Szibériából.

Mit parancsolt az útra küldő rettenetes zsarnok?

„Ha találsz két népfajt, mely egymással vetélkedik, veszítsd őket össze! Veszítsd a testvért a testvérrre, hogy az egyik holttesten keresztül léphess a következő lépcsőre.”

Szemei találkoztak Izméne tekintetével. E kétségbeesett, esdeklő tekintet valamit súgott neki. Érzé, hogy ördög is tudna már lenni, hogy céljához közelebb jusson.

Felállt helyéről, s süvegét mélyen lenyomva homlokára, így szólt a ghiraihoz:

— Ajánlatod fölöttébb megtisztelő mind rám, mind e hajadonra nézve, aki bizony mondom, érdemes arra, hogy tisztelve legyen. Gyilkosok közül szabadítám meg egykor: az volt az ára, amin magamévá tettem; húgomul tartottam, egyéb szeretet közöttünk nem volt. Én is egész szívet adhatok húgodnak, akinél szebb leányt a két tenger között nem láttam! De jusson eszedbe, ifjú ghirai Csengli, hogy igaz galgár ifjú addig lakodalmat nem ül, sem húgát addig férjhez nem adja, amíg megölt apjának halála megbosszulva nincsen. Te még nem törülted fel apád vérét a gyilkos szakállával. Majd ha azt megtetted, akkor lakodalmazzunk.

E kegyetlen szemrehányásra felugrott helyéből az ifjú ghirai, s kirántva oldaláról a saskát, odadobá azt az asztalra, kiáltva:

— No hát legyen meg! Te mondad! Vezetni fogsz bennünket.

X. A VÉRBOSSZÚ

Riumin lázító felhívása lángra gyújtotta az egész galgár törzset; a felhívásra minden aulból felsereglettek a lovas vitézek saját választotta vezéreikkel, a harchoz szokott, a halállal játszó férfiak.

Azt a szót, hogy Nachali ghirai haláláért vérbosszút kell állani, mindenki megértette. A vérbosszú a kaukázusi törzsek törvénykönyve. Ha egy apát, testvért megölnék, annak a fia, testvére adósa lesz a megölt lelkének a gyilkos vérével, s mindaddig nyomja a lelkét az adósság, míg az áldozatvért be nem issza a föld. Akkor megint ennek a pereputtyai lesznek adósok a vérbosszúval. Egy család vérbosszúja magával viszi az atyafiságot, az atyafiság egy egész ault a másik ellen. S ha fejedelem családja tartozik a vérbosszúval, akkor az egész törzs feltámad a megtorlásra, s aztán folyik a harc ivadékról ivadékra, míg az egyik vagy elpusztul, vagy kivándorol, mert amíg a határaik összesnek, addig minden szemközt találkozó szomszéd adósa a másiknak a maga vérével, s a süvegének a különböző alakja ad jogot a másiknak, hogy őt dúvadnak nézze, amit bokorból, fa mögül, rálesve, agyon kell löni. "

Ilyen vérbosszút indított meg Riumin a galgár törzs közt a jezid törzs ellen. A két testvértörzs között egyébiránt az a különbség van, hogy a galgárok süvegének tetején veres posztóbetét van, a jezidekén pedig kék.

De hát mit vétett ez a két nemzet Riuminnak, s mit vétett az orosz cárnak, hogy egy ilyen irtó harcot kellett közöttük megindítani?

Hát azt vétette, hogy útjába esett annak az egyenes vonalnak, mely a Kaukázus aranytartományába vezet; s hogy ez az út paralel vonalt képez azzal, amelyen a Szibériába száműzöttek oda- és visszatérnek.

Az orosz fanatikusok között találni olyanokat, akiknek a csupasz testére van felakasztva a Szent György-kép, olyanformán, hogy egy vékony acéllánc fut körül a derekukon, az *eleven bőr alá húzva*, azon függ a kép. Ilyen örökké kínzó lánc volt az, amivel Riumin meg volt fogva. Ezen viselte ő is a maga sárkányát megölő Szent György képét.

Hadd folyjon ezernyi ezer családnak a könnye, csak az ő családjáé legyen letörülve!

Az oroszok még a leggyöngédebb érzelmeiben is van valami őslénytani vonás.

Riumin a maga katonai tudományával fölényt gyakorolt a primitív harcmódorú törzs népe között; szervezte a csapatokat, kikémlelte a csatatér, elkészíté a haditervet.

Megtudta, hogy a legnagyobb akadály, mely útjában áll, a Jachwa-völgyet elzáró Aada-Choch hegyéből kivezető szoros, mely az egész hegygerincet többször megtört vonalban, mint egy árok repeszi ketté, a falak csaknem függőlegesen merednek fölfelé mind a két oldalon, s a sziklaút alapja néhol nem szélesebb húszt öltnél.

Ha e szorosban egy halálra elszánt csapat útját akarja állni a keresztültörni szándékozónak, ott csontház marad a harc után, nem csatatér.

Riumin azonban tanult valamit a kirgizektől.

Amint meggyőződött felőle, hogy a jezidék erős csapatokkal megszállva tartják az aada-chochi útszorosost, összetereteltetett ezer szilaj tulkot a mezőkről, azokat nekihajtatta a hegyszakadéknak; a vad ökröket hátulról dárdasúrásokkal terelték előre, s égő farkasszorból gyúrt kanócokat hajigáltak közéjük, aminek a bűzétől a szarvasállat megszilajul.

A stratagémának sikerülni kellett. A vad baromtömeg olyan

volt, mint az áradat; az letiport maga előtt mindent, ami ellent akart állni, azt meg nem állította se lövöldözés, se tűzrakás; amint a sziklaút folyvást összébb szorult, az egymást szorító vadállatok annál bőszültebbek lettek, bőmbölésük hadi lármajától dörgött a sziklafolyosó. Ez eleven mozgó sánc kiséperte a nyomában rohanó galgárok előtt a szorosútat, anélkül, hogy az ellenség dárdáik hegyét meglátta volna. Egész a hegyszakadék túlsó kapujáig harctalanul, mégis győzve hatoltak elő.

— Látod — mondá Riumin a ghirainak —, ami be van zárva, azt ki is lehet nyitni.

— Csak várd el még a végét — viszonzá rá a fejedelem.

A sziklafolyosó egész a túlsó kijáratáig meg volt hódítva. Az előrehajtott baromcsorda megtörte az emberi ellenállást; hanem itt a folyosó egyszerre félregörbült, s ott azután következett valami, amit ökörerővel nem lehetett legyőzni.

Az éjszagnak fordult sziklafal olyan képet mutatott, mint egy darázsészek. Rendszeresen egymás mellé és egymás fölé vájt üregek tátongtak négy-ötösoros folyosókban, mellvédekkel és karzatokkal s fölvezető lépcsőkkel egymással összekötve. Ez a jezidek bevehetetlen vára.

A kétezer láb magas sziklafal még a függélycsnél is meredekebb, mert a felső párkánya előrehajlik. Onnan a barlangokhoz le nem lehet szállni. Alulról lépcsők vezetnek föl hozzá, de azok oly keskenyek, hogy egy embernél több egyszerre nem fér el rajtuk. A darázssejt pedig nincsen darazsak nélkül: minden üregből a jezidek fegyverei villognak elő. Azok onnan a hozzájárulhatlan sziklaodúkból a betörő sereget megsemmisíthetik, anélkül, hogy az árthatna nekik valamit.

— No hát ezt nyisd ki, ha tudod — mondá most a ghirai Riuminnak.

— Pedig tudom — felelt Riumin, s azzal lovagjai egy részének megparancsolva, hogy foglaljanak állást a sziklaút egyik kivölgyelt öblében, a többit visszaküldé, azzal az utasítással, hogy ki-ki hozzon magával az erdőből annyi nyers

gallyat, amennyit a lova elbír. Ezeket rőzsekötegekké csomagoltatá, s azután egyenkint minden harcosnak két ilyen csomagot adott a kezébe. Az egyiket az a darázsészkek közelében letette, a másikat a hátán visszahozta. A rőzseköteg megvédte az ellenfél golyóitól. Lassankint egész torlasz rakatott így a sziklasejt alá. A jezidek csúfolódtak vele; azt hitték, a rőzse-torlaszon át akarja a várukat megostromolni.

Riuminnak pedig más szándéka volt velük. Ezt megint a turkománoknál tanulta.

Mikor a torlasz a fél sziklafolyosót egy oldalán magasra tölté, akkor megvárta, míg egy éjfélt után fölkerekedik a rendes éjszakai szél, akkor meggyújtatta az egész rőzsehalmazt.

A szél egyenesen behordta a barlangodúk torkába a nyers bozót vastag, keserű füstjét, s reggelre, mire a tűz elhamvadt, már nem volt, aki a darázsészket védje.

Így füstölte ki tábornokja a turkománokat is bevehetlen barlangjukból. Azok mind odafulladtak. A jezideknek volt egy egérútjuk a sziklaösvényen, azon megmenekültek —, de a várukat üresen hagyták.

— No, ugye, hogy ki lehet mindent nyitni, ami be van zárva? — mondá Riumin.

Erre már azt felelte neki a ghirai, hogy: „Mesterem vagy!”

A galgárok pedig most már Riumint nagyobbra becsülték, mint a fejedelmüket.

A félelmes útszoros el volt foglalva egy ember elvesztése nélkül.

Riumin egy országgal ismét közelebb volt útja végcéljához.

Most már eszköze is volt hozzá, hogy erőszakkal elvehesse azt, amiről eddig csak álmodozott.

A szoros elfoglalásával azután megnyílt a harctér.

S az valóban jól van elrendelve, hogy cserkesz harcoljon cserkesz ellen, mert ezen a harctéren a nehézkes orosz katona, aki ahhoz van szokva, hogy mindent parancsszóra tegyen,

mind elpusztulna. Csak úgy lehet itt győzni, ha egyik hegyszülött törzs harcol a másik ellen, ezek a kifáradhatlan, megremíthetetlen vitézek, kiknek mindegyike külön egymagában is hős, s közvitéz és csapatvezér nem jön zavarba, ha előre nem látott akadályt talál maga előtt.

Maga a harctér is oly kuszált. Csupa erdő, hegyszakadékok, három-négy ház egy csoportban, azoknak egy közös, magas, tömör tornya. Abba menekülnek a körülalakók a rögtöni támadás esetén, s ott azután férfi, asszony, gyermek védi magát a kétségbeesés erejével. Ha egyet elfoglaltak, következik a másik, minden erdő kelepce lehet az előrehatolóknak, ahol nem várja, ott fogja egyszerre az ellenség körül, s mire szembe akar vele szállni, már akkorra megint eltűnt előle; támadása gyors, váratlan, védelme makacs, törhetlen, megfutasása csalárd; futtában visszafordul a nyeregben, s úgy lövi le üldözőjét. Mintha földből nőne, égből hullana, úgy támad elő, s mintha ördög volna, angyal volna, úgy tűnik el megint.

Riuminnak csak a galgárokkal sikerülhetett a jezidok városáig előretörni. Azonban ő is ügyes hadvezetőnek vált be. Fel tudta az orosz hadviselésnek a sajátságait használni: az ellenséget több ponton megtámadni, s a főerővel egy helyen keresztültörni; merész megkerülésekkel állásából kizavarni, cseltámadásokkal erejét félrevonni.

Ott állt már a jezid törzs tartománya közepén; mind a két rokonfaj összegyűjté csapatjait a főváros előtt egy döntő ütközetre, s ha a galgárokat hevíté a biztos győzelem reménye, a jezidet is félelmessé tette a kétségbeesés.

S annyi vérszomjas férfi között volt egy gyenge leány is, akinek semmi köze se volt sem a hódításhoz, sem a vérbosszúhoz; csak éppen, hogy nem tudott elmaradni attól a férfitől, akit oly nagyon imádott. Pedig Csengli ghirai jobb szerette volna Izménét otthon hagyni a hűgánál; de a leány azt mondá: „Én követem az én uramat”.

XI. ALZAHIRA

Amint a két ellenséges sereg egymással szemközt felállt, s egyik táborból a másikba kezdett áthangzani, ahogy a nyugtalan paripák nyerítenek egymásra, s a hetvenkedő harcosok ingerlik egymást kölcsönös kihívásokkal: egyszerre trombitaszó hangzik a havasok felől, s a sima fenyérlepte lejtőn egy új lovas sereg száll alá, melynek minden vitéze fehér kucsmát visel.

Riumint meglepte az új csapat megjelenése, amire nem számított; amint azonban az ősz vezérek felé fordult, azoknak az arcán valami különös elfogódást vett észre.

— Legyünk nyugton — mondá neki a legvénebb. — Itt jön Alzahira.

— Ki az az Alzahira?

— Az udii királyné.

— Ellenség vagy jó barát?

— Egyik sem. — Ő a bíró.

S azzal senki se kérte többé Riumintól, hogy mi tetszik neki? Mind a két táborban pihenőt fújtak a kürtök; a hadsorok meglazultak, innen és túlról is kiváltak a fényesebb fegyverzetű alakok, hogy a csatatérül kiszemelt helyre előjőjenek.

Az érkező új hadcsapat azonban érthető kifejezést adott annak az elhatározásnak, hogy ide nem pusztán beszélgetni jött, hanem hogy megjelenésének nyomatékot is tud adni. Riumin bámulva látta, hogy az udii királynő emberei egy csoport öszvérről nagy hirtelen kerekeket, ágyútalpakat, rézsöveket szednek le, azokat épp oly hirtelen összerakják, s

pillanatok alatt négy ágyú van felállítva a legkedvezőbb magaslaton, míg az egész völgyet uraló sziklafennsíkon egy üteg röppentyű háromlábú állványait lehet felismerni. Itt rendszeres haderő áll szemközt.

A királynő kíséretével a hadrendben felállított lovasság előtt megállt, s akkor hatalmas trombitaszó harsogott fel, s e trombitaszóra a hadsor közepén egy zöld zászló lett kibontva, melynek lobogóján egy földteke volt kivarrva arannyal, felül a tekén egy kereszt, alul pedig a félhold ölelte azt át.

Erre a jelre mind a két ellenséges sereg vezérei tétova nélkül vágtattak a királynő elé, mintha maga Izrafil angyal jönne közéljük igazságot tenni. Riuminnak és Izménének is követni kellett e hívást, ha azt akarták elhítni, hogy igazhívók.

Az udii csapatoknak mind egyenlő öltözete és fegyverzete volt. Fekete az öltözet, a süveg fehér. — Puskáik mind gyutacsra voltak alkalmazva. Ezek rendes katonák.

A királyné öltözete nem volt különböző katonáiéétól. Vállától a kengyelvasig omló fekete selyempalást takarta el egész természetét, s fejét ezüst sisak fődte, azon a földteke, a kereszttel és félholddal.

Nem volt rajta semmi királyi dísz, hanem az arca: az királynői volt. A reá tekintő nem tudott magának számot adni róla, hogy mit látott? ez arcot érezni kellett, nem látni; nem volt annak szépsége részletezhető, az egész együttesen hatott, mint a földre szállt istennőké, s csak a lélekteljes, nagy, sötét szemekre tudott visszaemlékezni a halandó, akit sorsa valaha arra kényszerített, hogy e fölséges alak színe előtt álljon, s ezek a szemek úgy fogva tarták, úgy kivallatták, úgy kimondatták vele legféléttetbebl titkait is, úgy rá tudtak parancsolni, úgy kikergettek belőle minden ellenmondási ösztönt, úgy kiforgatták minden akaratából, hogy sohase kívánt többet eléjük kerülni.

— Szelim aleikum.

— Aleikum unallah — mondának a cserkesz vezérek.

A királynő viszonydvozlése így szólt: „Daal áldjon”.

Hangja olyan volt, mint a megkondult harangé. Mély, de csengő, mint az üvegharangé; mindig nyugodt, sohasem szenvedélyes, de azért mégis ellenállhatatlan.

Cserkeszül szólt hozzájuk, a szuáni kiejtés szerint, mely lehangzatosabb.

— *Adighé* férfiak! Miért törtök egymás ellen? Azért hozta meg a békét a nagy próféta Manszur Éliás a népnek? azért szüntette meg a tíz ivadék harcát a szunnita és shiita között, hogy most az egyé lett muriditák néptörzsenként pusztítsák egymást? Feleljen a támadó!

Csengli ghirai felelt, ellenfelére mutatva.

— Vér van közöttünk. Apám vére van az ő ícjén.

A jezid vezér válaszolt:

— Az én bátyám vérét mosta az le. Apád megölte testvéremet.

— Mullah! Nincs igazad — szólt közbe a királyné. — Nachali nyílt harcban ejté el testvéredet; te pedig megrohantad éjjel, hadizenet nélkül Nachalit, mikor vadászatból hazatért. A „chariate” ellened szól.

— No ugye? — szólt bele a galgár vezér. — A chariate is azt mondja, hogy a vérért meg kell fizetni.

— Igen — szólt a királyné —, de azt kívánja, hogy a vétkes helyett ne fizessen meg az ártatlan. Ti pedig mind a ketten sereget hoztok egymás ellen, amiknek férfiai egymásnak nem vétettek, s egy vérbosszúból ezeret csináltok.

— No nem bánom — szólt Csengli ghirai —, legyen hát kettőnk között a harc. Álljunk ki karddal egymás ellen a két sereg közé, s végezzünk egyedül.

— Én sem bánom — szólt erre a jezid főnök.

— Hallgassatok — csitítá őket Alzahira királyné. — Több vérnek nem szabad az *adighé* törzsei között folyni. Jön egy közös ellenség, aki mindnyájunkat le akar igazni; az ellen kell egyesülnünk. Ha meg tudták az izlám hívei egymásnak meg-

bocsátani Hasszun vérét, aki fényes arcú próféta volt, s akit az égbe fölvittek a próféták; meg kell alkudni az apa és testvér halála fölött is. A chariate nem mondja azt, hogy vérért csak vérrrel kell fizetni. Hisz akkor mindig fönnmarad az adósság, csakhogy a másik félre száll át. Fizessen a vétkes arannyal; akkor vége szakad a viszálynak. Te, Mullah, vért ontottál, fejedelmi vért. Ezért fizetni fogsz a megölt fiának ezer arany tumánt.

Az elítélt szabadkozott.

— Nekem nincs annyi pénzem. Egész népemre adót kel-lene érte vetnem.

— Tudom. Rossz gazda vagy. Én az ezer tumánt lefizetem helyetted; nem ingyen, nem is kölcsön, hanem szolgálatért. A Tundra folyam, mely az én országomból a tiétekbe átfolyik, két év előtt a ti telketeiken olyan torlaszt rakott le, mely a vizet felszorítja az én vidékemre, s ott egész völgyeket csinál tó-fenékké. Ti a sziklatorlaszt el fogjátok távolítani. Munkát adok nektek, az lesz a büntetésetek. Tudom jól, hogy a csatá-ban kapott sebtől nem irtóztok úgy, mint a kapa nyelétől, mely tenyereiteket feltöri. Ez az én ítéletem. Belenyugosz-tok-e?

A jezid főnök hogy ne nyugodott volna bele? Így ő minden vérontás és fizetés nélkül megszabadult a nehéz adósságtól, a népének a tenyere pedig hadd törjék; hanem a galgár ghirai nem vette olyan könnyen az egyezséget. Ott állt mögötte Riumin, s az meg-megrántotta a mentéje ujját, s Izménére mutatott, amit a ghirai meg is értett.

— Királynő! Én nem magam parancsolok a seregemnek. Íme egy derék lazisztáni beke van velem, akinek a húgát nőül kértem, amire ő azt felelte, hogy galgár fejedelemsfi addig nem házasodhatik, míg atyja vérét a gyilkos szakállával fel nem törülte. Én neki adtam át seregem vezérlését. Itt van vezér, a s itt van a húga. Ítéld meg, visszavehetem-e tőle adott szava-mat?

— Jöjjetek elém! — szólt a királyné Riuminnak és Izménének. Sokáig nézett sötét, lélekbe látó szemeivel hol az egyikre, hol a másikra.

Riumin érzé, hogy itt minden lélekjelenlétét össze kell szednie. Nyugalmat erőtetett arcára, s midőn a királyné némán inte neki a kezével, hogy szóljon, csendes, de szilárd hangon mondá:

— A galgár sereg vezére én vagyok, nevem . . .

A királyné eléje vágott:

— A neved *Riumin Oleg*.

XII. RIUMIN OLEG

Riumin azt hitte eddig, hogy őt senki személyesen harcban le nem győzi, asszonyokkal szemközt pedig biztos diadalhoz volt szokva mindig, és most ez a szemközt jövő asszony olyat ütött a fejére ezzel a szóval —, hogy holt embernek érezte magát egyszerre.

Alzahira pedig nem Oleg arcán nézte szavai hatását, hanem Izméncén. A férfiarc kemény, az tud nagy ijedelmeket eltitkolni; de a leányé elárulja a gondolatot. Izméne nem titkolá ijedelmét, amint Riumin nevét kimondatni hallá.

Riuminnak is a torkán akadt minden további szó. Ha a királynő most elmondja itt e cserkesz vezéreknek, hogy ki az a Riumin Oleg?

Alzahira pedig megveregette a lova nyakát, s aztán megszólalt a *legtisztább latin* nyelven.*

— Nekünk jobb kémeink vannak, — mint tinektek.

Riumin diákkorában mindig átkozta azt a tanárt, aki Cicero nyelvét verte a fejébe, de most áldani kezdte magában.

Ha Alzahira királynő latinul beszél, akkor az először is azt bizonyítja, hogy európai műveltségű hölgy, másodsor pedig azt, hogy gyöngéd szívű asszony, aki nem akarja e vad népek

* Több kaukázusi utazó, orosz, német és francia bizonyítja, hogy az Elborusz környékének ős települői *latin eredetűek*; még a neveik is *ósrómai hangzásúak*. Sextus Pompejus idejében kerültek oda a Nagy Pompejus fia seregének romjaiból, a kisázsiai leveretés után, ami könnyen kimagyarázható a felülkerült Caesar-pártiak kegyetlen üldözéséből.

előtt elárulni a kelepçébe jutott hőst. Ez visszaadta lélekjelenlétét. Ő is latinul felelt a királynőnek.

— Ha kémeid elhozták a híremet hozzád, úgy bizonynal azt is megtudtad, hogy én az orosz cár üldözöttje vagyok: szökevény és száműzött, ki oltalmat keres az oroszok ellenségeinél.

Alzahira csendesen intett a fejével.

— Az lehet igaz — szólt nyugodtan — és lehet hamisság! Hogy melyik? azt én bizonyosan meg fogom tudni. Most hallgass, és tedd, amit én mondok.

Riumin fejében valami terv kezdett vajúdni.

Alzahira inte neki és Izménének, hogy vonuljanak vissza, s azzal a cserkesz vezérekhez fordult:

— A galgár vezér belegyezett a békckötésbe. Te Csengli ghirai átveszed az ezer tumánt, mint apád vérdíját; te, Mullah Khumai, elvégezteted a folyamgát széttörését országod területén, s aztán éltek kölcsönös békességben, s ha megtámadja kettőtök közül egyiket valaki, egyesült erővel fordultok ellene. És most kicserélték egymással fegyvereiteket. Helybenhagyjátok-e?

Mind azt mondták, hogy „Allah ekber!” Még Riuminnak is azt kelle mondania, hogy jól van így; pedig ezzel a kibéküléssel az a vaskapu, amit ő most fölnyitott, jövődre kétszeresen bezárt kapu lesz, amit innen is, túl is őriznek.

A két fejedelem minden fegyverét kicserélte egymással, s a vad népek még babonásak: az ilyen szertartásokra adnak valamit. „Saját” fegyvere *ellen* senki sem harcol.

Alig történt ez meg, alig hirdették ki nagy trombitaszó mellett a két szemközt álló seregnek, hogy a szövetség meg van kötve, midőn Csengli ghirai Riuminhoz fordult.

— És már most lakodalmunknak semmi sem áll útjában.

Riumin ugyan meg volt akadva. Most mindjárt megházásítják, s itt fogják fejedelemnek.

Alzahira inte neki, hogy csak hallgasson!

— Az nem megy oly gyorsan, Csengli ghirai. A szövetség meg van kötve, de nekem biztosíték kell, hogy az meg is lesz tartva. Én adtam Mullah Khumainak az ezer tumánt, ő azért egy sziklameder helyreállítását vállalta el; ha ti ezalatt őt hitszegőül megtámadjátok, ő nem végezheti el a munkát, amit nekem fogadott. Azért én elviszem magammal túszul a te menyasszonyodat és a húgod vőlegényét, s nem bocsátom előbb vissza, mint mikor az ígért munka elkészül!

— Úgy a prófétára esküszöm, hogy magam is csákányt fogok, és segítek a jezideknek követ vágni! — mondá elbűsultan a galgár fejedelem.

Alzahira pedig odalovagolt Izménéhez, s megfogva annak a kezét, odavezette őt kíséretéhez. Riumin homlokát és mellét érinté tenyerével, legmélyebb hódolatát fejezve ki, s követte Izménét. — Minden vágya teljesült így. Mintha csak a szíve legtitkosabb óhajtásait olvasta volna betűhiba nélkül, úgy mondta el azokat a királynő. Igen, igen: ővele menni, az ő országába behatolni: ez volt Riumin feladata. Csak egyszer aztán ott legyen a mesés Udi hazában, az arany és a tündérrege országában, ott majd az ő dolga lesz azon kezdeni a feladatát, hogy magát a királynőt hódítsa meg. Azt hitte, az könnyű munka lesz. Hisz az is asszony. Ez ötlet a királynőtől, hogy őt magával vigye kezesül, Riumin önértetének hízelkedett. Miért volna a királynő más anyagból alkotva, mint voltak az orosz *Katalinok és Erzsébetek?*

Hanem erre a hiúságra nagyon hamar eljött a kiábrándulás dere.

A békekötést nagyszerű lakoma követte. Galgárok, jezidek a dáridó alatt tökéletessé tették a kibékülést, azt a friss „lángos”-t, amit az asszonyok minden asztaltárs számára sütnék kardlap vékonyságú tésztából, a teljes barátság jeléül különösen tépegették szét, darabjait a bográcsba mártva, s úgy tömve a szomszédok szájába, ami éppen nem oly undorító szeretközési jel, mint mikor orosz módra két férfi, pálinkától

csapzott bajuszos szájával egymást csókolgatja. Áldomás is hangzott elég, s Riumin sem maradt hátra az ő fölköszöntésével Alzahira királynéra, kinek bájai iránti hódolatát semmi oka sem volt eltitkolni. Asztalnál a királynő fekete selyem, cserkesz szabású ruhát viselt, minden cifraság nélkül.

Alzahira nem várta a hosszú lakoma végét; lovagjainak indulót fúvatott, s búcsút véve a kibékített fejedelmektől, a két egyesült néptörzs üdvivallása közt tért vissza saját táborába kíséretével és a túsul elvitt Riuminnal és Izménével.

Riumin, mint ember, nem titkolhatta el hódolatát e csodaszzerű alak iránt, ki varázsszavaival két néptörzset az öldöklésre ösztökélő dühből a testvéri ölelkezésre tudott áthajlítani; de mint orosz katona, átkozta őt azért a munkáért, ami nagy akadályokat gördített a cár és az ő tábornokai elé.

Mikor az udi sereghez visszatértek, Riumin látta, hogy az ágyúkat miképp szedik szét, s azon bámult legjobban, hogy egy ilyen ágyúcsövet, ami látszólag hatfontosok számára készült, hogyan bírhat el egy öszvér a hátán?

Alzahira ezt a gondolatát is kitalálta.

— Te az ágyúinkat vizsgálod? Azt hallottad ugye, hogy a cserkeszeknek nincsenek ágyúik? Ez igaz is, nem is. Ágyúk azok; de mégsem ágyúk. Puskákat kitűnőket tudunk készíteni, de ágyúkat nem. Ezt kovácsaink, rézöntőink ki nem tudják találni. Öntött csöveik az első lövésre szétrepednek. Ezek, amiket itt látsz, sok rétegben összegöngyölt rézlapokból állnak, azért olyan könnyűek, hogy egy öszvér elbírja a hátán. Lehet is velök lőni, de csak egyszer. Amint az első golyót kilőttük e csőből, az összegöngyölt lemez úgy széttagul, hogy a második lövésnél a golyót már nem röpíti, hanem csak taszítja. Te azt mondod, hogy az orosz cár üldöztette vagy, számkivetett és meggyalázott. A szucsuk-kalehi hirdetmény is azt tudatja rólad. Hadd lássam: igaz-e? Tanítsd meg az én fegyverkovácsaimat arra, hogy minők azok az ágyúk, amikkel az oroszok lőnek!

Ez volt aztán a szép kelepce!

Alzahira úgy játszott Riuminnal, mint a macska az egérrel.

Erre lehet igazat mondani, és nem mondani. De mind a kettő nagyon drága lesz.

Ha kap az alkalmon, egyszerre olyan nagy szolgálatot tenne az udi népnek, mely az egész ország hálóját biztosítja számára, s talán még a királynő szívét is; akkor eljut a végcéljához, az egész Kaukázus gazdagságának, erejének titka ki lesz tárva előtte. Csakhogy e szolgálat által egy eddig hiányzó fegyvert fog a cserkeszek kezébe szolgáltatni, s ha azokat megtanítja ágyúkat készíteni és azokat harcban használni, ezzel az orosz fegyverek diadalát teszi kétségessé, s a saját honfiainak a vérét pazarolja el. — Ha pedig megtagadja ezt a szolgálatot, ha azt mondja „én ehhez nem értek”!, azt neki, orosz ezredesnek, senki sem hiszi el; azt mondják: „áruló vagy!, csak azért hirdettek ki szökevénynek, hogy jó híred fusson előtted közöttünk!”, s azzal úgy becsukják egy hús toronyba, hogy soha senki hírért se fogja többé hallani.

Elvégre is az utasítás semmi kedélyeskedésnek nem hágy helyet: „Uszíts egymásra nemzeteket, csábíts el asszonyokat, ne kímélj se pénzt, se vért, csak elérd a célt!”

A cél itt van; a vár ugyan orosz vár lesz, de hát az nem tesz különbséget: vedd úgy, Riumin, mintha most tízezer orosz élén kellene megostromolnod ezt a sziklát; úgy, hogy a holttestek betöltsenek egy szakadékot az urának jövők számára!

Riumin azt felelte a királynénak:

— Én megtanítom a fegyvergyárosaidat igazi ágyúkat készíteni!*

* E regény alapeszméjének igazolásául szolgáljanak a következő adatok dr. Koch Károly legjobb hitelű Kaukázus-leírásából. Ő maga is beutazta ez országot, s azonkívül Curzon, Makintosh, Spenczer és Vilbruhm stb. leírásait használta föl kútforrásul.

„Reineggs, orosz utazó, egyike a legelső Kaukázus-utazóknak, még a múlt században megbízott az orosz kormánytól, hogy a hegyvidék

fejedelmének ajándékokat vigyen, valósággal pedig, hogy kutassa ki azon hírek hitelességét, amik a kaukázusi aranyról beszélnek. Ezen utazó (orosz) írja a tudósításaiban, hogy a szuánok (másutt udiak) tartományában feltalálta azon tárnákat és aknákat, amikből a régiek csodás arany- és ezüstmennyiségeiket bányászták. Azóta azonban e nyomok elvesztek; valószínű, hogy a hegyi népek maguk rombolták el féltükben a bányák minden nyomát. Hogy a Kaukázus e részében csakugyan van arany, azt bizonyítják az Elborusz hegyei közül jövő folyók, amik mind aranyszemeket hordanak. — Az is nevezetes, hogy rögtön Reineggs jelentései után megindították az oroszok a hadjáratot a Kaukázusban, kétségtelenül azon reményben, hogy e gazdag aranytelepek birtokába jussanak. *Nincs egy mívelt orosz sem, bármely politikai nézeten legyen is, aki ne hinné, hogy ezek a bányák arra a hatalomra nézve, mely e vidéket állandóul birtokában tarthatja, a gazdagság kimeríthetlen forrását fogják képezni.* Reineggs óta sok kísérletet tettek orosz kalandorok, hogy a szuánoknak e titokteljes ország részébe elhatolhassanak; az aranykeresés vitte őket oda — de sohase tértek vissza.”

Samil
(Illusztráció Jókai forrásművéből)

Baranta
(Illusztráció Jókai forrásművéből)

MÁSODIK RÉSZ

I. A DAAL ISTEN

Amint a visszavonuló hadsapat az Udi tartomány határát elérte, amit magas sziklaobeliszkok jelöltek meg, Riumin tapasztalá, hogy itt civilizált világ kezdődik. Rendes egyenes utak voltak vágva az erdőkön keresztül, s a hegyszakadékok *áthidalva*, a Kaukázusban új tünemény.

E hidakat mindenütt óriási sziklalapok képezték, egyetlen darabból hasítva, minőket a saumuri tündérgrottán mint a loch-mariakeri kalmárasztalon szemlélünk, s miknek látása kétséget kelt bennünk, hogy őseink tán óriások voltak, mikor ily roppant szirtlapokat minden segítő gép nélkül egy üreg fölé emelni bírtak.

Az Udi hegyvidék egy élő múzeuma volt az emberi művelődés fokozatos haladásának.

Ott jöttek szemközt a bálványalakká kifaragott sziklacsomópók, első istenei a földnek, kiknek a nevét is elfeledte mindenki, majd egy meredek sziklafal, közepén oszlopok, homlokzat, kifaragva egy darab kőből; a homlokzaton írás, melyet senki se tud elolvasni többé, királyok síremlékei talán, vagy emléklapok, őstörténetet megörökítőik. Egy erdővel körülnőtt sziklatetőn egykori tűzoltárok csonka pyramid alakú tűzhelyei, tűzveres maga a kő is, a rúnairás ölnyi jegyei oldalakon ezer lépésnyiről megkülönböztethetők; mély sziklavölgyekbe letekintve, mint egymás fölé épített kártyavár szédelegnek a pelasgi modorú tumulusok kapui, benőve repkénnyel; a zuhatag rég elmosott minden hozzájuk vezető utat, most ott függnek a szédítő magasban: egyiptomi tömör oszlop-

sorok magas kopár hegytetőkön; mint egy óriás csontváz gerince, megaranyozva a lemenő naptól, s ködlepte völgy homályából mint álmodott tündérkép rémlik elő az egy darab sziklából faragott s indus pagoda szomszédságában a hajdan-kori amazonok építménye, egy elpusztíthatlan mauzóleum.

A hajdani istenek és emberek összármaszásának klasszikus földje ez itt. S az újkori emberek és istenek temetkezési helye.

Néhol aztán a természet maga is építési szeszélyre kelve, elkezdett titáni várakat, tornyokat, obeliszeket egymásra halmazni; egy négyszögű, gömbölyűen hajlott oldalú piramid, szabályos kőrétegeivel, távolból egészen úgy tűnik fel, mint az ind buvaneszvái civaoltár, s a mély hegyszakadék két oldalát, melynek szorosán egy hegyi folyam alárohan, egy demiurgusi kéztől épített ördöghídja köti össze.

Ha e hidakat szétrombolná a védő lakosság, a támadónak újakat kellene építeni, ami nehéz munka lenne, s ha a védőknek is vannak ágyúi, nem csak a támadónak, akkor ez sok vérontásba kerülhet. Hanem azért még ez mind nem teszi hozzájárulhatlanná a kaukázusi Eldorádót. Riumin, mikor nem figyeltek rá, térképeket rajzolt a bejárt vidékekről.

Vége fölértek a legmagasabb hegyháttra, melynek növényzete már a havasi jelleget árulja el. Onnan aztán egyszerre végtől végig beláthatá Riumin az egész rejtélyes országot, melybe eljutni törekedett.

Egy akkora terület, mint az Engadin-völgy Helvéciában, hullámzó halmokból, völgyekből összerakva, s körös-körül fogva óriási hegyektől, amik azt minden széljárás ellen védik. S hogy a svájci jelleg tökéletes legyen, a völgy egyik oldalát több mérföldnyi hosszúságban elfoglalva tartja egy sötétkék tó, melynek partjai egymáshoz nőtt falvakkal vannak beépítve, s szakadatlan kertekkel beültetve. Más völgyekben a Kaukázusnak merőben hiányoznak a hegyi tavak; többnyire a hegyvágány egyenesen vezet le a lapály felé, folyamvizét zuha-

tagokban eresztve alá. Itt valami útját állta a hegyfolyamnak, természet vagy emberkéz alkotta akadály.

Az egész kis tartomány olyan volt, mint egy kert, a számtalan patak, mely minden völgyből ezüstszalagképp kígyózott alá, a lapályon öntöző csatornákba volt szorítva, s azok mint ragyogó tükörrámák foglalták be a bujazöld réteket; az északi magas domboldalakat sötétzöld gesztenyeerdők borították, a délnek fekvő halmokat ezüstbe őszülő olajfaligetek koronázták, s a paradicsomi tájkép tele volt szórva lakházakkal, kastélyokkal, köskökkel, miknek fehér homlokzatai, piros tetői, bádogtorony födelei kivillogtak a buja zöld közül.

De a Riumin figyelmét nem az elragadó, bűbajos tájkép kötötte le, hanem az a stratégiai kérdés, hogy mint lehet ez országba egy hódítónak bejutni? Íme, annak a bejáratát egy tó zárja el. Minden eddig eléje került akadály olyan, hogy nagy erőpazarlással egy orosz hadvezér azon keresztültörhet, de mikor egész ideig eljutott, itt meg kell neki állni, és gondolkodni rajta, hogy mit csináljon most? Ide dereglyék, kompok kellene. Átúsztatni lóháton a széles tavat nem lehet.

A hegygerincről a sziklába vágott, szabályos kanyargó út vezetett le egész a tóig. Ott vártak a visszatérő hadcsapatokra a szuánok kompjai, mik erős tölgyfákból voltak készítve, egész kis hajóhad. A királynő csapatja átkelt a túlsó partra.

A túlsó részben több ház, ami a parthoz közel épült, egész az ereszéig el volt borítva a víztől, s a gyümölcsfáknak a koronáin akadt fel a hínár. Alzahira alkuja a jezid szomszédokkal nagyon alapos volt. A folyam menetét valami hegyomlás visszatartotta az ő völgyekben, s azáltal e tó felszíne nagyon felemelkedett, s hektárokat foglalt el a paradicsomi kertekből.

A tó közepe táján, szemközt a sziklaúttal egy magas sziklatömeg emelkedett ki a vízből, melynek fennsíkján tömör bástyák voltak építve, lőréseikkel az egyetlen bejárat felé fordulva, azok is valószínűleg olyan kezdetleges ágyúkkal lehetnek felszerelve.

Nagy város nem látszott az egész messze belátható területen sehol. Három-négy épület egy csoportban, azok körül kertek, szántóföldek, de minden halom, minden hegyoldal tele volt épületekkel, s azokban a világ minden építészeti rendszere volt képviselve.

Riumin az első széttekintésre azt számította fel magában, hogy ennek a tartománynak lehet öt-hatszázezer lakosa. És eszerint az ki tud állítani harmincezer harcost.

A tó túlszéljére érve, továbbhaladt a királynő csapata a tartomány belsejébe, mindenütt eperfákkal szegélyezett utakon, gyümölcsök terhe alatt hajladozó kertek között; az eddig látott ősrögzött helyét olajfa- és mandulaültetvények foglalták el, s a szőlő nem futott vadon a bükkfákra, hanem lugasokra volt mívelve, köztük mesés terjedelmű törzsek, embervastagságú derékkal, miknek ágai, mint az óriáskigányok, kúsztak fel az alájuk épített kőívekre; egy tő elég volt egy házat udvarostul beborítani, s tízezerei a bíborfürteknek csüggtek le róla. Mindenütt élet és munka nyüzsgött. A házak mint körülkoszorózott oltárok tűntek fel a felaggatott dohány-, tengeri- és paprikafüzérektől, az aszalók tetején piroslott a gyümölcs; kemencéik előtt aranyat játszott a lefojtott selyembubók halmaza; a patakok, öntözőcstornák menetét ellepte a fehérített vászon, s nyájakkal, gulyákkal, ménesekkel volt tele minden kerített völgy.

Ha már a házak különféle építkezési rendje meglepte Riumint, még inkább a lakosok viselete, mely, ahány házcsoport, annyiféle volt. Maga a főváros, Dauri, hasonlított egy roppant terjedelmű nyári lakcsoporthoz, melyből semmi torony nem meredt föl, csupán az óriási ciprusfák; valamennyi utca zöld sövényvel szegélyezve, s gesztenyefákkal, diófasorokkal beültetve végig; a paloták széles kőkerítéssel körülzárva, de a kőfal teteje is csupa zöld a kövér kövirózsa bokraitól, mint az el-baruhi palotáknál látni.

A királynő vára nem volt védelemre szánt erősség. Magas,

földszinti kastély volt, oldalán tornyokkal s egy körülfutó, doriai oszlopcsarnokkal. Mintha Strabo vagy Plinius idejéből maradt volna fenn; belső elrendezése, a freskófestmények a falakon, a tágas atriumok, a tepidarium, mind a Pompejiben kiásott régi római patricius lakokra emlékeztetett. Hanem ami a haladó korról tanúskodott, az volt — a villámhárító. A homlokzaton volt látható egy szoborcsoportozat csonkja: egy trón négy lába, egy emberalak két lábfeje, és egy sasnak a két karma, azok közül az egyikben az ismeretes villámtekerics. Itt valaha Jupiter tonans szobra állott, most pedig a villámhárító hirdeti, hogy itt Jupiternek mennykövekkel hajigálni tiltatik.

Mikor a csarnokba felhaladtak a tágas lépcsőzeten, a királynő így szólt Riuminnak:

— Ime, ez az Udi ország, amit még ellenség meg nem taposott soha. Lehetsz benne vendég, lehetsz fogoly és lehetsz honfi, tetszésed szerint.

Riumin pedig azt gondolta magában:

— Leszek én ebben házigazda.

Hanem mást mondott:

— Leszek ez országban oktató, aki megtanítom népedet az újabb kori fegyverek használatára.

A királynő e szóra kezét nyújtá neki, s azt mondá:

— Akkor első ember fogsz lenni ez országban, *énutánam*.

Riumin pedig utána gondolá:

— Leszek én első ember ebben az országban — *teelőtted*.

A „*coenához*” Riuminnak könnyű selyemöltönyöket hoztak, s a számára rendelt lakosztályban megtalálta a rómaiaknál nélkülözhetlen tepidariumot, ami viszontagságteljes kalandútja után nagyon kedvére esett.

Az étkezőteremben megismerte a tricliniumokat. Amphorák, vedrek, minden a római mintára készültek. Maga a *coenához* megjelenő királynő ezúttal a latiumi úrhölgyek festői redőzetű öltöztétét viselte, mely büszke természetnek szobor-

szépségét cláruhá, befont haja arcának szelíd méltóságát emelte. Minden öltönye hófehér volt, és haja fekete, szemei sötétek. Csak naparanyozta arcszíne árulá el keleti eredetét. S a selyemfonású öv, a közepén lecsüngő hosszú törrel, jellemezte a cserkesz nőt.

Riuminnak tetszett az, hogy Izménével is levetteték a vad bacchansnői gúnyát, s a királynő kíséretében ő is abban a testhez simuló tunikában jelent meg, melyben a többi kísérő hölgyek; őrajta halvány rózsaszín öltöny volt. Hasonlított az Olymp tüneményes alakjához, a horák egyikéhez.

Több férfi Riuminon kívül nem volt a tricliniumhoz hivatalos. Akik felszolgáltak is, mind nők voltak. A férfi ez országban csak dolgozik, de nem szolgál. A vacsora egyszerű volt és ízletes, a bor édes és tüzes. A királynő maga is ivott bort. Az ujjakkal ettek mindent, kés, villa nélkül. Mikor aztán a kezeiket megmosták, akkor a királynő nargyléket hozatott maga és Riumin számára, s a rómaiak átalakultak törökökké. Lollia Paulina, Cleopatra még nem ismerték a csibukszopóka gyönyörűségét, ha ismerték volna, talán kevésbé unták volna magukat, s kevesebb kegyetlenségen törték volna a fejüket. Aki a dohányzást fölhalálta, felére szállította le az emberi szív vad hajlamait.

— Ímc, látod — szólt a királynő — a nyugatot és keletet együtt. Ami Róma és Singapore között esik, az mind egy országban összevegyülve. Az Udi tartományban *háromszázféle* nép lakik, akinek nyelve, öltözete, eredete egymástól merőben idegen, és aki egymással mégis békében él.

— Hogy kerültek itt össze? — kérdező Riumin.

— Ezredévek gyűjtötték őket össze. Már a görögök idejében virágzó országok népei laktak itten; a mesészerű Amazonország itt folytatta diadalmas harcait; az udi népet a bizánciak Zychynek neveztek. Itt volt Colchys, a Jázon-mondakör végcélja. A nép minden világrészből özönlött ide. A merész kalimárok, kik a Jóremény-fok felfedezése előtt a kereskedelmet

India és Európa között az országon át vezették, itt találtak emporiumot. A békés iparúzó népek, kiket a perzsa, méd, örmény nagy hódítók országaikból kizavartak, akiket Nagy Sándor, Aurelián lakhelyeikből elűzött, Palmyra őslakói, Palesztina vándorai, Egyiptom száműzöttei itt találtak menedéket. Hozzákerültek a népvándorlások maradványai, valamennyi hazavesztett nép; az utolsó töredékek az avar csakánok seregeiből, Attila hunjainak véghada, a kiirtott parzok felekezetei, a száműzött görögök, francia emigránsok, hugonották, hassiai németek, velencei olasz kalandorok, szaracénok, török eretnekek, wahabiták és assasinok, kiket kalandvágy, nyereségösztön, világgyűlölet, irtóháború, vallásüldözés addig kergetett, míg visszakerültek azok közé a hegyek közé, ahonnan az emberiség kiindult, s itt találtak egy olyan közös hazát, amely azt, akit egyszer megfogott, nem ereszti tovább. Háromezer évnek egymást kiirtó civilizációja talált itt végmenedéket.

— S mi tart ennyiféle népet össze?

— Éppen az, hogy oly sokfélék. A maga csoportjában mindegyik fenntartja ősi nyelvét, viseletét, szokásait. A kormányzatban pedig van egy közös nyelv, melyet elfogadott valamennyi, azért, mert egyiké sem: ez a latin. Törvényhozás, kereskedés e nyelven folyik.

— Akkor mégis a római faj uralkodik a többi fölött.

— Csakhogy ilyen faj nincs. A római nyelvet behozták e kis világba Sextus Pompejus szétszórt hívei, de azok egy tömegben nem maradtak. Míveltségüknél fogva az itt talált törzsek vezetői, tanítói lettek, s azokban elmúltak úgy, hogy nyelvük és míveltségük fennmaradt utánuk. Ős rómaid nem találsz itt már ez országban. Az én őszám Tamara királynő volt, s azt tartja az egész Elborusz vidéke hajdankori fejedelemlőjének, s őraita kezdve mindig nő uralkodik Udiban, a korona leányról leányra száll.

— Éppen úgy, mint Madagascar szigetén.

— Ebben van kifejezve az az eszme, hogy ez az ország csak véd és nem támad.

— Én ismertem országokat amiknek asszony-uralkodóik nagyon szerettek háborút viselni.

— Azok bizonyosan *istenfélő* országok voltak.

— Hát Udi népei nem félik az Istent? Azt kellene hinni, hogy ahol háromszázféle nemzet lakik együtt, ott nagyon sokféle vallásnak kell lenni, s ha egyébert nem, vallásgyűlöletből tépik, marják a különböző felckezetek egymást, s ha kiegyeznek is a hazán és nyelvkülönbségen, de csak összevesznek a tornyaik különböző jelvényein!

— Udiban minden nemzet csak egy Istent ismer s azt együtt szereti, abban megnyugszik, annak a neve *Daal*.

— S ki az a Daal Isten? Az a láthatatlan isten?

— A Daal a *látható isten*, akit mindenki rögtön megismer, amint ráteking, és meglát mindenütt, ahova tekint, aki minden élőnek egyformán atyja és anyja, ki csak szeret, megtart, megáld, sohasem gyűlöl, nem büntet, nem átkoz: a Daal isten a föld.

— Az udi nép a *földet* imádja?

— Az ő istene a föld. Nem a nap, aki magára nézni nem enged, s aki éjjel elhagy, megszűnik lenni. A föld mindig velünk van, ez a mindenütt jelenlevő, ez, aki minden fiát táplálja, ruházza, árnyékkal betakarja, álmában ringatja, holtában visszafogadja. Ez, aki nem kér magának templomot, amit ő épít, szebb a műsztereknél és a bazilikáknál; harang se kell bele, a madárdal összecsengeneti az imádkozókat. Nem kell neki se imám, se protópópa, se láma, se pontifex, egy búzakaiásban benne van az egész katekizmus. Ki adta azt a búzakaiászt? A Daal isten! Hisz a kebléről szakítottad le. Kell ide még prédikáció? Más istennek vérrel áldoznak, pedig a vérből csak féreg támad. A Daal istennek adott áldozat pedig kizöldül és kenyeret ad. Ezt prédikálja a búzakaiász. — A Daal-hívők vallása az, hogy az embernek itt ezen a földön kell

boldognak lenni. Itt nincsenek próféták, akik azt hirdessék a népek: tőrj, nyomorogj, izzadj, fáradj helyettem, mert én rest vagyok, add ide, amit kerestél, mert én éhes vagyok, ontsd ki a véredet érettem, mert én dicsszomjú vagyok; minél többet szenvedsz, annál nagyobb lesz a boldogságod *majd egy másik világban!* Pedig hiszen abba a másik világba is utána fog menni a hívőknek az a próféta, s ő ott is olyan rest lesz és olyan éhes és olyan dicsszomjú, s megint egy harmadik más világgal fogja biztatni a nyomorultat. A Daal isten azt akarja, hogy még itt ezen a földön üdvözüljön minden halandó, s ha mind egyetértének benne, senki sem akadályozza meg őket e szándékukban.

Riumin gondolta magában:

— Megálljatok csak! Hozunk mi ide egy archimandritát egy pár száz pópával, majd megtanítanak azok titeket a pokol és purgatórium tiszteletére!

— És aztán nézd — szólt Alzahira —, a Föld-isten meg is tudja védeni azokat, akik őt imádják. Benn az országban békét ad, s szikláival visszatart minden külellenséget. Kapuinakat tavakkal, folyamokkal őrzi, s karjainkba erőt, egészséget ad, ha kell fegyverrel is megoltalmazni azt, aki egy személyben „Isten” és „haza”.

— Királynő — szólt Riumin —, a te vallásod nekem nagyon tetszik, hanem hogy tökéletes legyen, kérjünk kölcsön a Daal istentől még egy kis rezet és cinket is, aztán meg ként és salétromot, hogy ágyúkkal láthassuk el ezt a paradicsomot; mert enélkül nincs tökéletes boldogság az „isteni” földön!

A földimadás különben római hagyomány. A föld maga volt az ősisztene Latium lakóinak, s megmaradt még a klasszikus mítosz fényes korszakában is, akkor „bona Dea” néven nevezték, templomába csak nőket bocsátottak, s igazi nevét férfi előtt soha ki nem mondták. Talán innen honosult meg e kultusz a Kaukázus havasai között.

II. A PARADICSOM

Riumin beváltotta a szavát, amit a királynőnek adott. A szentpétervári ágyúöntöde mintájára saját felügyelete alatt készítettett hatalmas fegyverműhelyt, s beavatta az udii fegyverkovácsokat abba a titokba, hogy az ágyúcsövet *fúrni* kell. A tartomány bejáratait őrző sziklaerődöket ellátták hatalmas, tűzokádó csövekkel, s ezzel az aranyország hozzájárulhatlan-ná volt téve.

Hozzájárulhatlan-ná az erőszaknak; de hát nincs-e egyéb hatalom is Oroszország kezében?

Nincsenek-e meg azok a fegyverek, amik elfoglalták Mingreliót, Daghesztánt, Arméniát, Grúziát; szép szóval, hízlekedéssel, a királynők, hercegasszonyok szívéen keresztül, elcsábítva a nőt, megvesztegetve a férfit, megejtve mind a kettőnél a hiúságot? ezek az idegen szürke szemek, ezek a rőt szakállak sokkal több pusztítást követtek el Kaukázusban, mint az ágyúk és szuronyok.

Riumin napról napra magasabbra tanulta becsülni e kis tartomány gazdagságát. Pedig még csak a népeit és a földjét ismerte meg. A föld maga is gazdag; de a nép szorgalma még nagyobb kincs. A száz meg százféle népnek mindegyike hozott ide magával valamit, ami az iparban tökély; a velencések az üvegglyártást, az aranyművességet, a hugonotta a virág- és gyümölcskertészetet; a német a vászonszövést, a Perzsiából kiűzött babizmus híve a szőnyeg- és sálkészítést, a szaracén a kardvasgyártást, a kínai a selyemtenyészést, s az egyiptomi a holttestek bebalzsamozását; építészetben, szobrászatban, fes-

tészetben versenyeznek egymással. Túlömlő jólét van mindennütt. Az államnyelvet a főtanodákban, az anyanyelvet a népiskolákban tanítják, s a könyvtárak kincsekkel vannak megakva.

Minden ember dolgozik, tanul; s a háromszáz népfaj nemzeti büszkeségét abban versenyezteti, hogy melyik tud nagyobb jólétet felmutatni? melyik múlja fölül a másikat szellemi haladásban? Békességük nem közöny, hanem nemes verseny.

Magának a hegyvidék légkörének is van erre befolyása. Miként Svájcban három olyan nemzet tud békében együtt élni, mely künn a nagyvilágban egymással a legelkeseredettebb harcot viseli, úgy összeszövetkeznek a Kaukázusban is az idegen ajkúak egy hazaszerető néppé. Ki tette a helvétát szabaddá, gazdaggá, műveltté, boldoggá? A Föld-isten tette azzá: a hegyek.

A példát magadta rá Manszur Éliás, a nagy próféta, ki a mohamedán vallásnak egymást rongáló két felekezetét, a shiitát és szunnitát itt a hegyek között ki tudta békíteni, s muridita név alatt egyesítte törököt, perzsát, arabot, tatárt és cserkeszt. Az udiak tovább mentek, ők egyesíték a keresztyént a mohamedánnal és a zsidóval, a polytheistával, a buddhistával és a tűzimádóval, s azt mondták: közös Istenünk a föld, a haza.

Hanem egyet nem tudott jártában-keltében felfedezni Riumin: saját nemzetebelit. Lehetetlen pedig, hogy háromszáz népfaj között orosz is ne legyen.

És a másik, amit nem tudott felfedezni sehogy: a keresett aranytelep.

A rábízott ágyúgyártás miatt feladata volt felkutatni a tartomány hegyeit, ahol ércet ásnak; talált rezet, vasat, ólmot, cinket, ként eleget, de sehol se találta nyomát ezüst- vagy aranybányának.

Pedig az ország népe ragyog a két nemes ércről. Az előkelők ezüsttalakról esznek; a köznép minden öltönygombja,

csatja ezüstből van, az asszonyok aranyláncokat, karpereceket viselnek, s a vezérek lovainak zablája és kengyelhágója szín-arany. A királynő trónja tömör aranyból készült, s az asztaltáblája, melynél a törvényt szentesítik, egy roppant aranylap maga.

És mégsem tudott rábukkanni. Kérdezősködni a kettő felől nem volt szabad. Az gyanút költött volna ellene.

Riumin jól játszotta szerepét. Tehetségeit egész mértékben fogadott hazájának szentelé; a fegyverkezéstől elkezdve az ipar és gazdálkodás teréig mindenben túlhaladva volt az elzárkózott ország a külvilág által. Az új találmányokat csak a szökevények és kalandorok ismertették meg, kik nagy időközökben idevetődtek. Riumin e haladást közölte a tartomány kiváló embereivel, s a jó siker hálára kötelezte a népet.

Hogy Alzahira szívében minő foglalást tett a hódító, azt a „királynő” nem vallotta meg, de az „asszony” epedő arca, s titkos sohajtásai annál inkább elárulták.

Az idő lejártához közelgett, mely mint kezeseket kötelezte Riumint és Izménét az Udi tartományban maradásra. A jezidek a rájuk kivetett munkát egész odáig bevégezték, elhordva a hegyomlás torlaszait, ahol csak egy óriási bazalttömeg állta el a folyam rohamát, amit egy földrengés döntött oda le a múlt esztendőben. Ezzel már nem tudtak boldogulni. A folyam szakadatlan zuhatagban omlott a sziklatorlaszon keresztül, mely a mögötte levő tó felszínét éppen annyira felemelte, amennyi saiát magassága volt. A jezid munkások nem férttek hozzá a zuhatag miatt a sziklához, s azalatt százai a túlpárra épített házaknak úsztak a szokatlan vízárban.

Riumin felaiánlotta a királynénak, hogy ezen is fog segíteni. Búvárharangot készített, ami még akkor Európában is új találmány volt, s annak a segélyével a tóban, a víz alatt fúratott tűzagnákat az ellenálló sziklatömegbe. Amikor ez elkészült, akkor a jezidek kényszermunkája be lesz fejezve.

És akkor aztán mehet Riumin és Izméne Chod várába a kettős lakodalmat megtartani.

Izméne kedvenc hölgye lett Alzahírának. Leány leány előtt nem tud titkolózni. Izméne rég tudta azt már, hogy a királyné búsongva gondol arra a napra, amikor Riumin el fogja hagyni az ő országát. És Izméne mindent megsugdosott Riuminnak.

A sugdosó szót, az egymást kereső pillantásokat pedig észrevette az a nő, aki szeret; már féltékeny is volt.

Egyszer azt kérdezé Riumintól:

— Mikor készülsz el a tűzagnával?

— Már készen vagyok.

— Mi van még hátra?

— A megtöltés és felrobbantás.

— S mikor történik ez meg?

Riumin mélyen a szemébe nézett a kérdező nőnek, s azt felelé:

— Ha akarod, holnap; — ha akarod, egy év múlva; — ha akarod, sohasem.

— Tehát — egy év múlva! — mondá a királynő, kezét nyújtva a délceg férfinak, aki szemébe merete ezt mondani.

(Riuminnak nem lehetett addig az eltávozásra gondolni, amíg föl nem fedezte az ország aranytelepeit.)

Alzahira megtudta azt, hogy viszonszerettetik, Riumin addig marad itt, ameddig ő kívánja.

Hanem a féltékenység a paradicsomban is otthon van. Ahol a szerelem napja süt, ott az árnyékot is vet.

E találkozás utáni napon Izméne alkalmat talált a királyné oldala mellől eltávozhatni s Riumint fölkeresni.

Oleg az arcáról látta, hogy a leánynak valami nagy baja van.

— Mi lett? — kérdé, megcirógatva a leány arcát.

A leány sohajtva felelt:

— A királynő azt mondta, hogy neked még egy évig itt kell maradnod.

— S ez neked fáj?

— Nem az. Hanem azután azt mondta, hogy a te ittmaradásod nem ok arra, hogy engemet is visszatartson vőlegényemtől. Engemet el fog bocsátani Csengli ghiraihoz.

Riumin nevetett.

— No és te attól ijedtél meg, hogy férjhez vesznek?

— Én nem akarok férjhez menni.

— Gondold meg, egy fejedelem kér feleségül!

— Én nem megyek hozzá, inkább meghalok.

— De azt nem mondhatod a királynénak.

— Nem ám. Valami rosszat hinne felőlem.

— Azt hinné, hogy valakit mást szeretsz.

— S ezt nem szabad neki hinni soha, soha! — szólt a leány kigyulladt arccal.

— Jól van. Ne szólj semmit. Fogadd hallgatva, amit mond, s tégy úgy, mintha beleegyeznél.

— Te nem akarsz elküldeni magadtól? — kérde Izméne félénken reheső várakozással.

— Nem! — felelt Riumin, s marasztaló szorítással fogta meg a leány kezét.

A leány szemében öröm sugárzott a könnyeken keresztül.

Riumin elhatározta, hogy egyenesen törni fog a cél felé. Felkereste Alzahirát.

— Királynő! — kezdé Riumin. — Ha te nekem egy évet adsz néped korszakából, én csak úgy fogadhatom el, ha megengeded, hogy én ebből az évből történetet csináljak.

A királynő komolyan ingatta szép szoborfejét.

— Ez a nép addig boldog, amíg története nincs. Láttad utolsó királynéjának sírját, aki hadat viselt; síremlékén olvastad a khucuri betűkből, miket tett? Az a két aranyozott arcképe, ami sírja fölé van fölállítva, a meghódított Gündzséből lett idehozva. Mind a kettő félig lesüllyedt már a földbe. Az örökké élő fű el szokta nyelni a halott tárgyakat. Századok kellene hozzá. Annyi időtől fogva nem viselt ez a nép hábo-

rút. Fegyverét csak arra tartja, hogy ahol egymással viszálykodó törzseket talál, közójük álljon és szétválassza őket. Olvasd végig aranykrónikánkat, hosszú sorát fogod benne találni a királynőknek, akiknek nevei után csak az van írva: „Boldog volt, szerette férjét, és népei szerették őt”. Miért akarod, hogy az én nevem után más legyen följegyezve?

— Nem én akarom, hanem a végzet. Te magad jól tudod; kémeid hírül hoznak mindent, hogy a pontusi partok felől egy hatalmasabb hódító közelít tartományod felé, mint amilyenekkel Tamara királyné küzdött. Én ismerem, mert száműzöttje vagyok. Ez az egy fenyegető rém kényszeríti egész Európa népét fegyverben állani. Pedig azok is szeretnének boldog népek lenni; ifjúságuk boldog korát nem tölteni fegyverhordozásban, s kenyerük felét nem adni annak, aki fegyvert hordoz. De Oroszország úgy akarja, hogy fegyverben álljanak, s amit ő akar, azt a többinek tenni kell. Mindenki útjában áll ennek. Már közelít feléd!

A királynő elhitte az orosz menekültnek, hogy az ellenségévé lett saját nemzetének, amiért a cár oly kegyetlenül bánt vele és családjával.

— Hadd jöjjön! — mondá a fenyegetésre. — Három nap alatt harmincezer fegyveresünk fogadja, s ha kell, a számot megkétszerezjük.

— Sok fegyveres még nem hadsereg. Ez ellenféllel szemben rendes hadcsapatokat kell tartani.

— Ha szükségesnek találod, hajtsd végre. Én elrendelem, s tanácsunk helybenhagyja.

— Ezzel szemben súlyos költség fog nehezedni az országra.

— Megbírjuk azt. Láthatod, hogy elég gazdagok vagyunk. Raktáraink telve: aratásunk dúsan jövedelmez. Képesek vagyunk nemcsak a magunk népét, de még a szomszéd szövetségeseinket is évekig ellátni élelemmel.

— A rendes hadcsapatokat azonban nem lehet búzával és selyemgubókkal fizetni; oda arany- és ezüstpénz kell, ami kis

tömegben nagy értéket képvisel, s ahogy tudom, országodban nem fizetnek semmiféle adót, a királynő csak a legnagyobb földbirtokos, Egyéb jövedelme nincs.

Alzahira erre fölkel a helyéről, s azt mondá Riuminnak:
— Kövess!

A királynő palotája folyosóin át a trónterembe vezette Riumint. Ott megállítá őt a trón előtt.

— Tudod, hogy ez színaranyból van?

— Nagybecsű ereklye.

— De azért, ha ereklye is, mikor rákerülne a sor, bizony nem késnének azt pénzzé kiveretni, ha az ország védelme úgy kívánná. Azonban elhíheted, hogy amely országban aranyból öntik a fejedelmi széket, ott az aranyak bőven kell tanyáznia.

Alzahira, ezt mondva, kezével könnyű taszítást adott a trónnak, mire az elmozdult helyéről, s egy csapóajtót tüntetett elő a falban, melynek hármass zárját a királyné felnyitá, s a feltárult ajtón át egy szűk kőlépcsőn levezette Riumint.

A lépcsőgádor egy sziklába vágott boltozatos teremben végződött. E terem padmalyát széles nagy gömbölyű oszlopok látszottak emelni. Csak látszottak. Nem oszlopok voltak azok, hanem szabályosan egymásra rakott tömegei a zsacszkókba kötött kivert ezüstpénznek. Közöttük nagy ércurnák, megtöltve arannyal. Megannyi millió!

A földalatti boltozatnak világítása is volt. Közepén egy örökké égő lámpa lobogott, távolról ide vezetett nafta lángja, minő a *tűzimádók bakui* templomában ég, ezredévek előtt föltalált neme a gázvilágításnak. Ez örök fény mellett látta Riumin egymásra halmozva ragyogni az örök érceket.

Végre egy állványhoz vezette Riumint a királynő, melyen a nyers arany és ezüst egyes mintadarabjai voltak elhelyezve. A természetüst a maga *fondlmatring* alakjában, vagy mint hamvas szürke szalag és az aranyak mindennemű alakjai, a ruta-levéltől kezdve a begyűrt piramid jegecig s megannyi csodálatos kabbalisztikus képletei a föld alatt működő istenségnek;

és azután nagy nehéz aranygöröngyök a maguk fölséges idomtalanságában szikrázó hegykristályokkal keresztülfurkálva.

Megmutatta Riuminnak végre az *aranyndl is becesebb ércet*, mely fehérebb a hónál, és ragyog, mint a kristály; a hajdanokban „*androdamant*”-nak nevezték, ami annyit tesz, hogy *férfiszelídítő*; egy gyűrű ebből a férfit engedelmessé bővíti, azért csak asszonyok viselik, kiknek hódító erőt ad. A királynő sisakja ez ércből van készítve egészen, Európában csak a múzeumok rejtegetik még.

Alzahira rámutatott a kincsekre.

— Ha kell, ez mind a tied.

S azok között a legdrágább arany, a királynő szíve maga is.

— Hiszed-e, hogy a Kaukázus bányái elég gazdagok?

Riumin látta azt már. Előtte voltak a csalhatatlan tanúk. Az elevenné lett álmok, az ezeregyéjszaka mesés kincsbarlangja maga.

Nem tudta visszatartani magát, hogy meg ne ragadja Alzahira kezét, s azt szívéhez ne szorítsa, azt kérdezve: „Hol vannak ezek a bányák?”

Észrevette-e a királynő azt a démoni tűzfényt, ami e percben Riumin szemének világot adott? elárult-e neki valamit az a lázas szívdobogás a maga titkaiból? Alzahira azt felelte erre a kérdésre:

— Én nem tudom.

Riumin igyekezett visszanyerni önuralmát.

— Ha te nem tudod, akkor ki tudja?

— Egyedül a bányászok.

— S azok nem a te népedből valók?

— Azokkal nem lehet beszélni se nekem, se neked, se másnak; azok a te honfitársaid: oroszok.

— Oroszok! S mégsem lehet velük *nekem* beszélni? Miért nem?

— Azért, mert az ő nevük „*beszlovecsnie*”.

III. LEVERTE AZ AZ EGY SZÓ

Riumint úgy leverte az az egy szó, mint mikor a tengerész hajóját a sík óceánon meglepi a szélcsend.

S még a királynő azt a kegyetlenséget tette, hogy meg is magyarázta neki, mit tesz ez a szó: „bezslovecsnie”?

— Ahány orosz csak idáig elvergődik, a legelső találkozás után honfitársaival, mind a bezslovecsnie tagja lesz. Ők egy felekezetet képeznek. Emberemlékezet óta ők művelik az aranybányákat; ők fedezték föl azokat újabb időkben. Hogy hol vannak ez ércteleppek? Azt nem tudja senki. Hogy egész országomban nincsenek, az bizonyos: mert ennek minden hegye-völgye be van népesítve; mi is ismernők azokat. Az aranyásók egy-egy sötét éjjel úgy teremnek közöttünk, mintha szikla nyílt volna meg előttük, s úgy tűnnek el ismét, mintha föld nyelte volna el őket. Érzik rajtuk a penészszag, mint akik hosszú utat tettek a föld alatt. Ki nem leste őket senki. Aki velük ment, náluk maradt. Minden évben ősszel, tavasszal feljönnek fővárosunkba, a vének vénje, a sztarosza vezetése alatt; a kibányászott aranyat, ezüstöt elhosszák, azért cserébe gabonát, gyümölcsöt, szöveteket vásárolnak, s amely titokban jöttek, oly észrevétlenül eltűnnek ismét, és senki sem tudja meg, hová? Te tudod, hogy mit tesz e szó? . . . Ez a „némák” felekezete. Aki közéjük áll, annak utolsó szava életében az az eskü, amellyel elátkozza magát, hogy soha többet egy szó az aikain ki nem fog jönni. A bezslovecsnie nem kér, nem imádkozik, bűneit nem gyónja meg papnak, nem vallja ki bírónak, nincs kínzás, amivel egy emberi szót ki lehessen belőle

csikarni. Férfia, asszonya örök hallgatást fogad, amit rettene-
teőbb szigorral megtart, mint a karthausi, mert az legalább a
„*memento mori*” egyetlen mondatában ki tudja fejezni, hogy
még él, még nem halt meg, de az orosz bezszlovecsnie csak
egy halott, aki jár-ke, dolgozik, lát és hall; de nem tartozik
többé az Isten világához.

Országomban lakó honfitársaid e rettenetes vallás hívei
mind, s azoktól nem tudhatja senki, még a királynő sem,
merre járnak és hol laknak? Ők hordják fel az ország számára
a bányák kincseit, s nem kívánnak érte egyebet, mint háborít-
atlan védelmet. Nem viselnek fegyvert, mert az egész ország
védelmezi őket.

Most azután megtudta Riumin, hogy hová lettek mind-
azok a kémek, akiket az orosz hadvezérek az aranytartomány
felkutatására küldöttek? Eljutottak azok mind a célhoz — és
ott ragadtak.

Valami olyan ragályos, kábító, szédítő eszme az: elragadni
az emberi szót örökre! Megkötni a nyelvet, hogy ki ne mond-
ja az átkozott emberi beszédet, mely különbséget tesz nép és
nép között: az átkozott emberi beszédet, mely miatt tengere
folyott el már a vérnek, mely több iszonyatot hozott a világra,
mint a két gonosztevő kéz és minden bűngerjesztő hús az
emberi csontvázon; az átkozott emberi beszédet, mely édes,
ha csábít; lángol, ha lázít; nyafog, ha koldul; ugat, ha káro-
mol; ki nem mondani azt, se suttogva, se kiáltva — se leírva!
A „némák” felekezete még a kezével sem beszél. Egyedüli
beszédük a külvilággal a vásárlás, s „ott beszél a pénz”. Valami
dicsőséges megvetése ez az emberi hatalomnak; valami beve-
hetetlen vár a világ közepén: a némaság. Nem lehet csodálni,
hogy e felekezet oly hódító hatalmat foglal egy elnyomott
nép közt; csak az oroszok közt támadhatott ez a hitvallás:
„Ha meg van tiltva a *szabad* szó: legyünk akkor némák!”

Riumin jól ismerte a hatalmas varázserőt, mely e szektát
összeköti.

És most azután kétségbeeshetett afölött, hogy amit keresett, azt valaha föltaalja.

Itt a cél küszöbénél, mikor már ujjai hegyével érintette azokat a kincseket, amiknek létele a mesevilágból származik le: meg kell azt tudnia, hogy ez aranytelepek országa maga az őslakók előtt is ismeretlen. Ők készen veszik át a nemes érceket, terményeket, iparcikkeket adnak értük; de akik azokat előhozzák a föld alól, azok a koboldok legkérlelhetlenebb fajtája, akik fölött nincs hatalma semmi szellemidézésnek, kincskereső varázsbotnak.

Alzahira királynő fölfedezése csak elrontotta Riumin álmait. Másnap ismét fölkereste őt Izméne.

— A királynő sürget, hogy határozzam el magamat. Csengli ghirai nyugtalanul követel. Szólj, mit tegyek?

— Izméne, szeretsz-e engemet egy *kevés*sé?

A leány ránézett, aztán lesüté szemeit, s fejével csendesen tagadólag inte.

A kérdés rosszul volt föltéve; Riumin újra kezdte azt:

— Izméne, szeretsz-e engem nagyon, *végtelenül* nagyon?

Most azután megdicsőült tekintettel nézett szemébe a leány, s suttogva rebegé: „Nagyon! végtelenül nagyon!”

— Olyan nagyon, hogy fel tudnád-e áldozni érettem az életedet?

A leány nem szólt, csak ragyogó arca beszélt.

— De nem ezt az életet; hanem az örök életet! Magát a mennyországot, az örök üdvösséget! A lelkedet magát.

— Tied az! — felelt a leány. — Bizony mondom, a tied.

— Ha nekem adod, én elveszem tőled a lelkedet — mondá erre Riumin. — Te ismered a bezszlovecsnik felekezetét?

— Rettenetes szekta! Borzalom rágondolni. Vallásuk még a moralcsikokénál is kegyetlenebb. Örök némaságot fogadnak, s azt még a végső halálfájdalmak közt sem szegik meg. Szomszédunkban is laktak egy aulban. Még mi is szánakozva szóltunk róluk. Aki belép közéjük, egy esküt tesz, melynek

szavai irtózatosa. Elátkozza magát, minden csontját, minden csepp vérét, körös-körül az éltető elemeket: ég leszakadjon, föld beomoljon, víz megáradjon, tűz fellobbanjon azellen, aki még egy szót kiejt az ajkán; minden állat, fa és szikla megszólaljon előtte, és búnciról beszéljen; kísértet üldözze, álmái kínozzák lelke megháborodásáig; ugasson, mint az eb; kurutyoljon, mint a varangy; nyelve megrohadjon, szíve elszáradjon, lehelete dögvésszé váljon; emberek elfussanak előle, Istent ne találja sehol. Sírjában ne legyen nyugalma, még onnan is felbeszéljen, még a lelke is jajgasson, aki egyetlenegy szóval megtöri a némaság fogadalmát.

— Van rá eset, hogy nők is beállanak a felekezetbe?

— Ritka eset. A bezszlovecsnik férfiai szentek: szerelem nem vezet hozzájuk asszonyt. Aztán a nőnek a némaság nagyobb szenvedés, mint a férfinak. Minket kínoz az, ha el nem mondhatjuk valakinck, ami fáj; s ha senkinek sincs, akinek elmondhassuk: jólesik azt eldalolni, elpanaszolni erdőik fáinak, mezők madarainak énekszóval, ami szívünket nyomja. Az, aki a beszédet elveszi a nőtől, rosszabbat tett vele, mint ha élve eltemetné.

— S te láttál olyan nőket, kik e fogadást megtartották?

— Láttam és irtóztam tőlük, jobban, mint a moralcsikok szent nőitől. Ezeknek csak a testük van megcsonkítva, azoknak a lelkük. Nem is tudtak vele sokáig élni. Olyanok lettek, mint a kísértetek, akik itt felejtették magukat a kakasszó után, mikor sírjaik becsukódtak. Mindig féltém auljok közelébe menni.

— És lásd, itt ebben az országban is laknak bezszlovecsnik, egy nagy titkos szövetséget képeznek, s minden évben kétszer, ősszel és tavasszal feljönnek a királynéhoz: elhosszítják neki a kibányászott ezüstöt, aranyat; egyedül ők azok, akik az én általam üldözött titok kulcsát bírják.

— Akkor azt sohasem fogod megkapni.

— De igen. — Ha még egyszer a királynő azt fogja tőled

kérdezni, hogy akarsz-e Csengli ghiraihoz visszamenni, hogy neje légy? azt feleled rá neki: „Nem!” És azután azt mondod, hogy ama borzalom éjszakáján, amelyen apád, anyád, testvéreid fel akartak áldozni, fogadást tettél a szent szűznek, hogy ha csoda módon megszabadít, akkor neki szenteled magadat, soha férjhez nem mégy, hanem áttérsz a bezszlovecsnie felekezetbe, ahol férfiak, nők úgy élnek, mint a szentek.

Izméne összetette két kezét keblén, s szemeit ég felé emelve, mondá:

— Ha te úgy kívánod, azt teszem.

Riumin gyöngéden fejére tette a leánynak jobbját.

— Nem vagy-e te nekem testvérem? Nem vagy-e szentem?

— És nem vagyok-e rabnőd? — tev é hozzá a leány.

— Le mered tenni azt a rettenetes esküt?

— Ha kívánod, leteszem.

— És azután el mersz menni e rettenetes halott emberekkel az ő ismeretlen sírjukba, a föld alá vagy a föld olyan szegletébe, ahol örök hallgatás van, ahol nem hallasz emberszót, nem látsz világot többé? valami elhagyott bánya sötét tárnáján keresztül, mely az átfúrt hegy túlsó oldalán egy olyan sziklavilágba vezet, ahol nem terem se kenyér, se gyümölcs; ahol nincs más, csak kőhalmok, murvahegyek, ércsalak, rozsdavíz-patakok, örökké csattogó érczúók és örökké hallgató emberek. El mernél oda menni?

— Hogy a világot nem látom, hogy az emberek szavát nem hallom, az nem sokáig fog fájni; hanem hogy tégedet nem látok, s a te szavadat nem hallom, az fájni fog holtig. De te boldog léssz idefenn, s ez megnyugtat engem oda alant. Ugye nőül fogod venni a királynőt? ő téged szeret nagyon.

— Ne beszéljünk most énrólam és a királynőről.

— De arról beszéljünk, mert ez ad nekem erőt elevenen leszállni a sírba, hogy ti szeretni fogjátok egymást.

— De én nem akarom, hogy te ott maradj a sírban.

— Hát mit akarsz?

— *Meg akarom általad tudni, hogy mi van a túlvilágon?*

A leány ijedten ragadta meg Riumin kezét.

— Mit akarsz?

— Azt akarom, hogy ha ősszel elmegy a halottakkal, tavasszal visszajöjj velük, és azután ne törődjél a kárhoyattal; ne rettegj, hogy a lelked elvész; hanem törd meg azt a rettenetes esküt, és mondj el nekem mindent, amit láttál, amit kitanultál.

A leány arcát a réműlet rángatózó görçsei torzíták el e szavaknál; szemci kerekre felnyíltak a látnöki félelemtől, két kezével homlokához kapott: ez iszonyú kínyás volt! Riuminnak át kellett őt ölelni, hogy össze ne roskadjon; de a leány erőszakkal kifacsarta gyöngge tagjait öleléséből, vágyott a földre leesni, s arcát eltemetni a porba.

— A lelkedet kértem — mondá neki Riumin kegyetlenül.

— Az örök életedet kívántam áldozatul.

A leány aztán térdre emelkedék kínos vonaglással, oly arcot meresztve Riuminra, melyben már nem volt lélek, két reszkető kezét felfelé fordított tenyercivel odanyújtá feléje, mintha kitépett lelkét nyújtáná oda neki.

— Úgy lesz.

És úgy lett.

Izméne azt mondta Alzahirának, hogy nem fog nőül menni, hanem elmegy szent leánynak a halott emberekkel. S a királynő sokkal többet tudott az orosz raszkolnikok fanatizmusáról, mint hogy ezt el ne hitte volna, s a szerelmes nő sokkal jobban örült annak, hogy ez a leány feláldozza magát, hogysem abban meg akarta volna őt akadályozni.

Hisz a civilizált világban is szokás az, hogy ha egy szegény leánynak a vőlegénye gazdag menyasszonyra talál, a szegény leány akkor kolostorba megy. Csakhogy „ez” éppen orosz metódus.

Amint az új bor kiforrt, megjelentek a királyi lak előtt a rejtélyes emberek, egész karaván, teherhordó öszvéreikkal.

Riumin megismerte arcvonásaikban nemzete szülötteit, bár ezek szakállt nem viseltek.

A félévi arany- és ezüsttermelés, amit magukkal hoztak, annyi lehetett, mint az Ural-hegyi bányák egész évi zsákmánya. S talán ha több erővel fognának a bányászathoz, az eredmény még nagyobb lehetne.

Abból, hogy az általuk cserében átvett élelmiszerek félévre vannak szánva, utána lehetett számítani, körülbelül hány emberből állhat a bányásztelep. Hozzá kellett azonban vetni, hogy a halottak felekezetében nincsenek gyermekek. Náluk a szökevények, a proselyták képezik a népszaporodást, a fanatizmus hódítása pótolja azoknak a helyét, akik az igazi sírba elmennek.

Mikor a királynő elfogadta a tróntermében megjelenő sztarosztát és a küldöttség véneit, akik szóttlanul hozták zsákjaikat, mázsáló gépeiket, fölmérve az udii országnagyok előtt a sziklaország ajándékát, a királynő egy viszonzajándékot adott át nekik: maga vezette kézen fogva a sztaroszta elé a beavandó neofitát, Izménét.

Még most is az a rózsaszínű kettős chiton volt rajta, mely hasonlóná tette egy olympi félistennőhöz.

A némák sztarosztája pedig elővett bő, szürke köpenye alól egy hasonló szürke palástot. Annak is, mint valamennyinek, amit a férfiak viseltek, a főt betakaró csuklyája volt. A sztaroszta odatartá a palástot a leány elé.

Mindenki érezhető a darócköpenyen azt a mellfojtó nehéz szagot, amit magába vesz az az öltözet a föld alatti nyirokból, az ércrozdából, a penészből. Az egész küldöttség ezt a dohos sírboltlehetetet terjeszté maga körül.

És a leány nem irtózott ezt a szomorú köntöst magára venni, eltakarni vele azt a szép rózsaszínű selyem chitont, azokkal a csábító redőkkel, amelyek szép természetét körülfolyták. Ez egy ráadott koporsó volt. Fölvette.

Akkor a sztaroszta előhúzott egy papirtekercset az övéből.

Fakó volt az is már és penészfoltoktól iromba; az írott betűk olyan színűek rajta, mint a vasrozsa; bűzlött belőle az incunábulák szaga.

Erre volt fölírva az a rettenetes eskü.

És a leány elmondta ezt az esküt az eléje tartott papírról, mondatról mondatra, nyugodt, csendes hangon. S az az „Amen” a végén, az volt az utolsó szó, amit szabad volt ajkainak e világon kimondani. Még csak azt sem többé, hogy „Isten hozzád”, valakihez fordulva, aki a királyné jobbján áll.

És nem reszketett a szava, mikor az esküt végigmondá.

Pedig arra gondolt az átokmondás pillanatában, hogy én az átkok dacára meg fogom szegni ezt az esküt: „Isten engem úgy büntessen!”

És szörnyű ez esküt megtartani; de szörnyebb lesz megszegni.

A végső szó után fejére hajták a palást csuklyáját. A koporsó-födél le volt zárva. A szép szeráfarcból nem látszott más, mint a bezárt ajk, ami se hangot, se csókot ne adjon soha többé.

A következő éjjel nyomtalanul eltűntek a némák. Szokásuk volt folyamok medrében utat veszteni; nem találhatta ki járásukat senki. És tiltva is volt őket kíváncsi leskelődéssel elidegeníteni. A bányászpalást nagy szabadalommal bírt az egész országban. A szótlanok intése parancs volt.

IV. A VISSZATÉRŐ LÉLEK

Bekövetkezett a tél.

Az udii tartomány ugyanazon földön alatt fekszik, amely alatt Toscana, s a tél ott nem ridegebb, mint Közép-Olaszországban. A ciprus, olajfa és babérfa a szabadban tenyészik, s már februárban jelentkezik a tavasz, a déli hegyoldalak piroslanak a mandula és őszibarack virágzó ligeteitől. s mikor a körül felmagasló Tösönáld, Latpari és Leila hegytetőket belepí a hó, a körös-körül befoglalt völgyországban minden mező, erdő zöld marad; a folyamok be nem fagynak soha.

Riumin napról napra jobban érzi, hogy a Föld-isten őt is mily titokteljes bűbájjal vonzza magához itt. Lelkének erélye vész, akarata elolvad a nép tömegében, mely nem mond ellent, minden szavát híven megfogadja. Éreztetik vele, hogy ő ebben az országban a legokosabb ember. S ez olyan zsibbasztó tudat. Elérte a legmagasabb polcot, ami e kis országban legfölül van: ő a királynő vőlegénye, a leendő együtturalkodó. S e koronás mátká csak ővele szemközt nem királynő; ott nincsen akarata; ott nem gondol egyébre, mint hogy az ő kedvét keresse. S az engedelmes nő a legerősebb hódító, a női szelídség a legvalódibb abszolút hatalom. Kivált midőn ugyanez a nő a házon kívül igazi királynő; mikor trónján, lova nyergében, a bírói tribünön ül, fejére téve a földjelvényes sisakot, akkor tud parancsolni néptörzseknek, s rendet tartani háromszázféle együttlakó nemzet között, s hízelegni csak a háromszázegyediknek tud: aki ellenségül támad honára, aki kémül lopta be magát országába és szívébe.

Riumin azon a télen egészen beletalálta magát azoknak a kis német fejedelmeknek a szerepébe, akikre nézve hosszú időn át lehetetlenné lett téve minden beavatkozás a világtörténetbe; akiket nem zaklatott fel se háború, se forradalom, s akik aztán fejedelmi hatalmukat a zene, építészet, művészet, gazdálkodás szelíd országaiba vitték át. Riumin színésztársaságot toborzott, írókat, zenészeket jutalmazott, drámákat, operákat adatott elő; megismertette a gazdagokat a táncestélyek élvezetével; összegyűjtötte a festőket, s a nagy nemzeti múlt emlékeit örökíttette meg velük, s télkertjében a kaukázusi flóra csodaszép növényeit gyűjté össze. Egészen azon az úton volt, hogy olyan uralkodóvá váljék, akinek a kedveért megváltoztatja egykor az udii nép a chariate alkotmányt, mely szerint Tamara királynő óta folyvást leányágra száll a korona. Riumin a törököt, aki sohasem énekel, megtanította dalolni, s a cserkeszt, aki sohasem nevet, megtanította kacagni. Színházában énekeltek és kacagtak. (A cserkesz nők, ha a háremekbe kerülnek, még ott is megtartják örök komolyságukat; a szultáni szerájban egy sajtyszerű cukrot készítenek számukra, aminek neve „*helau hindi*”; ez ingerel a nevetésre).

S miért ne fogadta volna el Riumin e zajtalan boldogságot? A Föld-isten kínálja azt. A Föld-isten azt akarja, hogy minden ember itt, ezen a világon és a mai napon legyen boldog; ne keresse azt, ami a halhatatlanságnak való. Éljen magának, és engedjen másokat élni. Tegye azt, ami magának jólesik és másnak nem fáj. Legyen fiatal mindvégig, s ne vegye észre, mikor őszült meg?

Már ki volt tűzve az egybekelés napja. Az egy ünnepnapra volt hagyva. Mert a Föld-istennek is vannak *sátoros* ünnepei. Van egy nap, amikor egyszerre ellep minden mezőt a sárga virág; mintha be volna húzva a föld aranyterítővel. Nálunk gólyahírnek híják ezt a virágot, s mikor az megjelen, ugyanaz jelszó a hegyeken levő hónak az olvadásra.

A gólyahír-virág megjelenésének napja volt a menyegző há-
tárideje.

Előre látható volt, hogy ha a havasokról elkezdik a folya-
mok az áradatot mind az Alazán-tóba önteni, akkor annak a
partján még több ház eresztét eléri a víz, s a gyümölcsligetek
úszni fognak.

— Nem akarod a Jachwa tűzaknáját még fellobbantani?
— kérde Alzahira Riumintól, a fenyegetett tóparti falvak
miatt aggódva.

— Még nem — felelt rá Riumin.

És Alzahira a szerelem hálamosolyával jutalmazá e választ.
Hiszen ha ez akadály el lesz hártva, akkor a jezidek bevégezték
föladatukat, s a galgár fejedelem azonnal itt terem visszakérni
az elvitt tűszokat: a maga menyasszonyát és a testvére vőlegé-
nyét. S mivel lehet azellen védekezni? Ágyúk már vannak.
Harmincezer moszkó ellen meg tudja már magát védelmezni;
de olyan ágyút még nem találtak fel, amivel egyetlenegy em-
bertől megvédhesse magát, aki a saját adotti szavával jön ellene.

— Hogy lehessen azt megmondani Csengli ghirainak:
„A te húgod vőlegényét magam tartottam meg férjemül;
menyasszonyodat pedig elbocsátottam a halott emberekkel
a föld alatti világba?”

Azért csak hadd ússzanak a falvak, kertek ott az Alazán-tó
körül.

A Föld-isten bűvhatalma az egész lélekre hat; az ember
gyorsan felejt, a fájó gondolatok, mint a férgek, lebújnak a
földbe, s mint mozdulatlan rovarbábok alusznak.

De hátha egyszer az égi Isten felkölti az alvó rovarbábokat!

Az utazók emlegetik a kaukázusi mézet, amiről már a római
írók azt jegyzék föl, hogy bódító hatással bír. (Tán az azaleák
virágnedvétől.) Ez a méz édes önfeledést hoz a lélekrc, s a test
idegeire valami olyan érzést, mintha az ember repülne fölfelé.
Ilyen bódító méz volt Riuminra nézve az egész élet Udiban.
Egy szakadatlan gyönyör.

Alzahirában a nők eszményképét ismerte föl. Úgy reszkedett a közelgő naptól, mely őt karjaiba fogja vezetni, mint aki előtt a nőszív adta boldogság még ismeretlen titok.

S a mezők szép zöldék voltak már, a milliárd virágbimbó csak az utolsó éjjeli harmatra várt még, hogy a hajnal sugarai előtt kipattanjon, s akkor völgyön, mezőn végig fog hangzani a hozsánnakiáltás: „Itt a tavasz!” S a tavasz legelső ünnepe lesz a menyegző napja.

Hanem az éltető harmat helyett valami más jelent meg. Az éjszakai havasok felől hirtelen egy fagyos hózivatar zúdult alá; ritkaság a kies udii tartományban, de éppen úgy előforul ott is, mint ahogy meglepi a nápolyi narancsligeteket az, hogy nyíló virágaikra fehér lepkék szállnak, amiknek csókja fagyaszt, nevük hópehely. Éjfélre be volt terítve hóval az egész mező, mely a gölyahír kivirágzását várta.

Riumin aludt, és mesés boldogságról álmódott, amidőn egy kellemetlen, síró, panaszló hang ébreszté föl álmából.

Ismerte ezt a hangot jól. Gyakran hallotta azt Szentpétervárott. A jégmadár kiáltoz így, melyet sokszor lever a szél az éjszakai tenger mellől a déli vidékekre, madárnak gyönyörű, tollazata kék, zöld és veres, de hangja ijesztő; ez a hóförgeteget, a buránát szokta kísérni.

Riumin kitekintett az ablakán: fehér volt az egész vidék. A park lombos fái görnyedtek a hóteher alatt, s a szökőkút vízömlenye helyét jégcsap-csipkézet váltotta fel; a vízöntő triton vállán ült a sötétzöld jégmadár, s onnan kiabált alá.

S amit az alcedo kiáltozott, annak csodálatos értelme volt.

— Van egy ország, ahol még hó a mező, jég a virág, éjszakkfény a nap.

— Ott van egy gunyhó, ereszéig ér a hófuvat, a kémény füstje elterül a havon, ablakából nincs kilátás.

— Abban a gunyhóban lakik egy öreg asszony, aki tőzeg-tűznél dercepogácsát süt — az ura számára.

— Mellette zombikból készült széken ül egy fiatal leány,

s egy rongyos kabátot foltoz vastag cérnával; az apja gúnyja az.

— Mikor készen lesz a vakarcs és a szürködmen, akkor az a gyöngye leány el fog indulni azzal a hófuvaton keresztül, egyes-egyedül a virradatlan éjszakában, hogy elvigye azokat az apjának, aki az ólomhányában dolgozik, nehéz csákánnyal vágva a követ, kezén, lábán csörög a lánc. Egy héten egyszer szabad csak vele beszélni: egyik héten a feleségének, másik héten a leányának. Akkor ennivalót is vihetnek neki, s ha valamije elszakadt, megfoltozhatják.

— Ez az öreg asszony a te anyád, ez a gyöngye leány a te húgod, ez a rab ember a te apád.

— Palotákban laktak, cselédseregnek parancsoltak, fényben, jólétben éltek egykor.

— *Te* vétettél a cár ellen, és *ők* szenvednek.

— *Ők* szenvednek temiattad, és azért mégis, mikor ketten együtt vannak, letérdelnek a szentkép elé, és teérted imádkoznak.

— *Ők* teérted szenvednek és imádkoznak; te pedig elfelejted őket, és megteszed magadat tündérkirálynő férjének, tündérország királyának.

— Pedig kezedbe van adva börtönük kulcsa és palotájuk kulcsa. Onnan kibocsáthatnád, ide bevezethetnéd őket.

— De te elfelejted őket, s örülsz a magad gyönyöreinek.

— Jaj nekik! Jaj mindazoknak, akik tégedet szeretnek. Jaj!

Mondta ezt mind az alcedo? Vagy csak úgy hallotta azt Riumin Oleg?

Meg akarta mutatni az égi Isten, hogy ő mégis hatalmasabb úr a Föld-istennél. Ez csak elnyugtat; de ő az, aki fölébresz! Ő az, aki az emberi szenvedélyeket uralja, amik rombolnak és teremtenek. Ő az, aki csinálja a zivatart és a világtörténetet.

A felriasztott álomlátó gondolatai nehezek.

Riumin Oleg nem tudott tovább fekhelyén nyugodni; a félbeszakított boldog álom nem engedi fonálát megtalálni

többé. Fölkelt, fölöltözött, s kibámult ablakán át a hótól világos éjszakába. A hideg éjszaki szél kapta magát, s telerajzolta az ablakát fantasztikus virágképekkel, hogy nem nézhetett ki többet rajta.

Akkor még jobban elővették üldöző rémlátásai.

Eszébe jutott az áldozatul odavetett leány, aki eltávozott az ő parancsára a sziklák és hegyek dohos titkait föl kutatni, a némák között némává, a holtak között halottá lenni.

Annak is „jaj!” Az is szerette őt. Mit tett ő e leánnyal? Kegyetlenebbül bánt vele, mint azok az istencsúfolók, akik meg akarták csonkítani. Nem megszabadítója, hanem elvesztője lett ő. Előbb magáévá tette testét, lelkét, elrabolta a szívét, minden érzelmét, s akkor eldobta magától, eltemette élve, megfosztotta az utolsó vigaszától, a panasztevő szótól. Az oly hű volt hozzá, mint az arany, úgy szerette őt, mint az Istenét, s ő eltiporta őt, mint egy ördög; kísértetet csinált belőle. — Az alcedótól kellett-e meghallani ezt is? — olyan jó álmokat ad a Daal isten?

Egyszer az át nem látszó ablakot halk koccintás éri kívülről.

Riumin, hogy kiláthasson a szabadba, lélegzete melegével olvasztott egy kerek foltot a jégbokréta közepébe.

Künn az ablaka előtt egy szürke köpenybe burkolt alakot látott meg, mely mozdulatlanul állt ott, palástjának csuklyája a fejére volt húzva.

— Ki az? — kiáltá rá Riumin az ablakon keresztül.

Az éjféli látogató nem felelt.

Riumin másodszor és harmadszor is ismétlé a megszólítást, a harmadiknál a rejtélyes alak hátratólta fejéről a csuklyát. A hóvilág megismertette arcát.

Izméne állt ott.

V. IZMÉNE

— Izméne! — suttogá Riumin, felnyitva ablakát, s hogy az alak hívására is mozdulatlan maradt, kihajolt hozzá, átölelte a derekát, és felemelte magához az ablakon át.

A leány fázott és reszketett. Össze volt fagyva a szokatlan hidegtől. Az a szürke, földpenész szagú palást keresztül volt ázva rajta.

— Vesd le ez átkozott öltönyt magadról!

Hanem a szobában is hideg volt. Riumin lefekteté a leányt még meleg fekhelyére, s betakargatá gyöngéden, és azután kezci közé vette fagyos kezeit, s leheletével melegengeté fel azokat, ahogy a leány tett egykor övele a Tamara váránál.

— Visszajöttél hozzám? Egyedül jöttél, vagy társaid is itt vannak?

A leány nem felelt rá semmit.

— Istenem! Hiszen éppen most gondolkoztam felőled!

A leány nem mondta rá, hogy „köszönöm”.

— Téged az Isten küldött ez órában hozzám — suttogott tovább Riumin. — Szólj, hogy jöttél vissza? Merre jártál, miket szenvedtél? Szólj! szólj! szólj!

A leány pedig egyre hallgatott, és esküre emelt ujjait ajkai elé tette.

— Te esküdre emlékezel? — szólt Riumin elrémülve. — Te félsz az átkot átlépni? örökre hallgatni akarsz előttem is?

A leány csak fejével inte.

— Mikor jól tudod, hogy a te szavad vált meg engem és egész szenvedő családomat: egy ősz apát, egy beteges anyát,

egy hervadó testvért az iszonyú ítélet alól! Hiszen énértem mentél a föld alá, az én szavamra vetted föl ezt az áldozatot, s most néma maradsz-e?

A leány összerázkódott, s arcát eltemette kezei közé. Még a sohajtást is visszafojtotta keblébe. Annak is szó értelme van.

A bezszlovecsnie esküje megtörhetetlen!

A kőpad sem vesz ki többé emberi hangot abból, aki a szörnyű fogadást elmondta.

A kőpad nem; de hát egy *édes kérés?*

— Izménc! — szólt Riumin, felölelve a leányt. — Szeretsz-e még engem? Szeretsz-e úgy, ahogy én téged? *Akarsz-e feleségem lenni?* Akarsz-e velem együtt futni innen? Akarod-e velem együtt felkeresni az én apámat, anyámat, testvéreimet? Akarod-e azt hallani, hogy íme, ez a ti leányotok, a te testvéred, az én imádott nőm?

Ó, ettől a búvmondattól le kellett omlani a csontokból rakott varázskörnek! Ezeknek a szavaknak még az eltemetett halottól is választ kell hozni.

— Igen! Igen! Igen! — kiáltá a leány gyönyörlázzal szívében, s elfeledte e percben a lánccraverő minden átkokat, a bosszúálló elementumokat és az örök kárhozatot, s karjait a kérdező nyaka körül fonva, folytatá az örök némaságból kitörő szót: — igen! igen! igen! — Az utolsó már nem is volt szó, csak félig sohajtás, félig csók.

A szerelem a legerősebb vallás.

— S most már el fogod nekem mondani, honnét jössz? — kérde Riumin, diadaltól sugárzó arccal.

— Mindent! — ígéré a leány.

— Akkor nincs elveszteni való időnk. Rögtön futnunk kell innen, hogy mire megvirrad, az Alazán-tavon túl lehessünk.

— És te itthagynád énértem a királynőt? Azt hallám, hogy a tavasz első napjára van kitűzve a menyegzőtök?

— Azt a napot betakarta a hó! nézd, itt vannak a neki szánt menyasszonyi öltönyök. A vőlegény nászajándéka: a fényes

hevsuri viselet. Ezt te fogod most felvenni, úgy viszlek el magammal.

— Mennyivel szebb ő, mint én!

— Az nem igaz! Te vagy az egyedüli szép a kerek földön — mondá Riumin, s amíg feladta a királynői mátkának szánt menyasszonyi öltönyöket Izménére, bálványimádást követett el annak szép természetével, s mikor az aranyhímzett szandált felhúzta neki, előbb megcsókolta a lábát.

A zivatar zúgása elnyelte a távozó paripák dobogását, a hófergeteg betakarta nyomaikat.

A virradat sokáig késett: odáig messze elfuthattak együtt.

VI. A FÖLD-ISTEN

Senki se látta őket, mikor elfutottak, csak a sztarosza. A bezszlovecsniek vénje. A hófuvatban rájuk ismert. Látta, hogy szöknek. Hallotta, hogy egymással beszélnek. Abból, hogy szöknek és *beszélnek*, megtudta azt, hogy árulók . . .

. . . De hát mit használ a halott embernek tudni valamit? Ő nem mondhatja azt el.

Rájuk kiálthatott volna: — Megálljatok! — Fölordíthatta volna álmaikból az öröket: — Fogjátok el őket! — fölébreszthette volna Alzahirát — El vagy árulva, királynő! meg vagy csalva, asszony! — de a bezszlovecsninek nem szabad emberi szót kimondani . . . .

Ott várt a sztarosza a királynő kapujában reggelig, amíg bebocsátották.

Alzahira álmait is elrontotta az éjszaki vihar. Mikor elvált az este Riumintól, azt súgták egymásnak: „Boldog álmot, rólam álmodj, együtt ébredj velem a csalogányszóra!”

Együtt ébreszté föl őket a jégmadár szava.

Nagy ünnepély készült e mai napra; az ország minden nemzete küldött föl egy fiatal párt, aki a vőlegényt és menyasszonyt üdvözölje, virágünnep volt rendezve mára; hanem a Földisten ünnepei nincsenek a naptárba előre megírva. A vihar azt mondta, ma nincs tavaszkezdet, s elmaradt madárdal és üdvözlő ének.

Ahelyett azt jelenték a királynőnek, hogy megérkeztek aholt emberek a föld alól az aranyzsákmánnyal.

Alzahirának a menyasszonyi öltöny helyett föl kellett venni

a királynői jelmezt, fejére a mirtuskoszorú helyett az andromant sisakot, a Föld-isten jelvényével.

Mikor a trónterembe lépett, már ott álltak félkörben az aranytelep küldöttei.

Alzahira végigfutott rajtuk tekintetével, ha nem talál-e közöttük egy leányarcot? Hiszen e durva, elfakult szőrpalást alatt is rá kellene ismernie az eltávozott leányra; bárha a csuklya a félarcot elfödi is, a néma ajka elárulná, hogy ő az. Azután, hogy nem találta őt sehol, bámuló tekintete kérdező a vén sztarosztától, hogy hol maradt Izméne? S a néma ember megérté a néma kérdést.

A sztarosztá Alzahira elé lépett, kétfelé szakítá mellén kötösét, s aztán kimarkolva iszákjából egy tele ököltre való poraranyat, azt szétszórta a levegőbe, s elévonva övéből az esküt tartalmazó penészes iratot, azt ledobta a földre, s sarujával rátaposott, és sírt.

— Mit jelent ez? — kiálta a királynő.

A sztarosztá hevesen mutatott mind a két kezével arrafelé, amerre a szökevények eltávoztak. Meg lehetett érteni taglejtéséből, torzarca keserűségéből a választ.

A királynő megérté a néma beszédet, s reszketve mondá:

— Hívjátok ide Riumint! Miért nincs ő már itten?

Asszonyai, kik elmentek Riumint keresni, azzal a szóval jöttek vissza, hogy a kösk üres, melyben Riumin lakott, ablaka nyitva, ajtaja bezárva. Paripái eltűntek az akolból. Senki sem látta őt eltávozni. — Asztalán egy levél volt, a királynőhöz intézve.

Alzahira nagy szívdobogás közt nyitotta fel a levelet, s ezt olvasá belőle:

„Királynő!

Én nem jöttem hozzád, mint jó barát, hanem mint ellenség, s távozom, mint ellenség, s visszajövök, mint ellenség. — Országod a cáré, akinek azt a szultán a drinápolyi békekötés-kor átadta; s a cár elveszi azt tőled, mert szüksége van hegyei

aranyára. Én az aranyat kerestem itt — és megtaláltam. — Én kezdebe adtam a fegyvert, hogy mikor visszajövök, ellenem egyenlő fegyverrel védhesd magad; ágyúitok olyan jók, mint a miénk. Légy készen, és őriztesd országod kapuit, mert visszajövök!”

Ő hogy egészen bebizonyítsa a királynőnek azt, hogy ellensége, végül azt írta oda:

„Izméne kedvesem volt — minően titkot elbeszél —, s most együtt menekül velem.”

Lehet-e ennél kegyetlenebb módja a hadüzenetnek?

Alahira szemei kápráztak, feje szédült, elejté a levelet, s kezeivel a homlokához kapott. S ekkor megérezte, hogy azon koronás sisak van, nem főköttő. A királynő áll itt, nem a szerelmes asszony.

— Lovakat hozzatok elő! — kiálta parancsoló szóval, s leereszté sisakja rostélyát, hogy arcának szégyenpírja ne lássék. — Üldözni kell a szökevényeket! Országunk titkai elvannak árulva.

E szóra a bezszlovecsniek ajkai megnyíltak, mintha örömtől, bosszútól akarnának felkiáltani, de emberhang még elvértve se jött ki szájukon, az csak egy néma lehelet volt; a forró kilehelt pára meglátszott a hideg légben.

A lármakürtök megszólaltak, az érc támtám bömbölése fölverte a népet, az ágyúk megdördültek; minden úton vágattak az üldöző csapatok az Alazán-tó felé. Kijárási ez országból egyedül e tavon keresztül vezet.

Mikor odaértek, akkor aztán tapasztalták, hogy a moszkó nem hiába járt a maga iskolájába.

Riumin jó eleve úgy intézte a dolgát, hogy az Alazán-tavon levő kompokat és dereglyéket, ágyúkkal ellátva, rendszeres hajóhaddá alakította át; ő maga volt azoknak az admirálja, aki rendes hadmozdulatokba begyakorlotta a kis flottillát.

A menekülés éjszakáján a tó innenső partjához érve, parancsot adott valamennyi hajósnak, hogy dereglyéikkel kísérjék őt át a túlsó partra.

Azok engedelmeskedtek az admiráli parancsszónak. Az éjsötétben Izménét, királyi jelmezében, Alzahirának nézték. Riumin az egész dereglyecsoportot átvitte magával az Alazántó túlsó partjára. Azóta a vihar nőttön nőtt, a dereglyék szél ellenében vissza nem térhetnek, a mély tó oly hullámokat hány, mint a tenger.

S mire a vihar lecsendesül, mire a dereglyések a cselről értesülnek, mire ide megint ismét visszatérnek a lovasokkal, az alatt a szökevények két ország határán túl lesznek üldözőik elől.

A nép dühe hangos átkozódásban tört ki.

— Csendesen! — kiálta Alzahira felcsattanó hangon. — Hívjátok ide a halászokat! — Kinek van kedve közületek lélekvesztőjével ebben a viharban a hullámokkal dacolni, s átverni magát a Jachwa torkolatáig, ahol a sziklagát áll?

Tizen is jelentkeztek egyszerre.

— Menjetek mindannyian! Egy talán odaér. Amelyik oda jut, keresse föl a munkavezetőt, s mondja meg neki ezt: „*Daal isten nem hagyja megcsúfolni magát*”. — Az tudni fogja, hogy mit tegyen erre. Siessetek!

A halászok nekiindultak a haragos tónak lélekvesztőikkel, a hullám oly magasan járt, hogy a távozókat alig lehetett többé látni; néha-néha bukkant fel egy a hullám gerincén. Hanem a sok hajós között volt egy vakmerő, aki a bősziült vihar elé felhúzta a vitorláját. Azt aztán repülve vitte előre a szél. Az nem úszott, hanem szökött egyik hullámhátról a másikra. Az bizonyosan túlpartra ért.

S amint a vitorlás csónak átjutott a tavon, egyszerre megszűnt a télförmeteg: a felhők eloszoltak, s a nap olyan melegen kezdett sütni, mint ahogy tegnap elhagyta.

A tó innenső partja tele volt néppel, mindenki a Jachwa-torkolatból felmeredő fekete sziklatömegre nézett, melynek két oldalán ömlött tovább a tóból a folyam.

Egyszer aztán a tóból egy óriási víztorony emelkedett fel,

melynek kupolája hirtelen felhővé terjedt szét, s míg ez kétoldalt szerzteomló vízsugarakra szakádt, a közepéből villámló tűzkéve lövellt föl magasra.

A föld alatt siketítő moraj zúgott hosszasan, s az álló föld reszketett az élők lábai alatt.

— Föld-isten nem hagyja megcsúfolni magát!

Alzahira leszállt lováról, és megcsókolta egyetlen hű vőlegényét: a földet.

A nép pedig bámulva látta, hogy amint a víztorony leomlott, a felleg széteszlott, a Jachwa-torkolatból fölmeredő sziklapúp nem volt sehó.

S arra az innenső parton levő házak, gyümölcsfák kezdtek lassankint kiemelkedni a víz alól. A hullám, mint a megkorbácsolt szörnyeteg, mindig odább húzódt.

A távolban folytonos mennydörgés hangzott.

Alzahira felmagasult, s kezét kinyújtva az Alazán-tó felé, kiálta:

„E dörgésben izeni meg a Daal isten, hogy e hegyek országa nem volt a szultáné, s nem lesz a cáré soha!”

(Tudva van, hogy a Kaukázust azon a jogon foglalta el az orosz, mert a török szultán a drinápolyi békekötésakor aláírta e szókat: átengedek „több” tartományt a Kaukázusban. Pedig „egy” sem volt az övé soha. A cár ennélfogva elvette „mind”.)

VII. UVILSZÁSZ VÁROS

A két szökevénynek kedvezett az időjárás és szerencse.

A kemény északi szél elvette a szimatot: a hó befűtötte a nyomot, a jezid falvak őrebei nem vették őket észre, mikor mellettük elhaladtak. Mindenütt a Jachwa mentét követve, folyvást hófúvás alatt siettek előre. A folyam jó vezető volt. Mikor aztán megszűnt a vihar, a nap újra kisütött; az olvadó hó egyszerre mindenünnen patakokat cserzett a folyam partjain alá; egy sűrű tölgyerdő vette őket védelme alá. Keskeny ösvény vezetett azon keresztül, csupán két lovas számára törve. Senki sem jött rájuk szemközt e szűk ösvényen. Egy napi járó ugrás volt közöttük és üldözőik között. Paripáik azok a jó cserkesz lovak, amik napjában húsz órát vágtatnak hegyenyelgyön keresztül, s másnap nincsenek kifáradva.

Mikor egy sziklaforrás előtt pihenőt tartottak, s előszedték élelmikészletüket, Riumin maga leült egy sziklára, s Izménét ölébe vette, hogy meg ne hűtse magát a nedves kövön. Tegnap még nem sajnálta, hogy a hideg sziklába van bezárva, s már a rajta megpihenéstől is féltette.

Izméne ezután előszedte egy kis tüszőből azokat a kincseket, amikre Riuminnak legnagyobb szüksége volt: a természet-aranyat, a prizma alakú, a rutalevél mintájú aranyjegeceket, ahogy azok a föld méhéből előkerülnek. Ezek lesznek Riumin bizonyítékai, hogy a kaukázusi Eldorádót csakugyan föltalálta. Ő maga nem gondolt erre.

— Hogy jutottál ezekhez? — kérde Riumin.

— Úgy loptam.

— Te loptál? — szólt Riumin elbámulva.

— Te kívántad, hogy kárhozzam el érted. Vessek oda a lelkemet a pokolnak. Megtettem. Isten nevét kicsúfoltam; esküt szegtem; apámat, anyámat megvetettem; loptam; két kezem tele van rokonaim vérével. Mi van még hátra? Az is vétek lesz, ha megcsókollak, hogy semmi se maradjon föl a tűzparancsolatból! Jobban szeretlek, mint az Istenemet.

Riumin a leány kezét a saját fejére tette.

— Szálljon az én fejemre minden bűnöd!

És azután elgondolkozott rajta, hogy mindaz, ami most ővele történik, már megtörtént egyszer a világon, s talán éppen ezen a helyen? Talán éppen itt, ennél a forrásnál suttopta Medea a csábító argonauta fülébe e szokat: „Én megloptam a föld alatti szörnyet, meggyaláztam az istennőt, megszálltam az apámat, megölttem az öcsémet térted, hogy a mesés aranygyapjút elhozzam a számodra, mert jobban szeretlek, mint az isteneket!” Vajon ő is úgy meg fogja-e csinálni Izménét, mint Jázon megszállta Medeát?

De hallga, mi dörg a távolban? A távol zivatar talán? vagy a Simpleiadok *mozgó szirtjei* verik össze homlokaikat, mint az argonauták idejében?

— Siessünk!

Az út mély völgybe kanyarult le; a sziklaszorost, mely a galgár tartományba vezet, meg kelle kerülni: ott a két bejáratot őrzik.

— Én jól ismerem erre az utakat — biztatá Riumint a szerető leány. — Apámmal sokszor kikerültük itt a rabló jezidek cseleit. Bízd magadat énrám!

Hogyne bízhatta volna rá magát Riumin?

— Hallod, hogy mennydörög a távolban? Siessünk az éji tanyára. Mindjárt megtaláljuk Uvilszász várost.

— *Várost?* — szólt Riumin megütközve.

— Ne félj! *holtak városa* az. Egy őskori nagy metropolis eltemetve két összeroppant hegy omladékai alá. Utazásaink-

ban kétszer töltöttük ott az éjszakát. Félelmes hely, felséges hely az! Isteni és ördögi tanya. Nem félsz velem ott tölteni egy éjt?

— Paradicsom lesz az, ha te ott léssz!

Erre Izméne elhagyta a járható utat, s azzal mindketten lovaikról leszállva, egy idomtalan sziklából összehányt omladvány mélyébe kezdtek alászállni, melyet egy ítéletnap világrombolás látszott összedönteni. A vadszólló, az örökzöld folyondár keresztül-kasul szőtte az omladványokat, a saxifragák belefönták gyökereiket a sziklába, s a kőrózsa, a kövér szaka, az aloék és pozsgárok nem hagytak meztelen egy sziklaormot sem. Talán valaha Circe virágoskertje volt ott.

Izméne mind mélyebben vezette a sziklalabyrinthba úitársát.

— A mennydörgés egyre közelít, siessünk menedékünkbe; még utolér!

A sziklagörgeteg között már egy-egy letört oszlop, egy keresztültört fal maradványa állta el az utat. Izméne olyan biztosan járt itt, mintha otthon volna.

Kivethető volt egy sziklába vágott lépcső maradványa, egy bástya félboltozatával egyik felén. A szédítő mélység fölött, mely egy tatóngó hegyszakadékot elválasztott, egy sziklacsonpó feküdt keresztül, mintegy természetalkotta ördöghídja. Ezen haladtak keresztül, lovaikat künn hagyva a berekben legelni. És azután egy alacsony boltüreg száda elé értek, melyet sűrűn benőtt a vad bozót; utat törtek azon át, a boltüreg egy eltemetett palota bejárata volt valaha; a roppant architravok szétzúzva heverték a rájuk omlott sziklák alatt, csarnokok, tornácok össze voltak döntve; a ciszternák betemetve, csak egyedül a tepidarium kis boltürege maradt meg, annak a földdel fedett boltozatát nem törték keresztül a sziklák. A kis boltüreg belseje fénylő kavicsal volt kirakva mozaik módra, s a forrásvizet most is csorgatta a szájába fogott csövön át egy chalcedonból faragott satyrfő.

— Lásd, milyen jó helyünk lesz itten! — suttogá Izméne.
Egy szerető párnak éppen elég.

Akik ég és föld üldözése elől menekülnek, felséges bűnökkel, amik nem közönséges halandók bűnei. Bűnök, amiknek neve hőstett; szerelem, aminek neve misztérium.

A mennydörgés egyre közelít, hangja messze betölti a világot. Vannak, akik nem félnek tőle.

— Olyan jó minékünk itten. Sötét van, csak viasztekercsünk pislá fénye lángol. A villámlobbanás nem hat ide. Sziklák tömegébe vagyunk elrejtve mélyen. Az egész város alszik. Már ezer esztendő óta alszik. Mienk egyedül az élet. Ha félsz, szoríts jobban magadhoz!

Van-e felségesebb hang, mint a csók a mennydörgésen keresztül?

És azután átölelték és megcsókolták egymást, s nem féltek tőle, akárhogy dörög az ég fejük fölött.

Az pedig nem az ég volt, aki dörgött, hanem a Daal isten.

Mint az elszabadult tenger, omlott alá az Audi hegyekből a gátját tört Alazán áradata. Víz tömeg, mely nem ömlik, hanem hömpölyög mint a hógörgeteg, rohanva, bömbölve; nem ahogy víz szokott, kígyófutásban, kerülgetve az akadályt, hanem mint a tűzokádó lávája egyenes vonalban, keresztül-törve halmokat, szirteket, amiket útjában talál, kiforgatva helyéből az álló bércet, s medret ásva a sziklatalajban. A kaukázusi őserdő nem állja útját, a félezredéves törzseket kinyűvi gyökereiből, s az egész rengeteget pozdorjává törve, zúdítja maga előtt, míg egy-egy szűk völgszorosban inegreked vele. Az iszonyú erdőtömeg betömi a hegyszakadék kijáratát, s dacolni kezd szörnyetegével. A rettenetes ár küzd az önrakta akadállyal, ha felül nem törhet rajta keresztül, alatta ássa alá forgatagaival a talajt, míg egyszer, ha a fatömeg nem akart engedni, a szikla tágít; egy oldala beonlik: a tengerré gyűlt áradat azzal megint örvénylik odább, viszi magával egy országgal az összezúzott sziklát és rengeteget.

Még az örökkévaló kő is megszűnik előtte; hát még ami halandónak született . . . .

Azok pedig suttoztak ott alant, a gyönyörök isteneitől feltalált szavakat; s a szerelemvallomások időközeit kitölték Seherezádé vég nélküli regéi a föld alatti gnómok titkos életéről, kik a sziklák kincseit kizsákmányolják és sohasem beszélnek, mégis megértik egymást. A satyrfő vízugára csorogta hozzá az altató zenét.

VIII. HA A SZEMES KISZÁRAD

Veljaminoff tábornok ezóta hatalmas erősített helyé alakította át Szucsuk-Kaleht. Nem is az most már annak a neve, hanem Veljaminovszk.

Bevehetetlen csillagsáncok, redoute-ok láncolata őrzi a kikötőt, messzehordó ágyúk ütegeivel ellátva, s a Szemes folyam partján végig már elkészült a hatalmas katonai étape-út csaknem egészen a Tamara királynő váráig.

Eleinte sok baj volt az akadékoskodó cserkeszekkel, kik a sűrű erdőkből folytonosan vadászatot tartottak az orosz katonákra. Minden talyigatoló katonának a hátán kellett vinnie a puskáját, mert egy nap nem maradt el támadás nélkül, s sokszor, mikor ebédhez leültek, nem az ette meg a kétszersültet, aki a forró vízben megáztatta.

Egyszer már haragjában arra a gondolatra vetemedett a fővezér, hogy az egész erdőséget leégeti. De az nem engedett magával elbánni. Az őserdő a Kaukázusban oly tömött, hogy a meggyújtott tűz nem terjed benne tovább; kialszik a légvonathiány miatt. Úgy kellett széles utakat vágni fejszével az erdőn keresztül, s aztán minden puskalövésnyire magas őrházakat állítani fel, amik olyanok, mint a galambdúc. Az őrt hágcson bocsátják fel, s ott hagyják, míg az őrjárat eljön a felváltására a tovavitt lábtóval.

Mikor a tábornok elindult valahová sétálni, bárha csak a palotája kerítésén kívül is, azt nem tette anélkül, hogy a kétcsövű puskáját magával ne vigye: azután meg egy amerikai sinkoránt, mely odahaza szökevény rabszolgák üldözésére

volt betanítva. Ha kocsin sétázott ki, a hintaja előtt haladt egy kerekas ágyú, mögötte dromedár hátára csatolva egy hegyi ágyú; az ágyúknak előtte-utána egy-egy pulk kozák. Csak éppen hogy esernyőt nem vitt magával.

— Pompás szibériai idő van! — mondá egy napon a tábornok, mikor az északi szél telefúttá hóval az egész vidéket, s ő korán reggel kitekintve az ablakán, a gyűlölt örökzöld erdők helyett megpillantá az otthonra emlékeztető téli tájképet. — Ma minden ember kétszeres jó kedvvel dolgozik, tudom, s a cserkesz elbújik az odújába!

Hadsegédét hívatta:

— Mi újság?

— Parancsára, tábornok. Az éjjel nagy vihar volt.

— Jól van. Ez az én parancsomra történt. Hát aztán?

— Parancsára, tábornok. A vihar a kikötőben valamennyi szállítóhajónkat mind elsüllyeszté.

— De már ez nem az én parancsomra történt. A hajósok megmenekültek-e?

— Parancsára, tábornok, tízen kívül mind a tengerbe fulladtak.

— No hát annak a tíznek kancsukát kell adni.

— Engedelmet, tábornok, a hajósoknak kiváltságuk van.

— Micsoda kiváltságuk?

— Azok nem kancsukát kapnak, hanem kilencfarkú *macskát*.

A tábornok most már elégedetlen volt a téli tájképpel; a tengerpart tele volt hajói roncsaival, s az egész végtelen Pontus-tükör simára volt söpörve minden vitorlától.

S a déli nap aztán elrontá a téli tájképet is, egyszerre rohamosan olvadni kezdett.

Mikor estefelé a tábornok szokott kedélyes sétájára elindult, megtekinteni a nagy Veljaminoff-utat a Szemes mentében, azt kérdezé a legelső munkafelügyelőtől:

— Mi újság?

— Parancsára, tábornok; egy óra óta a Szemes folyam egészen kiszáradt.

— Hogyan száradt ki?

— Hát úgy, hogy elfogyott belőle a víz. Halak, rákok, teknősbékák mind ott nyüzsögnek a meder kopotyúiban.

— Hát hiszen ez nagyon jó. Csináljatok egy jó napot a legénységnek. Fogjanak halat.

S azzal dobszóra minden ember az egész folyam mentén nekiállt a halászás legolcsóbb nemének.

A tábornok és tisztjei csodálkozva nézték ezt a tüneményt, találgatták az okát, fennhangon.

s Hejh! ha valaki meghozta volna Mczhetisz végrendeletét, amit az Veljaminoffnak hagyott hátra: „Mikor a Szemes folyó kiszárad, akkor őrizd magadat az árvízről”.

Szokott ez így történni máskor is.

Az oka bizonyosan az, hogy a gátat tört Alazán-tó a Jachwa régi medrét elfoglalta, s a magával hozott szálfá- és sziklatörmeggel a Szemesbe szakadva, azt a sziklaszorost, amit a Tamara várhegye képez, eltorlaszolta. Minél nagyobb az ár, annál magasabb a torlasz; az erdő fenn úszik, s most aztán két folyam egyesülten küzd a torlasz ellen. Ha azok azt végre keresztültörik!

. . . Nyolc óra hosszat tartott a Szemes folyam elapadása, az egész folyam medre teli volt fáklyákkal, egész éjen át halásztak a legények. Soha ilyen préda nem kínálkozott a számukra.

Réggel három óra tájon aztán valami apokaliptikus világomlás robaja hangzott föl a távol hegyek mögül, ami nöttönnövekedő pokoli hangemelkedésben közelített Veljaminovszk felé.

— Mi az? — kiáltá a tábornok, álmából fölriadva, berohanó hadsegédéhez.

— Parancsára, tábornok, úszunk.

— Úszunk? Hol?

— Itt a vár közepén.

— Miben?

— Vízben. Éppen olyan szép látványunk van, mint mikor négy év előtt a Néva elöntötte egész Szentpétervárat, s a tengerről a gályákat a cári palota erkélyeihez csapkodta oda.

Ez hihetetlen volt.

Veljaminoff tábornok (ki mindig teljes egyenruhájában aludt) futott ki a sánctetőre, s amit látott, az káprázatnak is sok volt.

Egy úszó fatörzsekkel kavargó tengerár borította el a vidéket nagy messzeségben, s ez ár közepett, mint mértani szigetkék úsztak az ő váracasai, csillagsáncai.

És ő látta a bevehetetlen erősségeket óranegyedek alatt összeomlani, eltűnni az örvények forgatagai alá. Az erdőket megszálló legénység minden oldalról rohant a magaslatra épült fellegvár felé, s jajkiáltásával tölté el annak környékét.

Mint mikor Farao üldöző hadaira ráomlott a Veres-tenger dagálya, úgy menekült, kapaszkodott ki a harsogó vízárból ember és paripa, úszva, egymásra gázolva, körben forgó háztetőkre, hömpölygő fakunyhókba kapaszkodva: a magas őrházak galambdúcai megteltek fölmászó emberi hangyabollyal, míg egy új hullámtorlat hangyástól együtt ragadta el a letört alkotványt.

S a vízözön egyre nőtt, minden óranegyedenként két-három méter magasságot emelkedett, s már a fellegvár sáncait fogta körül. Az ítéletnap vízroham tűzmázsás sziklával játszott labdaképp, s azokkal döngette a fellegvár falait; aláfúrta magát a föld alatti tűzaknáknak, s azokat fölemelve, rést tört a leg-erősebb bastionokon, ágyúk, bombapyramidok odaomlottak a vízbe, az iszapár háztetőkkel borítá be a tengeröbölt, s sárgára festé messze a zöld hullámtükört.

A büszke megszálló sereg zöme hálákat adhatott Szent Kristófnak, hogy kimenekülhetett a végromlásból egy keskeny sziklaháton át a magasabb hegyoldalra, s onnan nézhette, miképp nyeli el az irtóztató szörny egymás után Veljaminovszk

erődét; sánc sánc után mint omlik le előtte; csak az Őrtorony védi életre-halálra magát, és azt a tetején lobogó büszke zászlót.

Estére Veljaminovszk várából egy sánc sem volt.

. . . A Daal isten úgy szokott tenni, ha megharagszik.

S ez nemcsak a Szemes folyóval történt meg. A Terek folyam háromszor rombolta szét így az oroszok által a Kabardában épített védműveket, s a Kazbek hegy folyama két ízben lepte meg ilyen kataklizmával a völgyeibe feltolakodó oroszokat. Az orosz katonai nevezetességek véleménye szerint a hegyvidék soha meg nem hódított népei a folyamokat mindenütt elrekesztik mesterséges tavakká, s egyszer-egyszer lezúdíttják az egész meggyűjtött tengert a hódítók fejére. Ezek a Daal isten népei, akik védik a maguk istenét, a földet, tűzzel, vassal, vízzel. Védik Tamara királynő óta —, védték már Semiramis ellen —, védték Mithridates ellen —, védték Róma minden caesárjai —, Dzsingisz kán minden hordái ellen —, védték és védik Oroszország diadalmas hadvezetői ellen, s védeni fogják még akkor is —, mikor Szentpétervár palotái fölött éppen úgy összecsap a tengerfövény, ahogy eltakarta Ninivét a puszták homokja, s egy, még ma nem is nevezett új hódító jön a népeket irtani.

***

A veszedelemnek azonban nem volt azzal vége, hogy a víz megint leapadt, s a Szemes megint visszatért a medrébe.

Odavolt az egész élelmikészlet, minden raktár eliszapolva, s új élelmet beszerezni az abház parton tiszta képtelenség tavasszal és ellenségnek.

De ami még nagyobb baj volt a kenyér tönkretételénél is: az, hogy a lőpor mind összeázott, az ágyúk számára nem maradt egyetlenegy töltény, s a lőfegyverekhez csak annyi, amennyit a katonák a tölténytáskáikban elvittek.

Itt maradni nem lehetett. A szállítóhajók tönkrementek;

még csak egy hírmondó vitorlás sem maradt, mely hírt vigyen az ideszorult sereg szomorú helyzetéről.

Nem maradt más választás, mint a tengerpart mentében utat törni Anapáig az erdőkön keresztül. — Azok pedig tele vannak bosszúszomjas cserkeszekkel, akik minden napi járőrföldet csonthalmokkal tesznek emlékezetessé.

Veljaminoff tábornok a tizenötezer emberéből nem vitt vissza többet Anapába kétezernél, a többit eltemette a fegyver, az éhség, a vízár, a kaukázusi láz.

Ott a beomlott sánc ormán, a magára maradt ágyú ürlyükában gubbaszkodott a sárgazöld béka, s énekelte: „Ülüm, ülüm, chva!”

Tizenháromezer embernek szóló halotti dal!

★

Azóta is mindig keresik az oroszok a kaukázusi aranytelepek országát; de minden küldöncük odavesz most is.

★

Hát Riumin és Izméne?

Ők most is jó helyen vannak; még most is ölelik egymást; a satyrfő vízsugara most is altató zenét dönög fölöttük. Alszik az egész város. Daal isten még egy roppant sziklatömeggel takarta be azt kegyesen.

SAMYL FIAI

I. BEVEZETÉS

Az egyik fiát a nagy cserkesz hősnek elvitték Sztambulba, a másikat Szentpétervárra.

Annak a neve, amelyik Sztambulba jutott, *Kázi Mohamed*. Amelyik Szentpétervárra került —, annak a nevét majd megtudjuk később. Addig is kap egy nevet, amiről ráismerjen az ember, hogy ez a másik.

Az ilyen névajándékozás nem szokatlan. Miklós cár Leuchtenberg herceg fiaitól (azért, mert az apjuk végrendeletében nem tetszett neki valami), elvette a Beauharnais nevet, s Romanovszkynak nevezte el őket. Hát ami a cár saját unokáival megtörténhetett, miért ne eshetett volna meg Samyl fiaival?

Mikor megkeresztelték, keresztapja, a cár neve után *Nikolajevics Iván* nevet kapott. A helsingforsi egyetem lajstromába még amellé egy *Kohanoff* is van írva. A vezetéknevet az oroszok nem igen sokat koptatják.

Mint láthatjuk, a fejedelemsfi igen jó „iskolába” jutott, ahol megtanulhatott elfelejteni három dolgot: a nevét, az apját és a hazáját.

Mer Finnország ilyen jó iskola.

Az egész finn nemzet maga az iskolamester, akitől a nyughatatlan, szabadságvágyó népek ivadékai megtanulhatják, hogyan lehet egy elnyomott népnek *nyugodtan élni*?

Mert különféle nemzetek bölcsészete különbözően fogja fel a kérdést, hogy mi teendője van egy meghódított nemzetnek?

Az egyik azt állítja, hogy egy meghódított nemzetnek nem is szabad boldognak lenni. Annak minden törekvését arra kell fordítani, hogy jármát lerázhassa, az összeesküvésből soha ki nem jönni, hódítójának minden ivadékát kerülni, gyűlölni, s minden ellenségében jó barátot keresni, tőle semmi kegyelmet el nem fogadni, sőt ingerelni őt a kegyetlenkedésre, hogy soha meg ne pihenjen a visszatörítés örök harca, és a nép szívéből ki ne fogyjon a gyűlölet.

A másik azt hiszi, hogy ha egy leigázott nemzet a szabadulás reményével nem bír, legjobban teszi, ha a meghódolásban felülmúlja az igazi bennszülöttet: — szolgálni, hízkelkedni, zsoldért ölni, halni megtanul; kiszorítja hunyász érdemekkel az uralkodó faj nemességét a trón melletti karszékekből, a főhivatalokból, s maga ül a helyébe, s ha egyszer helyben van, maga után telepíti be az egész atyafiságát, míg a meghódító egyszer azon veszi észre, hogy a járom ugyan megvan, csak-hogy az ő saját nyakán.

A harmadiknak az iskolájában pedig azt tanítják, hogy a meghódított népnek nem kell semmiről gondolkozni, semmire emlékezni, semmit remélni, semmit szeretni. Annak a boldogsága a tudatlanság, szegénység és reménytelenség: annak le kell feküdni a sárba, ott jó neki.

A finn nemzeti bölcsészet pedig e három közül egyik iskolát sem követi.

Egy nemes, öntudatos kicsiny nép, mely nem nevezi magát finneknek, ahogy az idegenek csúfolják, hanem kalevainoknak, a nagy nemzeti hős Kaleva után, kinek harci érényeit a népmondai hősköltemény megörökítette. A finn Kalevala Homér Iliásza mellé sorakozik. Tehát hős korszaka is volt e népnek, mint a magyarnak. S arra lelkesülten emlékezik. Hőskölteményeit minden kunyhóban éneklik. Most is bátor, elszánt és a legjobb lövő. — De az egész északi kolossz fekszik fölötte.

Ha fegyverrel akarná megvédeni magát, egy esztendeig

nem tartana az élete. Sík mezősége, fenyérfedte homokbuckái hamar át lennének változtatva temetőkertté. Nem kérhet segílyt hatalmasabb rokon nemzetektől. Egyik szomszédja a tenger, a másik Svédország. Idegen elem mind a kettő. A kis anonim statisztika nemzet akármikor letűnhetne a nagy európai komédiaház színpadáról, a t. c. közönség azt se fogná kérdezni, hová lett?

És a kis népecske megmutatja, hogyan lehet *sokáig élni*? Ha a test kicsiny, a szellem lehet nagy. Hősisége a türelem, a lemondás, a sorssal kibékült szenvedés; szereti a munkát; természete a takarékoság; az egész nemzet egy család, melynek első törvénye a közös szeretet. Hogy a börtönök, rendőrök ne kerüljenek pénzbe, nem támaszt tolvajokat magából, nem éneklie meg a rablókat, hanem inkább az erényt, emberszeretetet, jótekonyságot oltja be a nép szívébe. (Minden embert becsületessé tenni, ez az ő kriminálkódexe; egy §. az egész.) A kalevain nép tiszteli az öregséget, ápolja a gyermekeket, vezeti a fiatalságot, úgy tartja meg magát. Tanul és tanít. S kinek tanul, kinek tanít? Csak egyedül magának. Nyelvét maroknyi népén kívül nem beszéli senki a kerek földön. S nyelve tiszta és gazdag, tele kifejezéssel. Költőiben láng, tudósaiban alaposág. A tudomány általános nemzeti kincs nála. Mikor egy ifjút tudorrá babérkoszorúznak, az egy nemzeti ünnep, mint másutt a csatából hazatérő hős diadalbevonulása. Büszkesége a tudományos egyetem és az akadémia. Ez az ő várnegyszöge, az ő arzenálja. Senkitől sem vár semmit, senkire nem szorul semmiért. Ez az ő aranybányája. Lerója a tartozását a hatalom iránt, de el nem adja magát szolgájának. Ez az ő alkotmányos szabadsága.

S mennyire tudja szeretni azt az ő kicsiny, szegény hazáját! Minő lelkesedéssel szól róla a nemzeti költő éneke! Annak a homokpartjai, szigetkői, szalmás gunyhói szebbek, drágábbak a világ minden gazdag vidékinél! Hálát ad az égnek, hogy ilyen szép hazát adott neki. Nem siránkozik hazája *elvesztén*

azért, mert meghódította azt az idegen. Nincs az ő hazája elveszve. Megmaradtak neki a fiai, s boldogok, hogy hazájuknak élhetnek. Megkoszorúzzák őseik emlékét, kik vérüket ontották a kis hazáért, s azt mondják: „Legyen áldott, aki ezt a boldog országot szerezte számukra; ami után még a túlvilág üdvösségéből is vissza fognak sohajtozni!”

Ebbe az iskolába hozták el tanulni Samyl fiát.

Annak a nagy rector magnificusnak a fiát, aki a maga sziklakatedrájából Achulkóban és Dargóban azt tanította a maga növendékcineke, hogy csak egy könyv van, s az az *Alkorán*, s az Alkoránnak csak egy sorát kell ismerni, abban minden megvan: — „Az üdvösség csak a kardok árnyékában található!”

Ide hozták Nikolajevics Ivánt, ki még akkor emlékezett rá, hogy az ő neve valaha Mohamed Szádi volt. — Nem lehetett több ötévesnél.

Samylnak egy másik fia, *Dzsemál Eddin*, még a korábbi években került orosz fogságba. Achulko ostromakor történt az, mikor az orosz sereg tízszeres erővel rohanta meg Samyl sziklafészkét, s azt kétségbeesett ellenállás után elfoglalta. Samyl egyedül menekült meg a várból. Két társával együtt kötélen ereszkedett le a szédítő sziklamélységbe, mely fölött vára emelkedik. Ellenségei oda nem követhették; de golyóik igen. Két társa holtan zuhant alá, ő maga egy merész szökéssel elérte a sziklavágányt, s az oroszok golyózápora közt elmenekült. Samylnak Achulko vára, vitéz csapatja, felesége és fia az oroszok kezébe került. Dargóban volt neki másik sziklavára, másik csapatja, másik felesége és fiai. Onnan újra kezdte a harcot.

Hanem Dzsemál Eddint, elsőszülöttét, legkedvesebb fiát nem tudta elfeledni. Ígért érte kincseket váltságdíjúl az oroszoknak. Azok kinevették vele, azt kívánták tőle, hogy adja oda a *kardját*. Azt pedig még az elsőszülött édes kedves fiáért sem adta oda cserébe Samyl.

Hanem mást gondolt ki azzal a karddal. Egy vakmerő,

hihetetlen rohammal keresztültört járhatatlan hegyeken át Georgiába, s két fejedelemnek a feleségeit elrabolta és magával vitte Dargó várába. *Csaricsard* és *Orbeliane* fejedelmek az orosz hadseregben szolgáltak, s most ezeknek a hercegasszonyai elég méltó váltságdíjt képeztek az elfogott fiúért.

Az oroszok azt felelték az ajánlatra, hogy ők nem adnak oda két asszonyért egy férfit. *Csaricsard* és *Orbeliane* hercegek vegyenek maguknak másik feleséget!

Samyl aztán szabadon bocsátá a két asszonyt.

S akkor azt mondta, hogy „No megálljatok! Azért mégis megmutatom én nektek, hogy a fiamat kiszabadítom a körmeitek közül.”

Voltak furfangos, vakmerő mollái. Azokat elküldé, álruhában, sok pénzzel ellátva, Oroszországba, hogy keressék fel Dzsemál Eddint, s szabadítsák ki. Aranykulccsal minden zárt ki lehet nyitni: jól tudta.

A mollák visszajöttek — üres kézzel.

— Nem találtátok a fiamat?

Megtaláltuk, beszéltünk is vele. De nem hozhattuk el.

— Börtönben van? Láncok között?

— Börtönben és láncok között. Ahonnan, ha Isten nem, ember ki nem szabadítja: egy szép asszonynak a karjai között.

Az orosz tudta jól, hogy a merész cserkesz minden sziklává börtönéből ki fogja szabadítani a fiát: tehát becsukta őt egy csábító szép hölgy tündérvilágába; onnan nem szabadulhatott ki.

Dzsemál Eddin azt izente az apjának, hogy nem megy haza.

Samyl kétségbeesett, hogy a fiát még valaha megláthassa.

Egyszer aztán hazaküldték neki az oroszok Dzsemál Eddint — ingyen, minden váltságdíj nélkül.

Odahozták a várába. Odatették a karjaiba, épen és eleve. Se a szeme nem volt kiszúrva, se a hüvelykujjai nem voltak levágva, ahogy szoktak a hajdani barbár korban a szabadon bocsátott rabokkal elbánni.

Samylt most győzte le először az orosz.

Minden ágyújával nem bírta őt leverni: ezzel a nagylelkűségével összetörte. — A Danausok ajándékai félcimesek!

Nyomban kitört a keleti háború.

Az egész világ leste, hogy mi fog történni a Kaukázusban? A legyőzhetlen cserkesz hős hogy fogja megrohanni régi ellenségét most, mikor azt három nagyhatalom támadta meg! Nem történt úgy. Circássia csendes maradt. Mit csinál Samyl? Kérdék bámulva. A fiát őrzi, annak a fejét tartja az ölében, azt délbelgeti, csókolgatja, attól kérdezzgeti: „Mi bajod, édes?” A világ minden *kérdése* nem érdekli őt most, csak ez az egy. Mert a visszaadott fiú nagy beteg. Nem is ismerik ezen a tájon azt a bajt, amiben ő szenved. Vajákos asszonyok, ráolvasó varázslók nem ismerik annak semmi íráját. Cserkesz nem szenvedett még abban soha. A szép délceg ifjú deli virágkorában hervadásnak indult, arcán az alattomos halál tűzrózsái égtek; szótlán volt, búskomoly és méla. S a hős cserkesz vezér, aki az orosz ágyúk dördüléseire csak visszanevetett — most megtudta, hogy mi az a hang, amitől az erős emberek is megijednek? aminek hallatára a szív fenekéig lehat a jéghideg rémület. Ami megszibbasztja a csaták hőséneke az idegeit. Ez az, mikor egy apa meghallja azt a bizonyos száraz, döngő köhintést fiatal gyermeke ajkán, amiről azt mondják, hogy „ott ugatnak a halál kutyái.”

Dzsemál Eddin halálos betegséget hozott el magával Szentpétervárról. *Az orosz klíma hidege* veszedelmes a heves vérű délszaki ifjagnak, hanem az *orosz nők szeméinek melege* még veszedelmesebb.

Samyl addig ápolgatta a kedvenc fiát, amíg a nagy háborúnak vége lett. Akkorra vége lett az ő fiának is. — Eltemethető.

S hogy aztán annál szebb legyen a temetés, eljött hozzá az orosz is, s eltemette az egész cserkesz népet. Samyl családjával együtt fogságra jutott.

Hanem az elsőszülött példájából annyit tanult a hős apa,

hogy a második fiát, aki már akkor tizenöt éves volt, nem engedte bátyja útjára menni, hanem elküldte eleve Sztambulba.

Kazi Mohamed bég, vagy ahogy helyesebben írják: „*Kazi Mahomed*”, a sztambuli katonai iskolában nevedezett fel, s erőteljes férfikorra jutva, nőül vette *Daniál bég* leányát, *Kherimantát*, s házassági boldogságát az egykorú történetíró e szavakkal jelzé: „*Oly nagyon szerette nejét, hogy megesküvék, soha rajta kívül több feleséget nőül nem venni*”. Ami nagy szó egy embernél, akinek a vallása megengedi, hogy négy törvényes feleséget tartson —, s aki az esküjét úgy meg szokta tartani, mintha váltóaláírás volna.

A kisebbik fia Samylnak pedig csak öt éves volt még akkor.

Bátyját, Dzemál Eddint elküldték a földi paradicsomon keresztül a mennyei paradicsomba. (Gyönyörű út! De csak-hogy *célhoz* vezetett!) A kis öcsnek az *üdvéről* másképpen kellett gondoskodni. Azt elküldték Finnországba, rábízta egy kegyes lelkipásztorra, hogy neveljen belőle — derék tudóst. Tán egykor professzort a helsingforsi egyetem számára.

Samyl fiából tanár! Miért ne? Ha *Napóleon Lajos* kezdhette az élet drámáját az iskolamesterségen, s *Dyonis tyrann* végezhetette azon?

A jó iskola azzá neveli az embert, amivé akarják. A top-rongyosból nevel jó *katonát*, a pákosz fickóból jó *papot*.

(Egyszer én egy és ugyanazon napon láttam egy állatseregletet meg egy örültek házát. Amott egy oroszlán-nal játszott betanult komédiát a gazdája egy ketrecben; emitt egy másik ketrecben egy ember dühöngött a vasrostélya ellen. S máig se tudom, hogy melyik volt a szájalomra méltóbb; az oroszlán-n-e, aki megtanult gondolkozni, vagy az ember, aki elfelejtette azt?)

Az ifjú Ivánnak fogékony esze volt; megtanult mindent, még az engedelmeséget is. Mikor eljött az idő, hogy a magas egyetembe, mint deák fölvetessék, egészen képes volt magát az ott divatozó szertartásoknak alávetni.

Ezek a fölvételi szertartások pedig nem csekélyek. Érdekesnek találjuk azokat a finnekért rajongó derék *De La Mottraye* úr után bemutatni. Talán a mi fiatalságunk is kedvet kap hozzá, a velünk közel rokon nemzet egyetemi ünnepélyes szokásait nálunk is meghonosítani.

A fölvételi napon az újon beírt ifjak mind fölgyűlnek az egyetem múzeumába. Ott a múzeumőr legelőször is mind-egyiknek az arcát befesti korommal, a szájába pedig két-két disznóagyarat nyom, mintha két pipa volna. Azután a vállaikra egy-egy kopott fekete köpönyeget terít, fejökre pedig ócska, csurgóra álló kalapokat nyom, melyek nagy szarvakkal és számárfülekkel vannak feldíszítve.

Ekként felegyenruhásítva őket, lehajtja csoportostul az egyetem gyűléstermébe, egy valóságos magyar fokossal terelven hátulról, s olyanforma buzdító kiáltásokat intézván hozzájuk, amik nyelvünkön leginkább a „hüccs ki!” és „tala-ki!” fölkiáltások által adhatók vissza.

A nagy teremben várja őket az egész tanári kar, pompás jelmezeikben, és a vénebb diákok serege, a karzaton pedig díszes hölgykoszorú. S ezeknek a láttára kell a novíciusoknak ily eltorzított alakban hadrendbe sorakozni.

Senki sem neveti el magát.

A rector magnificus átveszi a fokost a múzeumőr kezéből, s ünnepélyes komolysággal lép az új diákok elé, elmondva nekik, hogy mit jelent utálatos jelmezüik?

Az allegória értelme ez:

— Fekete arcotok azt jelenti, hogy gonoszok vagytok, mint az ördögök. — Disznóagyaraitok mutatják, hogy dobozódásra, fertelmeskedésre hajlandók vagytok. — Szarvaitok bizonyítják dulakodásra kész ösztönciteket. — Szamárfületeik elárulják buta tudatlanságtokat. Ördögök — disznók — ökrök és szamarak vagytok! — Mertek-e ennek ellenmondani? — Szóljatok!

Azok a szájukba fogott agyarak miatt csak vadállati hangokat tudnak adni.

— Vadállatok vagytok! — folytatja a rector magnificus.
— De az „alma mater” ki fogja belőletek verni a vadállatot!

Erre a fokossal allegorice a nyakuk közé húzogat.

— Le fogja rázni agyaraitokat, szarvaitokat és számárfüleitket!

E szavaknál oldaltáskájából egy olyanforma facsítetót vesz elő, minőt a „három királyok csillagánál” használnak a fiúk, s azzal nyakon ragadva a novíciusokat egyenkint, megrázza őket, hogy az említett jelvények mind lehullanak róluk.

— És ki fog benneteket csiszolni!

Mire egy nagy faráspollyal tarkótól talpig végigpolitírozza a padra lefektetett diákat.

— És lemossa rólatok rossz erkölceitek pokolkormát!

Erre aztán a pedellusok előjönnek a medencékkel, megmosdatják az ifjakat, s megtörülük az arcaikat kegyetlen durva daróclepedőkkel.

Ekkor aztán az egyetem dékánja tudtukra adja, hogy fel vannak véve a nagy alma mater virágoskertjébe. Ez alkalommal *egyenruhát* is kapnak. Azt a konya kalapot, és azt a kopott fekete köpönyeget, amiben annyi elődük *pompázott*, azt tartoznak viselni egy esztendeig: azért, hogy eszükbe jusson róla, hogy a diák a legszegényebb embere a világi társaságnak, akinek a számára más keresi a kenyeret.

S hogy alázatos helyzetüket annál tökéletesebben felfoghassák, meghagyatják a novíciusoknak, hogy egy év lefolytáig az öregebb diákokat fogják szolgálni: ki-ki azon vidékből való diákot, amelyből maga idekerült; ezeknek minden parancsolatját meg kell fogadnia a novíciusnak, eltérni bosszantásait, s panaszra soha nem menni ellenük!

Ezen kezdődik a finn diáknak az újoncesztendeje.

Mikor a novíciusokat mind kiosztották a vének maguk között, Nikolajevics Iván Kohanoff végül maradt. Ő sehova sem tartozott.

— Hát én kinek fogok szolgálni? — kérdezé a dékántól.

— Neked sehol sincs hazád: — te *mindenkinek* fogsz szolgálni.

... S Nikolajevics Iván kiállta dicséretesen az újoncövet. Samyl fia, akinek sehol sincs hazája, tanult szolgálni mindenkinek.

És amit tanult, azt jól megtanulta. A szolgálatot és alázatosságot.

Ámbár a diák mindenütt a világon csak diák.

Hiába öltöztetik sarkig érő tógába: azalól is ki tud rúgni.

A diák még Finnországban is forradalmi elemet képvisel, amit ezen években fényesen bebizonyított.

Mikor még Magyarországon senki se beszélt arról, hogy a finnek velük rokon nemzet: (restelltük is egy kicsit; — olyan szegény atyafiság, nekünk nagy uraknak!) ők már régen tanulmányozták minket. Felfedezték nyelvtanunk, szókötésünk rokonságát, s nagyon büszkék is voltak ránk.

Mikor Magyarország szabadságharcában a világ figyelmét magára vonta, a kis Finnország minden hírlapja tele volt nemzetünk dicsőítésével. Minden bajunkat, örömünket úgy hirdették, mintha sajátjuk volna.

De meg is adták az árát szegények a híres atyafisággal való dicsekedésnek.

Amint az északi kolossz a magyar leopárd csataordítását elfojtotta, hazatért, s azt kérde: „Hát itten ki cincog?”

A szegény kalevainok azért, hogy a mi dicsőségünket olyan szép versekben énekelték meg, megkapták a *cenzúrát*.

Addig az ideig sajtószabadságuk volt. Kinek jutott volna eszébe azzal törődni, hogy mit nyomtatnak a finnek? Úgy sem érti azt senki.

Most aztán kaptak cenzúrát.

Nem volt szabad többé hazafias dalokat kinyomatni.

A finn költő segített magán. Dalra tette a költeményét, s a dal éppen olyan hatalmas, mint a sajtó. Amit nem volt szabad olvasni, azt énekelték.

Ekkor aztán megtiltották nekik az éneklést is.

Utoljára a kormányzó megtiltotta nekik még a toasztmondást is. Pedig a finn nem tud anélkül étkezni, hogy felköszöntést ne mondjon. Megparancsoltatott nekik, hogy ha toasztot akarnak mondani, azt mondják oroszul, oroszra lefordítva azt, hogy

Eläköön armiász
Rakkahin Ruhtinász
Kanszlerimme!

A finn nemzet türelemmel viselt el mindent; de nem a finn diák.

A diák mindenütt ugyanaz. Forradalmi elem. Itt is rebellis.

Igaz ugyan, hogy a rebelliója csak annyiból állt, hogy mikor az alkorlátnok, a gyűlöletes *Nordenstam* tábornok egyszer nagyszerű bal parét adott, arra szokás szerint az egyetemet is meghívta — s egyetlen egy diák sem ment el táncolni a bal paréjába.

Hallatlan merénylet ez Finnországban! Nem menni el a alkancellár báljába a meghívásra! Nem táncolni a diáknak, mikor parancsolják!

A cár dühbe jött. Fenyegette a finneket egyetemük bezárásával. Végre úgy lett kiegyenlítve a sajnós összeütközés, hogy Nordenstam alkancellár még egy fényes bált fog adni, arra még egyszer meg fogja hívni a diákokat; ha csak egyetlenegy megjelenik közülök és táncolni fog, akkor bocsánat és kegyelem, de ha egy sem engedelmeskedik, akkor elviszik az egyetemet Kievbé.

Márpedig a diák csak mindig megmarad diáknak.

A helsingforsiak azt mondták, hogy ők nem bánják, ha Kamcsatkába teszik is át az egyetemüket, de ők Nordenstam báljában nem táncolnak.

Ekkor aztán kisegíté őket a bajból az az egy diák, akinek nincsen sehol hazája, akinek nincs kit megszégyeníteni otthon:

se apát, se nemzetet. — Samyl fia elment annak a követelt egyetlenség diáknak Nordenstam soirée-jába, s táncolt écosaisse-t a szép tábornoknéval.

Diaktársai leköpték érte; de az egyetem meg volt mentve.

Huszonegy éves lehetett Nikolajejics Iván, mikor az egyetemi tanulmányokat bevégezte. Oly lángesze volt, hogy kétszáz évvel ezelőtt még úgy járhatott volna, mint az a diák, akit a helsingforsi egyetem consistoriuma halálra ítelt *ördögösség miatt*; mert lehetetlennek találta, hogy valaki oly gyorsan tudjon tanulni az ördöggel kötött szövetség nélkül; vagy mint az a másik diák, akit száműztek az országból, mert egy hallásra megtanult mindent.

Szép, sugár termetű ifjú volt, oly izmos, mint az apja. A kollégiumi életmód nem bírta elferdíteni alakját. Hanem kedélyét valami ködös búskomorság homályosítja el. Magába vonult, zárkózott volt. A helsingforsi diákság „nemzetek”-re osztja fel magát, s minden nemzet együtt mulat, népnepeseket rendez, énekel, zenézik, disputál; egymást oktatja, tornázik és versenyez „nemzetenkint” a pályakoszorúért. Ő egyik nemzethez sem tartozott. Nem vett részt se dalárdáikban, se kirándulásaikban, se ivótársaságaikban. Nem ismert más barátot, mint a könyveit. Őt nem hallotta dalolni senki; ő nem birkózott senkivel. Mindenkinck kitért, minden bosszantást eltűrt, és nem lelkesült semmiért. Tekintete kifejezte azt a névtelen fájdalmat, ami a serdülő ifjak tulajdona, s olyan közel rokona az öngyilkosságnak. Lányok után sem járt soha.

Mikor a pályakör be volt fejezve, következett a „doktorrá” emeltetés.

A finn népnél ez nagy nemzeti ünnepély. A nép színe-java a Szent Miklós székesegyházban gyűl össze, az utcák fűvel és virággal vannak hintve; ágyúdörgés, zeneszó hirdeti az örömnapp eseményeit, s a processióhoz a világi és katonai hatóság minden előkelői csatlakoznak. A doktorrá emelendők a nap hősei, kiknek a „promotor” az oltár előtt teszi fejükre a dok-

tori kalapot, hogy fedett fővel állnak a templomban, s aranygűrűvel jegyzi el őket az elválaszthatlan múzsának örök társul. A nép Te-Deumot énekel hozzá.

Iván, mikor kérdezték tőle, hogy akar-e ő is „doktorrá” előmozdítani? azt mondá: „Nem! Én *magisterré* akarok emeltetni!”

Vakmerő mondás!

A *magister* a legmagasabb rangfokozat a tudomány hadserégében.

Aki a „*magisterré*” emeltetésre érdemesnek találta, az nem kalapot nyer a templomban a homlokára, hanem egy *babérkoszorút*, s azt a *babérkoszorút* viseli egész nap, az utcákon, a lakomán, a táncvígalmában, melyet az ő tiszteletére rendez a város. S ezt a *babérkoszorút* a város legszebb leányának kell elkészíteni a számára. Az neki ez ünnepnapon társnéja, az oltár előtt, az asztalnál, a bálban, s annak az öltönye is *babérfűzékkel* van feldíszítve. Ritka eset, hogy *örök társnője* is ne maradjon az egész életen át. A *kalevain* ifjú *magisterré* emeltetése idill és hősköltevény együtt. S a hős fegyverzete nehéz! A „*magister*” diadalát nem adják könnyen. Hat hétig tart a nyilvános vizsga. S felelni kell szóval és írásban. Meg kell küzdeni sorban mindegyik tanárral, s aztán együtt valamennyivel. A harc tárgyai: földtan, számtan, mértan, háromszögelés-tan, különbözeti számtan, természettan, csillagászat, vegytan, ásványtan, Hegel enciklopédiája, természetrajz, Becker világtörténete, latin, görög, zsidó, arab, perzsa és török nyelv, a zsoltárok, a Pentateuch, a Talmud, az Alkorán és a Zenda-veszta, Homér Iliásza, Horác ódáí, Virgil Aeneise, Tacitus, Plinius, Herodot, Thucydides, Anacreon, Pindar, Xenophon Anabasisa, Lokman meséí, a Shah Nameh — és Oroszország története.

Mindezekből annyi kérdésre kell felelni, ahány a napot kitölti, s a feleletre a három kalkulus közül egyet kell nyerni: „*approbatur*, — *approbatur cum laude* — *laudatur*”. Egyetlen

feleletre adott „non approbatur” fejtetőre buktatja a vakmerő viadort.

Azután következik a saját maga által fölvetett tézisek fölötti vitatkozás, szóval és írásban. Ha tétele megbukik, a vívó bukott el, ha sarokba hagyja magát szorítani, ha állítását ad absurdum deducálták, az neki halálos seb, s ha iratát széttépve dobják lábaihoz, ő maga van semmivé téve.

Iván minden feleletére az lett a válasz, hogy „laudatur”. Téziseit affirmálva adták vissza. Kivívta a „magister” legmagasabb rangját.

A fölemeltetés roppant pompával ment végbe. A templom előtt egy teljes ezred cserkesz lovasság állt díszőrségül a magister tiszteletére, s a templomban a kormányzó maga egész tisztikarával, teljes ünnepi díszben foglalt helyet az oltár előtt. Minden tiszt leereszté félválláról a köpenyét.

A város legszebb leánya átnyújtá a hősnek babérkoszorúját, arcán a szemérmes hév ragyogásával mondván hozzá az üdvözlő verset, amelyben nemcsak rím volt, de bizonyosan szív is; s a halavány ifjú arcán talán egy pillanatra meglátszott a visszfény, amit ez égő szűzarc reá vetett.

Akkor aztán a promotor feltette homlokára a koszorút, s tartott hozzá egy kenetteljes klasszikus latin beszédet.

Mely után az következett, hogy a pedellus előhozá a nagy ezüsbuzogányt, melyre a magisternek két ujját rátéve, el kellett mondania az ünnepélyes esküt.

De mielőtt a promotor előkereshette volna kapcsos könyvből az esküformát, a kormányzó leszállt imaszékéből, s sarkantyús lábdobbanásokkal odalépve közéjük, megfogá a babérkoszorús ifjú kezét, s szólt hozzá nem latinul, hanem oroszul.

— Ön nem fogja a magisteri esküt letenni. Ön nem Kohanoff Nikolajevics Iván baccalaureus, hanem Mohamed Szádi, Circassia fejedelme, a minden oroszok cárijainak hűbérese, a 3. számú vértés cserkesz ezred tulajdonosa és parancsnoka, ki

ez órában indulni fog ezrede élén megvédeni a szent orosz birodalom határát a betörő gonosz ellenség ellen. Így parancsolja azt a minden oroszok cárja!

Erre rázendíték a harsonák a „Bozse carja hrani”!-t, az ágyúk megdördültek a piacon, a cserkesz lovasezred üdvorszlövést adott, s a hős homlokáról a kormányzó levette a babéroszorút, helyette föltette fejére a cserkesz sisakot, a hegyes kócsagtollas nyállal, s pikkelyes nyakvéddel, s a nap hősenek a magisteri aranygombos pálca helyett adtak görbe kardot, s a katedra helyett felültették a tüzes telivér paripára.

A koszorú ott maradt gazdátlanul s a város legszebb leánya társtalanul.

Iván megtudta, hogy az ő neve *Mohamed Szádi*, s hogy a hazája Circassia.

***

Ugyanakkor a sztambuli szeraszkiev tudatta Samylnak másikkal — minden ceremónia nélkül —, hogy rögtön indulni fog cserkesz csapatjai élén az abház partokra nemzetét föl szabadítani.

Mohamed Kázi azt mondta rá: „Valahára!”

***

De nagyot bámulhattak Szentpétervárott, mikor Samylnak azt a fiát meglátták, amelyiknek hivatása lesz a saját bátyját, a saját cserkesz népe segélyével kiverni az Elborusz, a Kabarda sziklaerődei közül.

Ez a méla, ábrándos arc legyen az? Aki még egy asszonyt megszólítani is fél? Aki még egy tüzes szem nyilait sem tudja kiállni?

Pedig a csecsenek előtt majd be kell ám bizonyítania, hogy

ő valóban az apja fia; s azoknak nem lesz elég Homér Iliászából elmondani, hogy:

*Μῆνην ἀεῖδε, θεά, Πηληιάδεω Ἀχιλῆος
Ὀδλομένην, ἣ μυρὶ Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκε
Πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Αἴδι προΐαψεν
Ἡρώων . . . . **

hanem azt mondják, hogy hadd lássuk: csináld meg! hadd lássuk, hogy üldöd meg a szilaj paripát, hogy úsztatsz át rajta még szilajabb folyón? Hadd lássuk, hogy fog a kezekben az a híres szablya? hadd lássuk, mikor ágyú lobban, mennykő villan, a te szemed fénylik-e jobban, mint az a kettő? Hadd lássuk, mikor előre vágatsz, nézész-e hátra, hogy megy-e valaki utánad? S mikor sebet kapsz, tudsz-e kacagni rajta? Hadd lássuk, tudsz-e hadakat vezetni?

Meglehet, hogy tud. — Meglehet, hogy odáig megtanul. — Az is meglehet, hogy tudott már valaha. — Hiszen ötesztendő volt már, mikor apját elfogták. Ötesztendő Samyfiúnak már kellett lovának, kardjának lenni; az már hallott ágyúszót, harci trombitát, dulakodó hősök csataordítását. Talán vissza fog még emlékezni rá.

De hátha aztán még majd *valami egyébre is* visszaemlékeznek!!!

Ez ám az álomrontó kérdés.

Hátha az, akinck oly hatalmas memóriája van, hogy tizenkét nyelvből „laudatur”-ra tett le exament, még a tizenharmadikat is tudja, amire nem tanította professzor, amit csak az anyjától tanult, s nemcsak a Horác ódáit, Ovid hízelkedéseit tudja könyv nélkül, hanem a kabardai dalokat is, amik egészen

* Ami magyarul ilyenformán hangzanék szabad fordításban:

*Zengd hát, istennőm, a Péliða Sámyl haragját,
A veszedelmest, mely sok oroszoknak okozta halálát
S sok főtiszt lelkét gyóntatlan küldte pokolra.*

másról zengenek, mint a Maecenas magasztalásáról, meg a Jupiterrel osztozó Caesarról!? (Divisum imperium cum Jove Caesar habet.)

Itt a göcs!

Erre kell vigyázni, okos, előrelátó diplomata urak! Nehogy a rákot beelőljük a vízbe! Ennek kell valami *garanciáját* kitálatni!

Meglesz.

II URGULANILLA

(Még mindig **bevezetés**)

Urgulanilla egy nevezetes históriai alak neve, akit azonban, hírhedettsége dacára, kevesen fognak mai nap ismerni; azért nem lesz fölösleges néhány szóval elmondanunk, hogy ez az első felesége volt annak a Claudius Caesarnak, aki híresebbé lett a nejei, mint a saját viselt dolgai által. A második neje Messalina, a harmadik Agrippina volt. Urgulanilla pedig még a két utódján is túltett: ami nagy szó.

Ezúttal azonban egy most is élő személyről beszélünk.

De ugyan kinek lehetett kedve egy ilyen nevet foglalni el magának, hogy azt a világ előtt viselje?

Beloborodszky hercegnő valódi fejedelmi lényűzést folytatott Szentpétervárott.

De volt is benne módja.

Huszonötezer jobbágnak volt birtokosa Volhyniában: egy olyan vidéken, mely arról nevezetes, hogy a legszebb lányok teremnek benne.

A hercegnő minden évben lerándult volhyniai birtokára, s ott sorba látogatta a gunyhókat. Általában igen kegyesen bánt a parasztjaival. Rendesen friss tehénhímlőlymphát is vitt magával, s gondja volt rá, hogy a gyermekeket beoltsák.

Ha a szegény embereknél fölösleges leánykákat talált, akik szép arc, termet, eleven beszéd, csengő hang által kitűntek, azokat tízével, húszával összeszedte, szülőiket bőkezűleg megajándékozta, s a leánykákat fölvitte magával a metropolisba.

Ott volt egy nevelőintézete, nevezhetjük conservatoriumnak, melyben az így összeszedett jobbágyleányok a legfino-

mabb oktatást nyerték, s egész hajadonkorukig úri kényelemben tartattak.

Váltak közülök nevezetes énekesnők, táncosnők és lovarművésznők, kik a rájuk fordított költség fejében szerződési díjuk nagy részével a növelde tulajdonosnéjának adóztak. Mert még azért, hogy valaki primadonna, nem szűnik meg az ő földessasszonyának jobbágleánya lenni, s annak testével, lelkével tartozik mindhalálig.

Mások e szép gyermekek közül „szerencsét csináltak”, a hercegnő közvetítése által. Alkalmuk nyílt a fényes estélyeken, a színházakban megismerkedni a *társaság* előkelőivel, kik azután a hercegnő beleegyezésével nőül vették őket. Igaz, hogy csak *balkézre*; de hát civilizált ember a kezei között nem tesz különbséget: ha bal kézzel *enni* úriás dolog, hát balkézrel kézfogót tartani miért ne lenne az?

S a hercegnő értette a maga üzletét; úgy ismerte azt, mint egy gyémántkereskedő, s tudta, hogy egy-egy fantaisie darabnak a becse a műértők előtt mennyire nem a karátok szerint számíttatik?

De hisz ezen nem kell megütközni.

Ez Oroszországban rendezett társadalmi viszony volt. A földesúr eladhatta a jobbágyát a másiknak, s az akkor annak a jobbágya, aki megvette.

S aztán az üzlet tárgyainak maguknak sem volt azellen semmi kifogásuk. Jólétbe jutottak. Ha otthon maradtak volna, kapálniok kellenc. Az, aki jobb kézre vette volna őket férjhez, ezzel a jobb kézzel mindennap meg is döngetné őket, a balkéz pedig csak ajándékot oszt.

Ezeknek a szép gyermekeknek aztán a hercegnő nagyot jelentő neveket is adott: a költészet, a história, a mítosz világából. Delila, Cleopatra, Semiramis, Dido, Ariadne, Turandot és a többi; amikre igazhívő papok nem szoktak keresztelni.

Így jutott egynek ez a név Urgulanilla.

Gyönyörű egy példány!

Az első Urgulanilla nem lehetett búbajosabb, mikor a világ urának császári palástja betakarta. Az is egy rab jobbágy leánya volt.

Eleven, hevülni tudó arc, mély tüzű kék szemekkel, fölvetett, kacagó, duzzogó, parancsoló, hízelt ajkakkal, szőke, göndör hajfürtökkel, mik ziláltan a szemek elé csüggnek; büszkén fönnhordott fej, kérkedő kebel, karcsú, hajlékony termet, férfiasan ideges karokkal, csak a vállalai árulják el az asszonyt. És amellettt tűzláng kedély, egy amazon bátorsága, egy nimfa szenvedélyessége s egy rabnő odaadása. Hajlamai, ízlése a bizarrhoz hajlók, egészen napkeleti fantáziával.

Klenódium!

Nem is olyan olcsó az ára.

A fiatal Arkanszkói Vladimir herceg tizenkétezer rubel váltságdíjt ígért már a szép jobbágyleányért, s úrnője még gondolkodik rajta.

Hiszen mindnyájan ismerjük a fiatal Arkanszkói herceget. Nevezetes utazó. Igen szép könyveket írt úti élményeiről, francia nyelven. S nincs olyan vadállat, melynek családjában vadászfegyverével gyászt ne okozott volna. Igen finom, derék, mívelt ember; igazi gavallér. Valódi gyöngédséggel viseltetik Urgulanilla iránt. Ez nem valami „fantisie passagère”. El akarja őt vinni magával a földet körülutazni. S csinos fiatal ember: ámbár mintegy három hüvelykkel alacsonyabb Urgulanillánál. Hanem az nem tesz semmit. Lovon ülve a különbség elenyészik.

Mikor a hercegnő tudatta szép védencével, hogy a hercegnek komoly szándékai vannak iránta, a pajkos amazon nagyot nevetett, gömbölyű vállán egyet rántva:

— Hisz ezt a kis cukorembert én egy esztendő alatt agyon szeretem.

Volt egy másik kérője is. Az nem volt herceg, se gróf, csak Kandrominikoff Prokopovics Mihály; hanem dúsgazdag

vállalkozó: élelmezési biztos, s ez éppen két annyi „móring”-ot kínált, mint a másik.

Csakhogy kétannyi idős is volt, mint a másik, és háromszor olyan vastag. S amely szobában tíz percig tartózkodott, olyan keserű-savanyú pipafüst- és áporodott hajkenőcs-szagot hagyott maga után hátra, hogy ki kellett utána füstölni. Mikor józan volt, akkor mindenkinek ostobaságokat beszélt és nevetett rajta, s mikor részeg volt, akkor meg veszekedett, s utójára csendesen elaludt az asztalnál. S ha szépeket mondott az asszonyoknak, hát azok olyan szépek voltak, hogy mindenki szétszaladt tőle. Urgulanilla ki nem állhatta őt.

S a hercegnő véghetetlen jó szívét eléggé jellemzi az, hogy inkább választá számára a finom herceget tizenkétezer rubel mellett, mint a bankárt huszonnégyezerrel. Holott ez egyenesen az ő kára.

De hát a leányra is volt tekintettel.

Egyszer aztán herceg Arkanszkóinak azt izente a hadügy-miniszter, hogy sohase tessék oroszlánfókák után járni az Auckland szigetre, hanem tessék leutazni Tifliszbe, s elfoglalni a helyét a dragonyosoknál, akik Örményországot meghódítani indulnak.

Ezzel aztán a szép Urgulanillától is búcsút kellett venni.

— Mármost mégsem marad más, mint Kandrominikoff Prokopovics Mihály — mondá a hercegnő Urgulanillának.

A leány éppen úgy rántott egyet a gömbölyű vállán, s éppen úgy nevetett, mint a másiknál.

— Hisz azt a hájbálványt én egy esztendő alatt agyonboszszantom.

A hercegnő mindjárt tudósította Kandrominikoffot, hogy ajánlata a versenyzők között legelőnyösebbnek találtatott, annálfogva a meghatározott napon az ügy végbefejezésére meghívatik.

Kandrominikoff Prokopovics Mihály azonban akkor éppen Kisseneffben volt, a hadsereg számára szállítandó kétszersült

iránt szerződést kötni az intendatúrával, s rögtön nem jöhetett. Mert hát hiszen egy istennői szépségnek az első csókja mindenestre igen nevezetes dolog, de már a hadsereg profuntja mégiscsak nevezetesebb. Úgy, hogy három nap múlt el a kitűzött határidőn túl, amidőn a szerelmes vállalkozó a hercegnő ajtaján betoppant.

— Itt vagyok!

— Azt látom. Hanem későn jött ön.

— Nem tesz semmit. Ahány napot késtem, annyival sokszorozzuk az ajánlott bért. Nem jöhettem a profunt miatt. Háromszor huszonnégyszer: hetvenkettő. Telik tőlem. Nyertem sokat a gipszen: akarom mondani a liszten.

— Sajnálom, de már Urgulanilla nincs itt.

— De hát hol a pokolban? Mit csinált ön belőle?

— Azt nem mondom meg.

— Szerződtette talán az operaházhoz?

— Akkor még önre nézve megvolna.

— Talán professzornét csinált belőle az asszonyakadémiában?

— Arra nem lett volna elég az idő.

— Hát talán csak igazán férjhez adta?

— Uram! Ne sértegessen.

— És én esküszöm önnek, Szent Prokopra! hogy akárhová tette őt, én visszarablom — visszavásárlom! Van rá pénzem elég. Megszöktetem, akárhová lett.

A hercegnő nevetett a dühösködőn, s nem akarta neki kivallani, hogy hová tette Urgulanillát?

Ekkor jön be kívülről nagy zajjal egy új látogató: Csudobogomir Sztanissza litvániai herceg, akit nem vittek el a háborúba, mert süket, nem hallja meg a vezényszót. — Ez jónapot se mond, csak megragadja a hercegnő és Prokopovics Mihály kezeit félnederes módon.

— Jöjjenek, jöjjenek frissen az erkélyre; most vonul végig a Nyevszki proszpekten Samyl fia a maga cserkesz ezredével,

s vele együtt a szép daghesztáni hercegasszony, aki egy egész lovascsapatot toborzott, s azt maga vezeti Mohamed Szádi mellett a törökök ellen!

Ennek a csodájára csakugyan mind kirohantak az erkélyre.

A széles utcán végig, melyet a májusi hó szépen befehértett, jött szabályos tömegben a lovascsapat, dob- és sípzenével.

A csapat élén lovagolt egy ifjú férfi a cserkesz lovasok fényes egyenruhájában. Mellette pedig egy délceg amazoni alak, fantasztikus eszményi öltözetben. Szőke hajfürtjei lobogva lengtek alá lánccyöngyosoros sisakja alól; keblét a legkacérabb páncél takarta, amit valaha párizsi színházzabó kigondolt; öltönyének aranyhímzetei méltók voltak a legdaghesztánibb hercegasszonyhoz.

A szép amazon, mikor a Beloborodszky-palota előtt elhaladt, büszke mosollyal tekinté föl az erkélyre, s kardjával üd-özölte az ott levőket, míg lova caracolírozott.

A hercegnő visszazaladt szobájába, mert kitört belőle a kacagás. Prokopovics Mihály utána rohant.

— Szent Prokopra! hercegnő! Ez szörnyűség! Ön az én Urgulanillámból huszárcapitányt csinált!

— Kitalálta ön. Mármost hát menjen oda s rabolja el! — bosszantá őt a hercegnő. — Szent Prokopra fogadta ön.

— De Szent Mihályra fogadom, hogy amit Szent Prokopnak fogadtam, azt nem tartom meg! — mondá fejét vakarva az intendáns. — Hanem *azt* a kétszersültet kell majd megnézni, amit én *ezeknek* süttetek!

Mikor a helsingforsi diákokot úgy kezdték címezni, hogy „kegyelmes herceg!” — mikor az éhenkórásznak az eddigi jusculum és mensa ambulatoria helyett mindennap egy bankettet kellett végiglakmározni, amit egyenesen az ő tiszteletére rendeztek, s ahol habzó epernayivel „dörzsölték a szalamandert”, nem pedig komisz méhserrel — mikor a „magaduramhaszolgádncs” reggelenként, ahelyett, hogy a csizmája kifényesítésén kezdené a napot, vállrózsás, écharpe-os hadse-

géd által kéretett fel paráncsainak tudatására —, még ettől mind nem vesztette el a fejét.

Mikor a szegénységhez szoktatott, egy ágyhely tulajdonosa egy egész palotát kapott rendelkezésére, s kezében tartá a cári ukázt, mely őt várai s uradalmi birtokába visszahelyezi —, mikor felnyitva látta maga előtt a chatouille-t, tele arany imperiálokkal, még ettől sem vesztette el a fejét.

Mikor a Téli Palotában az a hatalmas ember, aki a földtekének oly nagy darabját bírja, aminőt senki más, nyájas mosolygással fogadta azt, akit eddig senki sem látott meg, s kegyelmes mosolyára még a lábainál fekvő bernáthegyi is elkezdte a farkát csóválni az előtt, akit még a jó pajtás is *megugatott* eddig — mikor mellére feltűzték a Vladimir-rend gyémántos csillagkeresztjét, ahol az iskolai érdemjelen s kotillion-renden kívül sohase lógott más dekoráció —, mikor az, akinek eddig minden szemközt jövő katonatiszt előtt az utcán ki kellett vennie a pipáját a szájából, most az udvari táncestélyen magának Sergius főhercegnek a szivaránál gyújthatta meg a magáét — még attól sem vesztette el a fejét.

Mikor a szemlélő filozóf a tomboló paripán ülve, egy egész ezred gyönyörű lovas vitéz élén végiglovagolt a Mars-mezőn felállított hadi karéj közepett, s ahány ezred előtt elment, annyi „hurrah”-t ordítottak eléje, s míg zászlóalját fölszentelték, míg a zászló védelmére őt és vitézeit föleskették, Szentpétervár ezer harangja zúgott, s az egész fényes hadsor ott előtte, fél térdét a földre hajtva, mind az ő arcára nézett merően — s aztán egy parancsszóra száz ágyú és húszezer fegyver dördült el egyszerre — még ettől sem vesztette el a fejét.

Hanem mikor a hegeli kutató, ki eddig azt hitte, hogy az a pír, melyet megszólító szava egy gyöngéd leány arcára idéz, a megbántott szemérem viharfényre; az aszkéta, ki nem merte a kezébe tett kezet megszorítani tánc közben; a goethei rajongó, ki ha szerelmes verset írt, nem tett föléje egész nevet, csak a kezdő betűket — mikor az a holdbeli ember egyszerre össze-

találkozott azzal a földszülte nővel, aki egyenesen a meleg ősgagyagból készült, kiből a Nephitinek vére lüktet, az igazi kainita-ivadékkal, kinek ősanái angyalokat csábítottak alá az égből — egy nő, aki a hódítás minden fegyverzetével lép eléje, imádást követelve, mint egy istennő, s akkor a lábaihoz veti magát, mint egy rabnő, s azt mondja: „tiéd vagyok: szeretlek!” — akkor — aligha el nem vesztett valamit, amit nehéz visszaszerezni.

S ha még hozzá egész hivatalosan tudatták vele, hogy ez a daghesztáni hercegnő, ki oldala mellé van rendelve, hogy a saját bennszülötteiből alkotott lovascapatot vezesse a lázadók ellen, az ő parancsnoksága alatt.

Ebben ismét semmi csodálkozásra méltó nincsen. Miklós cárnak valamennyi leánya és a cárnő maga is saját személyükben vezették a hadgyakorlatokon azokat a lovasezredeket, amiknek tulajdonosai voltak. Oroszországban az asszonynak annyi joga van, amennyi a férfinak (amivel ugyan nem sok van mondva) és annyi kötelessége, mint a férfinak (s ezzel már több van mondva).

És ezzel Samyl kisebb fiára is rá volt csukva a börtön, ami-
ben bátyját, Dzsemál Eddint fogva tarták. Csakhogy ez a börtönét magával fogja hordani. Utána megy, vele megy az, s egy percig sem engedi szabadon. Csak a szíve van bezárva, mint ahogy a „vasárlarcosnak” csak a fejét zárták be hajdanában.

S ez a nő tökéletesen képes azt végrehajtani, ami rá van bízva.

Éjjel-nappal őrködni foglya fölött. Kilesni gondolatjait. Még azt is megtudni, hogy mit álmodik.

Képes őt úgy körülvenni bűvhálójával, hogy az ő aranyfátyolán keresztül meg ne lássa nemzete könnyeit, hogy az ő leheténe a mámorító illatától meg ne érezhesse a szabadságra hívogató fenyőerdők illatát, amit tele tüdővel szítt egykor, s miről vissza kellene emlékezni a hajdani dicsőség napjaira.

Ez a nő képes lesz veled együtt belerohanni a vérontás orgiába, kardok csattogásai közé, szilajon kiáltozva: „Öljed! vágjad!” Képes lesz rá, hogy kikeresse számára a legvitézebb ellenfélt: „Nézz oda: az ott a bátyád! a lázadó! öld meg!” és fegyverét segíti nekiürányozni a testvér melle közepének. Aztán magához ölelni, s a fülébe csókolni, hogy megcsendüljön az, s ne hallja meg tőle a halálra sebesült testvér szemrehányó jajkiáltását. És aztán képes lesz megfürdeni az általa kiontott cserkesz vérben, s azt mondani: „Nézz reám, milyen szép fehér lettem ettől a fürdőtől”.

S ha a fejedelemtől valóban bele talál szeretni — annál rosszabb reá nézve.

A harcnak egyszer vége lesz, a „*béke uralkodni fog*” Circassióban. Akkor ők is majd visszatérnek. Küldetésük be lesz fejezve.

Akkor azt fogja neki mondani a „daghesztáni hercegasszony”:

— Mármint, édesem, nem szükség a Kabarda és az Abházia fejedelmének lenned tovább. Majd elvégzik a többi dolgot nálad nélkül mások. Vesd le szépen a vállrózsás cifra ruhát és a boldog Mohamed Szádi nevet. Öltsd föl a bölcsek fekete palástját, meg a jámbor Kohanoff Nikolajevics Iván nevet újra. A helsingforsi katedra még mindig üres a számodra, s a kis piros képű leány, aki babérkoszorúdat fonta, még mindig jó hozzád. Eredj haza, ahonnan jöttél. Kapsz kétezert rubel fizetést, abból a kis feleségeddel együtt, aki jó gazdasszony, majd megélhetsz. Én is levettem a daghesztáni hercegasszony jelmezt. Van a világon egy náladnál különb férfi: a neve Kandrominikoff. Mert te csak sebeket hoztál el ebből a hadjáratból; de az, ha olyan kutyául tartotta az egész hadsereget, mint minket, hát legalább hozott haza egy milliót. Ennek a felcért megvett engemet az én asszonyomtól, Beloborodszky hercegnőtől, akinek én engedelmes szolgája vagyok. A nevem Urgulanilla.

***

Samyl másik fia pedig elvitte magával a nagy veszedelmes útra egyetlen hitvesét, az örök hűségű Kherimantát, aki megesküdött rá, hogy ahol Kázi Mohamed meghal, ott meghal ő is.

Most éppen útban vannak.

Ez történetünk bevezetése.

Hogy mi lesz a vége? Azt Allah tudja, aki előre megírta a következő napok történetét. Fájdalom, hogy őfelsége regényére is épp oly türelmesen kell várunk, mint valamely francia tárcaregény szerzőjére.

A keretet ki fogják tölteni Kherimanta és Urgulanilla apró elbeszélései, amik azon célból mondatnak el, hogy a két hősnak a szívét azon ügy mellett megerősítsék, amiért fölkötték a kardot.

III. IRZAMBEK HERCEG

Szentpétervártól Tifliszig egyhuzamban, az olyan „távlo-vaglás”, amihez orosz elhatározás kell. Ha harminc napot veszünk egy hónapnak s harminchárom verstet minden napra, akkor még csak a fele útján vagyunk.

Hanem hát van egy tréfás közmondás, ami félig igaz, félig nem. Ha „ketten együtt teszik meg az utat, akkor csak fele esik egyre-egyre”. Attól függ, ki az a másik?

A jókedv és szerelem valóban megrövidítik az utat. Hisz Ivánra és Urgulanillára nézve ez csak egy nászút volt, amilyen divatban van mai napság. Csakhogy regényesebb alakban, mint aminők a vasúton tett menyegzői templomtorony-futtatások. Ez kéjútazás, nyeregben ülve —, orosz menyasszony kell hozzá, aki erre vállalkozzék.

Urgulanilla útközben mesemondással rövidíté az időt kedvesének.

Az első meséje szólt Irzambek hercegről.

Irzambek herceg Miklós cár idejében nevezetes alak volt egy ideig Szentpétervárott. Egyetlen fia és trónörököse az Amur melletti kalmukok fejedelmének, akik a Kínával kötött egyezség után orosz fennhatóság alá jutottak. A nagyfejedelem, akinek a nevét tudnunk nem szükséges, maga küldte fel a fiát Szentpétervárra, hogy hódolatát jelentse ki a cárnak.

Irzambek herceg csinos fiatal ember volt — kalmuknak, szilvamagforma szemével, V betű alakra összefutó szemöldökeivel, kissé széles, de nem kifejeztelen szájával, melyet alól

vékony, hegyes szakáll, fölül félhold alakú bajusz ékesített. Tudatlansága a legtökéletesebb volt, de természetes esze helyreütötte azt, s naivsága éppen szeretetre méltóvá tette.

Tolmácsa és kedvence, ki őt elválhatlan társul az Amurtól egész a Néváig kísérte, Cseremikoff Anatol szibériai bennszülött volt, ki legközelebb azon kegyben részesült, hogy Oroszországba visszatérhetett, miután a családi nevét otthagytta, amit az apja (a gonosz decembristák egyike) veszített el méltó bünhődésül.

Irzambek herceget nagy kitüntetéssel fogadták a birodalmi fővárosban, s azt helyzeténél fogva meg is érdemlé. Örökös fejedelme egy kerek millió főre menő népnek, mely az orosz birodalom leggyönyörűbb vidékét lakja, s szükség esetén lovastud a csatába vezetni. Aztán egy millió tévelygő lélek, aki még pogány: Buddha-imádó, ezeknek a megtérítése megérdemli a fáradságot.

Cseremikoff nem is csinált belőle titkot Irzambek herceg előtt, hogy bizony nem ártana neki mind egész nemzetestül együtt a keresztyén hitre áttérni, amire Irzambek herceg azt felelte jó szívvel, hogy „Majd meglássuk!”

Mikor hazulról eljött, az anyja a saját kezeivel hímzett legpompásabb öltözetét adta föl rá, vizabőrből volt az készítve, s mindenféle színű szironnyal tarkára kivarrva, s drága prémekkel szegélyezve, sarujai irambőrből voltak, csónak alakú orral. Ebben a jelnezen mutatta be magát a cárnak, ki őt udvara egész pompájával fogadta.

A hódolat átnyújtása után a cár igen kegyelmesen szólt hozzá, s annak a jelül, hogy őt vazalljának elfogadja, küldött neki pompás orosz egyenruhát, földísztve arany vállrózsákkal, érdemrendekkel.

Azt hitték, hogy a cári udvar pompája el fogja kábítani a fiatal nomádot. Az pedig föl sem vette az egészet. Azt mondta, hogy a kínai még cifrább, s ő azt is látta.

Mikor Cseremikoff azt kérdezte tőle, hogy van megelé-

gedve a cár kegyével? ezt felelte rá, hogy „nagyon szorít”. — Nem volt szokva azokhoz a kemény, hosszú szárú csizmákhoz.

Meghívták őt az udvari ebédre, ahol az a nagy kitüntetés érte, hogy az asztalfőnél a cár mellé ülhetett, míg Cseremikoff a széke mögött állt és tolmácsul szolgált.

Irzambek herceg persze hogy azokból az ételekből egy falatot sem evett, amihez kanál vagy villa szükséges, hanem mikor egyszer hoztak valami sült húsfélét, ami megtetszett neki, azt az egész tállal ott tartotta magánál, s megette, ami benne volt az utolsó betevő falatig, még a tálát is kitörülte simára. — Mikor aztán még több ételt hoztak, s látta, hogy a vendégek valamennyien hozzálátnak, azt kérdező Cseremikofftól: „Te, hús gyomruk van ezeknek az uraknak?” Mikor vége volt a sültnek, Irzambek szemlátomást elszomorodott. Cseremikoff által kérdezteté a cár, hogy mi baja? Tán nincs megelégedve a lakomával? — Nincs! — Mi hiányzott? — A kalmukoknál, mikor a fejedelmi asztalnál a pörkölt tokányt megették a közös bográcsból, ki-ki tíz ujjával halászva ki a falatokat, végre a házigazda kiválasztja a legkedvesebb vendégét, s annak nyújtja oda a kezét, hogy — szopja le róla a zsírt, ez a fejedelmi kegy legmagasabb kifejezése. S a cár ebben a kegyben őt nem részesíté. Ezért volt a nagy levertség. Amint a nagy szomorúság okát megtudták, előhozták annak az orvosserét, a francia pezsgőt, s teletöltötték a poharát. Ez aztán megvigasztalá. A tizedik pohárnál egészen jó kedve lett, s a tizenötödiknél azt mondta Cseremikoffnak: „Ez a ti vallástok nekem nagyon tetszik”.

— Valósággal azt hitte, hogy ez az állapot az az üdvösség, amiről már halloitt egyet-mást példálózni, s amiben van is valami. El is ment a huszadik pohárnál abba a túlvilágba, ahol az ember a mulandó világot elfelejti.

Hanem mikor másnap Cseremikoff eléje került, azt mondá neki: „Te! ez a te vallásod nem maradt meg bennem, s ma

úgy fáj tőle a fejem, mintha minden hajam szálán egy-egy dzsin ülne, s azt a fogaival húzogatná”.

Cseremikoff megvigasztalta őt, hogy elmúlik az, mihelyt egy kis scsi-levest eszik rá, ami káposztaléből készül, s a mámor utóbajait legyőzi. Irzambek herceg mégis azt mondta rá, hogy ez a vallás mégsem való mindennapra. Legjobb lenne úgy megalkudni, hogy három nap lenne az ember pogány, s csak a negyedik nap keresztyén.

Azután meg nagy tábori szemlét tartottak a tiszteletére. Kivonult negyvenezer ember, gyalog és lóháton, egész tűzérparkkal. Felvonulásokat, hadmozdulatokat tettek, lövöldöztek. — Azt hitték, ez nagy bámulatot fog gerjeszteni a hercegen. Az pedig meg sem pislantotta azokat a szilvماغ-szemeket, hanem mikor vége volt mindennek, azt kérdezte Cseremikofftól, hogy hol van hát az a „nagy szarvas”, amit ezekkel a nagy puskákkal meglőtték? Nem ment a fejébe, hogy negyvenezer ember puskával, ágyúval fél napig lövöldözzön anélkül, hogy egy őzet hozzon haza a vadászatból.

Most aztán egész komolysággal kezdtek hozzálátni a pogány fejedelem megtérítéséhez. Elvitték őt a Szent Izsák templomba az eucharistia ünnepélye alatt. Vajon az egyházi pompa minő hatást fog gyakorolni a vadember lelkére?

Megijedt tőle.

Mikor vége volt a szertartásnak, azt mondá tolmácsának:

— Te! Én ilyen költséges istent nem tarthatok. Hisz akik ilyen nagy templom, ennyi cifra pap kell, aztán meg arany, ezüst, az énnálam meg nem marad. Buddha mégiscsak olcsóbb isten, az beéri egy vályogfülkével, s az én lámáimnak az a fizetésük, hogy szabadon koldulhatnak.

Ekkor aztán elküldték hozzá az archimandritát, aki őt a keresztyén vallás alapelveivel megismertesse s felvilágosítsa őt az egy igaz Isten, a Jehova dicső tulajdonai felől. — Irzambek herceg megértett mindent.

— De hallod-e — mondá az archimandritának —, ha tinek-

tek olyan jó Istenetek van, aki mindig csak jót cselekszik, rosszat tenni nem is tud, aki minden embert egyformán szeret, s azt akarja, hogy azok is szeressék egymást: hisz akkor azt nem is szükség imádni, mert anélkül is mindig jól tesz, ahhoz imádkozni is fölösleges, mert úgysis mindent tud; annak áldozni se kell, mert ingyen, a maga jóvoltából tesz jót az emberekkel. Én bizony nem látom át, hogy minek erőltessem meg magamat a tiszteletével, mikor úgysis jó barátom, s akármi bolondot vagy rosszat cselekszem, azt mind jóra fordítja? Bezzeg Buddhának kell a folytonos hízelkedés és vesztegetés; mert az egy alattomos, rosszkedvű isten, azt ha folytonosan nem dédelgetem, hát megcsal. Az én áldozatomat is elfogadja, meg az ellenségemét is, s ha az enyimet keveslí, kiád az ellenségemnek. Az mindig azon töri a fejét, hogy mi rosszat tegyen velem? Ragadozó állatokat küld a nyájaimra, nyomomba vezet a kegyetlen afgánokat, tatárokat, nyáron kiszáraztja a kutakat a mezőn, s meghosszabbítja a telet; boszorkányokat küld rám, akik éjjel a gyomromra ülnek, s rosszakat álmodtatnak velem. Forgószeleket ereszt rám, amik a jurtámat leszedik a fejem fölül, s a méneseimet a tengerbe kergetik; aztán meg pokolvarral, körömméreggel kínoz, ha megharagszik rám. Ennek már ugyan kell az áldozat, hogy ne haragudjék! Aztán ez ingyen nem tesz semmit. Ehhez még a szegény rab se közeledjék üres kézzel. — Nem a jó Istennek kell az imádás, aki szeret minket, hanem a rossznak, amelyik haragszik ránk. A ti Istenetek nem való énnekem. A pusztában a rossz isten az úr!

Nem lehet Irzambek herceghez az ész oldaláról hozzáférni a raffinírozott butaság miatt.

Egyszer aztán nagy udvari bált rendeztek a tiszteletére.

A Téli Palota termei teljes császári fényükben ragyogtak.

De nem az ezernyi csillagfény, nem az illatszeres szökőkutak, nem az arany és selyem pazar tömege, nem a drágakövek, nem az egyenruhák csillogása volt az, ami Irzambek herceget

bámulatra ragadá, hanem a szép hölgyek hófehér vállai: amikhez hasonlókat ő még eddig sohasem látott.

— Périk ezek a paradicsomból? — kérdező tolmácsától. Az megmondá neki, hogy ezek hercegasszonyok.

Irzambek herceg azt mondá:

— Hogyan kívánczozhatnak hát a keresztyének a paradicsomba, mikor számukra ez a föld is ilyen angyalokkal van tele? — Lehetetlen, hogy ezek földi lények legyenek: ezekkel a sárga hajfürtökkel, ezekkel a kék szemekkel! s minő hófehér keblek!

S látta táncolni őket. Keringőt, mazurkát. A feje elkabult e látványtól. Azt hitte: az égben jár. Nem lehetett szavát venni. Lélegzeni sem mert. Kivették belőle a lelket ezek a tündérek.

Egyszer aztán történt vele valami, ami ismét visszaszállítja a földre. Mégpedig igen kellemes módon.

Jó ötlet volt ez a főudvarmestertől, s Irzambek herceg meglepetésére szánva.

Egyszerre csak rázendíté a zenekar a kalmukok kedvenc nemzeti nótáját; utánozva az ő otthoni sípjait, pástorkürtjeiket.

E dal hallatára egyszerre a fejébe szökkent a vér a hercegnek. Az ő otthoni nótája volt az.

S a zenehangra hat kalmuk nemzeti jelmezbe öltözött pár lépett ki a táncterem közepére, s elkezdtek táncolni a kalmuk fátyoltáncot.

Hah, hogy ragyogtak erre Irzambek herceg szemei! Hogy feszültek az izmai az orosz egyenruha alatt, hogy rángatóztak öklei! Ezt a táncot ő jobban érti, mint azok, akik produkálják. Egyszer-egyszer már föl is emelte a levegőbe az öklét. Utoljára nem állhatta meg, hogy nagyot ne toppantson a lábával.

S nem vették neki rossz néven e rendkívüliséget.

Ellenkezőleg, a főszertartásmester néhány szót váltott a hölgykörben álló delnők egyikével, ki eszményi népies jel-

mezt viselt, mire ez odavezetteté magához Irzambek herceget, s fölkérte egy táncra.

A fejedelemfi, ha nemzeti táncáról volt szó, nem is kérette magát kétszer, s feszes egyenruhája dacára egész hévvel és méltósággal járta el azt, kétszeresen lelkesülve a szép táncosnő csábító tekintete által.

Mikor visszakerült Cseremikoffhoz, kérdezé tőle, hogy ki volt ez a szultána?

Az megsúgá neki, hogy az Akszantine hercegnő, fiatal özvegy, a leggazdagabb úrnők egyike Oroszországban, akinek két palotája van Szentpéterváron: egy nyári, meg egy téli.

Irzambek herceg nagyot sóhajtott. Szívébe volt már a nyíl löve.

Mikor vége volt a bálnak, a ruhatárban, ahol az urak köpenyeiket átvették, Irzambek hercegnek valaki valamit nyomott a kezébe.

— Te! — mondá Cseremikoffnak. — Ez a tábornok nekem valamit adott.

— Nem tábornok az, hanem inas.

— No hát legyen inas. Egy darab tündérbőrt adott a kezembe.

— Levél az.

Irzambek a rózsaszínű papirost nem képzelhette másnak, mint tündérbőrnek.

— Hát mi az a levél?

— Ez Akszantine hercegnő küldi neked.

— Hát te azt hogy tudod?

— Itt van a levélben.

— Ó maga benne van a levélben?

— Azt írja neked, hogy holnap estére szívesen lát palotájában.

— Hát ez a levél beszél?

— Bele van írva.

— Hadd hallom!

S Irzambek herceg a füléhez tartotta a levelet, míg Cseremikoff megmagyarázta neki, hogy a levél beszédét a szemén keresztül szokta meghallani az ember.

Másnap alig lehetett nyugtát lelteni a hercegnek. Folyvást előbbre igazgatta a mutatót azon a boldogságon, ami az órákat üti; azt hitte, akkor hamarább lesz este.

Végre eljött a várva várt idő, s Irzambek herceg Cseremikoff társaságában elszánkázott a hercegnő palotájáig; ahol medvebundás kapus fogadta, s ezüst vállszinóros inasok nyitották előtte az ajtót, s vezették számtalan illatos termeken keresztül.

Akszantine hercegnő válogatott társaság közepett fogadta az érkezőket, s itthon még szebbnek látszott, mint a bálban.

A hercegnő nyájasan fogadta Irzambek herceget, s maga mellett mutatott neki helyet.

A fejedelmi elővette kebléből a tegnap kapott levelet, s azt a hercegnő elé tartva, oly érthető pantomimikával magyarázta kérdését, hogy a hercegnő tolmács nélkül is megérté óhaját: — azt akarta megtudni, hogy hol van „ő maga” ebben a levélben?

A hercegnő rámutatott a névalírására.

Azt azután Irzambek herceg áhítattal érinté ajkaival. S azután hálásan tekintte Cseremikoffra bocsánatkérőleg.

— Látod — monda Cseremikoff —, igazat mondtam, hogy az a levél beszél tehozzád.

— De hogy tudnék én erre a levélre visszabeszélni?

— Azt hasonlóképpen teheted meg, ahogy a hercegnő tette.

— De én nem tudok oroszul beszélni.

— Tud a kezed.

— A kezem? — Ezt meg éppen nem bírta felfogni a herceg.

Cseremikoff azután odavezette őt a hercegnő íróasztalához, s eléje terítve egyikét azoknak a finom rózsaszínű angyalbőröknek, rátette a herceg kezét, annak a hüvelyk-, mutató-

és középujja közé odadugott egy töviskesdisznó-tüskét, melynek a végére valami nyílforma volt erősítve, s az meg valami lila színű folyadékba mártva, s akkor megfogva a saját kezével a herceg kezét, azt kérde tőle:

— No hát mit akarsz a hercegnőnek oroszul elmondani?

A fejedelemsfi nem soká gondolkozott rajta.

— Hajfürteid hasonlatosak a kivi madár farktollához, melyet aki föltűz a fejére, fejedelemmé lesz általa; szemeid pedig hasonlatosak a hamlák fa bogyójához, melyből aki egyet megízlel, meghal tőle.

Cseremikoff vezette a papíron a herceg kezét, s természetesen létrehozta vele a megfelelő cirillbetűket.

— Ugyan mi lesz ebből? — gondolá magában a kalmuk herceg.

— Vidd oda a hercegnőnek magad.

Az ifjú vadember odalépett a hercegnő elé, s átnyújtá neki reszkető kézzel a levelet.

S aztán leste, hogy mint hallgatja ki a fehér vállú péri lesütött szemeivel az ő kezének beszédét. S amint látta, hogy az olvasónő kis fehér kezével előbb a hajfürteit, azután a szemeit takarja el, s végtére mélyen elpirul: teljesen meggyőződött róla, hogy az ő keze csakugyan többet tud, mint ő maga: tud oroszul beszélni.

Irzambek hercegnek a haja két hosszú varkocsba volt fonva. Mikor eltávozott Akszantine hercegnőtől, ennek a két varkocsnak a hegyéig szerelmes lett bele.

A hercegnő azzal a biztatással bocsátá el, hogy szívesen látja a fejedelemsfit máskor is.

— Te! — szólott Irzambek Cseremikoffhoz — én ezután úgy szeretnék beszélni a szép szultánával, hogy senki se volna ott más, még te se.

— Az csak akképp történhetnék meg, ha egymásnak a szavait értenétek. A te kezed pedig nálam nélkül oroszul nem tud. Tehát a nyelvednek kellene megtanulni oroszul.

— Azt pedig az én nyelvem nem teszi meg. A ló nyerít, a számár iákol, s a ló nem tanulja meg a számártól az iákolást, s a számár nem a lótól a nyerítést, s a lónak és a számárnak a fia, az öszvér, pedig egyiket sem: az néma marad. Ha tehát az oktalan állat büszke arra, hogy más fajbeli kiáltását el nem tanulja: hát én, egy szabad nemzet fejedelme, hogy aláznám meg magamat arra, hogy másfelé forgassam a nyelvemet, mint amerre magától forog.

— Akkor bizonyára a szép hercegnő fogja megtenni azt, hogy megtanulja a te nyelvedet, azért, hogy veled egyedül beszélhessen.

És Akszantine hercegnő megtette azt, amit Cseremikoff mondott. Cseremikofftól leckéket vett a kalmuk nyelvből. S megtanulta azokat a szavakat, amiket Irzambek herceg megértett, s aztán beszélhettek egymással anélkül, hogy alkalmatlan tolmács háborgatta volna a beszélgetést.

Ily áldozatra képes egy orosz nő az ő hitéért és hazájáért.
(Ezt Urgulanilla mondta elbeszélés közben Ivánnak.)

Mert mindennek az volt a célja, hogy Irzambek herceg az igaz hitre áttéríttessék, s vele együtt egy milliónyi sötétben tévelygő nép legyen megnyerve a mennyországnak és az orosz nemzetnek, amihez leghívebb vezető volt a szerelem.

Akszantine hercegnő napról napra tökéletesebben beszélt a kalmuk nyelvet. Irzambek herceg pedig napról napra szomorúbb lett.

— Beteg vagyok — mondá egyszer Cseremikoffnak —, nem tudok enni, s nem tudok aludni. Ezek nemzeti betegségek minálunk. Tudod azt, hogyan szokták gyógyítani? Ha gyermeket lep meg az éttelenség, ezt az anyja beburkolja kovászba, s azzal bedugja a sütőkemencébe. Mikor a tészta kenyérré sült a magzaton, akkor kihúzza, s a gyermek meggyógyul. Ha azonban vén ember esik e bajba, akkor a lámát hivatják el, mégpedig, ha fejedelem a beteg, akkor magát a *Bandika Chambót*; az elhossa magával a *chowarekjeit*, kirakja a beteg

körül az agyagból gyúrt „*csort*” ördögbálványokat, s azután elkezdenek dobolni, s a bálványokat agyonverni, míg a beteg meg nem gyógyul. Mármost csak az a kérdés, hogy gyerek vagyok-e én, vagy vén ember? sütőkemence kell-e, vagy a *gelongdobolás*?

— Nem vagy te se gyerek, se vén, se beteg, hanem szerelmes, s nem kell neked se láma, se sütőkemence, hanem házasság. Kérjed felcséggül a hercegnőt, és hozzád megy.

Fejet csóvált erre a fejedelemfi.

— Nincs nekem annyi juhom és tevéim, ámbár annyi van, hogy a számát sem tudom, hogy én ennek a szultánának a „*kalimját*” ki tudjam fizetni.

Kalimnak hívják a menyasszonyi díjt, amit a kalmuk vőlegények szoktak fizetni.

— Nem kell annak semmi kalim; még inkább ő visz tehozzád annyi aranyat, ezüstöt, drága ruhákat, amennyit ötven tevéd elbír, mert nagyon szerelmes beléd.

Ettől a szótól aztán még jobban elvesztette az étvágyát és az álmát Irzambek herceg.

Mint afféle természet embere, azt tevé, hogy a legközelebbi látogatásnál elmondá a hercegnőnek azt, amit Cseremikofftól hallott.

A hercegnő azt mondta rá, hogy Cseremikoff igazat mondott.

Civilizált európai imádó ily nyilatkozatra rögtön imádottja lábaihoz borult volna, a barbár lótejivót azonban ez csak elbízottabbá tette.

Úgy bánt a hercegnővel, mintha ő volna az orosz birodalom legderekbabb férfia.

— S mit kívánsz tőlem azért, hogy az én felcségem légy? Nagyon sokat. A lelkedet.

— S hogyan tudom én neked adni a lelkeidet, amíg élek?

— Úgy, hogy az én vallásomra térsz.

— S mi szükséged van neked az én lelkeimre?

— Az, hogy anélkül az én papjaim nem esketnek össze bennünket. Én pedig azt akarom, hogy egyedüli s egyetlen felesége legyek az én férjemnek, s több asszonya ne legyen rajtam kívül.

— Ha látnád, mily rútak, törpék, feketék, borzasak, széles kezűek azok a némberek, akik a mi pusztáinkon laknak, nem félnél, hogy melletted szeretni lehessen őket.

— Bizonyosan vannak olyan jó tulajdonaik, amik őket szeretetre méltókká teszik. De ez nem az egyedüli ok. Én azt akarom, hogy akit én szeretek, az még a túlvilágon is az enyim legyen, hogy az is abba a mennyországba jusson, ahová én.

— S mi kell arra, hogy a te mennyországodba jussak?

— Az, hogy megkereszteljenek.

— A lovamat is meg fogják-e keresztelni?

— Minek?

— Azért, hogy az is a mennyországba jusson; mert én gyalog ott sem akarok járni.

— Ott szárnyaink lesznek és repülni tudunk.

— Te sokat tudsz, amit én nem tudok; de sokat nem tudsz, amit ha megmondok neked, mindjárt nem fogsz velem repülni a mennyországba.

— Beszélj.

— Az én feleségemre nem vár ilyen fényes palota, mint a tied, hanem egy kunyhó, aminek a neve „jurta”, annak a cölöpeit ő maga segíti levetni a földre, ahol letelepedünk, mert mi nem lakunk egy helyben; ő maga rakja föl rá a teveszőr-takarókat, s belül kibéleli nyest és kékróka prémeivel: a telet abban tölti velem.

— Be fogom érni azzal a gunyhóval.

— Az én feleségemnek magának kell elkészítenie a birka-sajtot, a mozsárban zúzott gabnából a tejes kölespogácsát, a lótejből posajtott kumiszt, magának kell kicserzeni az irambőrt és a vizabőrt, amit a férje leszúrt és haza hozott, s azt kihímezni saját maga festette szironnyal.

— Megtanulom azt és elvégzem.

— Az én feleségemre nem vár semmi mulatság. Egy háromhúrú lant függ a jurtámban; egyéb hangszerem nincsen.

— Megtanulok rajta játszani.

— Az én feleségemnek nem lesznek cifra köntösei. Amit maga fon, sző, mezőn, mocsárban termett, juhokról lenyírt gubancokból, azt viseli.

— Abban is tetszeni fogok az én uramnak.

Ezen a találkozáson annyira vitte Irzambek herceg, hogy megtanult kezét csókolni.

Másnap megint eljött a hercegnőhöz, s azt mondá neki:

— Én kész vagyok teveled keresztyén módra megeskünni, azontúl keresztyénképpen élni, ha te beleegyezel, hogy az eljegyzés az én nemzetem szokása szerint történjék meg.

— S miből áll az a szokás?

— Megosztod velem a falatomat.

A hercegnő nem látott benne semmi lehetetlent, s szavát adta rá. Irzambek megjegyzé, hogy a szertartásnak kertben kell végre menni, mikor szép, derült, napos idő van.

Egy ilyen szép meleg nyári délután ismét eljött a hercegnőhöz Irzambek, nemzeti öltözete teljes pompájában.

A hercegnő is egészen hozzá volt készülve ez elfogadáshoz.

Palotája parkjában egy nagy nyírfáktól szegélyezett téren volt felállítva a nemzeti sátor, elég tágas, hogy a hercegnőt és udvari kíséretét befogadhassa.

A hercegnő öltözete hű utánzata volt a Volga melletti kal-muk fejedelelnőének, Thamanének, akinek a férje már orosz vazall, s nagy fényt űz udvarában. Négy köntös volt rajta, a három felső más színű selyemből, s elöl mindenik nyitva, hogy a másik kitűnjék alóla. A legfelső, uszályos öltöny karmazsinszín nehéz selyem, azalatt egy rövidebb kantus égszínkék, igazgyöngyökkel hímezve, azalatt ismét egy halvány-sárga mellényke, turquois boglárokkal, s az utolsó a patyolating, mely nyakáig felért, brilliánt gombokkal össze-

tartva. Lábain hímzett papucsok, fején gyöngyös süveg, paracicsommadár-tollal; hosszú két hajfonadéka színes szalagok közé tekerve, igazi kalmuk módra, ahol az asszony hajából semminek sem szabad meglátszani. Társalkodónői szintolyan szabású öltözeteket viseltek, s kétfelől mellette drága perzsa szőnyegekben ültek, maguk alá szedett lábakkal, míg a hercegnő pompás trónmennyezet alatt foglalt helyet. Sátorában jelen voltak a szertartáshoz hivatalos násznagyok is.

Irzambek herceg ezúttal nem hozta magával Cseremikoffot. Semmi szüksége senki volt tolmácsra: ő és a hercegnő már megértették egymást.

Irzambek herceg homlokával érinté a hercegnő előtt leterített szőnyeget, ami a legmélyebb tiszteletet jelenti, s azután elévont kebléből egy drága, finom fátyolt, amit a kínaiak csak igen nagy urak számára készítenek himbojon (ricinus) élő selyembogarak fonalából, s ünnepélyesen felkérte a hercegnőt, hogy fogadja el azt kezéből, a nőül kérés jelképe gyanánt.

A hercegnő komoly elhatározással felelt a felkérésre, s elfogadta a jegyzálogot; ő viszont egy kalmuk övet nyújtott át a hercegnek, melyre mindenféle állatok voltak hímezve.

— És most oldd le a nyakadról a te amulettedet, s vedd föl az enyimet — mondá neki a szép ara.

A kalmuk herceg, nemzetbeliei szokása szerint, egy veres rézlapból kimetszett torzalakot viselt a nyakába akasztva, aminek valami rossz szellemet kell ábrázolni. A hercegnő ahelyett egy zománcozott arany kettős keresztet kínált neki cserébe.

— Még hátra van a jó „áldás” — mondá a herceg. — Engedd meg, hogy elhozzam azt.

Azzal ismét földig lehajolva, visszavonult a sátorból, s a park útjain eltávozott.

Hagyták menni. Kíváncsiak voltak rá, vajon minő áldással fog visszatérni?

Azalatt a hercegnő előkészíteté az íróasztalkát, melyen a házassági szerződés feküdt. Abban le volt kötve Irzambek hercegnek minden világi birtoka a menyasszony részére nászajándokul, minden rajta lévő élő állattal és emberi lélekkel együtt, mind ezen a földön, mind a másvilágon. Ha azt aláírja a herceg, akkor az egész népe meg van hódítva és meg van térítve a szent orosz birodalom, s a szent ortodox egyház számára. Azt pedig alá fogja írni bizonnal, ha a kezébe szorított tollat olyan csodatevő kéz fogja vezetni, amilyen a szerelmes menyasszonyé. Maga az archimandrita is jelen volt a sátorban.

Irzambek herceg pedig nem ment messze, csak a park útjain kalandozott egy ideig, szerteszét kémelve a bokrok között. Végre megtalálta, amit keresett.

Egy hatalmas nagy kerek pókháló volt kifeszítve két virginiai boróka között: annak a központjában ült egy olasz mogyoró nagyságú keresztres pók, a nőstény — a kisebbik, a hím, egy közönséges mogyorónyi állat, félénken tapogatózkodott a háló szélén, nősténye haragjától rettegve.

Irzambek herceg egyszerre a jobb és bal kezével elfogta mind a kettőt.

Azzal visszatért a sátorba.

— Szerencsés voltam; nem kellett sokáig keresnem az áldást — mondá a hercegnőnek. — Íme megtaláltam.

Azzal kinyitva a jobb és bal markát, megmutatta neki a két pókot. Azok féltükben összehúzták magukat gomollyá a tenyereiben.

A hercegnő meg volt lepette.

— A pók a szerencse és az áldás a házasságon — magyarázá neki Irzambek herceg. — Ettől jön meg a hűség, a termékenység és az állandó szeretet. Ez adja a nőnek a munkáság és otthon ülés erényét. A nőstény pók minden hozzá közeledő idegen hímet azonnal megöl. Ilyennek kell lenni a nőnek.

A hercegnőnek tetszett ez a jelképes magyarázat; ámbár nem igen nagyon szerette is az állatok legrútabbját így színről színre.

— S mi fog történni e pókokkal? — kérdezé vőlegényétől.

— A nőstény pók a tied, a hím az enyim.

A hercegnő gondolta magában, majd el fogják azokat tenni üvegbe, ahogy szokták a parasztok, akik lutriszámokat akarnak kihúzatni a jámbor pókkal.

— S mit fogunk velük tenni? — kérdezé.

— Megesszük őket.

... Jó, hogy a hercegnő erre a napra a legfinomabb kínai arcfestékkel volt kiszínezve, különben meg kellett volna lát szania arcán rettentő elsápadásának. Így is elárulta rémületét térdeinek összecsuklása, szemeinek elmeredése s két kezének visszatiltó felemelése.

Az archimandrita, ki a kalmuk nyelven folytatott párbeszédéből semmit sem értett, azt gondolta, hogy csupán arról van szó, hogy a hercegnő vegye kezébe a neki kínált fertelmes állatot, amit ugyan pusztán a tenyerébe fogni is elég borzasztó eszme egy asszonyra nézve. Megijedt a hercegnő vonakodásán. Lelkére beszélt. Ne rettenjen vissza! Meg kell tenni ezt az áldozatot. Egy ország, egy nép megnyerése annak a jutalma. Ne engedje idegeinek érzékenységén elmúlni azt a nagy diadalt országa, egyháza számára. Gondoljon a mártírnőkre, akik hitükért a tüzes vasat is megfogták. Emlékezzék rá, hogy orosz nő! Egy orosz nőnek nem szabad gyávábbnak lenni a világ bármely asszonyánál. Amitől a kalmuk fejedelmnök vissza nem rettennek, attól az orosz hercegasszonyok se riadjanak vissza. Csak bátran! Szent Mihály és Szent Miklós segítségével.

Akszantine hercegasszony szemei előtt pókhálóval lett belepve az egész világ; minden érzeke, szeme, szája, nyelve, minden idege, szívének minden vércseppje, minden gondolatja tiltakozott az undorító áldozattól. — Aztán eszébe jutott,

hogy ő orosz nő. — Azzal megrázkódott — ökleit kife-
szített karjaival maga elé csapta, lábával dobantott, fogait
összeszorítá. — Azzal sebesen odanyúlt Irzambek herceg ki-
nyújtott tenyeréhez, melyben a nagyobbik pók feküdt, s a
másik percben a szörnyeteg eltűnt rózsás ajkai között.

Irzambek hasonlót tett a pók hímjével.

Az asszonyok, kik csak most értették meg, hogy miről volt
szó, mind jobbra-balra ájultak rémületökben, s az archimand-
rita kifutott a sátorból, s fejét egy fa derekának támasztva,
váratlan megkönnyebbülést szerzett magának.

Akszantine hercegnő pedig mosolyogva nyújtá kezét Irzam-
bek hercegnek, s azt mondá csengő hangon:

— Nem is volt rossz. Az íze tökéletesen hasonlít a zöld
dióééhoz.

— Ily tettekre képes egy orosz nő az ő hazájáért és vallá-
sáért. — Mondá Urgulanilla Ivánnak, s várta annak bámulat-
kifejezését az önfeláldozó hőstett fölött.

Iván pedig nagyszerű orrot fintorított rá, s azt mondta
fitymáló hangon:

— Azon nem csodálkozom, hogy a hercegnő a pókot meg-
ette, hanem, hogy a kalmuk herceghez férjhez tudott menni,
azon inkább csodálkoznám — ha mint filozófnak egyáltalá-
ban meg volna engedve a csodálkozás. Ebben az élvezetben
pedig többször is lehetett aztán része a szép hercegnőnek, mert
a kalmukok entomophagok: rovarevők. Más nép Isten csapá-
sának tartja a sáskát; ők pedig az ég legnagyobb áldását fogad-
ják benne. Mikor jön a sáskatábor, énekelve vonulnak ki
eléje, szedik kosárra, aszalják kemencében, s elrakják télre
verembe. A leendő fejedelemasszonynak jó volt ehhez hozzá-
szokni mindjárt az eljegyzés napján.

— De gondold meg, hogy minő irtózatot kellett leküz-
denie egy európai nevelésű asszonynak. Mennyire uralkodni
kellett az iszonyaton az ő hazaszeretetének!

— Talán nem is a hazáját szerette olyan nagyon, mint a

kalmuk herceget. Egy férfi, aki semmit sem tud: az egy fél-isten és félállat, asszonyok ideálja.

— Képes volnál te megenni egy pókot annak a kedvéért, akit szeretsz?

— Feleded, hogy én Mohamed Szádi vagyok, s az Alkorán tiltja megölni a pókot az igazhívőknek.

— Feledek, hogy helsingforsi magister vagy, aki minden tudományból doktor.

— Csak a szerelemből nem még. Taníts tovább. Hallgatom. Azt már tudom, a szép hercegnő hogyan költötte el a keresztes pókot. Kíváncsi vagyok rá, hogyan költötte el a kalmuk herceget?

— Irzambeket az eljegyzés után ünnepélyesen megkeresztelték, az egész udvar jelenlétében.

— Ami nagyon jóleshetett Irzambek hercegnek, de még inkább a ceremóniában részt vett udvarhölgyeknek, azt tudva, hogy ortodox egyházunkban a keresztelés azon módon megy végbe, ahogy azt az első keresztyének gyakorolták: egész vízbe mártással.

— Ne légy gonosz, mert becsukom a szád!

— Magamról tudom. Már ötesztendő voltam, mikor át-estem e sacramentumon. Rúgtam, haraptam, mikor a pópa a nyakamnál fogva lebuktatott a jeges vízbe; de kiálltam vitézül. Az utánam következő kölyök nem vette olyan tréfára a dolgot: az belefulladt a medencébe. A pópa megcsóválta a fejét, s azt mondta: „Ez bizony megtetszett az Istennek, s magához vette az ártatlant. Adjatok másikat!”

— Csitt! — Hallgasd tovább Irzambek herceg történetét, s ne gondold, hogy ez valami közönséges szerelmi história lesz; ellenben légy készen, hogy egy igen erkölcsös, istenfélő szent történet fog belőle kikerekedni, amiből példát vehetnél magadnak. — A hercegnek türelemmel kellett végigvárni a hosszadalmas előkészületeket, amik az eljegyzés és a menyegző napjait egymástól távoltartják.

Előbb számtalan okiratot kellett aláírnia szép menyasszonya segélyével, ki mellett többé tolmácsra nem volt szüksége, s nem volt hiánya kegyes oktatásokban, amik az igaz hit ágazataival megismertették. A menyasszonyi öltözet hímzése is igénybe vett néhány hónapot.

Ezalatt bekövetkezett az advent, s advent alatt igazhívót össze nem esketnek; be kellett várni a farsangot, amikor aztán a menyegző egész fejedelmi pompával ment végbe az Izsák-templomban, a császári család jelenlétében, s végződött nagyszerű lakodalommal.

— Mely ismét azon végződött — vágott közbe Iván —, hogy a toasztok sokasága miatt a vőlegényt kézen, lábon fogva fektették le a szalmára — akarom mondani a menyegzői ágyba.

— Ismét csalatkozik az én kedves barátom. Menyegzőinknél azon erkölcsös szokás uralkodik, hogy mielőtt elkezdené a „bratina”, a „végtelen pohár” körútját, a menyasszony és a vőlegény visszavonulnak a társaságból, és eltűnnek boldogságuk menedékébe.

— Ahová nekünk már nem szabad utánuk mennünk.

— De igenis szabad utánuk mennünk, és ott fogjuk találni a menyasszonyt az imazsámolyon térdepelve, kezében egy olvasóval, melynek szemei gránátgyöngyökből és fehér korallból voltak.

— Szerelmes paradicsommadaram, mit mívelsz itt? — kérdezé a boldog vőlegény.

— Szent fogadást tettem — mondá a menyasszony —, hogy azon naptól kezdve, amelyen sikerült tégedet az egyedül idvezítő orthodox hitnek megnyernem, este lefekvés előtt és reggel fölébredés után harminchárom miatyánkot, negyvennégy üdvözetet és ötvenegy hiszekegyet fogok elmondani.

Irzambek herceg okos ember volt, aki belátta annak a szükségét, hogy a jó Istent meg kell jutalmazni azért, hogy valaki-

nek kívánságát híven teljesítette; mert megérdemli. Hanem azt hitte, hogy könnyíteni lehet a dolgon.

— Halloed-e, gyönyörű csillagos egem; az én nagyapámnak, aki még Kínában lakott, volt egy olyan imádkozó gépe, ami olyan volt, mint egy motóla, azt lehetett hajtani; mikor egyet csettent, akkor lejárt egy imádság. A jó öreg szintén ilyen nagy imádkozási fogadalmat tett Buddhának azért, hogy én fiúnak és ne leánynak szülessem a világra. Meghallgattatván kérése, egy derék chowarek láma ezt az imádkozó gépet szerezte neki, amin tizedrész idő alatt leőrölhette a fogadott imádságokat. Később, hogy sok bosszúságot szereztem neki, már aztán nem is maga forgatta az imádkozó gépet, hanem az inasára hagyta. Hát, kedvesem, ha te is örülsz azon, hogy nem leánynak, hanem férfinak születtem, akkor meghozatom neked ezt a gépet minél előbb.

A fejedelmi asszony természetesen visszautasítja e pogány ajánlatot, s folytatta az imádkozást, míg Irzambek herceget elnyomta az álom.

Reggel pedig, mikor fölnyitotta a szemeit a fejedelemfi, már arra ébredt, hogy szép menyasszonya megint az imádsámolyon térdepel, s az olvasó gyöngyszemeit pergeti alá.

— Gyönyörű, virágos zöld mezőm! — szólítja meg az ajtatos hölgyet. — Meddig fog ez így tartani?

A hölgy ég felé emelve szemeit, mondá:

— Fogadásom azt tartja, hogy addig meg ne osszam veled az élet legnagyobb örömét, amíg a te atyád áldása nem szentesíti a mi frigyünket.

E szóra azonnal sietett a herceg beleugrani a csizmába. Egy szót sem szólt többet; szaladt Cseremikoff után. Rögtön indulni akart az Amur tája felé, ahol az örege lakik.

Az Isten szerelméért: jó időben is kétszáz napi járó föld! Hát még télvíz idején? Messze van az az apai áldás nagyon!

Ehhez nagy úti előkészület kell. A fejedelemnő és a hozzá

tartozó frajoknak málhái egész szánvonalat képeztek. Udvari személyzet is adatott melléjük: ceremóniamesterek, intendánsok, gyóntatók és szakácsok, mindezeknek biztosítására négy szotnia kozák adatott fedezetül; annyi embernek élelmiszerről is kellett gondoskodni, azzal megint sok szánkó lett tele, a sok lónak sok zabot is kellett szállítani, s ezzel még több szánkó telt meg, s még több ló kellett; úgy, hogy mikor véges-végül ki tudott mozdulni a lakodalmas menet, ugyan örülhetett neki, ha reggeltől estig a szomszéd városig elvergődhetett.

Ott azután mindenütt nagy tisztességgel fogadták a fejedelmet, kit a cári ukáz Kalmukország törvényes és örökös uralkodójává nevezett ki. Előreküldött staféták vitték a katonai, egyházi és polgári hatóságokhoz a parancsot, hogy a fejedelemnek rangjához illő fogadtatás adassék.

Irzambek alig szállt le a szánkóból, már ott várta a küldöttség, felköszöntötték, vitték a templomba, megáldották; onnan a díszlakomához, jól tartották, soha egy órára egyedül nem hagyták; s mikor már azt hitte, hogy mind a tisztelkedés, mind a felesége imádkozása feneket ért, s kezdett kényelembe helyezkedni, akkor elkezdtek az ablaka alatt lövöldözni s örmütüzeket gyújtogatni mind az ő üdvözlésére, s a hú kozákok minden óranegyedben rázendítettek egy trombitatust annak a megállapítására, hogy ők ébren vannak.

Ez így ment egész Jekaterinburgig.

Itt végződik a rendezett út, s kezdődnek a viszontagságok: átkelés az Uralon, az Altajon, hajóút a Csusszováján, lovaglás nyeregben és teveháton a dzungár sivatagon, a Siansahon és Balkason keresztül, küzdelem a buránával és a homoktölcsérrel, faggyal és hőséggel, tatár hordákkal és moszkítókkal, medvékkel és tigrisekkel; futtatás égő erdőkön keresztül, szabad ég alatt töltött éjszakák; rövid pihenés a civilizált Irkuckban; átkelés a Bajkál tavon; átmászás a dauri hegyhátakon, míg végre késő ősszel eljutottak az Amur folyamig, mely Irzambek herceg birodalmának határát képezé, s ott hajóra szállva, le-

eveztek Nikolajevszkig. — Éppen egy esztendő telt bele Irzambek herceg keresztyén hitre térése óta.

No, és találd ki, hogy mire való volt az egy esztendei időhaladék?

Arra hogy ez idő alatt a cár parancsára Irzambek fejedelem népe az orthodox hitbe kellően bevezetessék, hogy Nikolajevszkben, az Amur-vidék fejedelme számára a rangjához illő palotát felépíthessék, s Nikolajevszk parancsnoka, herceg Arzenkoff Alekszandrovics Mihály, e szókkal fogadhassa a megérkező fejedelmi párt: „Íme itt van rezidenciátok. Az ég adjon nektek és felséges családotoknak boldog uralkodást!” A fejedelmi palota tökéletes hasonmása volt annak, amelyben Akzantine hercegnő lakott Szentpétervárott. Így tudja jutalmazni a cár az ő híveit. . . .

— No! és az aryai áldás? — sürgetőzék Nikolajevics Iván.

— Te türelmetlen bohó! Azt képzelheted, hogy nem maradt el; s amely napon az öreg kalmuk fejedelem áldásával együtt a kivitollas süveget is átadta fiának, a szerető hölgy is odadobta az olvasót annak a nyakába, azt mondva neki, amit én tenneked. — „Számomra czentül csak egy ‚hiszekegy’ van; hiszek tebenned, az én tereintőmben, üdvösségemben, felátadásomban. Amen.”

A többit nem mondta.

Mohamed Szádi aztán elmélkedhetett rajta, hogy ha ilyen boldogságba jutott egy kalmuk fejedelemfi, aki se írni, se olvasni nem tud, hát őrá még mi nem vár akkor, akit a helsingforszi Alma Mater megbabérkoszorúzott — ha jól viseli magát?

IV. TALAPÓR KHÁN

Most lássuk: a pirosító görögtűz] után milyen hatása lesz a zöldítő görögtűznek *ugyanarra* a színpadi csoportozatra?

Kázi Mohamed, Samyl nagyobbik fia, a Fekete-tengeren át hajózik ugyanazon hegyek felé, ahová öccse igyekszik. Amíg a vontatógőzös odáig elcepeli, elég ideje van a *Kherimanta* meséit hallgatni.

Kherimanta tizennyolc év óta felesége Kázi Mohamednek, s ilyenkor már az asszony kiérdemelte azt a melléknevet, hogy „jó”, nyereséges cserébe azért ez elhagyott másikért, a „szép”; ami közös a virággal, a paripával és a rabnővel.

A jó Kherimanta vándor dervisektől hallá ezt a történetet.

A kalmuk nemzet ott lakott századok előtt a kínai falon belül, a Kék-tó körül, a Góbi-sivatagon. Egyszer megunta az örökös hadakozást a mongol szomszédokkal, s hatvanezer család felkerekedett valamennyi nyájával, ménésével, s ment, ment addig, amíg egy nagy folyóvizet nem talált maga előtt: még azon is átkelt; a folyón túl gyönyörű zöld pusztaság terül el; ott letelepedett. Az a folyó volt a *Volga*, s az a zöld sivatag az orosz cár országa.

Laktak ott már akkor tatárok is: azok is lovakat, ökröket, juhokat legeltettek; elfértek a pusztán mind a ketten, s ha nem keresték a veszekedést, nem voltak vele kénytelenek.

A kalmukok magukat törgautáknak nevezik, a kalmuk csak az idegenektől rájuk adott gúnynév.

Szelíd, békeszerető nép, ki csak akkor harcol, ha megtámad-

ják. Életének csak egy célja van: a szabadság; hanem enélkül aztán meghal.

Mikor Péter cár hadat viselt a perzsák ellen, *Ubakha khán*, a törögauták fejedelme, húszezer lovassal segítette. Vitézül harcoltak.

A cár igazán méltó jutalmat gondolt ki a számukra. A vitéz lovasokat besorozta rendes ezredeibe, s a kalmuk népre misszionáriusokat küldött, akik azt a bálványimádástól megszabadítsák, s a görög egyház kebelébe áttértésék.

Hanem a pusztalakók háládatlanok voltak azért az atyai gondoskodásért: nemhogy megköszönték volna, hogy a mívelődés és az idvezülés útja megnyitott előttük; összeszólkóztak, s egy ősszel, minden gulyástól, ménesestől visszamentek Ázsia belsejébe. Úgy eltűntek, hogy nyomukba se lehetett többé találni. A Volga pusztaságai, amiket addig félmillió ember s végtelen, megszámlálhatlan tevé, ló, barom, juh népesített be: egyszerre üresek lettek. Nem maradt ott több huszonötezer törögautánál; a *Zoochor* törzs maga volt az.

Ennek a fejedelme megkeresztelkedett, s *Dundukov* nevet vett föl. Címül a kalmukok főhetmanjának nevét nyerte.

Ivadékai nagy tiszteletben részesültek Szentpétervárott.

A mostani fejedelem atyja, *Kosot khán*, ezredesi rangot viselt az orosz hadseregben, s egy saját kalmuk ezredet vezényelt a napóleoni hadjáratokban. Kalmuk lovasai egész Párizsig hatoltak, s a Szajnában itatták meg lovaikat. Ropant gazdag ember volt. Kétmillió juhot, hatvanezer lovat s négyezer tevét hagyott a fiára. A Volga szigetén pompás palotát emeltetett, keleti fényűzéssel, de abban sohasem lakott. Régi vallásának rossz szellemei üldözték benne mindig. Visszatért a sátorba.

A mostani fejedelem, *Tumán khán*, csak az idegen látogatókat fogadja e palotában: ő maga most is sátor alatt lakik, ami belülről drága selyemfüggönyökkel s perzsaszőnyegekkel van föl pompázva, s amíg sátoros ünnepeken szorgalmasan

feljár Asztrakánba a nagy misére, máskor annál ájtatosabban látogatja a Buddha templomát s hallgatja a láma imáját. A pápa görög beszédét épp úgy nem érti, mint a láma *tangút* szónoklatát, de eleget tesz mind a kettőnek.

Mikor egyszer a koronaörökös látogatást tett nála a pusztában, azt kérdezte tőle, hogyan lehetett annyi népnek oly gyorsan eltűnni erről a tájról?

Tumán khán megígérte a nagyhercegnek, hogy azt láthatóvá fogja előtte tenni holnap.

Másnap korán reggel a nagyherceg arra ébredt föl, mintha földrengés és mennydörgés közelednék egyszerre a távolból.

Kitekintett a sátorból, s egy közeledő porfelleget pillantott meg, melyből rövid időn négyszáz teve idomtalan alakja kezdett kibontakozni. A tevék nyomában jöttek a lovak, marhák és juhok végtelen csapatjai, amiket négyezer lovas hajtott előre. Az asszonyok éppúgy lovon ültek, mint a férfiak, még a négyéves gyermekek is. A kalmukok nem járnak soha gyalog, azért vannak olyan kicsiny lábaik. A tevékre voltak fölhalmozva a sátorok, a házi butorok, ládák, málhák és a kis csecsemő gyermekek, kiket bölcső helyett bőriszákokban tartanak, s azon keresztül egy darab fa van feszítve, mely a gyermek lába közé jön, úgyhogy a kalmuk már csecsemőkorában lovagolni tanul.

A vágató tömeg megállapodott a fejedelmi sátor előtti síkságon, s elkezdte *jurit*it leverni. Egy óra alatt ott állt a kész város, négyszáz sátorral, szép szabályos utcákba szedve. Minden sátorban égett a tűz, tevetrágyából rakva — a Volga pusztáin nem ismerik a fát —, a bográcsban főtt a lóhús; az asszonyok készítették friss kancatejből a mámorító italt, a férfiak felállították a házi oltárokat rézbálványaik számára, fegyver, kézij, kelevéz, halászszigony a maga helyére volt akasztva, négyezer ember számára készen volt az *otthon*. Az asszonyok szoptatták gyermekeiket.

Akkor egy kúrtrivallásra egyszerre megelevenült a kép, a

jurtákat szétbontották, a sátorkarókat felszedték, a szőnyegek, ládák a teve hátára rakattak, a csecsemők fejei a teve oldaláról lecsüggő iszákokból kandikáltak ki ismét; férfi, asszony, gyermek, felugrált lovára ismét, a meg nem főtt húst a nyereg alá szorították, ott majd megparámul a lovaglás alatt; a földrengés, égdörgés újra megindult, a porfelleg újra eltakarta a néptömeget, s kísérte azt egész a Volga-partig. Ott elmaradt a porfelleg, s a víz közepén úszott az egész ember- és állatraj csendesen. Elérte a túlsó parot, s alkonyatra már a porfelleg is eltűnt a láthatárról, mely útjokat jelölte.

— Így tudnak a törgauták jönni és elmenni!

A törgautának a szabadság elvesztése kínosabb az élet elvesztésénél.

Egy európai utazónó beszél el egy történetet, amiből ezt legjobban megtudhatod.

Egy törgauta fiatal törzsfőnök szerelemfáltésból agyonütött egy kozák tisztet Asztrakánban.

Az oroszok elfogták a gyilkost kemény védelem után, s a gyilkosságért és az ellenállásért elítélték örök kényszerfogságra a szibériai ólombányákban.

Mikor az elítéltet föltették arra a telegára, amelyiknek őt örök fogságba kellett szállítani, két bátyjának megengedték, hogy odamenjen hozzá, tőle búcsút venni.

— Mit tehetünk érted, öcsém? — kérde az egyik bátya.

— Azt ti nagyon jól tudjátok — felelt az öcs.

Erre a bátya kihúzta az öve mellől pisztolyát, elítélt öccsét a szívéen keresztüllőtte vele.

— Köszönöm! — mondá a haldokló.

... Ezek azok a törgauták, akik ott maradtak a Volga mellett orosz alattvalóknak.

... Milyenek lehetnek még azok, akik elmentek előlük!

A menekülő törgauták a késő őszt választották útjuk kezdetül, mert az előttük álló sivatagon az a legenyhébb időszak. Három óránál hosszabb pihenőt egy helyben nem tartottak.

A Volgától az Ural folyóig észrevétlenül jutottak el; a kozákok, kirgizek, tatárok csak azt hitték, hogy legelőt változtatni jöttek, nyájastul, csordástul a Volga mellől, s mikor aztán az Uralon túl voltak, akkor elnyelte hírüket a sivatag, ez a nagy, hallgató rém, aki nem tartja meg az ember emlékét. A homoktengeren befújja nyomát a szél, elissza vérét a porond. Még csak tűzhelyeik nyoma sem jelölte meg az utat, amerre jártak. Az Uraltól az Aral-tóig nincsen fa. És ők minden reggel megindultak egyenesen arrafelé, ahol a nap a sivatag szélén fölkel, s naplementig követték a saját árnyékukat, amerre az vezette őket. Nem volt más kalauzuk, mint a népénekesek mesemondásai, akik másfél száz esztendő előtti hősrégeket daloltak a pihenő csoportoknak a hajdani saisanokról és akhákról, kik a Kokonoor tó mellett a fehér csont és fekete csont fölött uralkodtak. Régi hazájukban a nemességet hívták fehér csontnak, a köznépet fekete csontnak.

Télen és tavasszal együtt utazott velük a zivatar, mely mocsárrá áztatta előttük a pusztát; aztán jött a nyár, akkor meg versenyt futott velük a homokpuszták réme, a „tebbád”, a forró szél, mit a kalmuk nyelv a levegő hagymázának nevez, az meg aztán felitta előttük a tavakat, a folyamokat, betemette a forrásokat, és hamukatlanná változtatta alattuk a földet.

Mégis előrehaladtak.

Útba eső ellenséges néptörzseken törtek keresztül. Ötszáz-ezer ember egy tömegben, fegyverrel, lóháton nem könyörög engedelemért, keresztültör, mint a hógörgeteg. Ha egy népfajt levertek, azt nem ölték le, hanem maguk közé sorozták, s vitték magukkal, egyre szaporodva, mint a hógörgeteg.

Van egy tündére a homokpusztáknak, aki az eltikkadt utazó előtt hús tavakat, erdőket mutogat, úgy csalogatja maga után. Az sokszor eltéveszté őket a nagy sivatagban, hanem a csillagok aztán megint útbaigazíták.

Úgy futottak el országok, birodalmak fölött, mint egy felhő árnyéka.

Vágtattak olyan pusztákon keresztül, ahol a víz keserű volt, a föld pedig sós, és semmi növény nem zöldült a földön, aztán meg olyan vidékeken, ahol a nap füllesztette mocsár átváltozott egy féregözönné, s fellegeit a bögölynek, szipoly-nak, sáskának zúdítá ellenük, míg hálótanyájukat felverte a bőr alá fúródó fonalféreg, a pokolfúria és a százlábú, gonoszabb minden vérontó ellenségénél.

Végre három évszakon át tartó küzdelem, szenvedés, viszontagság után, a nyár végével megérkeztek a kínai falhoz, ahhoz a világrészhez, ami kőfallal kerítette el magát a többi emberlakta világtól. Ezen belül volt az ő elhagyott hazájuk.

Az ismét kebelébe fogadta őket.

Első és egyetlen példa, hogy Európából egy egész nemzet visszavándoroljon atyái őshazájába.

Itt a honn maradt rokonok ölelő karokkal fogadták őket. Testvér a testvéryelvét újra megérvé nagy hamar, s a Volga mellől érkező paripáknak a Kokonoor síkjain legelő ménék nyerítése felelt üdvözlétül.

A régi haza, a nagy Góbi-puszta, elég tágas volt a hazaérkeztéknek is, s nagy volt az örömük afölött, hogy itt nem találhat rájuk a moszkó.

Hanem aztán kezdtek megismerkedni azokkal a nyomorúságokkal, amik apáikat innen száznegyven év előtt kiköltözni kényszeríték. Rossz szomszédjaik voltak. — Az afgán, turkmán, dzungár, mongol se szánt, se vet, se barmot nem tenyész, hanem abból él, hogy a szomszéd országok népeire tör rá, s azoknak a marháit hajtja el. Ez így még sokkal kényelmesebb.

S ha még csak a marháit hajtáná el, de magával ragadja a meglepett férfiakat, asszonyokat, gyermekeket, s azokat elhurcolja távol országokba, ahol kőből vannak építve a városok, s hol az emberek megtörik a földet, úgy vetnek bele gabonát, és azzal élnek.

Rettenetes gondolat! odaragasztani a földhöz a házat, hogy benne lakjék örökké az ember, mint a halott a sírjában, ne

vihesse el a helyéről, ha tanyáját megunta, s hogy annál erősebb legyen a rabsága, még a földet is fölszántja a kőváros körül, s beveti gabonával, hogy a fűnek a gyökere által legyen odakötve a földhöz, hogy ott kelljen őriznie a kalász megérését, s egyik esztendőben már előre azon aggódni, hogy mit eszik a másik évben, s a jövőendő kenyérnek a magját még az idén a földbe takarni, és azután egész esztendőn át térdepelni a rézbálvány előtt, hogy adjon ma esőt, holnap napfényt, holnapután szelet, s csókolni a papnak a palástját, hogy imádkozzék a kegyetlen isteneknek, akik semmivé teszik az ember fáradtságos munkáját, s ha föld és Isten megadta, amit kértek, még azután tüzet, vizet és asszonykezet segítségül híni, hogy csináljanak a fűmagból kenyeret.

Milyen szálonommal tekintenek le a nomádok az ilyen szerencsétlen népekre.

S az ő honfitársaikat, akiket a rablók elragadtak, éppen ilyen földművelő országoknak adták el rabszolgáknak.

Mert a földtúrás rabszolga dolga. Egyáltalában a munka nem férfihoz illő foglalatosság. Azt meg lehet engedni alacsonyabb lényeknek, asszonyoknak és rabszolgáknak, de egy férfi méltóságát sérti az, hogy ő valami munkában találtassék.

Azért az volt a törgautákra nézve a legelviselhetlenebb keserűség, hogy az ő honfitársaikat elviszik szántó-vető rabszolgáknak. Néhányan, akik vissza tudtak szökni a fogságból, rémséges meséket tudtak elmondani az otthoni rokonoknak azokról a pokolgépekről, amiknek „eke” és „malom” a neve, s ember és állat van beléjük fogva.

Ezt a kínzást nem viselhették el soká. Odább vándoroltak — de most már nem nyugatnak, mint őseik, az európai gazdag rónák felé, hanem tovább keletnek, a nagy mongol pusztába, ott aztán találtak olyan jó csendes helyre, ahol nem háborgatta őket többé senki, se moszkó hetman, se kínai mandarin, se tatár khán, egyedül voltak a pusztán.

Hanem az uratlan pusztának is megvolt a maga átka, ami

nagy hamar felvilágosítá őket afelől, hogy miért lett ez a divatag úgy elhagyva a nemzetektől, amik a földön mindennütt el vannak szórva?

Minden harmadik évben előjön a végtelen mocsarakból, miket lomha folyású folyamok támasztanak, a táborjáró sáska; mikor az felemelkedik az égre, a nap elsötétül bele, nem látjuk tőle az ég, s mikor leszáll a földre, nem látszik tőle a föld, s mikor felszáll a földről, nem marad utána egy zöld fűszál.

A sáska a legelőt tarolta le előttük, s a méneseknek, gulyáknak éhezni kellett, s minthogy az éhező állat nem ad se tejet, se húst, éhezni kellett az embernek is.

Ekkor, az ínség keserű napján, azt mondá a népnek a láma: „Íme, e sáskáknak a szárnyaira tamul betűkkel ez van írva: „Öljed és egyed!”, az ég küldöttei ezek, s amit az ég küld, annak jónak kell lenni”.

S kitalálták a módját. A szükség leleményessé tesz. A sáskarajt összefogdosták nagy kosarakba, aztán mély gödröket ástak, azokat jól kifűtötték, s akkor a kemenceodúba öntve a sáskarajt, azt megaszalták, aztán beszóva elrakták kőhambárokba. Ez volt a törögauták betakarított elesége a jövő télszakra. Innen kezdtek el a kalmukok rovarevők lenni. Utóbb hozzászoktak, s még divatot csináltak belőle. A kalmuk rabnők, kik a sah és a szultán háremébe kerültek, ott a kadinák és odalikák között meghonosították a „blapsz” bogárevést, amitől az asszonyok meghíznak.

Egyszer aztán támadt közöttük egy fiatal saisán, aki azt mondta: „Ej, az én nagyapám még bölényre, szarvasra vadászott kelevézzel, s mi már csak bogarakra vadászunk seprűvel.”

S azzal elindult a távol kék hegyek felé, magának bölényt, szarvast keresni.

Szép fiatal legény volt *Zikohór saisán*, mikor elindult a kék hegyek felé bölényt vadászni, s ugyan kemény férfi lett belőle, mikor ismét visszakerült elhagyott rokonaihoz.

Azok tán be se fogadták volna, ha az anyja rá nem ismer; mert a kalmuk nyelvet is alig értette már, s keverten beszélt idegen, soha nem hallott szavakkal.

Tizenhárom esztendeig tartott a vadász kirándulása.

Még annak a lónak is, amelyen kalandjára elindult, csak a bőre került vissza. De ez is egyik tanúbizonyság volt mellette, mert ez a ló világossárga volt, fekete sörénnyel, ami a kalmukok ménésében nagy ritkaság, a sárga lónak rendesen fehér sörénye van. Ennek a bőréből viselt a saisán kalmuk módra készített ködment, úgyhogy a ló fejbőre, mint a sisak, takarta a koponyáját, s a sörénye a hátán omlott végig.

Hosszú történet volt az, amit Zikohór saisán az egybegyűlt véneknak, vezéreknak és lámáknak elbeszélt arról, hogy mi van a kék hegyeken túl.

A lámák mindig azt hirdették a kalmuk népnek, mikor az a sivatagot megunva, a kék hegyek felé kíváncszott, hogy oda nem lehet menni, mert ott a rossz szellemek országa van, akik mindenkit megölnék, aki birodalmuk területére lép. A legmagasabb hegynek a neve: a „*Haragos Isten hegye*”, az örökké felhőkkel és ködökkel van borítva, s nem engedi magát emberektől megtaposni.

A kék hegyeken túli tájnak a neve tamul nyelven az „*örök hallgatás országa*”; mongol nyelven „*mennyei öröm birodalma*”. Halandónak abba belépni nem szabad. Aki a tilalmat megtörte, és annak ellenére is odament, onnan soha vissza nem tért.

Íme Zikohór saisán megjött onnan, s elmondta, hogy a kék hegyeknek a neve: „*aranyhegy*”. Azért híják így, mert aranyat ásnak bennük, s ez az arany a *mongol Nagy-Láma* tulajdona, ki ott héttornyú palotában lakik, s lakhelye körül van véve bálványtemplomokkal.

Ezért őrzik az ország határát oly szigorúan.

Ahogy a mennyei birodalmat elválasztja a nagy kőfal a Góbi-pusztától, úgy választja el tőle a „hallgatás országát” egy végtelen fapalánk, mely hegyeken, völgyeken végigfut,

s csak a megközelíthetlen hegyszakadékokban maradoz el, amik maguk is gátat képeznek. Egy ilyen kőhalmaz neve: *Adamkirilgdn — embervesztő hely*. Aki beletéved, elvész.

Zikohór saisán, mikor puzdráját megtömve nyilakkal, megindult a vadászatra, egy olyan zöld mezőre ért, ahol ingott a zöld pázsit a ló lába alatt, s a patkó nyomán víz serkedezett föl.

E zöld bozótos ingoványban talán el is kellett volna vesznie, ha nem találkozott volna egy olyan állattal, minőt még eddig soha nem látott, de az énekesektől hallott fölöle regélni.

Ez az a megszelídíthetlen ló, ki az embert közelre be nem várja, s rajta nem ült még senki más, mint maga a hadak istene, a „Dalle”. Az szokott vágatva megjelenni rajta, mikor az őt imádó nép a csatában végveszedelmét járja, s akkor megfordítja az ütközetet. A hadisten paripájának a neve: *dzsiggetáj*.

Alakjára fölséges; nem olyan csúf, mint a *targán*, a bundaviselő, vastag fejű vadló. Ez karcsúbb a paripánál, a feje, mint a szarvasé, a szőre világossárga, de a sörénye fekete, s a farka lompos végű, mint az oroszláné. A dzsiggetáj farkát a khánok fejedelmi korbácsul viselik.

S pecsenyének is felséges. De nehéz megejteni, mert szilaj, éber, és szaglása, hallása minden más állatét fölülmúlja.

Csak olyankor lehet a nemes vadat megközelíteni, mikor a dzsiggetáj mének a fiatalokat kiverik a maguk karámjából, s azok nekiindulnak új ménest keresni, s kiállnak a hegytetőre, felemelt fővel, széttágult orrlyukkal, napba néző szemekkel, lesve a közeledő kancát.

Az újonc, kivert dzsiggetáj mén a saisán sárga paripáját saját fajtájának nézte, s csak akkor vette észre csalódását, mikor az már közel ért hozzá. De Zikohór mégsem kaphatta őt lövésre, mert amint őt meglátta a ló hasa alól fölbukkanni, egyszerre fölszökött a vadmén, s elvágatott előle. A saisán üldözte. A dzsiggetáj belevezette őt az elátkozott Adamkirilgán nyaktörő sziklaomladékaiba. Ő nem tágtott tőle. Ahová a dzsiggetáj elmehet, oda az ő paripája is eljut. Így ve-

zette őt keresztül a vad méncsikó a járhatlannak hitt hegy-
szakadékon át az „örök hallgatás országába”, az *aranyhegyek*
közé, ahová tiltva van idegennek belépni.

Futás közben látott a saisan sötét erdők mélyébe rejtve hét
fehér házat, amik kört képeztek, s a házak előtt ült hét öreg
ember, övig érő fehér szakállal, akik az ő láttára sem moz-
dultak meg helyeikből. A hét ház mellett patakzott egy
forrás.

Nem szólítá meg őket, a dzsiggetáj üldözésére volt csak
gondja; a forrás vizéből inni sem állt meg, bármennyire el
volt is tikkadva.

A dzsiggetájt mégsem érhette el, az elmenekült előle, s
Zikohór éjszakára egy gunyhóba jutott, amelyben egy tatár
lakott, akit a kínai császár küldött az aranyhegyek közé gin-
zenget keresni.

A *ginzeng* az a drága gyökér, ami minden betegséget meg-
gyógyít, s a rossz szellemeket távol tartja. Ez a kínai császár
tulajdonát képezi, egyedül neki szabad azt kerestetni az arany-
hegyek között. Fontja e gyökérnek tízezer ezüstpénz. Ezért
is hívják „*növények királyának*”.

Ettől a szegény ginzengekutatótól tudta meg, hogy hol jár.
Ez a kentei völgy, s az a hét fehér ház a rengetegben a *Dzsingisz khán emléke*. Ott van a nagy *Temudzsin* eltemetve, szeke-
rével együtt, amiről nem lehetett a koporsóját leemelni, oly
nehéz volt. Ugyan jól járt Zikohór, hogy meg nem szólítá a
sírt őrző véneket, s meg nem állt a patakból inni, mert ott
rögtön megölik azt, aki a szent helyen emberi szóval félbe-
szakítja a csendet. A sír melletti forrás neve *Kerlon*.

E gunyhó gazdája aztán útbaigazítá őt tovább, oly vidékekre,
ahol vadászkedvét kielégítheti.

S ettől fogva folyton egy szellem ült a háta mögött, aki
mindig előretolta, hogy folyvást újabb vidékeket keressen
föl, és minden új naptól új titkokat kérdezzen, amikre csodá-
latos a felelet.

Eljutott abhoz a nagy vízhez, ami azt akarja, hogy őt *tengis-*nek (tengernek) nevezzék; s ha tónak csúfolják, felháborodik érte, s derült időben, szélcsendben is tengervihart támaszt a hajósnak és elmeríti. Partjai körül vannak rakva a vízimádók oltáraival, kik a forró vízforrásoknál áldoznak, és halakból készítenek kenyeret, azt teszik el télire. Ebben a tengerben vízi tehenek laknak, amiknek csak első lábaik vannak és hal-farkuk, s a fiaikat szoptatják.

Egy másik országnak a folyamaiban annyi hal van, hogy a haltómeg megrekeszti a vizet, s a partra kihányt döghalaktól az egész ország folytonosan záptojás szagú, amit az ottlakók *Szamosznak* neveznek.

Látott olyan vidékeket, ahol a mezők *elefánta yarakkal* s óriási állatok csontjaival vannak beszórva. Innen hozták azt a két elefántagyarat is, amiből Dzsingisz khán *trónjga készül*. Másutt nagy torlaszhegyek voltak emelve rengeteg *nagy fákbót*, amiket óriásoknak kellett egymásra hordani. A körül lakó nép folyvást azzal tüzel, s mégse látszik rajta a megfogyatkozás.

Járt oly pusztaságokban, ahol nem volt más hajlék, mint óriási *nagy sírok*, égetett téglából, hasonlók egy kalmuk sátorhoz, de hússzorta nagyobbak; egész utca-, egész faluszámra. Csupa sír, és schol élő ember. És bukkant egész városokra, amik el voltak süllyedve csendes vizekbe, csak a falaik teteje állt ki a hullámból. Halottak városa és halott város.

S végigjárt ötvenféle nemzetet, aki egy sem rokon a másikkal, egy sem beszél a másik nyelvét, s mindenik más istenséget imád, más szokásokat tart, másképpen él, öltözik, eszik, nőszül és temetkezik.

Látta a nagy nemzetek maradványait; mik egykor belebeszéltek a világtörténetbe, s aztán miképp a vad, mikor halálát érzi, elbújtak a vadonba, leolvadtak családokra, egyik napról a másikra élnek — és még most is emlékeznek reá, hogy valaha kerített városaik s hőseik, hadvezéreik, tudósaik voltak.

Telet, nyarat töltött a *burjétek* között, kik a viza és lazac

bőréből készítenek maguknak nyári öltözetet, s nyáron át mind a vízen laknak; a jó istent Osztorgon Burkánnak nevezik s az ördögöt okodólnak, a fejedelmüket tulungásznak, s mind a háromtól egyformán félnek.

Lakott a *kellemeknél*, kik nagy lapátszarvú írásmokon lova-
golnak, nyáron a napot imádják, télen a tüzet, guggon ülve alusznak, s halottaikat felakasztják a fákra; még holtan sem feküsznek le.

Követte a *sifánokat* csatangolásaikban, kik egy nemzet a kososokkal, egyforma szálás, erős alakok, kilencvennyolc írás-jegyük van, s azokon egynehányan írni, olvasni is tudnak, de azért mégis egymással soha összeférni nem képesek, mert az egyiknek sárga sátora van, a másiknak meg fekete.

Megismerkedett a *vogulokkal*, akik magukról azt állítják, hogy valaha nagy nemzet voltak, távol nyugatról kerültek ide; szeretik a zenét, táncot; ahány család, annyi fejedelem, minden nyáron összegyűlnek nagy gyűlést tartani; de soha-
sem egyeznek meg semmiben: megint szétmennek.

Találkozott az *osztjdkokkal*, akiknek veres hajuk van és hegyes orruk: ezek a medvét tartják nemzeti istenüknek, s ahhoz imádkoznak.

Rábukkant a *hajdut* népre, ahol az asszonyok haját és a kancák sörényét levágják, csak a hímet illeti meg a borzasság. Az asszonyokat annyira lenézik, hogy egy férfi le nem ül a sátorban arra a helyre, melyről egy asszony felkelt, míg azt meg nem füstöli. Ezek nem ismerik a csókot, hanem a szeretet jeléül csak az orraikat ütik össze, s egymást megszagolják. Az egész nemzet kétszáz lélek és mind nemesember.

Betévedt a *szamojédek* közé, akik csak olyan magasak vén korukban is, mint egy gyermek, s tízesztendős korukban már megházasodnak, télen csónakot kötnek a lábukra, azzal futnak a hó fölött.

Megismerte a *birdrokat*, kik az arcukra hegyes halszálkával kacskaringókat szurkálnak, s a Dalle bálványt tartják a sáto-

rukban, valahányszor ebédhez ülnek, elébb a bálvány száját bekenik friss vérrel.

Bevándorolta a *bukhárok* országát, akiknek egy része már földet mível, a másik állatot tenyészt, s egymást *Vachán Szolonn* és *Talokán Szolonnak* csúfolják; húsevőknek és fűevőknek.

Ezek a négy lábú állatoktól tanulták meg a magevést. Hazájukban tömérdek a „bobák” és „szuszlik” (marmota és hör-csök), amik a vermeiket megtöltik télire tönköllyel, ami vadon terem; az emberek ezeket verték fel elébb, s úgy jöttek rá a fűvetésre. Itt a méhek is a földbe gyűjtik a mézüket.

Belebotlott a *jupik* törpe népébe, akiknek széles piros szájuk van, bezárt lapos szemük, s a hajuk hét ágra befonva. Szomszédjaik, a *kecsek* már más nyelven beszélnek, s hajukat a fejük tetején egy csomóba kötve viselik.

Az *övenkik* nem tartják magukat semmiféle nemzetnek, azt mondják, hogy ők csak „emberek”, s sohasem civódnak senkivel.

A *jakutok* annál kevélyebbek. Ők tizenötféle törzsre osztják fel magukat, s mindegyik előkelőbbnek tartja magát a másiknál, s valamennyi szultánt választ.

A tizenöt szultán fölött uralkodik egy császár. Ők az istenüket is az „*rég császár*”-jának nevezik, s büszkéek rá, hogy szövetségesei lehetnek a fehér cárnak. Mikor megtudták, hogy a franciák elégették a cár fővárosát, elhatározták országgyűlésükön, hogy rögtön hadat izennek Franciaországnak. Lehetnek együtt, asszony, férfi, gyermek, tizenötezeren.

Az *iltsikek* prémes állatokra vadásznak, híres nyestfogók. Vallásuk azt tartja, hogy az ember lelke holta után a marmotákba költözik. Azért, mikor marmotát lőnek, s hazaviszik pecsenyének, azt mondják az asszonynak: „*Külön válaszd az emberhúst az állathústól*”. Mert a marmotának az első lába lapockáján fehér hús van. Azt tartják, hogy ez még emberkorából való, s azt nem eszik meg.

A *manyardgók* irámvadászok: valamennyi között ők a leg-

harcosabb nemzet, elkergetik az irámot három nép országán keresztül is, s nem ismernek hazát. A holdat tartják az istennek, aki soká fenn van az egükön, hosszú az éj! s mikor holdfogyatkozás van, dobolnak és kerepelnek, hogy elriasszák a nagy fekete kutyát, aki a talpát rátette az isten képére, s rendesen el is riasztják.

Ezeken túl laknak a *gilyákok*, akiknél egy asszonynak van két férje, nem egy férjnek két asszonya. Ezek is a medvét imádják istenképpen, mint az osztyákok; de annyiban javítva van a vallásuk, hogy télen, mikor a medve elmegy alunni, azt mondják, no most nincs szükség istenre, rajta mennek, megkötözik, hazaviszik, lerántják a bőrét, a húsát szétosztják és megeszik. Ezt tartják a legnagyobb tiszteletnek. Tavasszal más medvét választanak meg istennek.

Mikor ezeket is elhagyta, akkor már nagy földet kellett bejárni, míg valahol ismét emberekre talált; de már azok hasonlítottak a vadállatokhoz. Egészen szőrös az arcuk, csak a szemük villog ki a bozontból, s még a nőknek is szakálluk van. Magukat *dauroknak* nevezik, s ők maguk dicsekesznek vele, hogy az ő eredetük *kettős*. Egyszer egy *birártunguz* vádászt elfogott egy nőstény medve, s haza cipelve a barlangjába, megsajnálta, élve hagyta, és azután kényszeríté, hogy nőül vegye. A *birártunguz* és a medvenő fejedelmi vérvegyülékéből származott a nemes *daur* nemzet, s azért magát legelőkelőbbnek tartja a világon, a húst nyersen eszi.

Ezt a népet bezárja egy meredek hegylánc, aminek *Machada* a neve. A lakosok azt állítják, hogy ott van a világnak a vége, s azon túl már csak a rossz szellemek laknak.

De Zikohór saisént az sem riasztá vissza: meg akarta tudni, hogy mi van még a világ végén is túl, s átmászott a nagy havas hegyeken.

S akkor onnan, a hegymagyról látott maga előtt egy végtelen országot, rengeteg erdővel és buja mezőkkel, amiken ezer virág nyílik, minőket ő soha nem látott életében.

S erdő, mező tele mindenféle vaddal; tehenc hosszú sörény-nyel és lófarkkal, juhok bivalnyi szarvakkal csordaszámra legelnek együtt, s csak a bikák, kosok küzdenek egymással, pásztor nem őrzi őket. A dzsiggetáj ménesek körül száguldoznak az őrt álló csődörök, dúvadaktól védve népüket, s a mocsarakban vadkanok kondái tenyésznek. A sziklákon sárga gyapjas kecskék legelnek, hosszú, hátrahajló szarvakkal, hasonlók a gazellákhoz. A fákon, a nádasokban serege a madaraknak; ölnyi magas gázlók, rózsaszínű tollazattal, középen megtört csőrrel. Maga a fejedelmi kivi madár is itt ül a fészken.

S a pagonyok teli vannak olyan fákkal, amik édes gyümölcsöket teremnek, s csak a rigók és a repülő mókusok osztognak rajta. Nevét sem hallotta azoknak soha a puszták lakója. Embernek is jó azt megenni. Némely gyümölcsnek illatja is van: nem olyan édes ugyan, mint a tevetrágya füstjének vagy a poshadt lótejnek, de elég kellemetes.

S az egész nagy országon végigfolyik egy óriás folyam, nagyobb mindazoknál, amiken eddig keresztüljött: partjai erdőkkel benöve. S a folyó teli van csodálatos halakkal, a víz színe csillog a hátaiktól, mintha ezüstből volna, s a felszökő halaktól úgy bugyborékol, mintha tűz forralná.

És semmi vad nem fél a közeledő vándortól; bevárják közele, s csak rábámulnak: hát ez micsoda vad?

Itt nem lakik ember.

Pedig, hogy lakott itt valaha, s hogy az hatalmas ember volt, azt bizonyítják a hátrahagyott nyomok.

Óriási sziklák vannak kifaragva emberalakká; valaha bálványok lehettek; most félalakjukat eltakarja a rengeteg erdő. Egy sziklafennsíkon roppant kőoszlop van magasra emelve, alant négyszögű talappal, fenn tarajos süveges emberfővel, s az a sziklacsúp teli van vésve állat- és emberalakokkal.

Egy hegyoldalban drágaköveket ástak ki az itt lakottak, az apraját, hitványát halomra szórva hagyták ott.

És sátoraik nincsenek már sehol.

A legmagasabb hegytetőről el lehet nézni körös-körül, és füstöt nem lehet látni, élő ember hirdetőjét.

Zikohór saisan napokon, heteken át bujdokolt gazdag őserdőkön keresztül; más urát nem találta a vidéknek, mint egy ocsmány, nagy fejű állatot, ami nagyobb a farkasnál, párdúc-nál, rút, idomtalan alak, és mindig eszik; tanyája körül van rakva csontokkal; hanem az ember elől elbúvik.

Végre hosszú, magános vándorlás után rábukkant egy fenyőfaerdőnek a mélyén egy „giráj”-ra.

A *giráj* egy gömbölyű épület, égetett sárból vagy téglából, amit a Buddha-imádók építenek a bálvány számára, ahol egy törzs letelepedett, s ahova búcsújárás idején mindannyiszor visszatér. A *giráj* az évenként tartott vásárok jelzője.

A *giráj*hoz pedig két kalauz vezette őt: az útilapu és a csalán.

Ez a két növény hirdeti azt, hogy ember lakott itt ezen a tájon.

A *giráj*t és az azt körülvevő „csortát” mind befutotta már a folyondár, ami tele volt kék és piros bogyókkal. Maga a bejárás is el volt lépve keresztül-kasul fonódott indákkal.

Zikohór nem félt e magányos imahelyre belépni. S annak a mélyében talált egy tevebőrön ülve egy élő embert. Egy lámát.

A nomád Buddha-imádók, ha egy országot úgy elhagynak, hogy oda vissza *ne* térjenek, azokat az egyedüli tégláépületeket, amiket Buddha tiszteletére emeltek, nem hagyják üresen, hogy azokban pusztai vad ne üssön fel tanyát; hanem egy lámát hagynak benne hátra. Annak a címe Tuptsin Láma. És azután bármilyen messze elmennek is, minden évben *egyszer* küldenek egy karavánt szent zarándokokból az elhagyott *giráj*hoz, mely a Tuptsin Lámának egy évre való élelmiszert szállít. S a Tuptsin Láma keveset eszik, és sohasem iszik. Azért sokáig él. Mint a kőbe szorult béka.

A csortába lépve, s meglátva az élő embert, Zikohór rögtön sietett kimondani a „mendumur”-t.

„Mendumur” az üdvözlő szó, amiről a Buddha-hívek, bármely nemzethez tartozzanak, egymásra ismernek.

A Tuptsin Láma szava csak suttogás volt már, amint az üdvözlésre visszamondá a „mendumurt”.

Zikohór, ismerve a hívek köteleességét, első dolgának tartá mindazt az élelmiszert, amit magával hozott úti eleségül, besózott húst, halat, gyümölcsöt, lisztes gesztenyéket, a Láma elé lerakni; mire az őt megáldotta, s vendégül ott tartá magánál.

Attól aztán megtudta ez ország nevét és történetét.

A tamul nyelv a Buddha-imádók minden nemzetével közös, azon a lámák és a saisanok tudnak egymással beszélni.

Annak a nagy folyóvíznek a neve Sachalin Ula — a „fekete víz”. S annak mind a két partját egy hatalmas harcos nép lakta, akit a mongolok „karaszurun”-oknak hívtak, ők magok mandzsuknak nevezik magukat. Országuk egész a „Mennyei Birodalomig” terjed, mely magas kőfallyal van a többi világtól elválasztva.

Több száz év előtt a Mennyei Birodalom császári trónján két császárfiú összeveszett. Niu Tsi, az ifjabb, amelyik gyöngébb volt, segítségül hívta a szomszéd mandzsukat. Azok megindultak a hívására. Hatvanezer mandzsú vitéz tört keresztül a nagy falon, s levert maga előtt minden ellenséget. Azután leverte a szövetségest is, s maga a mandzsú vezér Taitson Kongi ült fel a Mennyei Birodalom trónjára. Ő és a mandzsú nép ura most is a roppant nagy országnak, aminek annyi lakosa van, mint az egész földnek azon kívül.

A honn maradtak, amint megtudták harcosaik diadalát, siettek utánuk a meghódított országba. Boldog ország ez, ahol soha sincs tél; ahol az emberek selyemruhában járnak. Van egy olyan boldog féreg, mely falevelet eszik, s fonalat ereszt tőle, s egy még boldogabb emberfaj, mely szeret szolgálni, dolgozni, fizetni a mandzsúnak, aki úrnak született, s tetszik neki a rabszolgaság.

Akik csak előkerültek a Mennyei Birodalomból, mind oly csábító meséket mondtak arról, hogy a mandzsuk népe lassankint mind lekötözött az elfoglalt országba régi hazájából, s a Sachalin Ula partjain üresek maradtak erdők és mezők.

Pedig a fekete víz országa is boldog ország, ahol bőven terem fű, fa és állat, csak érte kell menni, csak utána kell futni; de a Mennyei Birodalom még annál is boldogabb, mert ott még olyan ember is van, aki a gyümölcsöt leszedi, a vadat elfogja a mandzsú számára, s csak a szájába rakja bele; sző, fon a számára, aranyat, ezüstöt hoz föl a hegy gyomrából a kiengesztelésére; palotát épít neki átlátszó égetett kőből, fényesen festett fából, s legyezi róla a legyet és meleget, ha jólakott és aludni akar. Jó ott úrnak lenni.

Az utolsó lakói ez országnak, a mandzsú nép „orotson” törzse ezelőtt ötven évvel hagyta el a Mamu és Szilka folyamok közötti lakhelyét, s azóta az egész vidék egyedüli lakója — a Tuptsin Láma a girájban, akit minden évben egyszer meglátogat egy zarándok karaván az eltűnt népből.

A Tuptsin Láma azután elmondatta magának Zikohórral a Góbi-pusztán lakó törgauták sorsát.

Minő mostoha föld, minő kegyetlen ég között lagnak? Milyen sanyarúságban élnek?

— Eredj vissza hozzánk — mondá a Tuptsin Láma. — Mondd el nekik, minő ország a Sachalin Ula vidéke. Ez az ország most senkié, csak Buddháé és az enyim. Én nektek adom, s Buddha megerősíti azt. Jöjjetek ide.

És azután elutasítá a Tuptsin Láma Zikohór saisánt, merre találja föl ismét legközelebb úton a Góbi-pusztát, s íme a bujdosó, ki tizenhárom év alatt jutott el a Sachalin Uláig, onnan visszakerült a Góbi-pusztára három holdmegtelés alatt.

A lámák végighallgatták a hazatért regéit, s akkor azt mondták neki:

— Hazudsz!

Akkor aztán Zikohór saisan előkereste iszákjából igazmondásának bizonyítékait. Az argali juh tülökszarvát, a pézsmállat ámbragubóját, a kivi madár farkatollát, a minden színű drágaköveket, az idegen fák hullatta diókat, s végül a minden-nél erősebb tanúbizonyságot, az „orkindzsit”. Ami, mint tudva van, egy széles bőröv, teleaggatva lecsüggő bálványképekkel, s kicifrázva vadállatok és szörnyetegek alakjaival. Az orkindzsit csak a lámák készítik, s igen nagy kincsekért osztják fejedelmeknek, vagy igen nagy kegyelemből azoknak, akiket fejedelmekké akarnak tenni.

E beszélő tanújeleket meglátva, azt mondák a lámák a saisánnak:

— Loptad!

Mert a lámák (papok) mind cinkostársai voltak a mongol fő lámának, aki a törögauta népet nem akarta a maga markából kiszalasztani, s más láma hatalma alá kerülni, s különösen nem kívánta, hogy egy ilyen nagy vándor horda az ő „örök béke uradalmán” keresztül vonuljon seregével egyben.

Zikohór pedig ezt monda a lámáknak:

— Meg fogjátok látni; a Tuptsin Láma megmondá, hogy ha a törögauták el nem akarnak menni a Góbi-pusztáról, maga a föld fogja őket lerázni a hátáról.

És bekövetkezett, amit jóslt. Nemsokára oly földindulás támadt a sivatagon, hogy a kutakból kiömlött a víz, s színi g teltek homokkal, és a hegyek meghasadtak, s elkezdtek vándorolni, s a tavak eltűntek a helyeikről.

Ekkor átlátták a törögauták, hogy a saisán igazat mondott, s többé semmi sem tarthatta őket vissza, összegyűltek a giráj mellé, a főlámájukat, aki az elköltözést ellenezte, befalzták a girájba, csak a fejének hagytak egy lyukat, amelyen keresztül etetni lehessen a szent embert. Az pedig még a lyukon keresztül is fenyegetőzött, hogy ha a „haragos isten” hegyeihez mernek közelíteni, az majd lerohan rájuk és pozdorjává tőri őket.

S a jóslat be is teljesült, mert amint a vándorútra kelő törögautá had az „aranyhegy” lábánál összetalálkozott az útját elálló mongol sereggel, egyszerre oly vihar rohant alá a hegyekről, aminőt csak egy megharagított isten képes támasztani.

Ámde a haragvó isten nem a törögauták ellen fordult, hanem ellenségeikre támadt, a mongolokra, oly homokzáport vágva a szemek közé, hogy azok feledték a harcot, hátat adtak rémültükben, s elfutottak a törögauták elől. A Dalle isten, dzsiggettáj paripáján száguldva, elfújta a csatatérről az egész mongol tábort. Így szokott a hadisten harcolni a sivatagon, ha felharagítják.

E diadal után a törögauták kikiáltották Zikohór saisánt vezérüknek, s az elvezette őket három holdmegtelés alatt a fekete folyam országáig, amit a Tuptsin Láma az ő népének ajándékozott; ami tele van őrzetlen nyájakkal, szedetlen gyümölcscsel, megtaposott drágakővel, s ahol nem lakik ember, s amit még nem fenyegetett ellenség sehonnan.

Húsz esztendő múlt el, hogy a törögauták vándor előcsapatja megtalálta az első mandzsu obont a fekete víz mellett. — Obonnak nevezik azokat a kőhalmokat, amikkel a nomád népek meg szokták jelölni azokat a vidékeket, amiket a magukénak tartanak. Mikor egy ilyen vidéket elhagynak, az onnan

eltávozó nép apraja-nagyja hajít a dombra egy követ, s a kőhalom így nő magasra.

Ez idő alatt folyvást Zikohór khán uralkodott felettük, bölcsen és eszesen intézve országa dolgát.

Az elhagyott girájok környéke újra megnépesült felcifrázott jurttákkal, a gazdag legelőket ellepték a gulyák, ménesek és nyájak; s a fekete folyamon kínai és japán hajók kezdtek járni, cserébe hordva a törgauták terményeiért fényes szöveteket.

Hanem ez idő alatt kezdték a törgauták észrevenni, hogy onnan felülről, észak felől, nyomja őket *valami*.

Még nem tudták, hogy mi az?

Fölöttük lakott a moszkó!

Hetven esztendeig futottak előle a messzeségbe, s a hetvenedikben megint odataláltak a szomszédságába. — Olyan szörnyű ország az.

Csak a határmutató obonok választották el őket egymástól.

Azonban itt, e világrészben a moszkó még nem volt olyan hatalmas, hogy erőszakkal és nyíltan támadhatta volna meg őket.

Mindazok az apró-cseprő népfajok, amiket Zikohór khán, még mint saisan, kóboroltában megismert, a fehér cár alattvalói. Ezek között legerősebb a tungúz.

A tungúz is állattenyésztő nép, mint a kalmuk; csakhogy az ő állatja egyetlenegy: az irám.

Az irám az ő tehene, amit fej; a juh, amit megnyír; ökre, amit szánjába fog; lova, amit megnyergel, és vad korában szarvasa, amire vadászik. Az irám az ő életfenntartója.

S az irám az a csodálatos állat, mely ennyi szolgálatra engedni magát használtatni, s mégsem kér a gazdájától enni soha. Ló, birka, tehén azt akarja, hogy télen takarmánnyal tartsák, vagy letereljék olyan vidékre, ahol zöld legelő van; az irámnak pedig vannak jó lapátvégű szarvai, azokkal ő fellapátolja a havat, s megkeresi a maga táplálékát. Ez a tápszer a zuzmó

(lichen). Az a virágtalan lopvanósző, amire nézve nincs se tél, se nyár; a hó alatt is nő, s a nap alatt se virágzik, ami olyan keserű, hogy azt semmi fűpusztító állat meg nem ízleli, még ennek a számára is alkotott a teremő egy állatot, mely azt szeresse. Az irámnak nem kell más, csak a zuzmó, s a zuzmó nem kell másnak, csak az irámnak.

A tél az Amur vidékén is meg szokta hozni a havat, s mikor az belepi a mezőt, a törgauták lejjebb húzódnak nyájaikkal a déli vidékre, ahol erdők vannak, az állat könnyen kitelel.

Akkor aztán, ahogy elhagyta a téli vidéket a ló, tevc és ökor: leszállt bele az irám. Előbb a vadirám, amelyre vadásznak; azután a szelíd, amelyen vadásznak. A tungúz megtelepedett, az irám felkereste a zuzmót, s mind a ketten jól otthon érezték magukat.

És aztán a tungúz megtette azt a ravaszságot, hogy felszedte a kalmuk határdombjait, s az egész kőhalmazt messzire, napi járó földre lehorzta, ott rakta le neki az obont.

Mikor aztán elolvadt a hó, a télre nyomban jött a nyár, a tungúz megint visszament irámjaival együtt a maga nyírfa-termő országába, s a törgauták újra fölvonultak: ezek bámulva vették észre, hogy az ő obonjaik vándorolnak. Az országuk évről évre szűkebb lesz. A határt valaki folyvást tolja előbbre.

Az a valaki volt a moszkó.

Nem kellett neki diplomácia, nem kellett neki hadjárat, konvenció, mégis mindig előbbre nyomult. Elég volt hozzá az irám.

Valóságos harc volt ez az irám és a paripa között.

S a ménnek veszteni kellett. A hólepte vidéken nem verhetette ki a betörő szomszédot a kalmuk a maga birtokából, mert a ló elsüpped a hóban, a széles talpú irám pedig elfut a szánnal fölörte, s a tungúznak hószánkák vannak a lábain, csak úgy korcsolyázik a hó tetején, vagy befog tizenkét kutyát a szánjába, s úgy kutyaszánkázik végig a ragyogó síkon; míg a kalmuk megreked a hóban a maga paripájával.

Ekkor a vén Tuptsin Láma, ki már akkor százéves volt, azt a tanácsot adta Zikohór khánnak, hogy ősszel, mikor a fű megszárad, gyűjtassa föl az egész avart, melyet télire el akarnak hagyni.

Zikohór khán úgy tett; az avart mindenütt fölgyújtották, s végtől végig leégették a mezőt, mielőtt odább költöztek volna.

És aztán megjött a tél az elhagyott tájra, s megjöttek a tungúzok, és megjöttek az irámok.

De egy hét múlva tungúz és irám, ahogy csak szaladni bírt, úgy futott el az elfoglalt tájról, s feledte az obont odább cipelni.

Mi lelte őket?

Az, hogy az avarfűvel együtt leégett a zuzmó is, s az irám hasztalan kereste egyetlen táplálékát; nem volt sehol. Futni kellett más vidékre.

Jövő nyáron pedig a leégett mező annál bujábban zöldült ki, a visszatérő paripák diadalmas nyerítése hangzott végig az újjászülető pusztán. Mégiscsak a mén verte ki az irámot a csatamezőről végképpen; mert az egyszer leégett zuzmó ötven esztendeig vissza nem kerül arra a vidékre.

És így a moszkó diplomácia ravaszsága megbukott azon a nyomorúságos kis lichen növényen, amit nálunk a gyógytárban árulnak köhögős emberek számára, s egy reszketős fejű vén láma túljárt az eszén a szentpétervári állambölcseknek.

Ezen győzelem után bevégezte életét és uralkodását Zikohór khán, s a kivitollas süveg és a fölszentelt orkindzi a fiára maradt, akinek neve volt Talapór.

Talapór khán komoly, szelíd természetű férfi volt, aki minden civódást, bajt szeretett elkerülni; inkább eltűrte, ha bántották, hanem azután, ha egyszer benne volt a bajban, akkor annál gyorsabb volt az elhatározása, s a szelíd, alamuszi ember akkor mutatta ki egyszerre, hogy mi lakik benne.

A felesége volt *Arizme*, Almun mongol emír leánya, akit Talapór khán tízezer lovon, hatezer birkán, kétezer tulkon

és négyszáz tevén vásárolt meg az apjától. Derék asszony volt: megérte az árárt!

Ettől született neki egy fia, *Irzambek*. Ez volt Talapór khán büszkesége. Azt maga tanította lovagolni, vágató ló hátáról visszafordulva, kézfíjjal célba löni. Ennek minden öltözetét maga a fejedelelnő, Arizme varrta és hímzette; a Buddhavallásra pedig a vén Tuptsin Láma oktatta. Tehát igazi fejedelmi nevelésben részesült.

Talapór khán azt akarta, hogy a fia szokjék hozzá a fejedelmet ékesítő bátorsághoz, amit a veszélyek edzenek meg. Elhordta őt magával a vadászatokra a Sachalin Ula vidék dúvada ellen.

Két ilyen, harcra méltó fenevada volt az erdőnek, az egyik a fekete medve, amelyiknek ott fehér örv alakú folt van a nyakán. Ezt kelevézzel szokták megtámadni; de Talapór khán azt is megtette akárhányszor, hogy hosszú késével kezében birokra ment a medvével, s úgy szúrta azt szíven. Ezt azonban még nem engedte Irzambeknek megkísérteni. Ahhoz nagy hidegvér kell.

A másik dúvada az Amur-vidéknek a „sokatevő”. Csúnya, idomtalan állat, széles, vastag fejével, sunyi gonosztevő pofájával első tekintetre megvetést költ maga ellen. Falánk, egy egész ökröt meg bír enni. Maró bűze van, mely közellétét elárulja. Amellett gyáva, pedig iszonyú erős, s állkapcája oly erővel bír, hogy fogaival a vaslándzsát ketté tudja harapni. De csak akkor védi magát, ha üldözőbe veszik, s méregbe jön. S minthogy a nyíl és lándzsa kemény bőrének nem sokat árt, parittyával szokták egyetlen érzékeny részét, a fejét megostromolni, s vasbunkóval verik agyon.

Egyszer az történt, hogy az éjszaka Irzambeknek a kedvenc paripáját a pányváról ragadta el valami dúvad, s elvitte az erdőbe. Senki se látta, éjjel volt, a pásztorok aludtak; nem tudták megmondani: medve volt-e vagy sokatevő?

Most már azt kérte Irzambek az atyjától, hogy hadd legyen

neki is szabad ezen gonosztevőn bosszút állni személyesen, s késsel leszúrni, ha medve, bunkóval leütni, ha sokatevő.

Talapór khán egészen bizonyos volt a maga fiáról, hogy ez dicsőségesen fogja letenni a vitézi próbát a vadállat elleni harcban; az ifjú derék legény volt, s késsel és buzogánnyal jól tudott bánni; nem aggódott fölötte, hogy akár medve, akár sokatevő a felkeresendő dúvad, annak Irzambek fejedelemfi majd meg fog felelni.

Hanem Arizme, az édesanyja féltette az egyetlen fiát, s alattomban megbízta a szolgáját, Tekuszt, Irzambeknek gyermekkori játszótársát, hogy mindenütt a fia közelében tartsa magát, s ha veszélyben forogna, segítségére siessen.

A dúvad ellen nagy hajtósereg indult ki, körülfogták a bozótot, ahová a vérnyomok vezettek, s mikor a vadászebek felfedezték a rejtekét, azt mindenünnen körülállták, hogy a vad el ne illan hasson, s akkor azután, ahogy a törgauták szoktak medvére, sokatevőre menni, Irzambek fogta az egyik kezébe a hosszú kést, a másikba a buzogányt, s délceg, neki-pirult orcával lépett be a sűrűbe, ahol a fenevad lakott.

Lehetett hallani a sűrű bokrok között, hogy ropogtatja a dúvad a fogai közt a csontokat. Még csak félbe sem hagyta a lakomáját a közeledő vadászszereg nagy zajára.

Rövid időn Irzambek herceg futva rohant vissza a bozótból. Arca nem volt piros, hanem olyan színű, mint a sajt, s a kezében nem volt se kés, se buzogány, azokat eldobta.

— Az én fiam megszaladt! — ordítá dühösen Talapór khán, s azzal leszökött lováról, s fogta a hosszú szíjostort, azzal rohant a fiának. — Kés nélkül! Buzogány nélkül! Diadal nélkül! — Vissza kölyök! vagy korbácsot kapsz!

Most azután Irzambek még jobban megijedt a korbácsból, s visszafordult a bozótnek, s fel akarta venni eldobott fegyverét, nyomában az apja a korbáccsal. De alig volt Irzambeknek a kezében ismét a fegyvere, egyszerre csak lecsapta magát arccal a földre, a fenevad ott állt előtte.

Ez nem volt se medve, se sokatevő; hanem mindegyiknél rettenetesebb. Egy idegen szörnyeteg, aminőt törgauta vadász még sohasem látott. Másfél öl hosszú vadállat, négy lábon állva is oly magas, hogy a felemelt fejével az ember szeme közé néz. S minő fej, minő szemek azok. Főlnyitott állkapcája közé egy emberfej elfér, s fogai akkorák, mint a vadkan agyara; vörös karikájú szemei zöldessárga haragtűzben égnek. S kígyóalakú farka oldalait korbácsolja; teste rőtbarna sávokkal van végigcsíkozva; egész tekintete a kegyetlenség, a düh és zsarnokság maga. — Ez a királytigris.

De ha királytigris volt is, Talapór khán mégis a szeme közé vágott hosszú szíjostorával fölgerjedt haragjában annak az ellenségnek, ki előtt az ő fia arca bukott és fegyvereit elejté.

A korbáccsal megütött tigris e percben hátravonult és hasra lapult; de úgy, mint az ugrásra készülő macska, négy lábát maga elé szedegetve, s azalatt azt válogatva, hogy melyikre rontson, az apára-e, vagy a fiúra.

De mielőtt elhatározta volna magát, a hú Tekusz kétségbeesett ordítással rohant előre, s kopjáját ráhajítá a fenevadra. A hegyes vas csak fájdalmat okozott az állatóriásnak, de boszszúját mégis a megsebző ellen vonta; egy szökéssel rajta termett a szolgán, s átharapta az ember nyakát, megrázta azt a szájában, s aztán fölemelve a fejét, úgy tartá azt a fogai közt, mint a macska a patkányt, s a távoli mennydörgéshez hasonlatos morgást hallatva, nézett széjjel néhány pillanatig a körülálló vadászeregen, s akkor két óriási szökéssel visszaroht predájával együtt a bozótba, s ott rákezde rettenetes ordítását, aminek a haragjától minden paripa megfordult és elfutott a bozótból, és futott oly messze, amennyire ez a hang üldözé, s az elhangzik mérföldnyire.

Ez volt az az ellenség, akivel a kalmukok nem bírtak.

A nyíl, kelevéz ezt meg nem öli: nekik pedig más fegyverük nem volt. Az önlövő gép, amivel a medve ki szokta végezni magát, ezellen nem használt semmit; mert a tigris nem

jár a tört csapáson. Ezt veremben sem lehet megfogni, mert nem fogadja el a csalétket. Ez kecskemekegés után nem indul. Ez válogatós. Embert eszik. Ha egyszer az emberhúsba belekóstolt, többet aztán mással nem is akar élni. Ha megkaphatja a lovast, a lovat ott hagyja, s a lovagot viszi el. Kegyetlensége, szörnyű ereje mellett még alattomos is. A tanyák körül ólálkodik, meghúzza magát, s egyszerre rohanja meg a gyanútlan közeledőt.

S e tigris nem volt egyedül. Az Amur menti kalmuk telepekből mindenünnen jöttek a rémhírek, hogy soha nem látott óriási dúvadak pusztítják a népet és a nyájakat: senki sem tud ellenük tenni.

A törgauták már fényes nappal sem mertek kevesedmagukkal járni az erdőn mezőn, csak nagy csapatokban, s éjjel mindenütt nagy tüzcket raktak és doboltak, hogy a tigrist elriasszák.

Az pedig oly vakmerő volt, hogy éjszaka bement a falvakba, s végigszáguldozott az utcákon, míg el nem kaphatott valakit, s ordításával rettegésben tartott mindenkit.

Hasztalan volt előle odább költözni: a tigris követte a vándorlókat, s ahol letelepedtek, ott ütött tanyát ő is.

Talapór khán ez ellen az ördög küldötte ellen nem tudott semmi segítséget. A lámák új áldozatokat indítványoztak a bálványnak, de az vagy nem bírt a tigrissel, vagy egyetértett vele.

Utoijára már fényes nappal be mert sétálni a tanyára a rémállat, s végigsunnyogott a khán csordája előtt is: fel sem véve a jurtákból felé röpített nyilakat.

Egy szép napon éppen oda feküdt a khán sátora elé, csendesen veregetve a földet a farkával, s koronkint egyet ordítva. Senki se mert kijönni, hogy őt elfűzze onnan. Minden ember bezárta magára a jurtája ajtaját.

Ekkor a hosszú utca végén, melyet az egyforma kalmuk jurták alkottak, egy magányos férfi közeledett lóháton.

Öltözete idegen volt, sűrű szakállú, szőke hajzatú arca mutatta, hogy nem e népből való.

A jurták nyílásain át kiáltoztak a jövevényre, hogy forduljon meg gyorsan, és fusson, ahogy csak tud; ott fekszik a tigris!

Az idegen pedig, ahelyett, hogy megrettent volna, levett a válláról valamit, ami hasonlít egy pásztorkürthöz, annak a bunkós végét az arcához szorítá, a lyukas végét pedig az előtte fekvő, ugrásra készülő dúvadra irányozta. Egyszerre csak a csőből tűz lobbant ki, füsttel vegyest, azt nagy dörgés követte; erre az óriási vad nagyot ordított és nagyot fordult, azután megint felszökött, s egész rettentő dühével rohant a lovas férfira. Az pedig még egyszer felé irányozta a lyukas csövet; még egy tűz lobbant ki, egy dördülés hangzott, s arra az óriási szörnyeteg a négy lábát szétvetve terült el a földön, tetetelenül fetrengve, mint egy eltaposott féreg.

A férfi pedig megcirógatta lova nyakát, mely sem a tigris-ordítástól, sem a dördüléstől még csak meg sem szökkent.

Minden jurtából üdvkiáltással rohantak az idegen elé.

Talapór khán maga volt az első, ki a jövevény kengyelvasát tartani előjött, amíg az leszáll a lóról; s nyakába borulva, testvéreinek nevezte őt, ha ugyan nem Buddha küldötte egyenesen az égből.

Az idegen pedig igen jól beszélt a kalmuk nyelvet. Elmondta, hogy ő az orosz cár alattvalója, neve Cseremikoff. Egyenesen azért jött, hogy derék szomszédait, a nemes törgautá népet megismerje.

Azok tejbén-vajban fűrésztötték a hősi vendéget, ki őket legnagyobb ellenségüktől megszabadítá, az pedig nem késett őket felvilágosítani, hogy hőstettének eszköze nem varázsszer, hanem egy tökéletesített lőfegyver, mely biztosabban lő, mint a kézj és halálosabb sebet okoz. Ilyen lőfegyverrel bánó vitéze van az orosz cárnak annyi, amennyi férfi, asszony és gyermek együttvéve lakik a Sachalin Ula országában.

És ha kívánja a khán, az orosz cár igen szívesen fog küldeni

elegendő számú olyan vitézeket szomszédai oltalmára, akik az őket pusztító vadállatokat innen kiirtsák; sőt azt a kegyelmet is éreztetni fogja velük, hogy ha maguk a nemes törgauták is óhajtanak e tökéletes fegyver gyakorlatába beoktattatni, azoknak a számára a saját vitézei között tért nyit, s ellátja őket saját nagylelkűségéből fegyverrel és lőszerrel.

Lehetett volna-e e megmérhetetlen nagyságú kegyelmet arcra boruló hódolat nélkül fogadni?

A lámák és a népénekesek ugyan emlegettek valamit a törgauta ősök hajdani történetéről, akiknek már egyszer torukra forrott az orosz pártfogás; de azóta az idők változtak, a haza is más világ szélére lett áttolva: száznegyven esztendő utáni ivadék másképpen gondolkozik már. Talapór khán nagy örömmel fogadta az ajánlatot, hogy eleinte a hatalmas szomszéd vitézei jöjjenek be az ő országába, s minden nagyobb telepen szálljanak meg, és segítsenek a tigriseket kiirtani, később pedig az ő válogatott vitézei is menjenek ki a cár városaiba a tűzfegyverrel bánást megtanulni. — Megvolt ezért az a gyönyörűsége, hogy Irzambek herceget a legjobb lövésszé idomulni látta, aki most már nem futott el a bozótból többé; hanem rendesen hazahozta a tigris bőrét a vadászatról. Azok a diadaljelek ékesíték a sátorát körös-körül.

Egyszer, mikor a lakoma végén együtt nyakalták a tömlőből a jó karcos kumiszt, amit maga a drága jó Arizme készített, Irzambek fejedelembi azt a furfangos kérdést intézte kedves vendégükhöz:

— Ugyan mondd meg, te Cseremikoff, hogyan lehet az, hogy mink már eddig megöltünk legalább ötven „márét”, (így nevezték el a kalmukok a tigrist: „parancsoló”), de azok mind nagy felnőtt öregek voltak. És soha egyetlenegy kölykét nem találtuk jártunkban-keltünkben, ahogy lehet találni a medvének, a sokatevőnek iját-fiját. Hogyan támad itt nálunk a „máre”, ha nincsen fia?

Cseremikoff e szóra megtaszítá Talapór khánnak a vállát.

— Hallod-e ezt, fejedelem? No mondhatom, igazi fejedelmi ész lakik a te fiadban! Mert ilyen messze látó bölcsesség, ilyen mély belátás ritkaság egy fiatal embernél. Ebből még nevezetes uralkodó lesz! — Igenis, Irzambek herceg, nagyon jól tapogatózol. Itt van a dolognak a bibéje. — Hogyan lehet az, hogy az Amur bal partján tigrisek laknak? Mindig csak felnőtt tigrisek, kölykek soha. Holott a tigrisek hazája Bengál, ahonnan a tigrisnek csak egész Kínán keresztül lehetne idáig hatolni, egy nagy népességű birodalmon át, vagy pedig úsznia kellene a tengeren olyan messzeségre, ami egy cethalat is kipróbálna. Én fel foglak téged afelől világosítani, hogy mi módon kerülnek a tigrisek a ti országotokba, ha rászánod magadat, s nem restelled a fáradságot és a veszedelmet.

Irzambek herceg rászánta magát mind a fáradsággal, mind a veszedelemmel szembenézni, hogy országának ily nagy baját kipuhatolja. Cseremikoff azonban nem engedte meg, hogy a saját népéből vigyen magával valakit kíséretül, neki egyedül magának volt szabad a titkot saját szemével meglátni.

A Sachalin Ulán ketten egy nyírfahéj-csónakba szállva, éjnek idején leereszkedtek a folyam mentén, nappal elrejtőzve a szigetek berkeiben, egész a folyam torkolatáig, ahol a tenger kezdődik. Ott azután sátort ütöttek, és rejtve tartották magukat több napig, annyira, hogy még tüzet sem raktak, nehogy a füst elárulja őket.

Cseremikoff ezalatt egy hosszú csövön keresztül nézegetett gyakran a messzeségbe, amelyiknek mind a két végén üveg volt. Egyszer aztán azt mondá: „Megvan! ez az!”

Irzambek is arrafelé nézett: éles szemei voltak, valami füstöt vett észre a tengeren.

— Valami pásztortűz ég a vizen — mondá.

— Nézz e csövön keresztül — szólta neki a vezetője.

Irzambek a távcsőbe nézett, s ezt mondá:

— Egy nagy csónak, amely pipázik.

Később, mikor ismét belenézett, s meglátta, hogy a nagy csónaknak kerekai is vannak ezt mondá:

— Egy vízi szekér, amelybe bizonyosan nagy tengeri lovak vannak fogva, azok húzzák.

A vízi szekér egyre közelebb pipázott, utoljára az Amur torkolatánál horgonyt vetett, s akkor aztán azon a varázsló csövön keresztül olyan közelre hozta azt Cseremikoff, hogy a hajó födelén járó-kelő embereket is ki lehetett venni, hogy mit csinálnak?

A hajó hátuljában volt elhelyezve tíz ketrec, rácsajtajaival a tenger felé fordítva mind. A hajósok felhúzták az egyik ketrec csapóajtáját, s arra a ketrecből egy roppant nagy hím tigris szökött bele egyenesen a tengerbe, s aztán feltartott fővel úszott a part felé, míg egyszer elérte az Amur torkolatát ellepő fatorlatot, s arra kikapaszkodva, felemelte a fejét, s torkát eltátva, nagyot ordított. A távcső oly közel hozta a dúvadat, hogy Irzambek a puskáját ragadta fel, s csak azután bámult el, mikor a távcsőtől elkapva a fejét, nem látott maga előtt semmi tigrist, és nem hallott semmi ordítást.

— Csak nézd tovább. Még több is jön — mondá neki Cseremikoff.

Irzambek a távcsövön át tíz darab tigrist látott a tengerbe ugrálni a hajón levő ketrecekből, amik mind kiúsztak a partra. Ezt elvégezve, a vízi szekér megint továbbfűstölt a tengeren.

— Mármost lássunk az evezéshez, hogy a tigrisek utol ne érjenek minket — sürgeté a bámuló herceget Cseremikoff.

— De hát magyarázd meg nekem, mi volt ez, amit én most láttam ezen a búbajos csövön keresztül, ha nem káprázat?

— Ez bizony valóság volt. Így szállítják tinektek a „márékat” messze földről, heves Indiából a Sachalin Ula torkolatáig hajó hátán, szép kinőtt példányokban.

— De hát kik szállítják azt, és mi okból?

— Azt bizony egy olyan nép cselekszi, mely a tigrist imádja isten gyanánt, ahogy imádják az osztyákok a medvét. Ennek

a vallása azt parancsolja, hogy a saját istenét minden országban meghonosítsa, s más népek rovására táplálja, nehogy az otthoni híveket falja fel mind.

— Rettenetes vallás! Miért nem pusztítják el ezt a népet?

— Mert nagyon hatalmas. Vele csak egyetlen egy nemzet mérkőzhetik meg: ez a moszkó. A tigrisimádó népnek a neve: „az angol”.

Irzambek herceg most már szíve mélyéből meggyűlölte az angolt, és annál jobban megszerette az orosz.

A jámbor vadfejedelemnek nem volt elég ösztöne kitalálni, hogy amit látott, az ugyan igaz, hanem akik az ő országát ezzel a szép ajándékkal ellátják, azok maguk a moszkók, akik a tigrisvadászát útján jutnak hozzá, hogy az Amur-vidék lakóinak országában mint pártfogók letelepüljenek, s ott befészkeljék magukat. Ők szedetik össze az annami királyságban a tigriseket, ahonnan a legszebb példányok kerülnek az európai állatseregletekbe, s ők eregetik azokat el időről időre a jámbor kalmukok új hazájába.

S a következő évben már láthatott Irzambek herceg egy egész hatalmas orosz hadiflottát az Amuron végigfüstölni, s hallhatta a rézcsovek dörgését, amikkel Muravieff az Amur-ról minden angol, francia és kínai hajót kiparancsolt.

Ez ugyanabban az évben történt, amelyben Oroszország a keleti háborút megindította az ozman birodalom ellen. A moszkó ráért még akkor is, amidőn Európa három nagyhatalmával kellett megküzdenie a legnehezebb harcot, Ázsiának egy másik nagyhatalmától elvenni egy egész országot. A világ figyelme most éppen másfelé volt elvonva.

Mert az Amur-vidék nem volt a senki országa, hogy azt a Tuptsin Lába és a Buddha isten csak úgy rövid kézből elajándékozhasssák akárkinek. Az a mandzsuk országa volt, s miután a mandzsuk mind bementek Kínába uraknak, s az ő fejedelmeik lettek kínai császárok, természetes, hogy elbagyott hazájuk Kína tartományává lett. A szolgálta lett az úr, s az anya

lett a leány. Az Amur-vidék birtoka fölött erős harcai voltak már Oroszországnak Kínával, s ránézve mind kedvezőtlenül ütött ki, a mandzsu harcosok meg tudtak felelni a kozáknak. Más úton kellett hát őket megkerülni.

Irzambek herceg e felfedezéstől fogva dühös ellenségük lett az angoloknak.

Arra a kérdésére, hogy hol találhatók ezek a tigrisimádók, azt a választ nyerte Cseremikofftól, hogy „mindenütt a földön”. — Ahol csak a moszkonak ellensége valaki, az mind angol és — tigrisimádó.

Amellett annyira telebeszélte a fejét a fiatal fejedelemfinak az orosz cár hatalmával, a szent orosz birodalom dicsőségével, Szentpétervár pompájával, hogy annak nem volt nyugta többé az apai sátorban. Arra unszolta Talapór khánt, hogy engedje őt felmenni Szentpétervárra, s hódolatát a törögauta nemzet nevében átadni a hatalmas védelmezőnek.

Talapór khán erős kezű, de gyöngye szívű ember volt: egyetlen fiától nem tudott semmit megtagadni. Beleegyezett, hogy menjen hát el a cár fővárosába, s jelentse ki népe hódolatát.

— Ha Irzambek úgy kívánja: legyen úgy.

Cseremikoff azonban felvilágosítá Talapór khánt afelől, hogy Irzambek herceg nem beszélhet a cárral máskülönben, mint ha ő maga is már uralkodó fejedlem, akinek a szava egyenlő a cáréval. Mert szemtől szemben egy uralkodóval csak egy másik uralkodó beszélhet, más halandónak, hasra fekvé előtte, lábcsókolás és hallgatás a dolga. Azért fölöttébb szükséges, hogy útrakelése előtt Talapór khán Irzambek herceget emelje magához trónra, s tegye őt uralkodótársává.

Talapór khán abba is beleegyezett.

— Ha Irzambek úgy kívánja: legyen úgy.

És azzal átadta a fiának a kivitollas süveget és a szentelt orokindzsit, a fejedelmi investitúra jelvényeül.

Cseremikoff még olyasmit is emlegetett, hogy jó volna

Irzambek hercegnek valami írott meghatalmazást is adni, amivel megjelenését és kijelentését kellőleg legitimálja.

Erre Talapór khán nagyot bámult Cseremikoffra.

— Hát kínai bútorfestő vagyok-e én, hogy teneked mókusfarkkal ákombákomokat mázolja halhártyára? Hát nem odaadtam-e fiainak az orkindzsit? Nem láthatja-e, akinek szeme van, mindazokat, amik arra fel vannak vésve, és amik arról lecsüggnek? Ez a ló, ökör, teve nem azt jelenti-e, hogy az övé minden, ami ez országban él és mozog? az egymás mellett fekvő ember és kutya pedig azt, hogy ez a nép neki tartozik hűséggel? A nap és a hold nem azt mondják-e, hogy az ő dolga az uralkodás? a kard és nyíl pedig, hogy a hatalom az ő kezében van? A repülő madár nem a szabadságot jelenti-e, amiben a törgauta nép él? Ez a félgömb nem a fejedelmi sátor? Hát ez a háromszög nem a Buddha girája? S vajon tagadná-e valaki, hogy ez a lecsüggő rézalak a jó isten képe? S ez a másik a négy szárúval a rossz istené, akik mind a ketten az adott szó megtartása fölött örködnek? s hogy ez a lovas alak a had istene: Dalle? ez a halat nyergelő alak a termékenységre és a vizek istene? Hát hiszen akinek szeme és ép esze van, az jobban megértheti ebből azt, hogy Irzambek a törgauták fejedelme, s amit kimond, az fejedelmi szó, mintha én egy kaszás póknak kitépem a hat lábát, azokat belemártom festékbe, s aztán eleresztem egy fehér lapon, s amit azok összerugdaltak, arra azt mondom, hogy „írás”!

Cseremikoff megnyugodott a khán biztosításában, s följegyzé annak a szavait az írotárcájába.

Hanem most meg Talapór khánnak támadt egy nehézsége.

A törgauták fejedelmi tevbőr szőnyegére nem ülhet olyan férfi, aki még nőtelen, vagy eljegyezve nincs. Irzambek hercegnek addig, amíg útra kelne, előbb feleséget kell keresni. S minthogy a nagy kalmuk nemzet fejedelme holmi apró-cseprő fejedelmecskék hercegasszonyaival kháni jurtáját be nem szennyezheti, annál fogva a feleségválasztás ránézve nagyon

meg van nehezítve. Hol kapjanak most hirtelenében számára eljegyezhető menyasszonyt, nehogy az a szégyen érje, hogy mikor a cár ki fogja kérdezni, hány lova, hány tevéje, hány tulka van, s végül arra kerül a sor, hogy hát felesége hány van, nagy arcpirulással azt felelje, hogy „egy sincs”.

E főnnakadásból kisegíté a férfiakat a derék Arizme.

— Van az én atyámnak, Almun khánnak még egy leánya; az Irzambeknek igen jó lesz!

— A bizony tökéletes szó — monda rá Talapór khán. — Ha Irzambek is úgy kívánja, legyen úgy.

Irzambek pedig miért ne kívánta volna? Az anyja is szép asszony volt, annak a testvére is bizonyosan szép leány lesz.

Keresztyének és mozaisták ugyan ezt rendkívüli dolognak fogják találni, hogy egy fiú az anyja testvérét vegye nőül, de hát könnyű nekik, mert ők az életet úgy rendezték be, hogy annak a boldogabb fele még a halál után következik, de a szegény sivataglakó pogánynak, akinek a lelke halála után mókusba és mormotába költözik, nemigen lehet az innenső világon nagyon válogatni a jóban.

Talapór khán Irzambek herceggel együtt útra kelt ipa ura, a mongol khán látogatására, s egyúttal leánynézőbe.

Kíséretüket képezte ezer lovas, akikkel együtt egypár heti utazás után fel is találták a mongol khán fővárosát, melynek nem volt állandó tartózkodási helye.

Irzambek herceg a kiszemelt menyasszonyban minden tökéletességet feltalált. Gyönyörű karcsú termet volt, oly eleven és rugékony, hogy földről fel tudott ugrani a nyeregbe, s apjának legjobb paripáján versenyt futtatni a széllel; arcszíne olyan volt, mint mikor a finom *kormos* alma napsütötte oldalán keresztültör a tündöklő pirosság, szemei olyanok, mint a szén, aminek a közepe még izzó parázs, s fölöttük a szemöldökpár, mint két vonagló kígyó; gyönyörű pisze orra, lihegő, táguló orrcimpákkal, gyöngysor-mutogató piros ajkai s olyan hosszú

sűrű haja, hogy mikor azzal lovon nyargal, a két hajfonat, mint a korbács, verte a paripa két oldalát hátul.

Hát ez a menyasszony egészen megtetszett Irzambeknek.

Hogy a leánynak tetszik-e Irzambek? Az nem jött kérdésbe.

A leány bizony azt találta mondani, hogy különb férfi az apja, mint a fia.

A leány neve volt Ain Kháne.

Hanem ezt a nagy szépséget nem is adták ingyen.

A khán tizenötezer lovat, nyolcezer ökröt és hatszáz tevét követelt érte kalim gyanánt, a maga részéről följajánlva a menyasszonynak hozományul tizenkét: öltözőruhát, egy egész sátort selyemszőnyegekkal, hat perzsaszőnyeget, egy teljes kínai teázókészletet, egy ezüstövet, meg egy arannyal hímzett tarbust; két sor kláris gyöngyöt meg két topáz kősöntyút és kedvenc paripáját, aminek a szél sem ér nyomába, s ami a leány nélkül nem eladó.

Talapór khán alig tudott a menyasszonyi díjból valamit lealkudni, s még egy veresréz bálványt a hozományhoz kicsikarni, a mongol khán nagyon rátartó volt a leányával. Azt mondta, hogy többen is kéri. Buddhára esküdött, hogy dzungár szultán, Khúz, még nagyobb díjat ígért Ain Kháneért; s csak azért adja inkább Talapór khán fiának, mert az apja régi vásárlója.

Ezzel megkötötték az alkut, Irzambek herceg megtartotta az eljegyzést a szép Ain Khánéval, aminek a szertartása az, hogy mind a ketten lóra ülnek, a menyasszony ölében van egy kis kecskegidó, a vőlegénynek azt kell tőle elragadni. Irzambeknek sikerült a kecskegidó elrablása, s ezzel bekövetkezett a jegyváltás. A szép Ain Kháne egy pompás, arannyal hímzett övet adott Irzambeknek; ez pedig a maga részéről egy gyönyörű kínai gyöngyös fátyolt a menyasszonyának, amit a majmatsuni bazárban száz tevébőrön vett még Zikohór khán, az öregapja. S ezzel megegyeztek, hogy mihelyt Irzambek hazakerül Szentpétervárról, azonnal megülik a menyegzőt, fejedelmekhez illő pompával és fényűzéssel.

Az eljegyzés után rögtön útnak indult Irzambek herceg, elválhatatlan Cseremikoffjával s nagy kozák kísérettel a tündéri Szentpétervár felé, biztosítva az apját, hogy onnan minden bizonnyal olyan szép piros palástot fog hazahozni és mellé akkora arany rendcsillagot, mint aminőkkel a dzungár szultán, Khúz khán, dicsekedik.

Mert Khúz szultán is egyike azoknak a felkent főeknek, akik a hatalmas éjszaki kolossz árnyékában kerestek oltalmat — szomszédai ellen. Ezért kapta azután jutalmul a fent említett gárderobot.

Khúz szultán nyalka legény volt, kivált ha a piros palástot föltekerte, s az arany csillagkeresztet a nyakába akasztotta. Így mutatta be magát a mongol khán előtt, mikor a szép Ain Kháne kezéért először esdekelt. Ekkor, mint tudjuk, kosarat kapott.

Azonban Irzambek herceg alig pihenhetett még meg Szentpétervárott, amidőn Khúz szultán násznapjai újra megjelentek Almun khán előtt, a megújított menyasszonyi díjfelajánlást megtoldva még ötezer ezüst rubellel.

Honnan vette Khúz ezt a sok rubelt? Ezt vége felé majd kitaláljuk; Almun khán fülében azonban ez igen kellemes csengésű hang volt; mert a sátorozó fejedelmeknél a kivert pénz ritka madár.

Almun khán tehát „megrágta a szíjat”, ami napkeleti virágnyelven annyit tesz, hogy megtörte az adott szavát, s visszaküldte Talapór khánnak az eljegyzési gyöngyös fátyolt, megízenve neki, hogy a leányát mégiscsak inkább Khúz szultánnak adja feleségül; mert ez egy láda rubelt is hoz, s azonkívül másfél annyi ökröt, lovat s egyéb marhát, mint amennyiben Irzambek herceggel megalkudtak.

Erre a goromba hitszegésre Talapór khán csak annyit felelt, hogy „jól van”.

Csendes természetű ember volt: sőt lehetett a hátán vágni, hanem aztán, mikor egyszer a türelmének az olaja kifogyott,

akkor egyszerre úgy szétrúgott maga körül, hogy mindent levert, ami útjában állt.

Nem szólt semmit, csak kikereste a legjobb tíz paripáját, s kiválogatta a vitézei között a legjobb ezer lovas, s aztán a feleségének azt mondta, hogy elmegy dzsiggettájt vadászni.

Oda pedig nem ment, hanem nekiindult egyenesen Almun khán fővárosának a sivatagokon és rengetegeken keresztül.

Úgy rendezte el az útját pedig, hogy százat-százat a lovas vitézei közül imitt-amott hátrahagyott, erdőkben, sziklaszorosoknál, sebes folyamok átjárói előtt, sűrű nádasokban.

Az utolsó százat az Urtán tó egy félszigetére rejté el, s azután egymaga, minden csatlós, szolgál nélkül, elindult Almun khán tanyáját felkeresni.

Az éppen akkor ülte javában leánya menyegzőjét Khúz szultánnal, s nagy volt az ünnepi pompa az egész sátorvárosban.

Khúz szultánnal azonban időközben valami kellemetlenség történt. Ő tudniillik, mint igazi jó államgazda és takarékos fejedelem, úgy gondolkozott, hogy a menyasszonyi hozományul fölajánlott nagy mennyiségű lábasjóságoktól kár volna a saját országát megfosztani, mikor az másutt is megszerezhető. Egy éjjel összeszedett néhány ezer vakmerő fickót, s azokkal beütött a szomszéd Batyúr szultán birodalmába.

Az ilyen éjjeli rablóhadjáratot „barantá”-nak hívják. A sivataglakóknak ez egy nemes multságuk, s egyúttal tisztességes keresetmódjuk. A szomszédtól elhajtának hevenyében tízhúszezer lábasmarhát, s aki ellentáll, azt lekaszabolják; asszonyt, gyermeket ha megkaphatnak, azt is elviszik.

Tehát Khúz szultán is egy ilyen nagyszerű barantát rendezett, s azt saját maga vezette, mely alkalommal hadvezéri tehetségeinek teljes érvényt is szerzett, amennyiben sikerült elhajtania Batyúr szultánnak tizenkétezer lovát és hatezer ökrét, de annyiban mégis ő maradt a vesztes, hogy otthagytott a csatatéren valamit, amit nem adott volna a világ minden lová-

ért. A csata hevében tudniillik valami bolond kirgiz levágta Khúz szultánnak az orrát.

Most azután mehetett orr nélkül a lakodalomra.

Ez nagy bosszúság volt.

Khúz szultán azt gondolta ki, hogy a kapott csillagkeresztet a süvegére akasztja czentül zsinórra kötve, úgyhogy annak az aranyfityegője éppen azt a hiányzó arcrészt takarta el, ami egészen helyreütötte a dolgot; úgyhogy rangjához illő pompával jelenhetett meg a mongol khán udvaránál, ahol az átadott ajándékok sokasága miatt senki sem ért rá az orra felől tudakozódni.

A menyegzői hét utolsó napján érkezett meg Talapór khán, s még lehetett része a vendégségben.

A khánnak azt mondta idejövetele okául, hogy ő is visszadja Ain Khánénak a jegyül adott vőlegényi övet s ipának az adott szót, hogy adósei ne maradjanak egymásnak.

Nagyon szívesen látták, s aztán kínálták, hogy ő is igyék. Meg is tette, versenyt ivott a khánnal és a szultánnal a savanyú kumiszból, s az édes tüzitalból, amit a szultán hozott csobolyóval. Csakhogy ő azt a ravaszságot tette, hogy amíg felséges ivótársai lelkiismeretesen a torkukba eresztették le az italt, ő a kobak nyílását a ködmöne gallérjához illeszté, s oda csorgatta le a drága borszeszt, úgyhogy midőn azoknak a fejük egészen megtelt a jó rostoposinnal, őneki csak a két csizmaszára lett vele csordultig. Mikor aztán amazok a világról semmit sem tudtak többet, akkor az egyedül maradt Ain Khánét megszólítá Talapór khán.

— Ain Kháne! Szébb férfi-e Khúz szultán, mint Irzambek herceg?

A leány ellökte az öléből az odaheveredett részeg vőlegény fejét, s így szólt:

— Mikor orra volt is, csúf volt; most pedig éppen utálatos.

— Ha te akarod, én elszöktetlek tőle, s elviszlek az én országomba, Irzambek feleségeül.

Én örömet elszöknék veled, csak szerét ejthetném; de lásd, nagyon őriznek, soha magamra nem hagynak, Khúz szultán mindig vigyáz rám. Jobb lett volna, ha az egyik szemét ütötték volna ki a csatában. Nézd most is, pedig holtrészeg, úgy alszik, hogy az egyik hajtekercesmet a markába szorítja.

— Megmondom neked, mit tégy, ha rá akarod magadat szálni. Ma alkonyatkor lesz a nagy szertartás, amikor a vőlegény a menyasszonyát karjai közé ragadja, elfogva őt a kecskegidóval. Te válaszd ki apádnak a legjobb paripáját, ami nálad nélkül senkinek sem eladó. Azután mikor a nászfuttatást megkezded, tekints szét a rónán, s ahol meglátsz egy legelésző lovat, mely egy letűzött kopjához lesz kipányvázva, s a kopja hegyére ez az én süvegem feltűzve, irányozd arrafelé a lovad futását. A többi azután majd az én gondom.

A leány kezét adott rá, hogy úgy tesz, s aztán tovább legyezte a jakfarkkal az alvó apát és vőlegényt; Talapór khán pedig felült a lovára, s egyedül, ahogy jött, visszatért a pusztába.

Alkonyat felé, mikor gazdák és vendégek kialudták a mámort, s a nagy dobverésre és kürtölésre fölébredtek, következett a menyasszony átadásának szertartása, az egész mongol és dzungár nászkíséret láttára. Lovon ült minden ember. Ain Kháne kiválasztá legjobb paripáját, s aztán szénézett, hogy merre van a megígért jel.

Mintegy négyezer lépésnyi távolban legelészett egy paripa a felsüvegezett kopjához pányvázva.

Ain Kháne arrafelé irányozta futtatását. Csak a szokásos egérút volt adva a menyasszonynak a vőlegénye előtt, aki szintén bízott a maga paripájában.

De Ain Kháne nem engedte magát elfogatni, kezébe kapta a hajfonadékát, s ostor helyett azzal vágta a lovát, hogy gyorsabban rohanjon, s még a kecskegidót is eldobta magától, hogy azzal is kevesebb teher legyen a paripán. Mikor aztán a kipányvázott paripa közelébe értek, egyszerre kiugrott a pusztai rekettyebokrok közül Talapór khán, felszökött a lovára, szem-

bekerült Khúz szultánnak, s a fejszéje fokával olyat mért neki egyet a nyakszirtjére, hogy az csak lefordult a lováról.

— Most aztán előre!

A bámuló ezernyi meg tízezernyi lovas nép elszörnyedve ordított föl e vakmerőségen.

Elrabolni a felséges khán legszebbik leányát, az apja szeme láttára, a vőlegénye orra elől (ami nincs is), az egész násznép tömege közül! A drága leányt, akinek az ára húszezer ló, teve, ökör meg ötezer ezüst rubel, elkapni csak úgy ingyen, minden kalimadás nélkül; meggyalázni, megcsúfolni Dzsingisz khán ivadékát! ez nem történhetik meg a nap alatt.

Az ezernyi lovas nép mind utánarohant a szökevénynek és a szöktetőnek. Űtötték a támtámot, fújták a kürtöt; az egész sivatagot fellármázták, mindenünnen lovasok ugráltak elő; egy csoport útját is állta a menekülőknak; de Talapór khán, mint a hadisten maga, úgy vágott közéjük, egyet fejbe, más nyakszirten csapott fejszéjével, a többi eloldalgott a keze ügyéből. Ezalatt elértek az Urtán tóhoz, onnan Talapór khán kürtszavára a félszigetről előrohant a száz kalmuk harcos, s míg azok összeverekedtek a khánt és a menyasszonyt legközelebb érő üldözőkkel, s feltartóztatták azokat, azalatt a menekülő pár nagy egéruat nyert előttük, s végre eltakarta őket a sötét éjszaka.

De az éjjeli árnyak csak megnehezíték, de meg nem állíták a szörnyű hajsztát. Tovább folyt az, erdőkön, mezőkön keresztül, meredek hegyoldaloknak fel, mély hegyárkokba alá. S míg hátuk mögött az üldözők vad ordítása üvölté be a pusztát, körös-körül a véstüzek kigyulladtak a hegyormokon, fegyverbe szólítva az egész mongol népet.

És Ain Kháne ennyi veszély, rémség között látta Talapór khánt meg nem rettenve, arccal fordulni a halállal szemközt; látta őt útját álló ellencsapatok közé merészen bevágni, szét-szórva azokat, mint farkas a juhnyáját, látta őt futását gátló folyamok zuhatagaiba vakmerőn beleszöktetni, társnőjét ma-

gával rántva, s a feje fölött átcsapó hullámot korbáccsal megütni, s azt a vizet, mely csaknem megfojtá, visszaköpní az üldözőire, kik nem mernek utánarohanni, hanem messze lekerülnek, a sekélyes gázlót keresik, újabb egérutat nyeretve a menekülőkkel. S e vágatás ezer vesztélyen keresztül így tart reggeltől alkonyatig s estétől virradatig. Az üldözők rohamát fel-feltartja egy-egy újabb segédcapat, de az csak annyi annak, mint a tengernek a homoktorlat. Mint a zúgó tenger, jön utánuk harsogva a mongolok, dzungárok haragos tábora, s ők csak ketten vannak már, mire a nagy homokpusztára elérnek, melyen túl a Sachalin Ula csillámlik. — Itt egy új ellenség támad eléjük szemközt. Tábor az is, tenger az is. A homokzivatar az, a puszták réme. Az ég elsötétül, a szélfergeteg homoktölcsérei, mint eget emelő oszlopok orsóznak végig a sivatagon; a fővény hullámra kel, mint a háborgó tenger. A két futó e két bősüzt óriás közé jutott.

Melyiknek adja meg magát?

Egyiknek sem.

— Mersz-e velem jönni tovább? — kérdi Talapór khán a menyasszonyt.

Az a szemébe néz a férfinak, s azt hiszi, hogy az egy isten.

— Megyek veled!

S Talapór khán nekivág a homokviharnak, keresztülvágatva a leánnyal két közeledő homoktölcsér között: a „szél menyasszonyai” között harmadik menyasszony. A forró homok éget, mintha tűzzápor volna. Le kell előtte fekünni a földre. Talapór khán keblére fekteti Ain Kháne arcát, s köntösével takarja el, hogy a forró szél meg ne fojtsa; a fővény elsírolja őket, hogy csak a férfi kevély feje látszik ki a föld alól.

A vihar elvonul, Talapór khán kivonszolja a homok közül vele eltemetett társnőjét, szájába tölti kobakjából az utolsó maradék italt, életre támasztja; aztán a paripák után lát. Azok közül csak egy maradt élve: Talapór kháné, a menyasszony paripája a homokba fulladt. Most Talapór khán maga elé

emeli a nyeregbe a leányt, s így viszi az aléltat tovább az ölében. Csendesen haladhatnak már előre: az üldözők táborát is szétkergette a vihar. Tisztára seperte az a láthatárt. Az utolsó mán még kitart. Kettős terhével is elüget a Sachalin Ula partjáiig. Ott nagyot iszik a fekete vízből, s aztán biztatás nélkül beleveti magát, s átkaplat prüszkölve a túlsó partra, ott meg-rázkódik, térdre rogy, nagyot nyerít, gazdája szeme közé nézve megtört szemével, még egyszer csülökre kap, aztán levágja magát, s kileheli nemes páráját.

Hazáig elhozta az urát.

Itt aztán már Talapór khánnak az ölébe kellett venni az elalélt leányt, s így vinni tovább.

És az a férfi, aki annyi napon és éjszakán át, egyik paripáról a másikra szökve, vágatott úttalan országokon keresztül, harcolt, vérben fürdött, ellenséget gázolt, agyonnyargalt lovának a húsából evett, s akkor ivott, mikor a fejét elborító zuhatag megbuktatá, s ez idő alatt álmra le nem húnyta a szemeit; a rettentő roham után, melyben elhullott mind az ezer kísérője, melyben elveszett az utolsó két paripája is, melynek a végén az ércből alkotott hős menyasszony maga is, mint egy bágyadt, halavány gyermek roskadt össze, megvallva asszonylétét —, ez a férfi még akkor bírt elég testi-lelki erővel, felvenni a karjára az elrabolt menyasszonyt, s úgy vinni azt a legközelebbi emberlakig.

Az pedig a feleségének a sátora volt.

A jó Arzime, mikor megtudta, hogy férje minő útra vállalkozott, leköltözött minden jurtájával a Sachalin Ulának a partjára, ahonnan Talapór khán visszatértét várhatta.

Talapór khán odafektette a karjain hozott leányt a jó Arzime ölébe, s azt mondá neki:

— Íme elhoztam Ain Khánét, Irzambek aráját. Itt van.

Amire a jó Arzime így szólt:

— Ain Kháne már itt van —, de most meg Irzambek nincs hozzá. Ma érkezett tőle Szentpétervárról egy moszkó lovas

izenettel, akitől visszaküldte a menyasszonyának a jegyben kapott vőlegényi övet, Irzambek Szentpétervárott már megházasodott: elvett egy aranyhajú hercegasszonyt, aki szép, gazdag és hatalmas, s aki mellett több feleséget tiltva van neki tartani.

Talapór khán e szóra körüldörzsölte az üstökét, s azt mondá:
— Ha Irzambek úgy kívánta, hát legyen úgy.

***

De mármost mi történjék Ain Khánéval?

A khánleány, akit menyegzője napján a vőlegénye keze közül, az apja és az egész nemzet láttára elraboltak, hogy előbbi vőlegényének juttassák, most egyszerre azzal legyen meggyalázva, hogy ismét visszaküldjék az apjához azzal a szóval, hogy most már a vőlegénynek nem kell a leány.

Hisz az olyan országos gyalázat volna: elragadni egy khánnak a leányát, és nem adni annak egy másik khánt férjül, ami méltó ok lenne rá, hogy az egész mongol nemzet felkerekedjék, s haddal támadja meg a törgauta nemzetet, s az ebből támadó keserves háborúnak vége ne szakadjon addig, míg a megsértő népből egyetlen férfi él.

— Mit tegyünk most? — kérdé Talapór khán a jó Arizmétől, miután jómaga hasztalan törte a fejét azon, hogy valamit kitaláljon.

— Én megmondom, hogy mit tégy? — mondá neki a jó Arizme — vedd nőül te magad Ain Khánét.

— Hogyan? Rajtad kívül még egy feleséget vegyek?

— Ez nálunk szokás. Apádnak, nagyapádnak mind két neje volt.

— De mikor én téged olyan nagyon szeretlek.

— Azért csak úgy fogsz szeretni. Hátha egy apának több gyermeke van, nem szereti-e valamennyit, a később szülöttért

elvesz-e a korább szülöttől valamit az eddigi szeretetéből? Nem egy asztalhoz ülteti-e valamennyit? Nem egyformán öleli-e meg valamennyit? Ha két gyermeket lehet egyformán szeretni, hát két feleséget miért ne lehetne?

No képzelem, hogy erre az okoskodásra hogy kiáltana fel elszörnyedve minden keresztyén ember, aki ezt hallaná (a mozaista már ne szóljon, mert annak ott van Jákob a két feleségével, meg Szent Dávid négygel, hogy bölcs Salamonról ne is szóljunk) — pedig hát lehet-e annál nemesebb vonás egy nő jellemében, mint mikor a *keleti* nő azt a kincset, ami a nőnek legdrágább, legföltettebb, a férj szerelmét, egy más nővel meg tudja osztani, harag, gyűlölség nélkül; nem kever mérget a másik nő italába, akinek mosolyától szerelmesének arcát felvidulni látja, hanem tanítja a saját gyermekét jó testvérnek lenni annak a másik asszonynak a gyermekével?

A jó Arizme, mikor látta, hogy Talapór khán nem idegen ettől a gondolattól, maga fogott hozzá, hogy a szép Ain Kháné szívét megnyerje a számára. Felmagasztalta előtte Talapór khán nemes jó tulajdonait, amiket csak egy boldog feleség tudott egy férjben kiismerni. Annak az engedékenységet, derült kedélyét, hosszú türelmét, józanságát, harag-nem-tartását, míg egészen megszeretteté őt Ain Khánéval, s akkor aztán megkérte őt az ura számára második feleségül.

Ain Kháne azt válaszolta, hogy ha a nénje megengedi, ő kész férjhez menni Talapór khánhoz.

Akkor aztán ketten együtt hozzáfogtak a menyegzői öltöny hímzéséhez, hogy hamarább meglegyen, s ez idő alatt, egy hímzőráma mellett ülve mind a ketten, a jó Arizme folyton oktatta a menyasszonyt, hogy kell viselnie magát, ha Talapór khán szeretetét meg akarja nyerni? mik annak a szokásai? hogy szereti a kedvenc ételeit elkészíttetni? micsoda indulatai vannak, amik elől az asszonynak ki kell térni, hogy a férjével meg ne utáltassa magát? S Ain Kháne figyelmes tanítvány volt.

És azután Arizme egy külön jurtát készíttetett Ain Kháne számára, ahol mint új asszony lakjék; abba átrakta legszebb selyemszőnyegeit, prémes takaróit, kínai ládáit; még a házi istenei közül is a leghatalmasabb rézbálványt az ő számára választotta ki. A menyegző napján ő fésülte meg, ő fonta be a haját, s mikor megcsókolta őt és bevezette az új sátorba a menyegző éjén, a csortában minden kakast leborított fonott kas alá, hogy meg ne háborítsák a boldogok álmát.

S ettől fogva Talapór khánnak jobbról is ült egy asszony az oldala mellett, balról is, s mind a kettő versenyzett, hogy ízes falatokat dugdosson a szájába, édes szavakat sugdosson a fülébe, s édes mosolygással nézzen a szemébe, s Talapór khán éppen nem érezte magát szerencsétlennek.

★

Hanem hát mi közünk nekünk a pogány bálványimádók bolondságaihoz, hogy én azokat neked úgy hegyiről tövire elmeséljem, kedves Kázi Mohamed?

Nem arról van itt most szó; hanem hogy mint jutott hozzá a moszkó az Amur-vidék birtokához.

Mint tudod, Ázsiában az orosz szent birodalom s a kínai Mennyei Birodalom régóta határosak egymással.

Csakhogy aziránt nem voltak tisztában, hogy mi az a „határ”.

Mert voltak ugyan határköveik, csakhogy azokat ha a kínaiak lerakták valahová, az orosz mérnökök nekimentek, s egy-egy repülő-hadoszlop fedezete alatt messze földre beljebb vitték, ott tették le. Egy-egy ország volt a közbeeső különbözet.

Eközben az történt, hogy a kínaiak valami hiábavalóság miatt összevesztek az angolokkal és franciákkal. Azok hadsereggel jöttek bosszút állani e sérelemért. Könnyű munkájuk volt. A mandzsú hadsereg rég elveszté hajdani harci erényeit,

s régi rendszerű rossz fegyvereivel meg sem állhatott az új találmányú hadigépek előtt. A franciák és angolok a birodalom fővárosa előtt álltak, s csak akarniok kellett volna, a fővárossal együtt az egész Mennyei Birodalom az ő hatalmukba eshetett volna.

A mandarinok, a császár kétségbe voltak esve.

Ekkor előállt a hajdani legveszélyesebb ellenség, s a most még veszélyesebb jó barát, az orosz birodalom követe. Ugyanaz, ki ez évben, mint sztambuli követ magát a szultánt is meg akarta venni húsz millió rubelért. Az most megvette a kínai császárt. Mégpedig igen olcsó áron: egy kis ijedségért.

Mikor a császár, a mandarinok, a fővezérek a varkocsaikat tépve szaladgáltak kétségbeesetten, akkor odament hozzájuk a moszkó, s azt mondá:

— Én megszabadítlak titeket a veres hajú szörnyetegektől, ha aláírtok, hogy az Amur bal partja legyen a határ a két birodalom között.

Törődtek is ezek az Amurral akkor, mikor a „sárga folyó” volt nekik legforróbb. Aláírták minden kívánságát. Még azt is, hogy az orosz karavánoknak legyen egyedüli joguk Kínával a kereskedést fenntartani.

— De hát hol vannak a hadseregeid, amikkel a veres hajú gonosztevőket elűzöd? — kérdezek a mandarinok a moszkótól.

— Elfújom én azokat a szájjammal — mondá az orosz diplomata, s azzal kivitette magát hordszéken a szövetségesek táborába. Ott elmondta a fővezérnek, hogy a kínaiak négy-százezer harcost tartanak Peking körül elrejtve, s csak azt várják, hogy a szövetségesek megszállják a várost, akkor minden oldalról meg fogják őket rohanni, s lemészárolják az utolsó emberig. Az orosz követ felfedte európai barátainak csupa emberszeretetből az egész pokoli haditervet — amiről a szegény kínaiak maguk egy szót sem tudtak, s azzal úgy meg-
rökönyíté a betörőket, hogy semmit sem tartottak tanácsosabbnak, mint békét kötni a kínai császárral, aminek a végén ők

kaptak egy kis tengerpartot, de a közbenjáró moszkó megkapta az egész Amur-vidéket, egy akkora országot, mint az egész európai Törökország; aminek elnyerése után mármost az orosz költők a pompás magnolia-erdőkről énekelhetnek, amik tavasszal lilaszín virágözönnel borítják az Amur partját, s azt mondják, hogy ez a paradicsom, ez a tejjel-mézzel folyó Kanaán — Szibéria. És tökéletes igazuk van.

Csak nép kellett még a boldog Kanaánnak. Azt is meghozta a jó sors.

A nyolcvanezer kalmuk család, ami százötven év előtt elhagyta a Volga vidékét, hogy elfusson az orosz elől, addig ment előre, míg kilencven délkörrel odább, az egész kerek föld egynegyed részével távolabb megint belement Oroszországba. Félig ő húzta magához Oroszországot, félig az húzta magához őt. Alája fúrta magát, mint a vakand.

Csak még meg kellett hódoltatni a letelepült törgauta népet, s ezt végezte el egy pár bűbájos kék szem ott a Néva mellett.

Annak a bűbájos kék szempárnak a tulajdonosnéja előkelő hercegasszony volt Szentpétervárott, akinek a férje magas államhivatalt viselt.

A szép hölgy szenvedélyesen szeretett egy más fiatal bojárt, ki a császári testőrségnél szolgált.

A fiatal szerető és az öreg férj egy napon találkoztól adtak egymásnak a Néva szigetén, s onnan a férj nem tért vissza.

E párbaj miatt a testőrtisztet elküldték a Csendes-óceán partjára, egy akkor keletkező város: Nikolajevszk kormányzójául kinevezve. A szép hölgynek pedig, kinek a férjét megölte, be kellett menni egy kolostorba.

Ekkor került a lámpafény elé Irzambek herceg, akit az orosz birodalmi városban rendkívüli kitüntetésekkel fogadtak.

Az mind nem hatott a nomád ifjúra.

Egyszer aztán előhívták a kolostorból a szép varázsló kék szemek tündérét, s tudtára adták, hogy van egy út, mely őt Nikolajevszkbe elvezeti — ez a nászút a kalmuk fejedelemfi

oldalán. Mint a kalmukok fejedelmnöje, eljuthat Nikola-jevszkbe, s elfoglalhatja rezidenciáját, mely szomszédos lesz a kormányzó palotájával!

Mit meg nem tett ez a szerelmes asszony azért, hogy régi kedvesét újra föltalálhassa! Még a kalmukok eljegyzési lakomáját is elkölte Irzambekkel, ami pedig egy pár keresztes pók. Hisz ő maga gonoszabb pók volt annál, aki úgy körül tudta hálózni a gyanútlan kalmuk herceget, mint egy dongót, mikor aztán megkötötte, akkor elvitte őt magával hálója túlsó szegletébe, ami a jégtenger partjához volt kötve.

S amíg a nászút tartott, közelíteni sem engedte magához a fejedelmi házastárust, azt mondta neki: „Hitünk tiltja, hogy addig megöleljük egymást, amíg atyád ránk nem adja az áldását!”

Irzambek khán sietett haza az atyja áldását megnyerni.

***

Talapór khán pedig azalatt ült békében a tevebőrön, egyik felől a jó Arizmét, másik felől a szép Ain Khánét engedve vállára dűlni. Délelőtt vadászott, délután pipázott.

Tigrisek nem nyugtalanították a birodalmát többé. Minden aulnak volt védelmező kozák őrsége.

Egyszer aztán visszaérkezett Szentpétervárról a jó Cseremikoff.

Talapór khán nagyon örült, hogy újra megláthatta a derék, jó barátot.

A nemes férfiú előmutatott a khánnak egy írást, amire nagy veres pecsét volt ütve kétfejű sassal, s azt magyarázta ki neki ebből az irkafirkából, hogy a hatalmas cár Cseremikoffot tette meg az Amur-vidék főfelügyelőjévé, ki a kháni méltóságban megerősített Irzambek fejedelem mellett az országot rendben fogja tartani: rendőrséget, rendes postajárást szervez, az arany- és ezüstbányákat művelteti, a védelem költségei fejében valami kis adófizetést is óhajt, s a törgauta nép javából

rendes ezredeket szervez, amiknek szabad lesz a cár hadseregében szolgálni.

Talapór khán azt felelte rá, hogy „Ha Irzambek úgy kívánta, hát legyen úgy”. És tovább pipázott.

S attól ogva a kozák szolgáltatta az igazságot a kalmuknak, s tanította őt engedelmességre és egy helyben maradásra.

Rövid időn megint előkerült Cseremikoff, s hozott magával egy hosszú kabátos és magas süveges urat, akit úgy mutatott be, mint Dundukov archimandritát, ki a fenséges, Volga melletti uralkodó kalmuk fejedelemág sarja; a cár kegyelméből a solovecski zárdában papi pályára neveltetett, s most az Amur melletti kalmuk nemzet főpapjává lett kinevezve, ki a keresztyén hitet be fogja plántálni ez országba.

S azzal előmutatott egy másik írást, amelyikből megint azt mutogatta ki, hogy Irzambek khán az egész népével együtt áttért az egyedül idvezítő orthodox hitre.

Talapór khán kiverte a pipáját, s azt mondta, hogy ha Irzambek úgy kívánta, hát legyen úgy! s azzal maga is neki-vetkőzött, és meg hagyta magát kereszteltetni, s azután megint megtöltötte a pipáját, s tovább pipázott.

Cseremikoffot aztán nem látta többet; hanem Dundukov ott maradt nála, és igyekezett őt a felvett hit alapelveibe bevezetgetni.

Megmagyarázta neki, hogy a hittérítés nem megy anélkül, hogy a régi rézbálványok más, szebb jelvényekkel ki ne cseréltessenek, s a lámákra sincs szükség: azokat ki kell űzni a Góbi-pusztára.

Talapór khán azt mondá rá, hogy ha Irzambek úgy kívánta, hát legyen úgy, s azontúl a kozák tanította a kalmuknak a katekizmust.

A törzsek vezéreinek mind nem tetszettek ezek az új dolgok; fel is gyülekeztek Talapór khánhoz, s elmentek a jurtájához, s ott pipáztak vele együtt, körülülve a tevebőrt, és szürcsölgetve a marhavérrel kövesztett téglatea finom italát, hanem szót

emelni mind nem mertek Dundukov archimandritától, akinek ékesen szólása hatalmasabb gyorsaságú volt, mint a dzsiggettáj nyargalása a pusztán. Csak úgy a szakálluk közé dohogtak, hogy nem jó dolgok ezek!

Egy napon aztán, mikor Talapór khán ismét együtt ült országnagyjaival a fejedelmi jurtában — hosszú pipaszáraikból szopogatva az édes füstöt, s pipáikat mind a közepén egymáshoz rakva; — egy felől ott ült mellette a jó Arizme, más felől a szép Ain Kháne, s ha Arizme megtölté a pipáját, akkor Ain Kháne hozott rá paraszt a tűzhelyről, gyöngéd markában rázogatta azt, hogy meg ne égesse a tenyerét, ezért jutalmul Talapór khán a saját teás csészéjét egyszer a jó Arizmének, másszor meg a szép Ain Khánénak nyújtá oda szürcsölsére —, hát ekkor rátért a kényes pontra Dundukov archimandrita.

— Talapór khán! Az új hit, melyet fölvetél, tiltja neked a két feleség tartást.

— De ha az nekem jólesik, s a két asszony meg van veled elégedve.

— Ez nem elég az üdvösségre. A vallás csak egy feleséget enged elvenni.

— De hátha egy keresztyén ember két asszonyt talál megszeretni, akkor mit cselekszik?

— Az egyiket titokban szereti, s azzal bűnt követ el, amiért, ha pap föl nem oldja (az pedig pénzbe kerül), a pokolra jut.

— Az apámnak is két felesége volt meg a nagyapámnak is.

— Azok mind a pokolra jutottak.

— De már akkor én is megyek oda, ahol az apám meg a nagyapám van; mert ott jó társaságban leszek.

— De azonban a bűnös életnek még ezen a világon is megvan a maga büntetése. Ha te két feleséget tartasz, akkor nem vagy udvarképes. Soha meg nem jelenhetsz sem a cár, sem az ő helytartói előtt, s feleségedet be nem mutathatod. Azonkívül a törvény előtt is meglakolsz, mert két feleségtől szár-

mazó gyermekeidet nem fogják elismerni törvényes örökösöknek, s vagyoned holtod után a cárra száll.

— Tehát hogy segítek ezen?

— Az egyik feleségedet el kell bocsátanod.

— De hát melyiket?

— Azt magad határozd el. — Talán az öregebbet.

— Hogyan? Az én drága jó Arizmémet, aki húsz év óta takargatja be az én lelkemet az ő meleg hűségével: az én Irzambek fiamnak az anyját, ki gyermekemet világra hozta, tejével táplálta, szavaival szelídítgeté; a jó tanácsadót, aki helyettem gondolkozik, mikor az én eszem pihen; aki ifjúsága virágával az én szívemet megkoszorúzta; akinek a hangját ha hallom, akkor tudom csak, hogy otthon vagyok; akihez hasonló áldott lélek nincs több a világon. — Dejsz az én Arizmémet el nem bocsátom.

S gyöngéden magához szorítá a jó asszonyt a jobb karjával.

— Hát akkor bocsásd el a másikat, az ifjabbat — mondá rá Dundukov Eleuther archimandrita.

— Micsoda? Az én drága Ain Khánémtől váljak-e meg, akit fegyverrel, harccal ragadtam el az atyja sátorából; kibem minden tökéletességet fölhalálok, ami a tündér és az asszony között van, aki mellett nekem a sivatag is paradicsom, s aki nélkül a paradicsom is sivatag. Ah, az én Ain Khánémat én magamtól el nem taszítom.

S ezzel forrón ölelé kebléhez a szép asszonyt bal karjával.

— Márpedig, ha a szent orosz birodalomban igazhívő fejedelmül meg akarsz maradni, vagy az egyiken, vagy a másikon túl kell adnod. Válassz!

Talapór khánnak szájából kiesett a pipa. Megállt az esze

— Mit tegyek?

Ekkor mind a két asszony, akiket magához szorítva tartott, odasúgott a fülébe valamit. — Talán mind a kettő ugyanazt a szót mondta.

Talapór khán szemei egyszerre kivillantak erre a szóra, föl-

ugrott ültéből, kiállt a tevbőr közepére. Először az egyik öklét, azután a másik öklét lökte föl a levegőbe, lábaival dobantott, kirántotta öve mellől a baltáját, azt elkezdte forgatni, táncra kelt és dalolt hozzá: valami mélán vontatott s éles fölkiáltásoktól megszaggatott dalt. — És arra a többi törzsvezérek is fölugráltak: ugyanazt a táncot kezdték járni, s ugyanazt a dalt dalolták — ragályos volt az, mint a szent őrzöngők tánca, Dundukov Eleuther maga is sápadt és reszketett, mikor azt a táncot látta, s azt a dalt hallá. Valami eszébe jutott gyermekkorából, mikor még a pusztán lakott. Utoljára ő is fölugrott, félreapta a püspöksüvegét, övébe dugta a palástja végét, s együtt járta testvéreivel a fegyvertáncot.

Kivonultak a jurtából a szabadba, e táncot, e dalt folytatva; az aul minden jurtájából előjöttek a férfiak, s aztán végigterjedt az egész országon az az őrzöngés, hogy a férfiak elkezdtek táncolni, dalolni, s baltáikat forgatni a fejük fölött.

A kozákok bámulták, hogy mit jelent ez?

***

Izambek khán szerencsésen megérkezett kék szemű tündérével Nikolajevszkbe. A kormányzó megcsókolta először őtet, azután a feleségét.

A szép tündérnő megmagyarázta ezt neki. Oroszországban ez a szokás: az idegenek megcsókolják egymás ajkát üdvözlésképpen.

— Ejnye, de szeretnék én akkor a feleségemre nézve idegen ember lenni! — mondá Izambek khán. Neki még nem volt szabad a hitvese ajkait szájával érinteni, amíg az apja áldását el nem hozza.

De sietett is minél előbb felkeresni a Sachalin Ula vidékét s a törgauta népet.

A Sachalin Ula vidékét megtalálta; de a törgauta népet sehol.

Ott voltak a lerakott obonjaik, lókoponyákból emelt emlékgúláik; de ők maguk sehol.

Miképp nagyapja, Zikohór khán egykor, úgy vándorolt Irzambek erdőről erdőre, s nem talált egy élő embert, nem egy őrzött nyáját, a buja legelőket ellepték a dzsiggettáj ménesek, s azok rábámultak a közeledőre: hát ez miféle vad?

Míg aztán az útilapu és a csalán elvezette őt is ahhoz az ősi girájhoz, amiben a Tuptsin Láma lakott.

A Tuptsin Láma száznegyven évet számlált már, s helyéből nem tudott megmozdulni többé. Keze, lába és feje folyvást apróra reszketett, s a hangja csupa sottogás volt.

A kő mellett, amelyen ült, minden reggel nőtt ki a lágycsod, nyirkos földből egy húsos gomba, aminek kemme a neve. Ezzel táplálta őt csoda módon a föld. Csak le kellett hajolnia a lábához: ott volt az étke.

Mikor Irzambek khán belépett a girájba, a Tuptsin Láma ráismert, s elkezdett mosolyogni. Kiszáradt arcán a száz redő nevetésre torzult el.

— Hol van apám? Hol a törgauta nép? — kérdezé tőle nyers, parancsoló hangon Irzambek.

A Tuptsin Láma reszketve, sottogva felelt.

— Visszamentek a pusztába, akinek neve Sámó.

— És nyájaim, gulyáim, méneseim?

— Azokat is magukkal vitték a pusztába, akinek neve Sámó.

— De hiszen hódolatot fogadtak az oroszok cárijának.

— Azzal együtt mentek a pusztába, akinek neve Sámó.

— Ám a keresztséget is fölvetted mindannyian.

— Azt is elvitték magukkal a pusztába, akinek neve Sámó.

— De hogy mertek az én akaratom ellen cselekedni? Nem vagyok-e én a törgauta nemzet khánja?

E szóra felemelkedett helyéről a Tuptsin Láma, s reszkető kezét kinyújtva Irzambek felé, mint a mécs, mely a kialvásához közelg, sottogó szavát hallható hanggá emelve, kiálta:

— Mi vagy te? A törgauta nemzet khánja vagy te? Majd

én megmondom neked, hogy mi vagy te, Irzambek? A nikolajevszki kormányzó szeretőjének a férje vagy te — az irám szarvainak a viselője vagy te — a kutyának a farka vagy te, akit az eb, mikor a gazdájának hízelkedik, jobbra csóvál, balra csóvál. Ez vagy te!

Azzal hanyatt esett a kőre, s megszűnt reszketni: meghalt.

***

Így vesztett el az orosz birodalom egy pár szép szem epedő ragyogása miatt egy millióra menő, békében, harcban erős népet, annak minden lábon mozgó gazdagságával együtt.

Azóta folyvást igyekeznek az üresen maradt paradicsomot benépesíteni száműzött lengyelekkel, elfogott cserkeszekkel és szabadelvű oroszokkal; de lassan megy a munka.

No majd ha a szerbek, románok és bolgárok is hozzájárulnak a maguk illetékeivel, akkor gyorsabban fog menni Szibéria benépesítése.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

AkH	A Magyar Helyesírás Szabályai. 10. kiad. Bp. 1954.
E—W	Anton Etzel—Hermann Wagner: Reisen in den Steppen und Hochgebirgen Sibiriens. — Thomas William Atkinsons Reisen im Asiatischen Rußland und in den Kirgisensteppen. Leipzig. 1864.
1878	a Görög-tűz első kötetkiadása
H, Hon	A Hon
Haxt	Auguste de Haxthausen: Études sur la situation intérieure, la vie nationale et les institutions rurales de la Russie. Premier volume. Hanovre. 1847.
HTSz	Helyesírási Tanácsadó Szótár. Szerkesztette Deme László és Fábíán Pál. Bp. 1961.
JKK	a jelen kritikai kiadás
K	kézirat
K—A	Albin Kohn—Richard Andree: Sibirien und das Amurgebiet. 1—2. k. Leipzig. 1876.
Koch	Prof. Dr. Karl Koch: Die Kaukasischen Länder und Armenien in Reisebeschreibungen von Curzon, K. Koch, Macintosh, Spencer und Wilbraham. Dritte Auflage. Leipzig. 1874.
MKrk	Mikszáth Kálmán Összes Művei kritikai kiadás
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás 1—100. k. Bp. 1894—1898.
NmK	Народы мира. Народы Кавказа. Под редакцией М. О. Косвена, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, X. О. Хашаева. Том 1—2. Москва. 1960.
NmSz	Народы мира. Народы Сибири. Под редакцией М. Г. Левина, Л. П. Потапова. Москва—Ленинград. 1956.
NmVA	Народы мира. Народы Восточной Азии. Под редакцией Н. Н. Чебоксарова, С. И. Брука, Р. Ф. Итса Г. Г. Стратановича. Москва—Ленинград. 1965.
sh.	sajtóhiba

szr.	szövegromlás
Vscs	Basile Vereschaguine: Voyage dans les provinces du Caucase, traduit du russe par Mme et M. Le Barbier (Ernest) 1864—1865. Tour du Monde. XIX. 1869. 241—336.
< >	Jókai által törölt szöveg a kéziratban
< . . . . . >	Jókai által törölt olvashatatlan szöveg a kéziratban
[ ]	a sajtó alá rendező kiegészítése

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

A KÉZIRAT

A *Görögtláz* cím alatt közölt két kisregény közül a *Riumin* kéziratáról nincs tudomásunk, a *Samyl fiainak* elejéről 16 kéziratlap fennmaradt: az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában Quart.

Hung. 2649. sz. alatt található. A kéziratári növedéknapló szerint vétel útján került a könyvtár birtokába, Schmideg Alfréd-től vásárolták 1935-ben.

A kéziratföredék a *Samyl fiai* c. elbeszélés elején kezdődik és a „... következett a ‚doctorrá’ emeltetés.” szavakig (184 : 28) tart.

Jókai szokásos kvart nagyságú kéziratlapjain, a lapoknak csak egyik oldalán jellegzetes, lilatintás kézírása olvasható, elején a cím:

Görög tláz

Elbeszélések

Mindenféle igazhívó népek történetéből.

írta Jókai Mór.

Samyl fiai

(Bevezetés)

Ez után kezdődik a szöveg.

A kézirat első lapjának margóján Jókainak a hírlapi szedőhöz intézett, a folytatások beosztására vonatkozó tréfás utasítása olvasható, ezt, minthogy nem a regény szövegéhez tartozik, nem a szövegváltozatoknál, hanem itt közöljük:

Ukáz! A megkezdett novellának minden nap kell jönni, a megjelölt felosztás szerint, míg egy novella véget nem ér. Félbe szakítás a betűszedői ólombányába való számüzéssel büntetetik!

I Jókai Mór

Már az „ukáz” cím is, az ólombányába való számüzés emlegetése és az uralkodói jellegű aláírás — „Első Jókai Mór” — az orosz tárgyú elbeszélés orosz hangulatát idézi a maga tréfás módján.

Van a kéziratöredékben egy törlés, amely nem Jókai jellegzetes lila tintájával, hanem idegen, kék tintával történt (183 : 5—6). Pedig az áthúzott szöveg nagyon is odakívánczokik, kimaradása értelemzavaró. Arról van szó ugyanis, hogy a finnek az eloroszosítási időszakban a kapott parancs értelmében — így írta Jókai —: „... ha toasztot akarnak mondani, azt mondják oroszul, oroszra lefordítva azt, hogy Eläköön armiász...”. A mondat kétségkívül nehézkes, „oroszul, oroszra” egymás mellett nem is hangzik jól, nyilván ezért törölte valaki (tán a segédszerkesztő, tán a szedő) ezeket a szavakat: „oroszra lefordítva azt, hogy”. A mondat kerekébb, gördülékenyebb, de értelmetlen is lett, hiszen „Eläköön armiász...” nem orosz, hanem finn nyelvű szöveg, márpedig a törlés után a mondatban „... azt mondják oroszul — Eläköön armiász...” úgy hangzik, mintha Jókai a finn szövegről azt írta, hogy orosz. Mi tehát — a jobb hangzást feláldozva az értelmi szabatoságért, s minthogy a törlés nem Jókaitól származik — helyreállítottuk az eredeti változatot.

A folytatásokat maga Jókai osztotta be; a szöveg alá (ez mindig a lap aljáig terjedt), odairta: (folytatás). — A megmaradt csonka kézirat az első három hírlapi folytatást tartalmazza, s a negyedikből néhány sort.

A HÍRLAPI KÖZLÉS

A *Hon* c., Jókai szerkesztésében megjelenő napilap reggeli kiadásának 1877. évi június 7-i, 142. számában folytatásos közlés indult. Naponta — olykor egy vagy két nap kihagyásával — az első lapon lent, a tárcarovatban az alábbi fejléccel látott napvilágot mindig a reggeli kiadásban a két kisregény:

A „*Hon*” tárcaája
Görög tűz.
Elbeszélések

Mindenféle igazhivő népek történetéből
írta Jókai Mór

Először a *Samyl fia*i jelent meg, utána a *Riumin* — ennek a sorrendnek okát a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben fogjuk megismerni.

Az egyes folytatások terjedelme nem volt egyforma: Jókai nyilvánvalóan ilyen részletekben adta nyomdába kéziratát. Hogy a mű „azon frissiben” készült s került rögtön nyomdába, ennek bizonyítékait ugyancsak a keletkezéstörténetben fogjuk látni. A folytatások

beosztását maga Jókai határozta meg, ez kitűnik abból is, hogy egy-egy folytatás általában izgalmas, feszült, kiemelkedő részletnél, logikailag meghatározott ponton ér véget.

A nyomda láthatóan igyekezett az első lap öthasábos tárcarovatát kitölteni a Jókai által átadott részlettel. Mintegy megfordított szerepű Prokrasztész-ágyat: a rovat keretét szabták a részlet méretéhez — pl. 1877. szept. 1-én a tárcarovat sormagassága 31 sor, másnap, szept. 2-án a magasság 44 sor, s minthogy még ez sem bizonyult elegendőnek, 3/4 hasábnyi szöveg a második lapra került. (Alábbi felsorolásunkban külön feltüntetjük, mikor foglalta el a szöveg csupán az első lap tárcarovatát, és mikor került át egy része a második lapra.) A *Riumin* folytatásai egyenletesebbek és általában hosszabbak — a *Samyl fiainak* több részlete olyan rövid, hogy még az alacsonyra szűkített tárcarovatban sem tölti ki az első oldalt, és az öt helyett mindössze 3 1/2—4 hasábot foglal el.

A *Riumin* befejezése után két héttel, 1877. szept. 21-én a Hon második lapján a *Különféle* rovatában ez a hír jelent meg:

„*Jókai Mór* a jövő hóban a „Görög tűz”-nek új ciklusát kezdi meg, melyben a mostan folyamatban levő török—orosz háborúból vett történeteket dolgoz fel. Czime: „Az ördög sánca.” A bejelentett elbeszélés *Ördögsánc* címmel valóban meg is jelent az 1877. dec. 25-i, 27-i és 30-i számban, de Jókai már a *Görögtűz* első kötetkiadásából is kihagyta; az NK-ban pedig másutt (a 34. kötetben, az *Észak honból* ciklus elbeszélései között) látott napvilágot — ezért a JKK-ban is az elbeszélések közé soroltuk.

A hírlapi közlés helyesírását illetően megjegyezzük, hogy a nyomda betűtárából az *ú* betű hiányzott, helyette mindig *u* áll. Az *í* ugyan megvolt, de a szedő igen fukarul bánt vele, a legtöbb helyen *i* áll helyette. Még ahol kivételesen rábukkanunk is egy-egy *í*-re, ugyanabban a szóban egy másik *í* helyett *i*-t találunk, pl. a 41. lap 3. sorában: *kínordítás*. A mai *c* helyén *cz* áll, de az idegen szavakban következetlenül; pl. két hasábon belül (1877. jún. 10. 3—4. hasáb) egyszer *Circassia*, másszor *Czirkaszszia* olvasható. Az írásjelek közt a pontosvessző gyakoribb, mint a kötetkiadásokban, az egyenes beszéd jele idézőjel, bár néha — következetlenül — gondolatjel is szerepel. A kiemelés ritkítással történik. Fejezetcímek helyett általában csak számok állnak, de kivételesen fejezetcím is előfordul (vö. *Szövegváltozatok*). A második közléstől kezdve a folytatások sorszámozva jelentek meg, a számozásnál azonban tévedések fordultak elő, ezeket az alábbiakban feltüntetjük.

Az egyes folytatások az alábbi részeket tartalmazzák:

1. jún. 7. (142. sz.) I. lapon [sorszám nélkül]: *Samyl fiai. (Bevezetés.)* „Az egyik fiát a nagy cserkesz hősnek . . .” szavaktól az „. . . édes kedves fiáért sem adta oda cserébe Samyl.” szavakig.
2. jún. 8. (143. sz.) I. folytatás: A „Hanem mást gondolt ki azzal a karddal . . .” szavaktól a „. . . mit jelent utálatos jelmezük.” szavakig.
3. jún. 9. (144. sz.) I. 3. [sic!] folytatás: „Az allegoria értelme ez . . .” szavaktól a „. . . Diáktársai leköpték érte; de az egyetem meg volt mentve.” szavakig.
4. jún. 10. (145. sz.) I. 3. folytatás: A „Huszonegy éves lehetett Nikolajevics Iván. . .” szavaktól a „. . . hogy a hazája Czirkaszszia.” szavakig.
5. jún. 12. (147. sz.) I. 4. folytatás: Az „Ugyanakkor a sztambuli szeraszkiev tudatta . . .” szavaktól a az „. . . egészen napkeleti phantáziával. Klenodium!” szavakig.
6. jún. 13. (148. sz.) I. 5. folytatás: A „Nem is olyan olcsó az ára. . .” szavaktól az „. . . a mit én *ezeknek* süttetek” szavakig.
7. jún. 14. (149. sz.) I. 6. folytatás: A „Mikor a helsingforsi diákok úgy kezdték czimezni . . .” szavaktól az „. . . a miért fölkötötték a kardot.” szavakig.
8. jún. 15. (150. sz.) I. 7. folytatás: A „*III. Irzambek herceg.* Szentpétervárról Tifliszig egy huzamban . . .” szavaktól az „. . . egy őzet hozzon haza a vadászatból.” szavakig.
9. jún. 16. (151. sz.) I. 8. folytatás: A „Most aztán egész komolysággal kezdtek hozzálatni . . .” szavaktól a „. . . ,De hogy tudnék én erre a levélre visszabeszélni?” szavakig.
10. jún. 17. (152. sz.) I. 9. folytatás: Az „Azt hasonlóképen teheted meg . . .” szavaktól az „. . . Abban is tetszeni fogok az én uramnak.” szavakig.
11. jún. 19. (154. sz.) I. 10. folytatás: Az „Ezen a találkozáson annyira vitre Irzambék herceg . . .” szavaktól a „. . . tökéletesen hasonlít a zöld dióéhoz!” szavakig.
12. jún. 20. (155. sz.) I. 11. folytatás: Az „Ily tettekre képes egy orosz nő . . .” szavaktól a „. . . megbabérkoszorozott, — ha jól viseli magát.” szavakig.
13. jún. 22. (157. sz.) I. 12. folytatás: A „*IV. Talapór khán.* Most lássuk: a pirosító görög tűz után . . .” szavaktól az „. . . azok, a kik elmentek előlük!” szavakig.
14. jún. 23. (158. sz.) I. 13. folytatás: „A menekülő törgauták a késő ősz választották . . .” szavaktól a „. . . magának bölényt, szarvast keresni.” szavakig.

15. jún. 24. (159. sz.) I. 14. folytatás: A „Szép fiatal legény volt . . .” szavaktól az „... öltözik, eszik, nőszül és temetkeznek.” szavakig.
16. jún. 27. (162 sz.) I. 15. folytatás: A „Látta a nagy nemzetek maradványait.” szavaktól az évenként tartott vásárok jelzője.” szavakig.
17. jún. 28. (163. s) I. 16. folytatás: „A girájhoz pedig két kalauz vezette őt szavaktól a „... még nem fenyeget ellenség sehonnan.” szavakig.
18. jún. 29. (164. sz.) I. 17. folytatás: A „Húsz esztendő múlt el, hogy a törgauták...” szavaktól a „... bunkóval leütni, ha sokatevő.” szavakig.
19. júl. 1. (166. sz.) I. 18. folytatás: A „Talapór khán egészen bizonyos volt . . .” szavaktól a „... lakik a Sachalim Ula országában.” szavakig.
20. júl. 3. (168. sz.) I. 19. folytatás: Az „És ha kívánja a khán, az orosz czár . . .” szavaktól a „... most éppen másfelé lett elvonva.” szavakig.
21. júl. 4. (169. sz.) I. 20. folytatás: A „Mert az Amur vidék nem volt a senki országa . . .” szavaktól a „... fejedelmekhez illő pompával és fényüzéssel.” szavakig.
22. júl. 5. (170 sz.) I. 21. folytatás. „Az eljegyzés után rögtön utnak indult . . .” szavaktól az „... elszörnyedve ordított fel e vakmerőségen.” szavakig.
23. júl. 6. (171. sz.) I. 22. folytatás: Az „Elrabolni a felséges khán legszebbik leányát . . .” szavaktól a „... ,Ha Irzambék úgy kívánta, hát legyen úgy.” szavakig.
24. júl. 7. (172. sz.) I. 23. folytatás: A „De már most mi történnék Aín Khánéval? . . .” szavaktól az „... Alája furta magát, mint a vakand.” szavakig.
25. júl. 8. (173. sz.) I—2. 24. folytatás: A „Csak még meg kellett hódoltatni . . .” szavaktól az „... A kozákok bámulták, hogy mit jelent ez?” szavakig.
26. júl. 10. (175. sz.) I. 25. folytatás és vége: Az „Irzambék khán szerencsésen megérkezett . . .” szavaktól az „... akkor gyorsabban fog menni Szibéria benépesítése. Vége.” szavakig.
27. júl. 17. (182. sz.) I. 26. folytatás: A „*Riumin. I.* A Hedzsira ezerkétszáznegyvenedik esztendejében . . .” szavaktól a „... kapta meg a madarak nélkül.” szavakig.
28. júl. 19. (184. sz.) I. 27. folytatás: A „Valóban egy pár száz szentet . . .” szavaktól a „... senki sem tudja, honnan és hová?” szavakig.

29. júl. 21. (186. sz.) I. 28. folytatás: A „Tehát valószínűleg csak. . .” szavaktól az „. . . A többit másnak engedem,” szavakig.
30. júl. 22. (187. sz.) I. 29. folytatás: A „Weljaminoff tábornok • szóra maga is. . .” szavaktól a „. . . Riumin itélete, mely őt infámiával sújtja.” szavakig.
31. júl. 26. (191. sz.) I. 30. folytatás: A „II. Mire Riumin visszatért. . .” szavaktól a „. . . Riumin, belőled jó cserkesz leszl” szavakig.
32. júl. 27. (192. sz.) I—2. 30. folytatás [az itt kezdődő téves számozás folytatódik]: A „Riumin még a cziteráját kereste elő. . .” szavaktól a „. . . fölkerekedett az úrvacsorájához.” szavakig.
33. júl. 28. (193. sz.) I. 31. folytatás: A „Férfi- és asszony nép kivonult. . .” szavaktól a „. . . Szentpétervárat fényesen kivilágíták.” szavakig.
34. júl. 29. (194. sz.) I. 32. folytatás: A „III. Az ut most a mély völgybe vezetett le. . .” szavaktól a „. . . csalhatatlan és megvesztegethetetlen.” szavakig.
35. aug. 1. (197. sz.) I. 33. folytatás: A „Ha ez a kapuja az ‚aranyországot’ elzáró bérczfalnak. . .” szavaktól az „. . . egy kriptalakó tanítja az élőket.” szavakig.
36. aug. 2. (198. sz.) I. 34. folytatás: „Az osszset leszidta a zarnokot. . .” szavaktól a „. . . mondá magában és tovább aludt.” szavakig.
37. aug. 3. (199. sz.) I. 35. folytatás: „A sztároszta először valami olvasott fel. . .” szavaktól az „. . . ‚áldassék Isten’ és tovább aludt.” szavakig.
38. aug. 5. (201. sz.) I. 36. folytatás: A „Riumin pedig ébren maradt. . .” szavaktól a „. . . férfiai így tudnak meghalni” szavakig.
39. aug. 7. (203. sz.) I. 37. folytatás: Az „V. A legelső patakhoz érve. . .” szavaktól „. . . A berek zarnoka halva volt.” szavakig.
40. aug. 10. (206. sz.) I. 38. folytatás: „A beteg sokáig várta. . .” szavaktól a „. . . hogy látta azt, és milyennek látta.” szavakig.
41. aug. 11. (207. sz.) I. 39. folytatás: „Az én jó atyám magával hordozott. . .” szavaktól az „. . . el-elmerülve meg kiemelkedve.” szavakig.
42. aug. 12. (208. sz.) I. 40. folytatás: A „Lásd! Megint Isten keze oltalmaz. . .” szavaktól az „. . . egész az ablakokig repkényszőnyeggel.” szavakig.
43. aug. 14. (210. sz.) I. 41. folytatás: „A két lovas szerencsésen megszabadult. . .” szavaktól az „. . . ölnyi hosszú damaszk-cső volt.” szavakig.
44. aug. 15. (211. sz.) I. 42. folytatás: „A bölényhajtás egész hadjárat volt. . .” szavaktól a „. . . Vezetni fogsz bennünket.” szavakig.

45. aug. 18. (213. sz.) I. 43. folytatás: A „X. Riumin lázító felhívása. . .” szavaktól az „. . . ,én követem az én uramat.” szavakig.
46. aug. 19. (214. sz.) I. 44. folytatás: A „XI. A mint a két ellenséges sereg . . .” szavaktól az „. . . ,A te neved *Riumin Oleg.*” szavakig.
47. aug. 23. (217. sz.) I. 45. folytatás: A „XII. Riumin azt hitte eddig . . .” szavaktól a „. . . de soha se tértek vissza.” szavakig.
48. aug. 26. (220. sz.) I—2. A „*Második rész. I. A mint az Udi tartomány határát . . .*” szavaktól a „. . . civilizációja talált itt végmenedéket.” szavakig.
49. aug. 28. (222.sz.) I. 47. folytatás: A „S mi tart annyiféle népet össze? . . .” szavaktól a „. . . titkos sohajtasai annál inkább elárulták.” szavakig.
50. aug. 29. (223. sz.) I. 48. folytatás: „Az idő lejártához közelgett . . .” szavaktól az „. . . ,Azért mert az ő nevük *Bezszlovecsnie.*” szavakig.
51. aug. 31. (225. sz.) I. 49. folytatás: A „III. *Leverte az az egy szó.* Riumint úgy leverte az az egy szó. . .” szavaktól a „: . gyönködén fejére tette a leánynak jobbját.” szavakig.
52. szept. 1. (226. sz.) I. 50. folytatás: [a fejezetcím megismételve.] „Nem vagy-e te nekem testvérem . . .” szavaktól az „. . . a szótlanok intése parancs volt.” szavakig.
53. szept. 2. (227. sz.) I—2. 51. folytatás: A „IV. *Bekövetkezett a tél.*” szavaktól az „. . . Izméne állt ott.” szavakig.
54. szept. 4. (229. sz.) I. 52. folytatás: Az „V. *„Izménel’ suttogá Riumin . . .*” szavaktól az „. . . oly hullámokat hány, mint a tenger.” szavakig.
55. szept. 5. (230. sz.) I. 53. folytatás: A *’S mire a vihar lecsendesül . . .*” szavaktól a „. . . csorogva hozzá az altató zenét.” szavakig.
56. szept. 7. (232. sz.) I. 54. folytatás: Az „VIII. *Weljaminoff tábornok ezóta hatalmas erősített helyé . . .*” szavaktól az „. . . egy roppant sziklatömeggel takarta be azt kegyesen.” szavakig.

AZ ELSŐ KÖTETKIADÁS

A hírlapi közlést követő esztendőben könyvalakban is megjelent a *Görögtűz* c. gyűjtemény. Címe: *Görög tűz. Elbeszélések. Mindenféle igazhívő népek történetéből.* Irta *Jókai Mór.* Budapest, Az Athenaeum R. Társ. kiadása. 1878.

A háromkötetes gyűjteményben a *Samyl fiai* és a *Riumin* közlései sorrendje megváltozott — az utóbbi került előre —, s ez a sorrend

azóta is minden kiadásban megmaradt. A sorrend e megváltozásának, mely kétségkívül a szerző szándéka szerint történt, nyilvánvaló logikai alapja, oka volt: ezzel a *Keletkezése, forrásai* fejezetben fogunk foglalkozni. Az első kiadásba e két kisregényen kívül még belekerült három elbeszélés is — *Az utolsó mór királyok, I. Mahadi és II. A jedikulai rab* címmel (az I. és II. számozás következtelenség) — ezek azonban az NK-ban már más kötetekben kaptak helyet (*Az utolsó mór királyok* a 69. kötetben, a *Még egy csokrot* ciklusban; a *Mahadi és A jedikulai rab* pedig a *Targallyak* gyűjtőcímet viselő 58. kötetben). A *Görögűz* azóta is mindig ezek nélkül jelent meg, ezért a JKK-ban is mindhármat az elbeszélések közé soroltuk.

A szövegváltozatok vizsgálatánál látni fogjuk, hogy míg az NK az első kiadásával szemben bőven, rendszeresen tartalmaz szerzői szándékra valló javításokat, addig az első kiadás a hírlappal szemben általában csak sajtóhiba-javításokat — tehát nem szerzői kézre valló módosításokat — tartalmaz (persze más, a hírlapi közlésből még hiányzó sajtóhibák viszont belekerültek az első kiadásba). Ezért az első kiadás szedésének forrására is következtethetünk. Ha ugyanis az első kiadást közvetlenül a kéziratból szedték volna, akkor múlhatatlanul akadnának benne olyan helyek, amelyeket a hírlapi szedő tévesen, a könyv szedője viszont helyesen olvasott, a hírlapi szöveghez képest módosított, és amelyekről ennek folytán — nem lévén kéziratunk — azt kellene mérlegelnünk, hogy vajon nem szerzői javítások-e. Ilyen helyek azonban nincsenek. Tehát joggal következtethetünk arra, hogy az első kiadást nem a kéziratból, hanem a hírlapi szövegből szedték.

Két olyan helyet találunk, ahol az első kiadás szövege többet tartalmaz a hírlapi szöveggel szemben. Az aug. 1-i közlemény vége és az aug. 2-i közlemény eleje között kb. egy kéziratlap terjedelmű rész (56 : 31 — 57 : 14) kimaradt, ami logikailag teljesen megbontja a cselekményt (a „szentté” csonkított leány gyászos éneke után az összet mindjárt megszidja a párducot, amely pedig jelen sem volt a leány énekénél), s a hiányzó, logikailag odakiváncoló rész az első kiadásban már megtalálható (a helyszínen megjelenik a párduc). Mindjárt a következő alkalommal, az aug. 2-i és az aug. 3-i közlemény között egy kétszer ekkora, tehát kb. két kéziratlap terjedelmű rész maradt ki a hírlapi szövegből (62 : 34—63 : 33), ugyancsak a cselekmény láncolatának megbontásával (Riumin alszik, és egyszerre csak a sztároszta megkezdí a moralcsik-szertartást: kimaradt Riumin ébredése, Mczhetisznek a szertartásról mondott előzetes tájékoztatása, kettejük megjelenése a szertartás helyén és — ami tán a legfontosabb — e helyszín leírása, holott ezek a körül-

mények a továbbiak során jelentős szerephez jutnak). S íme, az első kötetkiadásban ez a hiányzó rész is megtalálható.

Mi lehetett a hírlapból még hiányzó, de a könyvben már megtalálható részek sorsa?

Lehet, hogy a kéziratból annak a hírlapi nyomdába való küldésekor lemaradtak a megírt lapok, de azután előkerültek és a könyv szedésénél már rendelkezésre álltak. Az is meglehet, hogy Jókai elküldte ugyan a hírlapi nyomdába ezt a három kéziratlapot is, de elfelejtették kiszedni, s aztán visszaadták a könyvszedés céljára. — Nincs kizárva, hogy az eredeti kéziratlapok végleg elkallódtak, és Jókainak a könyv számára újra kellett megírnia az elveszett részeket. — De még az is elképzelhető, hogy az első szöveg megírásakor Jókai következetlen volt — két-két folytatás megírása közt kifelejtett valamit logikai láncolatából —, majd utóbb felfedezte, és a kötetkiadás részére megírta a szükséges pótlásokat.

Akárhogyan történt is, az bizonyos, hogy az első kötetkiadásban pótlólag megjelent két szövegrész szerzői kézre vall.

Ez azonban még nem bizonyítja azt, hogy Jókai az első kötetkiadás előtt a *teljes* szöveget átnézte és javította volna. Sőt, mint már mondtuk, a két szöveg összehasonlítása ennek ellenkezőjére utal: arra, hogy az első kötetkiadásban a hírlapi szöveggel szemben végrehajtott módosítások — az imént említett két pótlás kivételével — mind nem szerzői, hanem szerkesztői, illetve nyomdászai kéz művei. Pl. az 58 : 15—16 sorban mindkét nyomtatott szövegben ez áll: Czarszno Zélo (az NK-ban már: Czarszkoe Zélo; AkH: Carszkoje Szelo); bár Jókai gyakran tévesen hallotta, olvasta, írta az orosz szavakat, mégsem valószínű, hogy a *k*-t kéziratában *n*-nek írta volna — kezeírásának ismeretében valószínűbb az, hogy *k* betűjét a hírlapi nyomdász *n*-nek olvasta, a könyvnyomdász pedig a hírlapi szövegből mechanikusan átvette az írásmódot; egyáltalán nem valószínű, hogy a kézirat *k*-ját mindkét nyomdász éppen ugyanazon a helyen egyformán *n*-nek olvasta volna. S ilyen példa több is idézhető.

Az első kötetkiadásban minden fejezet címet kapott: a fejezet-címek kétségkívül Jókaitól származnak, de helytelen elhelyezésük is azt bizonyítja, hogy az első kötetkiadás szövegét nem a szerző gondozta. Az történt ugyanis, hogy aki a fejezeteknek címet adott (tehát minden bizonnyal maga Jókai), a hírlapi szöveg II. fejezetét ketté osztotta, de ezt a kettéosztást a szöveg gondozója nem hajtotta végre, s így az a cím, melyet a címadó az új III. fejezetnek (a régi II. fejezet második felének) szánt, az első kötetkiadás nyomtatott szövegében a régi III. fejezet élére került. A logikai hibát is eredményező technikai zavart a szöveg gondozója nem vette észre, mert a fejezetcímek elcsúsztatása

folytatódott egészen az első kötetkiadás VI. fejezetéig. Láthatóan itt fedezték fel a fejezetek címe és tartalma közti eltérést, s minthogy az előző fejezetek a tévesen elhelyezett címekkel már ki voltak szedve, s a javítás áttördeléssel is járt volna — ezért azt a megoldást választották, hogy a soron levő, régi VI. fejezetet osztották ketté — VI. és VII. fejezetre. A régi és az új fejezetek kapcsolatáról a *Szerkezet, felosztás, fejezetek* cím alatt táblázati kimutatást adunk. (Több fejezetnek azonban nem jutott cím; ezek: I. rész XII., II. rész I., II., IV., VI., VII. és VIII. fejezet.) Tartalomjegyzék nincs ebben a kiadásban.

Az első kötetkiadást 1878-ban kinyomtató Athenaeum nyomda betűtárából hiányzott az *f* és az *ú* betű, helyettük *i* illetve *ü* áll (még az olyan kivételes esetben is, amikor a Hon szedője *f*-t szedett mint az említett 41 : 3 sorban: a hírlapi közlésben még *kfnordítás* alakú szó az első kötetkiadásban már *kinordítás* formában olvasható. Az *ú* betűvel is ritkán találkozunk, helyén, kialakult helyesírásunktól eltérően, *u* áll. Megmaradtak a *cz*-k, az írásjelek közt ritkább a pontosvessző. Az idézés módja, ugyanúgy, mint a hírlapi közlésben, általában idézőjellel történik, helyenként — következetenül — gondolatjellel is. A kicmelés módja is változatlanul a ritkítás.

A NEMZETI KIADÁS

A *Görögtűz* az NK-ban 1897-ben, a sorozat 64. köteteként jelent meg. Mint említettük, ekkor alakult ki a kötet végleges kerete: a *Riumin* és a *Samyl fiai*.

Az első kötetkiadásban még téves fejezetbeosztás helyreállítása megtörtént — nyilván Jókai közreműködésével. Egyébként is az új kiadás minden kétséget kizáróan meglátszik a szerző revidáló, javító munkája. Pl. olyan szövegmodosítást, mint a 48 : 15—16 sorban, aligha hajtott volna végre más, mint a szerző (H; 1878: ... e bérczkatlan fenekét egy messze kiálló *bércztömeg* zárta el. NK: ... e bérczkatlan fenekét egy messze kiálló *sziklatömeg* zárta el.). Az is szerzői felfogásra vall, hogy a mű megírásakor és első közléscikor még fennállónak tudott állapot — az orosz jobbágy teljes kiszolgáltatottsága — két évtizeddel utóbb múltként szerepel (191 : 21—22; H; 1878: A földes ur *eladhatja* a jobbágyát; NK: A földesúr *eladhatta* a jobbágyát). Jellegzetesen szerzői kézre valló stiláris javításokkal is találkozunk az NK-ban (pl. 97 : 10—11; H; 1878: Termete *nyakban hét láb magas és tíz láb hosszú*, NK: Termete *nyakban hét láb magas és hosszában tíz láb* — 130 : 5—6; H; 1878: A tartomány bejáratait őrző *sziklaerődök el lettek látva hatalmas, tűzokádó csövekkel*; NK: A

tartomány bejáratait őrző sziklaerődöket ellátták hatalmas, tűzokádó csövekkel — stb.).

Jókai tehát — minden valószínűség szerint — maga nézte át, helyesbítette a szöveget az NK részére.

A szerzői kézre valló szövegmódosítások mellett azonban olyanokkal is találkozunk, amelyek minden bizonnyal a szerkesztőtől eredtek. Az NK sorozatának köteteit közös elvek alapján tipografizáló változtatások tekinthetők ilyeneknek. Pl. az, hogy a kiemelésnek mindennemű formája megszűnt, törölték az emfatikus jellegű gondolatjeleket, az újabb helyesírási konvenciók szerint módosították Jókainak néhány jellegzetes szavát (pl. idvezült — üdvözült; válu — vályu stb.), egységesítették az idézés módját: a mindmáig használatos gondolatjellel kezdve az egyenes beszédet; a kötet végére tartalomjegyzék került; stb. A ez itt is megmaradt, a hosszú és rövid magánhangzókat azonban elvileg már a máig érvényes helyesírási szabályok szerint szedték.

CÍMEK, SZERKEZET, FELOSZTÁS, FEJEZETEK

A *Görög-tűz* mint gyűjtőcím különleges helyet foglal el Jókainál: ő ugyanis általában nem követte azt a gyakorlatot, hogy gyűjteményeinek címéül e gyűjtemények valamelyik darabjára utaló címet válasszon. Ezúttal azonban ez történt: a „görög-tűz” fogalom csak a *Samyl fiai* c. kisregénnyel áll kapcsolatban (l. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok.*) — mégis ez lett az elbeszélések közös gyűjtőcímévé.

Láttuk, hogy a *Görög-tűz* cím alatt megjelent kisregények, illetve elbeszélések száma, sorrendje, beosztása, sőt egyes részeinek címe is a hírlapi közléstől kezdve az NK-ig változásokon ment át. Most ezeket a változásokat mutatjuk be, az áttekinthetőség kedvéért táblázatosan.

A *Görög-tűz* címmel megjelent gyűjtemény tartalma

	H	1878	NK
<i>Riumin</i>	júl. 17.—szept. 7.	1. köt. 1—279. 2. köt. 1—81.	1—156.
<i>Samyl fiai</i>	jún. 7.—júl. 10.	2. köt. 82—188. 3. köt. 1—61.	157—252.
<i>Ördögsánc</i>	dec. 25—dec. 30.	—	—
<i>Az utolsó mór királyok</i>	—	3. köt. 62—111.	—
<i>Mahadi</i>	—	3. köt. 112—131.	—
<i>A jedikulai rab</i>	—	3. köt. 132—202.	—

A *Riumin* c. kisregény zárt egysége mindhárom közlésben nyilvánvaló, ámbár mind az első kiadásban, mind az NK-ban a „Riumin” cím az „Első rész” után áll, s ezzel azt a látszatot kelti, mintha a „Második rész”, amely után ilyen típusú cím nem áll, már nem Riumin történetéhez tartoznék.

A *Samyl fiai* c. kisregény címének feltüntetése még megtévesztőbb: olyan, mintha a „Harmadik rész” első fejezete volna, mely után ugyanilyen nagyságrendben következik a többi, tehát látszólag különálló fejezet, holott az első fejezet csupán bevezetés (erre utal az is, hogy a második fejezet alcíme: „Még mindig bevezetés”), és a „Samyl fiai” mint főcím valójában nem is csak a „Harmadik rész” négy fejezetének, hanem az azoktól tipográfiaiilag teljesen elválasztott és fejezetekre nem osztott „Negyedik rész”-nek is gyűjtőcíme.

A Görögülz két kisregényének fejezeti beosztása

H	1878	NK
RIUMIN	ELSŐ RÉSZ. RIUMIN	ELSŐ RÉSZ. RIUMIN
I.	I. Az arany szimatja	I. Az arany szimatja
II.	II. Mézhetisz, az oszszet kalauz	II. Mézhetisz, az oszszet kalauz
III.	III. A duchoborczik	III. A duchobortzik
IV.	IV. Tamera királynő vára	IV. Tamera királynő vára
V.	V. Az angyalok fiai	V. Az angyalok fiai
VI.	VI. A kaukázusi láz	VI. A kaukázusi láz
VII.	VII. A kaukázusi délibáb	VII. A kaukázusi délibáb
VIII.	VIII. A Zúr	VIII. A zúr
IX.	IX. A leánykérés	IX. A leánykérés
X.	X. A vérboszú	X. A vérboszú
XI.	XI. Alzahira	XI. Alzahira
XII.	XII.	XII. Riumin Oleg

MÁSODIK RÉSZ	MÁSODIK KÖTET	MÁSODIK RÉSZ
I. II. III. Leverte az az egy szó IV. V. VI. VII. VIII.	I. II. III. Leverte az az egy szó IV. V. VI. VII. VIII.	I. A Daal-isten II. A paradicsom III. Leverte az az egy szó IV. A visszatérő lélek V. Izméne VI. A Föld-Isten VII. Uvilszász város VIII. Ha a Szemes kiszárad
SAMYL FIAI	HARMADIK RÉSZ	HARMADIK RÉSZ
II. Urgulanilla (Még mindig bevezetés) III. Irzambék herczeg IV. Talapór khán	Samyl fiai II. Urgulanilla (Még mindig bevezetés) III. Irzambek herczeg IV. Talapór khán HARMADIK KÖTET I.	I. Samyl fiai II. Urgulanilla (Még mindig bevezetés) III. Irzambek herczeg IV. Talapór khán NEGYEDIK RÉSZ I.

A FORDÍTÁSOK

Az Országos Széchényi Könyvtárban a *Görögtház* elbeszéléseiből négy német és egy cseh nyelvű kötettel ismerkedtünk meg.

Auf höherem Befehl (Felsőbb parancsra) címmel 1888-ban a *Riumin* c. elbeszélésnek gondos, pontos német fordítása, Ludwig Wechsler műve, jelent meg.

Das geheime Goldland (A titoktatos aranyország) címmel ugyancsak a *Riumin* található meg 1893. és 1910. évi kiadásban. Az előbbi belső címlapján a szerző neve tévesen: Marcus Jókai (a külső címlapon a névírás helyesen, a Mór név németes alakjában, mint Maurus szerepel).

A könyv élén mottóként Jean Paul (1763—1825) neves német író mondása áll: „Wenn Bücher auch nicht gut oder schlecht machen, besser oder schlechter machen sie doch!” („A könyvek, ha nem tesznek is jóvá vagy rosszra, de mégis jobbra vagy rosszabbra tesznek!”)

Ebben a fordításban pontatlanságokat találunk, így pl. mindjárt az elején szembeszökő, hogy három sorban három helyen érthetetlen módon eltér az eredetitől: „A hedzsira ezerkétszáznegyvenedik esztendejében, a keresztyén időszámítás szerint 1836-ban, egy hatalmas hajóhad jelent meg Szucsuk-Kaleh előtt” — írja Jókai, s e pontos adatok a fordításban így torzultak el: 1240-ből „12 . .”, 1836-ból „18 . .” és Szucsuk-Kalehből — „Szuchum-Kaleh” lesz; a pontos évszámok tehát homályba burkolóznak, a pontos városnévből (Szucsuk-Kaleh = ma: Novorosszjszk) egy másik város neve (Szuchum-Kaleh = ma: Szuhumi) lesz, hogy aztán további három sorral lejjebb a Jókai szövegében szabatosan álló Anapa helységnév a nem létező Anapolá változzék . . . Mintha a fordító szándékosan csökkenteni akarta volna a mű adatszerű hitelességét.

Az 1910. évi újabb kiadásban az előző német szöveget találjuk árnyalati eltérésekkel, ezek az eltérések azonban nem az eredeti szöveghez viszik közelebb a fordítást. Így pl. az említett kezdő sorokban a Hedschira szóból Hedschra, a Szuchum-Kaleh városnévből Suchum-Kaleh lesz, és a Jókai által határozottan tizenötezerben meghatározott, az első kiadásban még híven „fünfzehntausend” szóval fordított katonai létszám 1910-re „etwa fünfzehntausend”-dá (kb. tizenötezer) vált. A leglényegesebb különbség a két kiadás között az, hogy az elbeszélés utolsó lapja (a 169 : 22 sortól, „A veszedelemnek azonban nem volt azzal vége . . .” szavaktól) az 1910. évi kiadásból kimaradt.

Ein Fürstensohn (Egy fejedelemfi) címmel ismét Ludwig Wechsler szövegével jelent meg a Samyl fiai c. elbeszélés „hitelesített német feldolgozása” („Autorisierte deutsche Bearbeitung”). Kiadója az az Otto Janke, aki sorozatosan tette közzé Jókai műveinek német fordításait, és Jókai személyes ismerőse is volt (vö. JKK *Följegyzések*. II. k. 847.). A Wechsler részéről már a *Riumin* fordításánál tapasztalt gondosság, pontosság ezt a német szöveget is jellemzi. Sőt pontossága néha annyira gépies, hogy a Samyl név nála is ugyanebben a formában marad meg — holott a német szövegben Schamil vagy Schamyl formában kellene állnia —, másutt viszont a Jókainál is hibásan szereplő kaukázusi nevek, Csaricsard (Csavcsavadze helyett) és Orbeliane (Orbeliani helyett) ebben a német szövegben tovább torzulnak: „Tsharitschard und Arbeliane” lesz belőlük.

V tajemné zemi zlata (A titokzatos aranyországban) — a *Riumin* cseh fordításának ez a címe arra utal, hogy az A. Z. betűkkel jelzett fordító a cseh szöveget a *Das geheime Goldland* c. német szövegből készíthette. Az Országos Széchényi Könyvtárban található 1922. évi kiadásban Stanislav Hudeček cseh illusztrátor rajzait látjuk. A fordítás szép és költői, de inkább átdolgozás. Ennek illusztrálásául idézzük a 2. rész 6. fejezetének elejét:

(Az eredeti:) Senki se látta őket, mikor elfutottak, csak a sztaroszta. A bezszlovecsniek vénje.

(A cseh szöveg:) Nikdo nepozoroval jejich útěku, nikdo jim nepřekážel v cestě. Nikdo — jen náčelnik mlčelivců, onen strašlivý muž, v jehož ruce složila Isména předslého roku hroznou přísahu. (Senki se látta szökésüket, senki se akadályozta őket útjukban. Senki — csupán a bezszlovecsniek sztarosztája, az a félelmetes férfi, akinek kezébe Izméne egy évvel azelőtt a szörnyű esküt letette.)

De nemcsak ilyen színezéssel, pótlólagos csapongással „ajándékozta meg” a fordító Jókait, hanem megváltoztatja a szerző alapvető politikai mondanivalóját is. Jókai elbeszéléséből, mely ha nem is olyan oroszgyűlölő, mint Elek Oszkár beállítja, de semmiképp sem lelkesedik az orosz hódításért — A. Z. kiirtja a cárizmus módszereit bíráló részeket. Pl. Veljaminoff tábornoknak a hadsegédével folytatott s Jókai által gúnyosan kipécézett zsarnoki, valósággal cezarománias beszélgetése (166 : 11—25) a cseh szövegben egy-egy betoldás révén atyai kedélyeskéssé változik.

(Az eredeti:) Jól. van. Ez az én parancsomra történt. Hát aztán?

(A cseh szöveg:) „Výborně; to se stalo na můj rozkaz,” smál se velitel. (Jól van; ez az én parancsomra történt — nevetett a parancsnok.)

Vagy:

(Az eredeti:) De az már nem az én parancsomra történt. A hajósok megmenekültek-e?

(A cseh szöveg:) „To se již asi na můj rozkaz nestalo,” žertoval svým rpúsobem generál. (De az már nem az én parancsomra történt — tréfálkozott a maga módján a tábornok. [A megmenekült hajósok megkancsukztatása pedig szőrén-szálán eltűnt a szövegből.]

S ettől a résztől kezdve a fordító teljesen átírja a szöveget. A tábornok emlegeti, várja Riumint. Amikor pedig a Szemes áradásakor berohan hozzá a hadsegéde, Jókai iróniája tragikus pátosszá válik. (Az eredeti:) Parancsára, tábornok, úszunk.

(A cseh szöveg:) „Generále, celý kraj postihla strašná katastrofa, proti níž lidské síly nic nezmojou,” hlásil pobočník. (Tábornok, az egész vidéket szörnyű katasztrófa sújtotta, mely ellen az emberi erő semmit sem tehet — jelentette a hadsegéd.)

Majd beilleszt A. Z. egy 7 1/2 lap terjedelmű külön történetet valami hatósági vizsgálatról, amelynek során megtalálják Riumin utolsó üzenetét. Az árra bízott csomagban küldte, feladatának eredményes végrehajtását jelenti benne, és kegyelmet kér családjának.

A kegyelmet az uralkodó természetesen meg is adja, és így végződik ez a változat happy enddel — valami pánszláv tömjénezés, cárimádat jegyében.

A KÖTETKIADÁSOK BIBLIOGRÁFIÁJA

- I. *Görög tűz*. Elbeszélések mindenféle igazhívő népek történetéből. 1—3. k. [Egybekötve] Bp. 1878. Athenaeum. 1. k. 179 l. 2. k. 188 l.; 3. k. 202 l. (*Az utolsó mór királyok, a Mahadi és A jedikulai rab* c. elbeszélésekkel együtt.)
- II. a) Ua. Bp. 1897. Révai Testvérek. [4], 264 l. Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 64. [Ettől kezdve *Görög tűz* címmel csak a *Riumin* és a *Samyl fiai* c. kisregények jelentek meg.]
- b) Ua. 1897. [Azonos nyomással finomabb papíron Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.]
- c) 1904.
Címlapkiadás.
- d) 1906.
Címlapkiadás.
- e) 1909.
Címlapkiadás.
- f) 1912.
Címlapkiadás.
- III. a) 1—2. kötet. [Bp. 1916]. Révai Testvérek. 1. k. 143 l., 2. k. 200 l. Olcsó Jókai 213—214.
- b) [É. n.]
Címlapkiadás.
- IV. *Görög tűz*. Elbeszélések. Bp. 1930. Franklin Társulat — Révai Testvérek. [4], 290, [3] 1. Jókai Mór művei. Centenárium kiadás 72.

AZ IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK BIBLIOGRÁFIÁJA

Az adatokat Demeter Tibor *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (Bp. 1952. Kézirat.) c. műve alapján közöljük.

Német:

- I. a) [Riumin] *Auf höheren Befehl*. Deutsche Bearbeitung von Ludw[ig] Wechsler. Leipzig. 1888. Greuell und Francke. 240. p.
- b) Leipzig. 1888. Th. Knaur.
Címlapkiadás.
- II. [Samyl fiai] *Ein Fürstensohn*. Erzählung. Autorisierte deutsche Bearbeitung von Ludwig Wechsler. Berlin, o. J. [um 1890]. Verlag Otto Janke. 148 p. Kollektion Otto Janke.
- III. a) [Riumin] *Das geheime Goldland*. Mannheim. 1893. Bensheimer. 268 p. [A szerző neve a belső címlapon: Marcus Jokai.]
- b) Ua. Mit Einleitung von W. M. Berlin. 1910. Buchverlag fürs Deutsche Haus. 291 p.²

Cseh:

- I. a) [Riumin] *V tajemné zemi zlata*. Román. Přeložil A. Z. Praha. 1889. Politika 351 p.
- b) Praha. 1889. Románova Knihovna.
Címlapkiadás.
- c) Ua. S původními ilustracemi Stanislava Hudečka. Praha. 1922. 240 p.
- d) Ua. Praha. 1922. Svěčeny. 240, 1 p.

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

A GÖRÖGTŰZ TÉMÁI JÓKAI ÉLETÉBEN

A *Görögtűz* c. kötetben megjelent két elbeszélés cselekménye orosz, cserkesz, finn és kalmük környezetben játszódik le. Mind a négy téma előfordul Jókai más műveiben, illetve feljegyzései közt is, az első, az orosz meg éppenséggel olyan gyakran foglalkoztatta, hogy szinte végigkísérte — változó, fejlődő jelleggel — egész életét.

Az orosz téma

Nem feladatunk most a teljesség igényével áttekinteni és végig-elemezni, hol és hogyan jelent meg az orosz téma, az orosz emberek sajátossága Jókai műveiben — feladatunk azonban olyan összefoglaló képet adni, amelyből kitűnik a *Riumin* és a *Samyl fiai* c. elbeszélések helye ebben a folyamatban.

Meg kell említenünk, hogy Jókainak az oroszokról rajzolt képével két hosszabb cikk is foglalkozik. Elek Oszkár *Jókai és az oroszok* c. tanulmányában (Budapesti Szemle 198. k. 1925. 110—27., 206—28.) az alábbi módon rendszerezi az író orosz vonatkozású műveit: I. *Oroszok és magyarok* 1. A pánszlávizmus; 2. A szabadságharc; 3. Küzdelmek a jövőben; II. *Orosz-török háborúk*; III. *Lengyel—orosz küzdelmek*; IV. *Orosz állapotok* 1. A cárok; 2. Az előkelők; 3. Szerencsétlenek, üldözöttek. — Eltekintve attól, hogy ez a cikk láthatóan a húszas évek hivatalos magyar szovjetellenességének szolgálatában a látszólag tárgyyszerű adatfelsorolással „aktualizálja” Jókait, s egyoldalúan csak negatív állásfoglalásait emeli ki (pl. a rokonszenves alakokról hallgat, így *A jövő század regénye* magasztos Hermione Peleia alakját meg sem említi, a *Görögtűz* Riuminjának és Izménéjének vagy a *Gróf Benyovszky Móric* Afanáziájának nemes s egyben jellegzetesen orosz jelleméről sem ír, orosz—magyar vonatkozásban a *Sírkő-album* pozitív elemét kihagyja stb.) — már maga a fent bemutatott fejezetbeosztás (ahol pl. az *Orosz állapotok* merev osztályszempontú kategóriái nem engednek helyet a forradalmároknak!) szemléletesen bizonyítja, hogy Elek Oszkár rendszerezése nem genetikus,

hanem előre elhatározott alaptételének, Jókai oroszellenességének igazolására felállított „célkategória” rendszer. — A másik idevágó tanulmány, Forgács László műve, *Jókai és az orosz irodalom (Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. k. Bp. 1961. 471—522). Forgács előre kijelölt tétele az, hogy Jókai — pályájának során változó nézeteitől függően, de mindig határozottan, „cselekvő módon” — állást foglalt az orosz társadalom és irodalom súlyos kérdéseiben. Jókai valóban önálló, „cselekvő” véleménynyilvánítással írt az orosz állapotokról és emberekről, és véleményét természetesen befolyásolta mindenkori politikai nézete — mindez azonban még nem magyarázza meg teljesen orosz témáinak, orosz vonatkozású műveinek egész sorozatát, minden összefüggését, és tévedne, aki azt hinné, hogy Jókai maga tudós, tapasztalt szakértője volt az orosz történelemnek, az „orosz lélek”-nek. Nem, Jókai író volt, aki hihetetlenül gazdag adatanyagát nagyon különböző értékű forrásokból merítette.

Forrásainak értékelését adja a *Szabadság a hó alatt* c. regény jegyzeteiben D. Zöldhelyi Zsuzsa (JKK *Regények* 36. k. 231—52.), aki a maga feladatának szempontjából ugyancsak elemzően vizsgálja Jókai orosz vonatkozású műveit, és *egyrészt* arra a következtetésre jut, hogy az írónak „Oroszország iránti érdeklődését bizonyára a távoli, ismeretlen ország egzotikuma is sarkallta”, *másrészt* pedig úgy véli, hogy a Forgács László által indokolt állásfoglalás volt indítéka e művek megírásakor.

Mi a „távoli, ismeretlen ország egzotikuma” fogalmát így egészítjük ki: „távoli, *de közeledő*, ismeretlen ország egzotikuma”. Véleményünk szerint ebben rejlik a kulcsa a Jókainál jelentkező orosz vonatkozások hosszú sorozatának, és éppen ez az, aminek megértése nélkül a *Görögülz* két elbeszélését nem tudnók kellőképpen elhelyezni Jókai életművében. Ezért is ilyen szemszög-ből kell itt ezzel a problémakörrel — a „Jókai és az oroszok” témával — foglalkoznunk.

Közeledő ország — talán furcsán, valósággal képzavarnak látszik ez a kifejezés, de megmagyarázza az oroszok történelme és Jókainak az a szemlélete, amelyben — Forgács László találó kifejezése szerint — „a magyar valóság tükröződött”. A kifejezést egyébként Jókaitól vettük „Már közelít feléd!” — mondja Alzahira királynőnek Riumin, Oroszország terjeszkedéséről szólva (135 : 17) A tatár hódoltságból — a hajdani Kijevi Oroszország emlékével, a a bizánci örökség ábrándjával és sok tatár keveredéssel — a XV. század végén kezdett kialakulni az új orosz állam, amint a moszkvai fejedelmek (az orosz történetírásban meghonosodott kifejezés szerint:) „egybegyűjtötték”

az oroszlakta földeket, majd az „egybegyűjtés” nem állt meg, a moszkvai fejedelem elfoglalta a tatár fővárost, Kazanyt; északnyugaton a balti népek laktak területeket hódította el svéddektől, dánoktól, lengyelektől; keleten Szibéria beláthatatlan térségeit, délen a Kaukázust érte el ez a terjeszkedés. A magyar közfelfogásban azonban mindez távoli országok eseménye maradt mindaddig, amíg Lengyelország felosztásával nem lett egyszerre határos a Habsburgok és a Romanovok birodalma.

A XVIII. század végén szinte hirtelen döbbsent rá a magyar közfelfogás, hogy a Kárpátok keleti térségében egy folyamatosan és következetesen terjeszkedő óriási birodalom „jelent meg”. Ezt a rádöbbenést még enyhítette, motiválta az egykori közös ellenség, a hazánkat százötven évig sanyargató török, a kelet felől hozzánk is bebecsapó tatár elleni harcok emléke és az egykorú, napóleoni Európa politikai kapcsolatainak sűrű váltakozása — az 1849. évi intervenció azonban, jóllehet jellege, közvetlen célja nem a hódítás volt, most már teljessé és kétségtelenné tette a rádöbbenést. A magyar közfelfogás képviselői riadtan figyelték, hogyan és milyen irányban folytatódik az Orosz Birodalom folyamatos és következetes terjeszkedése, és ezzel a szorongással szoros összefüggésben keresték, kutatták az orosz hatalmi politika lélektani rugóit, az orosz emberek sajátosságait is.

Azok között, akik a magyar közfelfogást dialektikus kölcsönhatásban kifejezték s egyben alakították is, az első vonalban állt Jókai Mór. Ezért állítjuk azt, hogy nagyszámú orosz vonatkozású műveinek közös eleme, az oroszok iránti, szinte állandó érdeklődésének kulcsa a következő: *a maga regényírói eszközeivel kutatta a hazája felé közeledő nagyhatalom terjeszkedésének törvényszerűségeit, politikájának lélektani rugóit, az orosz emberek sajátosságait*, korabeli kifejezéssel: az orosz lélek titkát. Regényírói eszköztára pedig ez volt: sokfajta szakkönyvet olvasott, olvasmányaiból sokféle tájjal, emberrel, anekdotával ismerkedett meg, és az így felhalmozott, noteszbejegyzésekkel memorizált emlékeknek egyedülállóan dús képzelőerejű kombinálásával, a maga sajátos zamatú stílusában írta műveit (tehát regényíró volt akkor is, ha verset vagy drámát írt, lélektani elemzése az emlékeinek kombinálásáig terjedt és a maga stílusa nyomta rá bélyegét szereplőire, nem pedig fordítva).

Ennek a szemléletünknek itt csak a *Görögtlátre* összpontosítva s a még bizonyító erejű maximális tömörséggel próbáljuk néhány érvét felsorakoztatni.

1849-ben írt cikkeiben s a következő évek elbeszéléseiben az orosz intervenciónak és közvetlen következményeinek friss élményei és

hangulatai az említett „rádöbbenés” első momentumai. Majd a krími háború idején az orosz sajátosságokban keresi a fejlemények okát, összevetve. A *Véres könyv* elbeszéléseit oly mélységes felháborodás és megvetés sugallja, hogy még a humor, még a szatíra sem színezi ezt a hangot, ami pedig ritkaság Jókainál. Igazolja ezt csak egyetlen idézet: „Ez az orosz rendszer: „Én elárullak téged, hogy te ne árulj el engem;” . . . Kém van minden házban, ott ül a családok bizalmas tűzhelyénél, cseléd gazdáját, nő férjét vigyázza, s nem hallatlan eset, hogy az édes anya elárulja tulajdon gyermekét.” (*A khánok utóda*. NK 19. k. 48 : 33—49 : 6) Ugyanitt *Az akhidri fogoly* a cár és a hatalmasok abszolút, feneketlen gonoszságával, az alattvalók határtalan cárimádatával s ebből eredő teljes alázatával magyarázza ezt a rendszert.

Egészen más képet mutatnak a hatvanas években írt orosz tárgyú elbeszélései: itt a humor és a szatíra hoz derűt a komor északiak szertelenségéibe. Elég a szép és felfogós *Amirani* történetére utalnunk (NK 34. k. 281—99). Ezek inkább csak szórakoztató olvasmányok — az orosz jellem kutatásának, mégpedig a magyar—oros kapcsolat szemszögéből, ekkori állomását *A kétségbeesett ember fia* c. regény jelzi. Miért lesz Leoninból, az önfeláldozó barátból könyörtelen ellenség? Ő maga így indokolja: „Akkor testőr-hadnagy voltam . . . Most pedig testőr dzsidás-ezredes vagyok.” (JKK *Regények* 28. k. 213 : 17, 21). A szegény orosz kocsis azonban, az „imsik”; hűséges barát, s indokolása egyszerű: „Te nem hagytál engem; én nem hagylak téged” (uo. 215 : 30—31). Igaz, hat lappal később felmerül annak valószínűsége, hogy Leonin tán éppen barátjának felmentése miatt viselkedett így — „Talán most volt éppen leghűvebb barátja”? — kérdi Jókai, s így felel: „Lehet, hogy úgy volt. Muszáj volt; de nemesül volt. Lehet, hogy nem úgy volt.” (uo. 221 : 6—9). A következtetést az olvasóra bízva Jókai, ha pedig ezekben az években maga folytatja az oknyomozó kutatást, akkor ez az abszolútizmus gépezetének feltárására irányul, pl. *Az úrnő* c. elbeszélésben (NK 25. k. 1—81.) II. Katalin uralomra jutásának történetével elemzi ezt a gépezetet.

A kiegyezés új helyzetet s következésképpen új szemléletet hoz: Pozitívum minden, ami az emberek közt az egyességet, a békét, a haladást szolgálja és negatívum minden ellentét, a vallási, a nemzeti és az osztályellentét egyaránt, az ellentétek szítói és hasonlítottai az emberiségnek pusztulásra ítélt esküdt ellenségei. „Ez nem fantázia, ez nem profécia, az tudat! ez ismeret!” — írja *A jövő század regénye* c. művéről annak előszavában Jókai (NK 52. k. 5 : 15), és téved, aki a szerzői vallomást játékos írói fogásnak véli. Jókai e művében

reugyeteg és sokféle ismeretének felhasználásával azt óhajtja bemutatni, hogy saját korának különféle nemzeti, társadalmi, műveltségi, vallási stb. közösségei hogyan viselkednének, mely irányban haladnának az általuk programul vallott helyzetben. És ebben a keretben nyílik bő lehetőség, hogy az általa annyit vizsgált, elemzett oroszokat ugyancsak a nekik tulajdonított jellemvonások „ad absurdum” fokán mutassa be: tulajdonságaikat, mint a többi nemzetekét, a magyart is beleértve, mintegy polarizálja — regényességére jellemzően — két nőalakban, az angyali Hermionében és a sátáni Alekszandrában. Azzal pedig, hogy cselekményét a jövőbe helyezi, mintegy menlevelet vált legőszintébb véleményének nyilvántartására, s feszélyezetlenül nyilatkozhat még közelebbi s ennél fogva kényesebb témákról is, pl. a Habsburgokról, a magyar parlamenti erkölcsökről, az egyházzól stb. — tehát még mennyivel inkább az oroszokról. Az „orosz lélek” területén végzett addigi kutatásainak mintegy a summázatát adja ebben a regényben, mely 1872-ben látott napvilágot.

Az orosz sajátosságoknak, a magyar—orosz viszonyoknak regényírói eszközökkel való kutatása terén azonban nem akart itt megállni. Folytatta orosz témájú műveinek sorozatát — s hogy milyen irányban folytatta, erről maguk a művek tanúskodnak. Folytathatók orosz szempontú annotálásukat a *Sírkő-albumig* (Jókai Mór hátrahagyott művei 7. kötet), ahol a nemes lelkű oroszok egész csoportjával körülvett tragikus Tarantilla hercegnő kijelenti: „Mi oroszok nagyon szeretjük a magyarokat” (131 : 34) és *Az én életem regényéig* (uo. 5. k.), amelyben még az 1849-es intervenciót is tárgyilagosan igyekszik megítélni. De megadott feladatunk — a *Görögűz* orosz témájának Jókai életművében való elhelyezése — a hetvenes évek második felére irányítja vizsgálódásunkat.

Az író, miután *A jövő század regényében* mintegy absztrakt, ad absurdum vitt rajzát adta elképzeléseinek és véleményének — jelentős mértékben az orosz sajátosságok terén folytatott regényírói kutatómunkájának is —, összegyűjtött ismeretanyagából, nagyszámú orosz témájú olvasmányának emlékeiből olyan mű megírására készült, amelyben az orosz történelemnek általa is legpozitívabban megítélt mozgalmát, a dekabristákét szándékozott elemezni, *A jövő század regényének* absztrakt igazságtétele után konkrétan bemutatni, hogy szerinte mi és miért jó, mi és miért rossz abban a távoli, de hozzánk egyre közeledő országban.

Noteszainak tanúsága szerint a *Szabadság a hó alatt* c. regényre vonatkozó emlékeztetők nagy része az 1875—77-ből származó XIII.(12.) sz. könyvecskében található (JKK *Főljegyzések* II. k. 177—91). Jókai azonban 1875-től kezdve nemcsak e regény reáliáinak

gyűjtésén fáradozott, hanem egyidejűleg kétségkívül véleményének kialakításában is egyre előbbre jutott azon az úton, amely *A jövő század regényének* az angyali Hermionéban és a sátáni Alekszandróban polarizált orosz kettősségétől a *Szabadság a hó alatt* orosz hármasságához, az Arakcsyjeff sátáni reakcióssága és a Medvesonka sátáni nihilizmusa között álló eszményi Puskinhoz (mai kifejezéssel: a fekete-fehér ellentétől a kétfrontos harchoz) vezetett. És ezen az igen jelentős útszakaszon, melynek kezdetén az orosz jellem nemes vonásai még csak egy absztrakt, légiés alakban összpontosulnak, a végén azonban a mesterien megmintázott, hús-vér Puskinban jelennek meg — igen jelentős állomásként Jókai felfogásának fejlődését demonstrálja a vizsgálatunk tárgyául szolgáló *Görögtlíz*. (S e tekintetben hangsúlyoznunk kell azt a látszólag merőben technikai jellegű tényt, hogy a *Görögtlíz* gyűjtőcím alatt kötetbe foglalt két kisregény közül eredetileg a Honban előbb jelent meg a *Samyl fiai*, és csak ezután a *Riumin*.)

„Ürközben”, mialatt a *Szabadság a hó alatt* tényanyagát gyűjtötte és az orosz sajátosságok puskinai szobrát önmagában mintázta, alakította — tört ki az 1877—78. évi orosz—török háború, mely szükségképpen felvillanyozólag hatott az oroszok és törökök iránt mindig fokozottan érdeklődő, s az előző, „krími” háborúban *Véres könyvével* szenvedélyesen állást foglaló Jókai írói fantáziájára. Megtermékenyítette képzeletét, s ennek lett gyümölcse a *Görögtlíz* két elbeszélése.

A cserkesz téma

Jókai műveinek török vonatkozásai s e vonatkozások fázisai is érdemesek a beható tanulmányozásra. Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy az előnyomuló oroszok ellen harcoló, a magyar emigránsokat befogadó törökök iránti rokonszenvét befolyásolnia kellett a magyarországi török hódoltság fájó emlékeinek, még akkor is, ha ez a vele egykorú török témák feldolgozásánál csak elvétve bukkan fel, pl. a *Zenta—Mohács* c. versében (NK 98. k. 23—24.): „... Plevnáért és a Balkán-harcokért/El van feledve Zenta és Mohács”. A hajdani emlékeknek ez az ürömcsojppje is hiányzik azonban a törökök oldalán harcoló cserkeszek megítéléséből: ők minden fenntartás nélkül bírhatják az író rokonszenvét.

És bírják is. Annál inkább, mert nyelvészek, őstörténet-kutatók sokat vitatott megállapításaiban még akkor is, Jókainál is fel-bukkan a magyar-kaukázusi ősrakonság gondolata.

A „cserkesz”, mint Jókai a *Görögtűz*ben maga megjegyzi, mintegy gyűjtőneve a Kaukázus tarka népmozaikjának, az orosz hódítás ellen küzdő kaukázusi muzulmán népeknek. Küzdelmükre utal már 1849-ben *Politikai horoscop* c. rovatában, ahol az oroszok ellen rég eredményesen harcoló maroknyi cserkesz nép példájával bátorítja az orosz intervenció idején honfitársait (Jókai Mór hátrahagyott művei 6. k. 150.). A szabadságharc másnapján már az orosz megszálló sereg cserkesz nemzetiségű tisztjeinek magyar rokonszenvéről ír, és itt felbukkan az ősrököség gondolata is (*Székely asszony*. NK 10. k. 83—99.).

A krími háború idején írt *Véres könyv*ben többször is előfordul a cserkesz motívum. A *Szinope* c. elbeszélés (NK 19. k. 103—12.) török-egyiptomi hajóskapitány hőse a vitéz cserkeszeknek szállít fegyvert és tőlük kap gyönyörű, jó feleséget. A *fegyvertelen* (uo. 222—68.) címszereplője a Kaukázusban harcoló Samil vezér hőse, s hogy Samilnak legendákkal körülszótt alakja hazánkban milyen népszerű volt, azt mutatja, hogy P. Szathmáry Károly ugyancsak a krími háború idején regényt is írt róla (*Samil*. Pest. 1855. Müller Gyula. 1—2. k. 28, 222 l.) — és e regény ajánlása: „Jókai Mór-nak”.

1877-ben pedig, az orosz—török háború kitörése után a lapok — így a Jókai által szerkesztett *Hon is* — közölték, hogy a cserkeszek fegyvert fogtak, sőt, hogy az egykori híres vezér egyik fia a török haddal már útban is van őseinek hazája felé, míg a másik fiú orosz szolgálatban harcol. Csodálkozzunk-e hát, hogy a cserkeszek, sőt éppen Samil iránt korábban is lelkesedő Jókait éppen ez a hír villanyozta fel, éppen ez termékenyítette meg írói fantáziáját?

A finn téma

Ez nem szövi át oly huzamosan Jókai életművét, sem a *Görögtűz* két elbeszélését, mint az előbbi kettő, hanem csak egy összefüggésben szerepel: Samil orosz kézre került fiának nevelkedésével kapcsolatban. Jókai maga megjelöli azt a forrásművet, amelyből a finn epizód magvaul szolgáló egyetemi szokások leírását merítette (l. a jelen kötet 179—181. lapján). Lehetséges, hogy a *Szabadság a hó alatt* c. regénynek akkor már folyamatban levő adatgyűjtéséből, a „kalevaine” Ilmerinen Zeneida alakjának kibontakozó vonásaiból támadt Jókainak az a gondolata, hogy a finn epizódot beleszöjje a *Samyl fia*iba. (Az oroszul mondott finn pohárköszöntő mindkettőben azonos motívum.)

A kalmük téma

A *jövő század regényében* Tatrangi Dávid légi úton jut el Dél-Szibérián át az Amur-vidékre, a kincsei ősmagyar törzs pedig szintén arafelé vándorol Dzsingisz khán elől. E tájra és e vándorlásra vonatkozó adatanyagát Jókai több műből, elsősorban a könyvtári hagyatékában is fennmaradt útleírásokból merítette. Ugyanezekben a forrásokban olvasott a Volga mellől Amur-vidéki őshazájukba visszavándorolt kalmükökről, és a róluk szerzett adatokat használta fel abban a történetben, amelyet a Samil fiúk két „Scherezádéja”, a rossz Urgulanilla és a jó Kherimanta mesél el. Ez a még fel nem használt „nyersanyag” kapóra jött Jókainak, hogy kitöltse vele azt az elég szegényes ténykeretet, amelyet a Samil fiúk felbukkanása szolgáltatott.

Márpedig ezt a keretet valamilyen módon mindenképp fel akarta dolgozni — erre készítette az eseményeknek az az időszerűsége, amelyet már említettünk, és amelyre most térünk ki.

JÓKAI ÉS AZ 1877–78. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ

Jókai éppen *Egy az Isten* c. regényét írta a Hon reggeli kiadásának — míg az esti kiadás éppen Turgenyev *Nov* c. regényének folytatásait közölte —, amikor a napilapok hírvonatában egyre több helyet foglaltak el a háborúra vezető, majd a háborús események, melyeknek egy része a Kaukázusban játszódott le.

Idézzük a Hon néhány hírét.

Máj. 11. „... Samyl fia, Mehemed bej, ki mintegy 38 éves és ki eddig Konstantinápolyban lakott és szoros barátsági viszonyban állott a stambuli orosz követségi körökkel, a többször nevezett forrás* szerint levelet intézett Pétervárra, bátyjához, ki ezredesi rangot visel a cserkesz testőrségnél s abban a levélben kijelenti, hogy elhagyja a török fővárost és Pétervárra költözik. Így tehát meghiusul a porta azon reménye, hogy Samyl fia fel fogja lázítani a kaukázai cserkeszeket az oroszok ellen.”

A konstantinápolyi Samil fiú szándékára vonatkozóan azonban cáfolatnak tekinthető a következő hír.

Máj. 21. „... Tudvalevőleg S a m y l egyik fia ott van a Szu-chum Kalénál betört török csapatok közt.”

* „Pol. Corr.”

Máj. 27. „A cserkesz fölkelés terjedése már-már a suchum-káléi diadal utáni első napokban óriási lehetett . . .” — olvassuk a Szuhum-Kaleh elfoglalásáról szóló részletes beszámoló előtt, majd naponta következnek kaukázusi hírek, riportok, leírások, pl.:

Máj. 29. „. . . cserkesz' nemzet, ahogy mi nevezzük, nem volt soha és ma sincs. A Kaukáz hegység mély völgyeivel és rengeteg erdeivel évezredek óta a legkülönbözőbb népeknek adott menedéket” — olvassuk a megállapítást, hivatkozással Nogell István, Szmirnában élő hazánkfiára, „ki hosszabb ideig tartózkodott a Kaukázusban”.

Jún. 3. „. . . Tegnap és ma újabb segédcapatok indultak a Kaukázusba, köztük pompás cserkesz lovasság, Schamyl fiának vezénylete alatt.”

És jún. 7-én megkezdődik *Görögtűz* főcím alatt a *Samyl fiai* c. elbeszélés folytatásos közlése. Korábban azért hangsúlyoztuk e körülményt — hogy tudniillik a Honban, a későbbi, kötetekben megjelent kiadásoktól eltérően, a *Samyl fiai* megelőzte a *Riumint* —, mert ez mutatja, milyen szerepe volt a napi aktualitásoknak a *Görögtűz* létrejöttében.

Nem egyedülálló eset, hogy Jókai valamely művét a napi események sugallták. Forgács László állapítja meg említett tanulmányában, hogy *Asszonyt kísér — Istent kísért* c. regényét Halturinnak 1880 februárjában végrehajtott merénylete után „azon sebtiben” írta a merényletkez kapcsolódó témáról. (I. m. 479.) A *Véres könyvből* már említett *Szinope* c. elbeszélés pedig — Nagy Miklós szíves közlése szerint — ugyancsak rögtöni reagálás gyümölcse.

S hogy Jókai írói fantáziája — és munkatempója — még túl is szárnyalta az események menetét, azt a Hon következő híre mutatja:

Aug. 1. „Shamil fiának Mehemed Ghazi pasának kezdeményezése folytán, ki most a Kaukázusban küzd, itt [Konstantinápolyban] ujolag egy bizottság alakult, hogy a Kaukázus lakói fegyverrel láttassanak el. . .” — Ekkor Jókai már három hete abbahagyta a *Samyl fiai* közlését, és két hete a *Riumin* folytatásai jelentek meg.

Ámde művének nemcsak alapgondolatához kapott impulzust Jókai a napisajtótól, hanem néhány részlet forrásául is kétséget kizáróan a napi hírek szolgálták.

Máj. 7. „Az orosz [-török] határon kozákok és úgy nevezett duchobörök laknak, az egy orosz secta, mely 1830-ban telepítettet ide a kormány rendeletéből.”

Máj. 20. *melléklet*. „Herczennek a nagyhirű orosz agitatornak a Londonban megjelenő ‚Kolokol’ című orosz hirlap egy 1861-i számában közölt egy cikkére tesz figyelmessé a ‚Vas. Újság’ . . .” —

Innen vehette — némi anakronizmussal egy 1836-os beszélgetésbe helyezve — a Hertzen nevet Jókai (l. 20 : 33).

És találunk olyan napihíreket, amelyeknek Jókai érdekes módon szinte eléjük vágott. Így:

Máj. 27. „... mivel még akkor a cserkeszparton nem volt meg a mai katonai út, a katonák igen nagy részét útépitésre kellett alkalmazni. Ez utászcsapatok rendesen fegyveres őrizet, gyakran ágyuk oltalma alatt dolgoztak, soha nem lévén biztonságban a támadások ellen s nem egyszer történt, hogy egyik-másik munkás golyótól találva összeroskadt. De az oroszoknak van elég olcsó embere, mindjárt ott termett a másik s kivéven a kapát a halott kezéből, ásott tovább, mintha mi sem történt volna.” — Így építik az utat a *Riuminban* is (l. 165.)

Júl. 3. „... Egy levelet kaptam a Ruszcsukban levő angol konzultól, melyben azt állítja, hogy az oroszok szántsándékkal lövették az angol konzulátust...” — Ugyanebben a számban, mintegy az orosz—angol lappangó ellentétek illusztrációjaként olvassuk, hogy az Amur-torkolathoz tigriseket szállító Cseremikoff hogyan rágalmazza meg a „tigrisimádó” angolokat (l. 253—254.)

Júl. 8. „... [a törököknél] bizonyos Tahir effendi oly gyalázatos kétszersültet szállított a hadseregnek, hogy mint az a képv. ház előtt bemutatott mustrából kitűnt, azt ember egyáltalán meg nem eheti...” — „Hanem azt a kétszersültet kell majd megnézni, amit én ezeknek süttetek!”: Kandrominikoff e szavait Jókai a június 13-i folytatás részére, tehát Tahir effendi ügyének szellőztetése előtt három héttel írja le! Nyilván nem egyedülálló eset volt azokban az években éppen a kétszersülttel folytatott hadiszállítói manipulálás.

Már inkább véletlen találkozásnak kell minősítenünk, hogy a kalmüök autochton főpapja, Dundukov ugyanazt a családot képviselte, mint az orosz—török háború következtében függetlenné váló Bulgáriának első orosz főbiztosa, Dondukov-Korszakov herceg — bár e család neve fel-felbukkant az orosz közéletben (egyik tagjára Puskin csúfondáros epigrammát írt, l. *Puskin válogatott versei*. Bp. 1957. Corvina. 294—295.).

Jókai tehát témájához impulzust, részleteihez adatokat kapott az egykorú napihírekből, és nekilátott a *Samyl fia* c. elbeszélés megírásához. „Négy részre vágott egy sima papírvet, margót hajlított rajta s elkezdett írni reggeli előtt hajnalban szürke hálókabátjában. Folyt az egyik gondolat a másiktól, s mire reggelizni hítták, hét-nyolc ilyen papiros telt meg — a margón voltak a javítások, alig egy vagy kettő... Át sem nézte többet a kéziratot (hiszen sokszor már várták is a nyomdában.” (MKRk 19. *Jókai Mór élete és kora*. 2. k. Bp. 1960.

57—58.) „A szerkesztőségbe feljár naponkint, de már készen hozza a regényfolytatást, olyan szerényen nyújtja azt a segédszerkesztőnek, mintha az volna az ő gazdája.” (Uo. 48.)

Így írja folytatásos regényeit Jókai a Honnakk, egyiket a másik után, ezúttal azonban a választott téma lassúbbnak bizonyul az ő írói képzeleténél. A két Samil fiú története a napihírekben gyérebben, vontatottabban bonyolódik, mint a róluk írt elbeszélésben. Június 14-ére Jókai már végez életük korábbi folyásával, és útba indítja őket a harctérre — a két testvért az egymással szembenálló arcvo-nalakra . . . Ugyanakkor a valóságban az történik, amit az író nyíltan megmond: „Most éppen útban vannak. Ez történetünk bevezetése. Hogy mi lesz a vége? azt Allah tudja, aki megírta a következő napok történetét . . . türelmesen kell várnunk . . .” Ez persze nem a foly-tatások felfüggesztését jelenti, hanem azt, hogy most Jókai a Samil fiúk történetének keretébe beilleszt más történeteket: „A keretet ki fogják tölteni Kherimanta és Urgulanilla apró elbeszélései . . .”. Az *Ezeregyéjszaka* és Európában Boccaccio *Dekameronja* óta népszerű írói fogás a keretes elbeszélés, Jókai azonban itt két síkon is hozzáad valamit a megszokott formához: *két síkon is szerves kapcsolatot teremt egyfelől a keret és a beleszótt történetek közt, másfelől az egyik és a másik beleszótt történet között. Az orosz oldalon hadba induló Samil fiúnak a rossz Urgulanilla, a török oldalon hadba indulónak, pedig a jó Kherimanta ugyanannak a történetnek, az Ázsiába visszavándorolt kalmúkok és köztük Irzambek herceg esetének két aspektusát meséli el. A két, egymást kiegészítő történet együtt kerek, befejezett egészlet ad, egybeszövése is, csattanója is mesteri — a keret azonban, a Samil fiúk története, befejezetlen maradt. (Megerősíti ezt, hogy a 200 : 14—16 alatt ez olvasható: „Urgulanilla útközben mesemondással rövidíté az időt kedvesének. Az első meséje szolt Irzambek hercegről”. Ez a mondat beváltatlan ígéret, mert Urgulanilla több mesét nem mond.) Július 10-ig, amikor Kherimanta elbeszélésében a Tuptsin Láma végre felnyitja a felszarvazott Irzambek herceg szemét, nem érkezt további meseszövésre alkalmas hír a Samil fiúk sorsáról, azt pedig az író nem kockáztathatta meg, hogy egy napi aktualitás bonyolításával kapcsolatban teljesen a képzeletére bízta magát, s hogy valamelyik folytatásban olyan fordulatot adjon történetének, amelyet tán éppen másnap a lap hírovara megcáfol . . . Így történt, hogy a Samil fiúk történetével megkezdett elbeszélés Irzambek herceg történetének csattanójával zárul, s a Samil fiúk további sorsáról már nem esik szó, ami kétségkívül a befejezetlenség jellegét adja ennek az elbeszélésnek. Jókait, mint gyakorlott elbeszélőt, ez nyilván nem érte váratlanul. Számíthatott is arra, hogy a Samil fiúk históriáját nem fogja tudni*

csattanóval lezárni: ezért választotta első fejezetének címéül a Honban ezt: *Bevezetés*; második s még mindig a Samil fiúkkal foglalkozó fejezetének alcíméül pedig ezt: (*Még mindig bevezetés*). Ezért jelölte meg a további fejezeteket úgy, hogy bizonytalannak tetszik, vajon nem önálló elbeszélések-e. Ez a bizonytalanság azután a kötetkiadások fejezetmegjelöléseiben is megmaradt (I. jelen kötet *Címek, szerkezet, felosztás, fejezetek* — mi e kritikai kiadásban az összes korábbi változatok egybevetésével kíséreltük meg a következetes fejezetbeosztást). Hogy a *Görögtláz*nek oly csekély kritikai visszhangja támadt, és lebilincselő meséje, varázslatos egzotikuma ellenére Jókainak kevésbé ismert művei közé került, ennek — tán az aktualitással járó gyorsan múló érdeklődés és a közvetlenül előtte-utána megjelent népszerű művek (*Az élet komédiásai, Egy az Isten, Névtelen vár, Egy hírhedt kalandor, Rab Ráby, Szabadság a hó alatt* stb.) elhomályosító hatása mellett — a szerkezeti bizonytalanság és a befejezetlenség érzése is oka lehetett.

A Samil fiúk története tehát Irzambek herceg történetével lezárult július 10-én, és Jókai egy héttel később a *Görögtláz* gyűjtőcím alatt ígért „elbeszélések mindenféle igazhívó népek történetéből” sorozat következő darabjait kezdte közölni a Honban.

A napi aktualitásról, mely elbeszéléseit az akkor folyó háborúhoz fűzte, nem akart lemondani (a Honban harmadiknak közölt, de a kötetkiadásokban máshova sorolt *Ördögsánc* c. elbeszélés is abból a háborúból vette tárgyát, míg az első kötetkiadás többi elbeszélése eredetileg sem tartozott ebbe a sorozatba, s utóbb az NK-ban is kimaradt belőle). Második elbeszélésének tárgyát is a kaukázusi orosz — cserkesz harcokból merítette — ez fűzte az akkor folyó háborúhoz —, de időben visszanyúlt az állandóan folyó kaukázusi csatározások négy évtizeddel korábbi szakaszába. (Így legalább nem fenyegette a kényeszerű befejezetlenség veszélye.) Alkalmos orosz — cserkesz témát kapott egy olvasmányától, Karl Koch útleírásától, melynek példánya fennmaradt Jókai könyvtári hagyatékában. Pontosan hivatkozik is rá elbeszélésében.

Ennek az elbeszélésnek a címe: *Riumin*. E régebbi témájú történetnél a hírrovat újdonságai nem kötötték meg annyira a kezét, mint a *Samyl fiainak* megírásában: most szabadabban a saját gondolatainak adhatta át magát az író, és íme, a *Riumin*ban előtérbe nyomul az orosz sajátosságoknak az a kutató boncolgatása, amely a *Görögtláz* helyét Jókai orosz tárgyú műveinek hosszú sorában meghatározza. Igen, a *Samyl fiainak* orosz szereplői ugyanazok, mint akikkel a *Véres könyv* elbeszéléseiben, *A jövő század regényében* és Jókainak egyéb orosz élmájú műveiben találkoztunk — a *Riumin* orosz főhőse és ugyan-

csak orosz társnője, Izméne, azonban már az *utolsó lépcsőfokot jelentik a Szabadság a hó alatt Puskinjának és Nariskin Zsófiájának megmintázása előtt.* (A Riumin—Puskin párhuzamot a motívumrokonságok bemutatásánál konkretizáljuk.) Ilyen nemes orosz — jellegzetesen orosz! — alakokkal Jókai korábbi műveiben nem találkoztunk. Hogy Riumin a családjáért és hazájáért áruást is elkövet az őt szerető Alzahira ellen, ezt tekinthetjük görög jellegű sorstragédiának, vagy a híres lengyel fogalom szerint, Mickiewicz hőse után *wallenrodizmusnak* nevezhetjük, akár bírálhatjuk is, de kétségtelen, hogy nagyszerű lélekre valló, önfeláldozó magatartás. Riumin körül az elbeszélés többi orosz szereplői — Veljaminoff tábornok, a kozákok, közkatonák és szektáriusok — maradtak Jókai korábbi kegyetlen, bárgyú vagy fanatikus oroszai, de kontraszthatásuk csak fokozottan kiemeli a főhős alakját, akiben végül is megint csak rég gyötrő problémáját elemzi Jókai: mily célból és mily eszközökkel terjeszkedik, nyomul előre az orosz hatalom.

S ez aztán befejezett, lezárt mű a javából.

Így keletkezett a *Görögtláz* c. kötet két elbeszélése.

JÓKAI FORRÁSAI

A *Riumin* és a *Samyl fiai* c. elbeszélések négy főforrását az író magában a szövegben megjelöli.

Ezek a következők:

Prof. Dr. Karl Koch: *Die Kaukasischen Länder und Armenien in Reisebeschreibungen von Curzon, K. Koch, Macintosh, Spencer und Wilbraham.* Dritte Auflage. Leipzig. 1874. — Koch, aki maga is utazó—útleíró volt, ebben az először 1855-ben megjelent kötetében hat művet adott ki, hat szerzőnek a kaukázusi országokkal, Örményországgal és különösen az 1854—1855. évi orosz—török háború kaukázusi hadszínterével, valamint Samil szerepével foglalkozó írásait. Könyvből merítette Jókai a *Riumin* alapgonolatát (l. 119. l. lábjegyzet) és több epizódját, leírását amelyekre a megfelelő helyek *Tárgyi és nyelvi magyarázataiban* utalunk.

Basile Vereschaguine: *Voyage dans les provinces du Caucase, traduit du russe par Mme et M. Le Barbier (Ernest) 1864—1865.* Le Tour du Monde. XVII. k. 1868. 161—208. XIX. k. 1869. 241—336. — A népszerű francia földrajzi folyóiratra Jókai előfizetett, évfolyamai meg is maradtak könyvtári hagyatékában. A folyóiratban közölt útirajzokat többször is felhasználta műveinek tájleíró, néprajzi stb. részleteihez forrásként. A cikk szerzője Vaszilij Vasziljevics Vereschagin, a híres orosz festőművész (aki utóbb 1883-ban és 1886-ban

Budapesten is szerepelt kiállításával, Jókai személyesen ismerte, 1885-ben cikket írt róla a Nemzetbe, és fennmaradt Verescsaginnak Jókaihoz intézett levele, sőt Jókainak dedikált képe is), szenvedélyes utazó volt: hadműveleti területeket keresett fel Turkesztánban és a Balkán félszigeten és beutazta többek közt a Kaukázust. A francia folyóiratban közölt, saját rajzaival illusztrált cikkéből Jókai az orosz szektákra vonatkozó részleteket vette át, de felhasználta egyéb tekintetben is forrásként, amint azt a *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* esetenként bemutatjuk. Az orosz szektákra, szokásaikra, szertartásaikra vonatkozó részleteket maga Verescsagin — amint szövegében feltűnteti — Haxthausen alábbi művéből vette át, de alaposan kibővítette.

Auguste de Haxthausen: *Études sur la situation intérieure, la vie nationale et les institutions rurales de la Russie*. 1—3. k. Hanovre. 1847, 1848., Berlin. 1853. — E háromkötetes műnek Verescsagin az első kötetét, mégpedig annak 11. fejezetét használta fel és bővítette ki. Minthogy a Jókainál szereplő részek mind megtalálhatók Verescsagin-nál, lehetséges, hogy csak ez utóbbinak a művéből merített, és Haxthausent csupán azért említi, mert Verescsagin is hivatkozik rá. Valószínűleg ismerte azonban Jókai, és fel is használta Haxthausennek később említendő másik művét.

Voyages du Sr Aubry de la Mottraye en Europe, Asie et Afrique. 1—2. k. La Haye. 1727. — „Érdekesnek találjuk azokat [ti. az egyetemi felvételi szertartásokat] a finnekért rajongó derék *De La Mottraye* úr után bemutatni” — olvassuk a *Görögltűzben* (180 : 1—3), s Jókai valóban híven veszi át azt a leírást, amelyet *De La Mo(t)traye* ad az uppsalai egyetemi szokásokról. Uppsala svéd város, a XVIII. század elején azonban, amikor a francia utazó Svédországban járt, Finnország is Svédországhoz tartozott, Jókai tehát feltételezhette, hogy száz évvel később a finn egyetemeken még dívott a svédektől átvett, megőrzött hagyomány.

Thomas Witlam Atkinson: *Voyage sur les frontières russo—chinoises et dans les steppes de l'Asie Centrale 1848-1854*. *Le Tour du Monde*. VII. k. 337—384. — A Szibériába száműzött előkelők ottani életmódjáról szóló leírásán kívül egyéb epizódok forrásául is ez a mű szolgált, pl. a levágott orrú mongol vezérré vonatkozóan — bár Atkinson adatai benne vannak *Etzet—Wagner* könyvében is.

M. Blanchard: *Voyage de Tiflis à Stavropol*. Uo. IV. k. 114—15. — Innen származhat többek közt a különféle kaukázusi kalapok, süvegek stb. leírása a *Riuminban*.

Moynet: *Voyage au littoral de la Mer Caspienne*. Uo. I. k. 115—317. — Nuha városáról és Udi népről, a *Riumin* két alapvető motí-

vumáról itt olvashatott Jókai, de a *Samyl fia*hoz a két grúz hercegnő túszként való elrablását s egy kalmük herceg sátrának leírását is megtalálta benne.

August Freiherr von Haxthausen: *Transkaukasien. Andeutungen über das Familien- und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere.* 1—2. k. Leipzig. 1856. — Koch alapvető forrással szolgáló könyve mellett itt is található Jókai adatokat a kaukázusi tájakról, legendákról stb.

Richard Andree: *Das Amur-Gebiet und seine Bedeutung.* Leipzig. 1867. — Jókai könyvtári hagyatékának ez a kötet a fő forrásként szolgálhatott már *A jövő század regényének* keletázsiai részleteihez is, s ugyancsak a Görög-tűz kalmük motívumának kidolgozásához.

Anton Etzel—Herrmann Wagner: *Reisen in den Steppen und Hochgebirgen Sibiriens.* — *Thomas William Atkinsons Reisen im Asiatischen Rußland und in den Kirgisensteppen.* Leipzig 1864. — A délszibériai vidékekről, a kalmüök és különösen Zikohór saisan vándorlásaihoz a legtöbb adatot nyilván innen merítette Jókai. Fennmaradt könyvtári hagyatékában.

Albin Kohn—Richard Andree: *Sibirien und das Amurgebiet.* 1—2. k. Leipzig. 1876. — Ez a mű, melyet Jókai a *Gróf Benyovszky Móric életrajz*ban is forrásként jelöl meg (JKK *Regények* 52. k. 163 : 14, 363 : cím), ugyancsak bőséges adatot szolgáltatott a szibériai tájak és népek leírásához. Fennmaradt Jókai könyvtári hagyatékában.

Johann Christoph Wagner: *Christlich- und Türkischer Staedt- und Gaeschicht-Spiegel.* 2. k.: *Das mächtige Kaiser-Reich Sina und die Asiatische Tartarey.* Augsburg. 1689. — Ez a Jókai könyvtári hagyatékában fennmaradt mű Kelet-Ázsia történetének régebbi motívumaihoz nyújtott adatokat. „Visszamentek a pusztába, akinek neve Sámó” — írja Jókai jogos archaizálással (276 : 22), hiszen a Sámó nevet ebből a XVII. századi munkából meríthette.

Már gyűjtötte Jókai az adatokat az oroszok nemes, haladó mozgalmáról szóló történethez, amikor az orosz—török háború időszerezése életre hívta a Görög-tűz elbeszéléseit — állapítottuk meg, amikor az orosz témának Jókai életében betöltött szerepét vizsgáltuk. Valóban, ezt nemcsak a *Szabadság a hó alatt* témáira vonatkozó noteszbejegyzéseinek időpontja igazolja, hanem az is, hogy e regényéhez tanulmányozott forrásművei jórészt a Görög-tűzhez is szolgáltatottak adatokat. Így:

Magnus Jakob von Crusenstolpe — C. Volckhausen: *Der russische Hof.* 1—9. k. Hamburg 1855—1860. — Míg a *Szabadság a hó alatt* anyagát e sorozat korábbi köteteiből merítette Jókai, a Görög-tűzhez

feltehetően a 8. kötetet használta fel, annak a Samil-felkelésről szóló részét. A „csinn” elnevezést a 4. kötet 232. lapján találta.

Marquis de Custine: *La Russie en 1839.* 1—4. k. Bruxelles 1843. — Itt a *Samyl fia*inak elején emlegetett Leuchtenberg hercegről és — a *Riuminhoz* — a Szibériába száműzött Trubeckoj hercegi házaspár megpróbáltatásairól olvashatott.

Dupré de Saint-Maure: *Pétersbourg, Moscou et provinces ou observations sur les moeurs et les usages russes au commencement du XIX siècle.* 1—3. k. Paris. 1830. — Itt találkozunk egy Urgulanillához hasonló szereplővel, aki 2000 versztán át lóháton kísér el egy férfit.

Frédéric Lacroix: *Les mystères de la Russie.* Paris 1845., illetve ua. németül: *Geheimnisse von Rußland.* 1—2. k. Regensburg. 1844—45. — Többek közt részleteket közöl a kalmüköknek kelet felé irányuló vándorlásáról.

H. v. Lankenau—L. v. d. Oelsnitz: *Das heutige Rußland.* 1—2. k. Leipzig. 1876. — Részletesen írja le, hogyan ejtette foglyul Samil a két grúz hercegnőt, és itt olvashatott Jókai arról is, hogy a kalmükök gyermekeiket zsákba kötve úsztatnak át a folyókon.

J. H. Schnitzler: *Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicholas.* Paris. 1846. — Megemlíti, hogy Samil fia és egy kirgiz herceg is Pétervárot nevelkedett.

És végül a *Görögtlúz*ben szintén felhasználta Jókai azt a francia anekdotagyűjteményt, amely annyi más művéhez is forrásul szolgált:

Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde jusqu'à ce jour. 1—5. k. Troyes. 1811. — Ennek a 3. kötetéből veszi pl. a római kori Urgulanilla történetét.

A REGÉNY TÉMÁI JÓKAI FÖLJEGYZÉSEIBEN

Jókai noteszaiban elég sok feljegyzést találunk a *Görögtlúz* címével és beosztásával, illetve két elbeszélésének egyes témáival kapcsolatban.

Érdekes, hogy már az 1856—1858-ból származó 2. (XXI.) sz. noteszban is találunk olyan följegyzést — *Minden ember szebb orral, mint a nélkül* (JKK *Följegyzések* I. kötet 83 : 33) —, amely megjelennik a *Samyl fia*iban, ahol Khúz szultánról ezt mondja a menyasszonya: „Mikor orra volt is, csúf volt, most pedig éppen utálatos.” 261 : 32). Már ebben az esetben is lehetséges a *Följegyzések* két kötetét sajtó alá rendező Péter Zoltánnak és Péterffy Lászlónak az a feltevése, hogy Jókai a korábbi noteszek üres lapjait később felhasználta; ez teljesen bizonyosra vehető az eredetileg 1856—1857-ben használt 4. (IV. sz.) notesz esetében, ahol (171 : 13—14) a *Görögtlúz* kötetcímét és fejezetbeosztását olvashatjuk.

A *Samyl fiainak* kalmük motívumával kapcsolatos följegyzések az 1870—1871-ből származó 12. (X.) sz. noteszban találhatóak, és könnyen lehetséges, hogy ezúttal nem a régebbi notesz üresen maradt lapjainak későbbi felhasználásáról van szó, hanem arról, hogy Jókai valóban évekkal a *Görög-tűz* elbeszéléseinek megírása előtt olvasott közép- és kelet-ázsiai témájú műveket, akkor jegyezte ki az érdeklődését felkeltő témákat, s ezeket használta fel később — akkor, amikor a *Samyl fiainak* időszerű keretelbeszélésebe való „Seherczáde-történetet” kerestett.

Mindezek a följegyzések és a reájuk utaló jegyzetek megtalálhatók a JKK *Följegyzések* I. k. 569—77., illetve 895—903. lapján. Az alábbiakban azokat a följegyzéseket ismertetjük, amelyek eredetileg más művekre vonatkoztak, de a *Görög-tűz*ben is felhasználásra kerültek — továbbá azokat, amelyekkel kapcsolatban külön megjegyzést látunk szükségesnek.

Lap: Sor:

- 289 : 31 *Δ Panax Ginseng férfierő ? haldl? élesztő* (vö. a ginzeng gyökérről írottakat, 232 : 16—20 — bár ez a bejegyzés eredetileg *A jövő század regényé*hez készült, akárcsak a 288 : 15 sorban szereplő *Dsaggetai*, amely a *Görög-tűz*ben a Zikohór saisán vándorlásain útjába kerülő vadló-fajta neve.)
- 304 34 *Raskolnik* (*A jövő század regényé*hez készült feljegyzés: az orosz szektáriusok neve, Jókai számos művében, többek közt a *Görög-tűz*ben is sok helyen előfordul.)
- 317 : 23 — *Kivimadár szőrös bunda kacikáknak* (*A jövő század regényé*hez készült följegyzések között; a *Görög-tűz*ben a kalmükök uralkodói jelvényei közt szerepel a kivimadár tolla. 208 : 7—8, 221 : 18 stb.).
- 326 : 10 — *?Jugiakok? orosz vallásfelekezet harcias. Dalle isten ördögökkel harcol* (*A jövő század regényé*hez készült följegyzések között; a *Görög-tűz*ben is szerepel Dalle isten, 231 : 11—12).
- 326 : 15 *Jezidek* (*A jövő század regényé*hez készült följegyzések között; a *Görög-tűz*ben a Riumin által vezetett galgárok ellenfelei).
- 341 : 22—24 98 *Semiramis kedveseit megöleti s szdmukra nagyszerű emlékoszlopokat emeltet* 99 *Araeus Semiramist nem fogadja nőül eselik ellene* (*A Szerelem bolondjai*hoz készített följegyzés; ugyanez a motívum előfordul *A jövő század regényé*ben is, a *Görög-tűz*ben pedig Riumin mint balladát tanulja meg Semiramis, Ariál és Tamara királynő történetét 45—47.)
- 515 : 28 *pdrucbőr bachanson* (a *Fekete gyémántok*hoz készült följegyzés)

Lap: Sor:

- zések között; a Görögországban Izme né jár hasonló öltözetben és éneklő-táncolja balladáját, l. 86., 94—95.)
- 560 : 18—19 301 *Katinka lövi meg a medvét. Medve még akkor is nyalja a fiát* (Az *Eppur si muove*-hoz készített följegyzés; a Görögországban hasonló motívum, hogy Izme né lő a bölényre, l. 100 : 25—26.)
- 569 : 29 14. *Semiramis* (l. 48 : 31.)
- 569 : 33 *Lóhátról lő* (A Görögország-höz, Cseremikoff lóhátról lelővi a tigrist, l. 250.)
- 570 : 17 — *orosz katona a kaukázusi magányban* (A Görögország-höz, a *Riumin* alaptémája.)
- 570 : 20 — *A bakui örök tűz országa 178|64* (A Görögország-höz, többször szerepel benne, pl. 136 : 26.)
- 570 : 34 — *új Jeruzsálem kolostor <St Péter> Moszka* (A Görögország-höz, ebbe a kolostorba kellene szállítani az elfogott cserkesz leányokat, l. 8 : 22—23.)
- 571 : 20 — *A csónok maga is vezényelte saját lovas századát* (A Görögország-höz, orosz női lovas vezérekről, l. 197 : 13—15.)
- 572 : 5 — *A tsetsenkek már harcolnak az orosz mellett* (Valószínűleg kapcsolatban a Görögország egy mondatával, mely szerint a csecsenkek megbízhatatlanok, árulók, l. 25 : 11.)
- 572 9 — *Finnek — Kalevainok* (A Görögország-höz, a finnek nevééről l. 174 : 25—27; szerepel Ilmerinen Zeneide nemzetiségével kapcsolatban a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is.)
- 572 : 12 — *A finn toaszt 177* (A Görögország-höz, a felköszöntő szövegével, 183 : 7—9; ugyanez a motívum szerepel a *Szabadság a hó alatt* c. regényben.)
- 573 1 — *Szent tenger* (A Görögország-höz, Zikohór vándorlásáról, l. 233 : 4—6.)
- 573 : 3 — *Folyam, mely nem folyik* (A Görögország-höz, Zikohór vándorlásáról, l. 233 : 9—12; a JKK *Följegyzések* I. k. 898. lapján téves utalás.)
- 573 : 8 — *?Baikal haragszik? burjátok fogadalmi épületei* (A Görögország-höz, Zikohór vándorlásáról, l. 233 : 1—4.)
- 573 : 14 *A rossz lelkek völgye* (A Görögország-höz, Zikohór vándorlásáról, l. 230 : 17, 236 : 28.)
- 574 : 32—33 — *A tigris és a sokevő találkoznak* (Etel *?Aruth?* | *Atkinson*) (A Görögország-höz, Irzambek sokevő helyett tigrist talál a bozótban 248 : 1—3; a följegyzés utal Jókai forrásaira is.)
- 575 : 18 — *Kalmuk öltöny lóhátról a sörény hátul lelóg* (A Görögország-höz, Zikohór öltözte, l. 230 : 9—11.)

Lap: Sor:

- 575 : 21 *Kemence alakú sírok* (A Görög-túzhöz, Zikohór vándorlásairól, l. 233 : 20—21; a JKK Följegyzések I. k. 901. lapján téves utalás.)
- 576 : 25 — *Burjátok, csók helyett megszagolják egymást* (A Görög-túzhöz, Zikohór vándorlásáról, l. 234 : 26—27; a szövegben ez a hajdutok szokása.)
- 576 : 26—27 — *Burjátok [Franciaországnak] megizenik a háborút* (A Görög-túzhöz, Zikohór vándorlásáról, l. 235 : 23—25; a szövegben ezt a jakutok tették.)
- 576 : 31 — *Víz alá merült falu* (A Görög-túzhöz, Zikohór vándorlásáról, l. 233 : 22—24; a JKK Följegyzések I. k. 902. lapján téves utalás.)

JKK Följegyzések II. kötet

- 11 : 26—27 — *Saját fekete képét látja a felhőkön lerajzolva, a felhők fénye az ég kékje, a nap fénye* (A jövő század regényéhez készült följegyzés; hasonló motívum fordul elő a Görög-túzhözben is: a kaukázusi délibáb, l. 90.)
- 60 19 *Semiramis, Arraeus 2685* (A *Dictionnaire de l'amour*ból kiírt témák között, ez a motívum szerepel a Görög-túzhözben is, l. 46.)
- 61 : 23 *Nyelv elvesztés Beszédtelenség* (Hasonló a Görög-túzhözben szereplő beszövecsni szekta sajátosságához, l. 138—139.)
- 79 : 23 *Urgulanille* (A *Dictionnaire de l'amour*ból kiírt témák között, szerepel a Görög-túzhözben is, l. 190.)
- A mű címe szerepel felsorolásokban: 134 : 27; 234 : 22; 238 : 30; 331 : 16; 397 : 29; 403 : 3; 425 : 8.

Amint látható, e följegyzések túlnyomó többsége a *Samyl fiaira* vonatkozik és csak elenyésző része a *Riuminra*. A *Samyl fiai* c. elbeszélése belül pedig majdnem kizárólag a kalmük vonatkozások, a Zikohór saisan vándorlásával kapcsolatos néprajzi különlegességek és népnevek szerepelnek. Persze negatív következtetést nem vonhatunk le, hiszen tudjuk, hogy Jókainak nem minden notesza ismeretes, s így lehetséges, hogy egy elveszett vagy lappangó könyvecskéjében egyéb idevágó följegyzéseket is találunk, s e jegyzetek számaránya a Görög-túzhöz különféle témakörei között egyensúlyba kerülne. Mégis — fenntartva ennek lehetőségét —, valószínűnek mondhatjuk, hogy az orosz témához Jókai bő ismeretei, számos orosz tárgyú művéből fennmaradt emlékei feleslegessé tették az írásos emlékeztetőt, a cserkesz témakörben is otthonosabb volt, s ott feküdt előtte Koch könyve,

Verescsagin tanulmánya, azon melegében használta fel ezeket, és nem előre készült az adataik feldolgozására (a noteszok mindig huzamosabb adatgyűjtő munkára vallanak), a finn téma egyetlen motívumát pedig ugyanígy, közvetlenül dolgozta fel De La Motraye alapján — a kalmük témára vonatkozó nagyszámú bejegyzés azonban arra enged következtetni, hogy ezzel a tervvel huzamosan foglalkozott, gyűjtögette az idevonatkozó adatokat.

S mármost ezt a körülményt egybevetve azzal, hogy a *Samyl fia* c. elbeszélés, mint bizonyítottuk, napi aktualitású események impulzusára, gyors reagálással jött létre — arra következtethetünk, hogy a már korábban tervezett, hosszabb adatgyűjtéssel előkészített s a jelek szerint önálló elbeszélésnek szánt kalmük történet nyersanyaga szinte kapóra jött Jókainak, amikor a Samil fiúk történetében nagy lendületével megelőzte a napi eseményeket. Erre számított is, hiszen a *Samyl fiainak* mindjárt az elején az írta a keretelbeszélés két fejezete fölél: „Bevezetés” és „Még mindig bevezetés”, s láthatóan a két Samil fiú sajátos sorsa sugallta neki, hogy a „nyersanyagként” rendelkezésére álló kalmük történetet a kettős elbeszélés — az Urgulanilla-féle és a Kherimanta-féle egymást kiegészítő és mégis ellentétes aspektus — szellemes szerkezeti megoldásával írja meg.

És még valamit elárulnak a noteszek.

Mínthogy a bennük talált följegyzések mintegy a közbenső állomást jelentik a forrásmű és az elbeszélés között, ezért egy-egy összetartozó forrásadatot, följegyzést és kidolgozást egymás mellé állítva, szemléletesen mutatkozik meg, hol ragaszkodott Jókai pontosan a tényekhez, és hol másította meg azokat tudatosan, vagy képzeletének lendületében, vagy egyszerűen elírásból. Ez a téma külön filológiai tanulmányt igényelne — itt csupán példaként mutatjuk be, hogyan változhat meg az adat a följegyzés és az elbeszélés között:

Két följegyzés:

- Bukhárok, földművelők
(573 : 32)
- Wachan hóban húsevők Ta-
bokan hóban kenyérevők
(574 : 25—26)

Egy bekezdés a szövegben:

Bevándorolta a „bukhárok” országát, akiknek egy része már földet mível, a másik állatot tenyészt, s egymást „Vachán Szolon” és „Talokán Szolon”-nak csúfolják; húsevőknek és fűevőknek. (235 : 3—5.)

Időszerűsége, a napi eseményekhez kapcsolódó témája, szerzőjének gyors és határozott állásfoglalása láthatóan nem mozdította elő a *Görögülz*nek kritikákban lemérhető sikerét. Míg Jókainak akkoriban megjelent más művei — a *Névtelen vár*, az *Egy az Isten*, az *Egy asszonyi hajszál*, a *Szabadság a hó alatt* — visszhangot keltek a sajtóban, addig a *Görögülz* megjelenése, mind a folytatásos hírlapi közlése, mind pedig az önálló köteté, szinte teljesen észrevétlen maradt. Tán az olvasók — vagy csupán a recenzensek — a témát tartották érdektelennek, a kaukázusi hadszíntér eseményeit, amelyekre az író szinte publicista módjára reagált, de valószínűbb, hogy műfaji oka lehetett a nagy némaságnak: a *Görögülz* nem volt regény, amely már terjedelménél fogva is magára vonhatta volna a kritikusok figyelmét, de nem volt elbeszélések ciklusa sem, mint korábban pl. a *Csataképek* vagy a *Véres könyv*.

1879. jan. 26-án a Fővárosi Lapok hírvivata röviden jelenti a mű első kötetkiadásának megjelenését, s ezt még ugyanabban az évben a Magyar Könyvszemle c. folyóirat bibliográfiai melléklete, a Magyarországi Könyvészet is jelzi. *A magyar irodalom 1879-ben* c. rovatában (XXIII.).

Ezenkívül pedig már csak átfogó jellegű — Jókai számos művéről együttesen szóló — tanulmányokban bukkan fel, ugyancsak gyéren, a *Görögülz* említése.

Zsigmond Ferenc pl. Jókai műveinek egész sorozatát elemezve jegyzi meg, hogy „... esztétikai szempontból is érdekes feladat volna kimutatni, hogyan fejlődik Jókai stílusa különböző hatások alatt (Vörösmarty, Victor Hugo, Petőfi, Jósika)”, s e szavakhoz fűzött jegyzetében olvassuk:

„... Victor Hugo csillogó, bizarr dagálya hat Jókaira s megjelennek az ilyen hangzatos mondások: A Zúr, az ősbövény; gyönyörű fenevad! A föld oroszlánna álmodott, mikor ezt szülte... (*Görögülz*. 88.)”. (Zsigmond Ferenc: *Jókai mesemondása*. It 1914. 353—65.)

A Jókai orosz témáival foglalkozó két tanulmány közül az Elek Oszkáré többször hivatkozik a *Görögűzre*. Kiemeli azt, amit Jókai itt a finnek magyarbarátságáról ír (Elek Oszkár i. m. 113.), majd elemzi a két elbeszélés tartalmi rokonságát és szerkezeti megoldásait, láthatóan csak azért, hogy dolgozata alaptételének — Jókai állítólagos oroszgyűlöletének — bizonyosságául ilyen mondatokat írthasson le: „... az orosz rém kísértése, mint kérelhetetlen végzetszerűség nyomasztó ólomsúlya ereszkedik a lelkekre” stb. (uo. 213—4.). A *Riumin* c. elbeszélés külön elemzése során azonban az effajta bizonygatáson és az egyszerű tartalmi ismertetésen kívül néhány megállapítást is találunk, amelyet ki kell emelnünk mint a *Görögűznek* kritikái iradalmunkban szinte egyetlen méltatását. Azt írja Elek, hogy Jókai „... a történeti tényből gazdag tartalmú kalandregényt szőtt. Ha a jellemalakításban ezúttal sem a legerősebb, a feltalálás leleményében s a meseszövéis változatosságában *Riumin* bizonyára Jókai legsikerültebb alkotásai közül való.” A részletes tartalmi ismertetés után pedig summázatul ez áll: „Ha itt-ott holt súlyokkal rakodik is meg a cselekvény medre, a bűvös-bájós mesemondás sodra csakhamar elgörgeti a lomha koloncokat.” (uo. 225—27.)

Forgács László kétszer csak futólag említi a *Görögűzet*. Megjegyzi, hogy e művében Jókai a cserkesz téma egzotikumát hangsúlyozza (Forgács László, i. m. 492.). Egy más helyen pedig többek közt a *Görögűz*ben látja annak a tételének a bizonyítékát, amely szerint Jókai pályájának utolsó szakaszain — Széchenyihez hasonlóan — nem a forradalmár, hanem a liberális oroszokkal tart (uo. 496—7).

Itt említjük meg a *Riumin* c. elbeszélés 1910-ben kiadott német fordításának előszavát, melynek szerzőjét a W. M. kezdőbetű jelzi. W. M. lelkesen ír az elbeszélésről. Regényíróknak tulajdonképpen csak ilyen történeteket kellene írniuk — kezdi —, ilyen történeteket, amelyek felajzzák képzeletünket, lázba hoznak. Ilyen izgalmas történetekért nekünk, németeknek még mindig külföldi szerzőkhöz kell folyamodnunk. A regényíró: felfedező — olvassuk az előszóban —, ha ő nem tudósítana az anyaföld titkairól, akkor technikus, mérnök, vegyész, orvos vajon munkálkodnék-e új felfedezéseken? Ilyen kezdeményező erőt tulajdonít a regényírónak vagy — tágabb értelemben — a művésznek általában: ha ő nem gyújtja lángra a képzeletet, vajon utazó indulna-e sarki felfedező expedícióra? Ha W. M. megállapítását nem fogadjuk is el abszolút érvényűnek, megérdemli, hogy a *Riumin* kapcsán kifejtett gondolatait tovább ismertessük: a német írók gögősebbek annál, hogysem művészetüket a haladás szolgálatába állítsák; Jókai ezt teszi, ha stílusa nem is a legmodernebb, ha a régi schilleri pátosz kísért is benne, ha angyali tisztaságú nők,

félelem és gáncs nélküli lovagok is a hősei. Jókai a könnyeinkre, családi és hazafias érzéseinkre apellál — folytatja W. M. —, dehát nem gyönyörű érzések-e ezek, nem nevelik-e érzéseinket, látásunkat? Legfeljebb még annyit kívánhatnánk, hogy a fény mellett az élet árnyoldalait s a hősiesség szükségképpen korlátait is megmutassa. Ámde a fiatal embereknek szükségük van hősökre, hogy saját életelveiket magas mércére szabják. Az ilyen regény elolvasása ugródeszka az éltbe: tanítónk a hős, aki a titokzatos aranybánya felé vándorol, hogy szüleit és nővérét megmentse, hazájának pedig szolgálatot tegyen. A német előszó szerzője tehát — bár eléggé átlátszó célja az, hogy kedvet keltsen a könyv elolvasásához — az elbeszélés erkölcsi mondanivalóját emeli ki.

A jelen kötet szerkesztésének időszakában a sajtó alá rendezőnek jelent meg ismertetése a *Riumin* c. kisregényről Tbilisziben, a grúz nyelvű Literatúruli Szakharthvelo c. irodalmi újságban, 1969. jún. 20-án: *Ungruli thkhzulebi Szakharthveloze (Magyar mű Grúziáról)*. Jókai ugyanis a csapongó képzeletével Udi országnak is nevezett Szvanétiába vezeti el hőst — márpedig Szvanétia Grúziának egyik magas hegyi vidéke. A cikk a jelen kötet jegyzetanyagának — a *Keletkezés, forrásai* c. fejezetnek — értelmében ismerteti, milyen szerepet tölt be Riumin a Jókai által ábrázolt oroszok sorában, majd szól Koch könyvéről, mint a kisregény alapvető forrásáról és külön kiemeli, milyen grúz hősrégét tanult meg a regény hőse, mielőtt elindult volna a hegyek közé. A másik forrásnak, Verescsagin útirajzának ismertetése vezet a grúz nyelvű ismertetés során a szekták világába, s ezután következik a *Riumin* tartalmi ismertetése, párhuzamosan a kisregény földrajzi és néprajzi elemeinek kritikájával. A grúz olvasó tájékoztatására a cikk Jókait, legismertebb műveinek felsorolásával, külön is bemutatja és jellemzi.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata szerint általában „a kiadás alapjául az író életében megjelent utolsó szövegközlés” szolgál, feltételezhető ugyanis, hogy az író ezt a szövegváltozatot látta, jóváhagyta. A JKK-ban ettől az általános elvtől eltérünk olyan esetekben, ha bizonyítható vagy legalább valószínűsíthető, hogy Jókai nem foglalkozott a későbbi kiadás sajtó alá rendezésével, az új kiadás szövegromlásnak volt kitéve, és Jókai nyelvi, stílári sajátságainak egy része elveszett belőle.

A *Görögltűz* esetében azonban éppen arra találunk bizonyítékokat, hogy a klasszikusok kiadásának általános elvéhez kell tartanunk magunkat, s a szerző életében megjelent legutolsó kiadás — itt az NK — szövegváltozatát kell hitelesnek tekintenünk.

Az NK-ban ugyanis találunk olyan változtatásokat, amelyek kétségkívül a szerző szándékára vallanak; vagy Jókai maga hajtotta végre ezeket a szövegben, vagy legalább hozzájárult e változtatásokhoz: olyan természetűek, hogy tudta és jóváhagyása nélkül nem kerülhettek volna a szövegbe amint ezt a kiadások történeténél láttuk. Találunk ugyanis az NK szövegében olyan szerzői jellegű változtatásokat is, amelyek nem fűződnek időmúláshoz, aktualitáshoz (ilyen pl. a 211 : 31—32. sorban a Hon és az első kötetkiadás szövege: „a tejes málépogácsát, a posajtott kumiszt”, s ugyanez a NK-ban: „a tejes kölespogácsát, a lótejből posajtott kumiszt”): az ilyen változtatások, amelyek a szöveget pontosabbá teszik, és nem valami időszerűség követelményei, nemcsak azt teszik kétségtelenné, hogy magától Jókaitól származnak, hanem azt is, hogy a szerző a szövegnek nem csupán egy-egy részével, hanem általában az egészével foglalkozott az NK előkészítési periódusában.

✠ A jelen kötet szövegének alapja tehát elvileg az NK-é.

✠ Ettől az alábbi esetekben térünk el:

✠ I. Az NK-ban az első kötetkiadáshoz képest végrehajtott, jellegzetesen szerkesztői, sorozatszerkesztői módosítások esetében. Ilyenek pl. a kiemelés (a H-ban és az 1878-ban ritkítás) és a szöveg közti

emfatikus gondolatjelek gyakori mellőzése. Mi a kiemelésnek és a gondolatjeleknek a korábbi szövegek alapján történt visszaállításával ugyanúgy Jókai stílusának jellegzetességeit egyekszűnk megőrizni, mint amikor egyes szavaknak a szerzőre jellemző korábbi formáit vesszük (pl. „idvezült”, „válu”) az NK sorozatszerkesztői jellegű „modernizálásával” szemben („üdvözült”, „vályu”) vagy a Jókaira ugyancsak jellemző, nem értelemzavaró, hanem stílusértékkel bíró következtelenségeket (pl. a „keresztény” és „keresztyén”, „kunyhó” és „gunyhó” szó váltakozó használatát) állítjuk vissza a korábbi szövegek szerint.

2. Értelemzavaró következtelenségek esetében magunk hajtunk végre egységesítést — persze csak feltétlen szükségesség esetén, igen ritkán (pl. Beloborodszky hercegnő neve az NK-ban — és az előző szövegekben ugyancsak — Beloborovszky formában is előfordul, a 190 : 12 sorban; a kisebbik Samil fiú pedig mind orosz, mind cserkesz nevével változatos formákban jelentkezik: hol Nicolajevics — 173 : 13—14, hol Nikolajevics — 181 : 32, hol meg Nikolajevits — 186 : 32, cserkeszül meg éppenséggel hol Kazi Mehemed — 173 : 3, hol Kazi Mehemet — 179 : 3, hol meg Mohamed Kázi — 187 : 19.

3. A nyilvánvaló sajtóhibákat, szövegromlásokat természetesen kijavítjuk (pl. a 12 : 34 sorban az NK-ban Strabo neve Srabo formában szerepel).

A szövegromlások esetén általában az *első kiadás* szövegéhez nyúlunk vissza (pl. a 14 : 36 sorban az 1878. évi kiadás „termésaranydarabokat” szava az NK-ban az értelmetlen „termésdarabokat” szóvá csonkult; vagy a 24 : 31 sorban az NK „Nekem is ki kell hirdetnem” változatában az „is” szó értelemzavaró, s minthogy ez a sor az 1878 szövegében „is” nélkül szerepel, ezért itt az első kiadás szövegét vesszük alapul.)

Ahol azonban szükséges, ott egészen a *hírlapi közlésig* nyúlunk vissza a hiteles szöveg megállapítása végett (pl. a 19 : 31—32 sorban a két kötetközlés szövegével — „minden vad respektálja” — szemben értelmileg a hírlapi közlésé kívánczik: „minden vad nép respektálja”; vagy a 38 : 31 sorban a duhoborciknak semmiféle elhúnytakkal, semmiféle kegyelettel nem kapcsolatos szertartásáról szólva a H „kegyes” szavát vesszük fel — az 1878 és az NK „kegyeletes” szava helyett.) Sőt akadnak olyan helyek is, ahol fokozatos szövegromlással állunk szemben. (Érdekes példa erre az 52 : 27—28 sor; szemléletesség kedvéért egymás alatt mutatjuk be a három változatot:

H: ... teher az élet, s mégis félelmes a halál, kínba kerül a szó
1878: ... teher az élet, s mégis félelmes a halálkínba kerül a szó

NK: . . . teher az élet s mégis félelmes halálkínba kerül a szó — ez a példa a szöveg fejlődésére is rávilágít: az 1878-i szövegbe a „halál” és a „kínba” szavak téves egybeszedése folytán értelmetlenség került, s az NK sajtó alá rendezésénél nem a K és nem is a H szöveg alapján javították ki, hanem ezeknek ismerete nélkül az „a” névelő elhagyásával próbálták értelmessé tenni, az értelmetlenség valóban kiküszöbölődött, de a mondat eredeti értelme nem állott helyre. A H szövegét vesszük alapul.)

A kézirat rendelkezésünkre álló töredéke oly csekély, hogy elvileg útmutatóul nem szolgálhat a hiteles szöveg megállapításához, mégis előfordul, hogy az összes nyomtatott szövegekkel szemben jobbnak, hitelesebbnek bizonyul (így a 183 : 5—6 sorban, ahol a kéziratban utólagosan — nem Jókai keze által — végrehajtott törlés értelmi zavart okoz: egy finn idézet e törlés folytán oroszoknak minősül; itt természetesen a K-ig nyúlunk vissza).

A fentiek alapján kialakult szöveget a JKK Regények 1. k. 298—318. lapján *Kiadásunk főbb elvei* cím alatt ismertetett, majd a JKK Regények 24. k. 299—307. lapján *A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai* cím alatt részben módosított elvek szerint korszerűsítettük.

Összefoglalóan megjegyezzük, hogy a szövegnek a mai használattól pusztán jelöléstechnikailag eltérő írásmódját külön megjegyzés nélkül modernizáltuk: a mai használat szerint írunk *i* helyett *í-t* vagy *viszont*, *u* helyett *ú-t* vagy *viszont*, *ü* helyett *ű-t* vagy *viszont*, *cz* helyett *c-t*, a hosszú kétjegyű mássalhangzók — következtelenül — teljes kettőzése (*ccscs*, *gygy* stb.) helyett *ccs-t*, *ggy-t* stb.

Az idegen tulajdonneveket az NK szerint közöljük, kivéve az alábbi esetekben:

— következtelenség esetén egységesítünk (pl. az NK-ban *Kaukázus*, *Kaukazu* és *Kaukasus* alakban előforduló földrajzi nevet egységesen *Kaukázus* — a *Sachalin* és *Sachalim* alakban előforduló földrajzi nevet egységesen *Sachalin*, a *muridita* és *miridita* alakban előforduló szervezetnevet egységesen *muridita*, a *Tamara* és *Tamera* alakban előforduló személynevet *Tamara* alakban közöljük);

— latin írású nyelvek esetében, ha közismert tulajdonnév Jókainál nem helyes formában szerepel, mi a helyes írásmódnak megfelelően közöljük (pl. az NK-ban *Singapoor* alakban szereplő angolos városnév szövegünkben *Singapore* lesz),

— általában a nem latin betűs írású nyelvek tulajdonneveiben mellőzzük a magyar nyelvből hiányzó betűjeleket, akár ismert tulajdonnévről van szó (pl. az NK-ban *Nuĉha* alakban álló kaukázusi városnév szövegünkben — az AkH-nak megfelelően — *Nuha* lesz),

akár Jókai képzeletéből ered a név (pl. NK: *Mtzcsetisz* — JKK: *Mczhetisz*);

— orosz neveknél az NK-ban található írásmódot modernizáltuk, ha az a mai használattól csak jelöléstechnikailag tért el (pl. NK: *Weljaminoff* — JKK: *Veljaminoff*); ha az így közölt orosz név írásmódja eltér a mai átírási szabályoktól, akkor az első előfordulásának megfelelő helyen a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között ismertetjük a mai átírásnak megfelelő alakot (pl. a szövegben: *Kalamoff Theodorovics Riumin Oleg* — a magyarázatban: *Oleg Fjodorovics Kalamov-Rjumin*).

Az idegen főnevek kezdőbetűinek nagy-, illetve kisbetűs írását, mely a korábbi kiadásokban következtelen volt, értelem szerint és a mai használatnak megfelelően egységesítettük: a tulajdonneveket — köztük a tulajdonnévvé lett közneveket is — nagybetűvel, az egyéb főneveket (közneveket) kisbetűvel kezdjük (pl. a *láma* szót, amelyet a *Görögtűz* nyomtatott kiadásaiban általában nagy kezdőbetűvel találunk, a JKK-ban, ha a buddhista papi rend tagjaira általánosságban vonatkozik — így a 241 : 1 sorban: „A lámák végig-hallgatták . . .” —, kis kezdőbetűvel írjuk, ha viszont e papi rend egyik tagjának tulajdonneveként szerepel — így a 240 : 17 sorban: „. . . a Tuptsin Láma . . .” —, akkor nagybetűvel kezdjük).

A latinosan írt görög neveket és szavakat — minthogy ennek az írásmódnak stílári értékét érezzük — meghagyjuk a korábbi kiadások szerinti alakban (pl. *Strabo, cyclop*), a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*ban azonban bemutatjuk az AkH szerinti alakjukat is (*Sztrabón, küklpsz*).

Az -i végű földrajzi névből képzett melléknév problémája Udi országgal kapcsolatban merül fel; a *Görögtűz* eddigi kiadásaiban hol *udi*, hol *udii* alakot látunk. Bár az AkH szerint egységesen az *udi* forma volna a mai használatnak megfelelő — mi mégis megtartjuk a kétféle írást, mert különbözőségükben a szerző logikáját fedezzük fel: Jókai az Udi ország népéről szólva, *udi népet* emleget, ha viszont az ország területére vonatkozó sajátosságokat akar képzett melléknévvel jelölni, akkor *udii* tájról, kincsekről stb. beszél. A szerzői szándék érvényre juttatását szolgáljuk a kétféle írásmód megtartásával.

A magánhangzók írása tekintetében az alapul vett NK következtelen: előfordul, hogy ugyanaz a szó hol hosszú, hol rövid magánhangzóval szerepel; az alábbiakban felsoroljuk azokat a szavakat, amelyeknek írásmódját a mai helyesírás javára változtattuk meg, illetve egységesítettük:

— az NK-ban rövid magánhangzóval előforduló alábbi szavakat következtelenen hosszú magánhangzóval írjuk: *barbar, karat, morning, ocedn, oh, öntöde*.

— az NK-ban hosszú magánhangzóval előforduló alábbi szavakat következetesen rövid magánhangzóval írtuk: *bőgőly, elől* (hol? kérdésre), *jéjj, tám-tám, utól-, zúg* (főnév), továbbá néhány ige és határozószó *-ül, -ül végződése* (pl. szabadul, tanul, egyedül).

A mássalhangzók írása tekintetében a mai helyesírás javára tértünk el az alábbi esetekben:

— az NK-ban rövid mássalhangzókat hosszúnak írtuk az alábbi szavakban: *adsza, ahoz, belebbez, boszu, csengetyl, dűnyögés, ép* (határozószó), *épen, fris, fulad, füleszt, galy, gyulad, honmarad, jösz, -kép, képen, koczint, köny, lejobb, menykő, reketye, restel, rival, rosz, sarkal* (nógat), *sülyeszt, szakál, tész* (teszel), továbbá néhány összetett szó *ben-, fen- és visz-* előtagja (pl. benszüllött, fensík, viszhang).

— az NK-ban hosszú mássalhangzókat rövidnek írtuk az alábbi szavakban: *béllél* (ige), *énértem, jóllét, közzé* (névutó), *lehellet, időjetelek, programm, sáppad, szijj, vajjon*.

A szavak különírásának-egybeírásának tekintetében megváltoztattuk az NK írásmódját az alábbi esetekben:

— értelemzavaró különírás vagy egybeírás esetén (pl. *Jekaterin vdr* — Jekaterinburg helyett, *elszoktál-e jární*),

— összetett szavaknak a mai különírás-egybeírás-kötőjeles használatától eltérő írásmódjánál (pl. a *ki* → *aki*, *szállító hajó* → *szállítóhajó*, *óriás-kigyó* → *óriásikigyó*).

Az időközben alakváltozást szenvedett magyar szavak közül — minthogy hangalakjuk számottevően nem változott meg, csak a jelölésmódjuk — korszerűbb alakjukban közöljük azokat, amelyek az NK-ban még az alábbi alakban szerepeltek: *belebb, karély, külömbiség, lapda, léleket, paizs, szakgat, utczu*.

Eredeti írásmódjukkal, az NK alapján közöljük azonban az olyan szavakat, melyeknek időközben megváltozott írása a hangalak lényeges változását jelzi, melyeknél tehát az eredeti írásmódnak nyelvi-stiláris értéke van: *átalában, átaldnos, bival, egydtaldn, erőtet, gabna, gunyhó* (*kunyhó* is), *hőrsők, kopotyú, motóla, sohajt, tekenősbéka, terepély, viszdtkodik, zsacsók*.

A meghonosodott idegen szavak közül a mai használat szerint, a HTSz-nek megfelelő alakjukban írjuk, a NK régiesebb írásmódjával szemben, az alábbiakat: *abchaz, absolut, admirál, afgán, allegoria, alpha, apocalypticna, Armenica, arsenál, asceta, babismus, barbar, basilika, Byzancz, cabbalisticus, carthausi, chinai, censura, civilisatio, classicus, collegium, combinatio, communismus, conventio, crimindcodex, cultus, cyrill, czeremonia, czyprus, daemon, damaskusi, decoratio, diplomatia, doctor, egyptomi, encyclopedia, endemicus, fanaticus, garantia, gypsz, nectár, historia, idyll, Ilias, investitura, katechismus, kathedra, klenodium, martyr*.

memoria, methódus, missionarius, mysterium, mythosz, naphta, neophita, Newa, noviczius és novitius, nympfa, obelisk, párisi, persa, phantasia, phantasta, phantastikus, philosoph, professor, ratio, rezidentia, rithmus, satyr, Schweicz, sectarius, senatus, shaman, shawl, synagoga, terrace, thedzó, thesis, turista, troubadour, typus, visio.

Az idegenesnek szánt, de az átadó nyelv szabályai szerint téves írási szavakat az átadó nyelv mai helyesírásának megfelelő alakjukban közöljük; franciából: *epaulett* → *épaulette*, *redout* → *redoute*; angoltól: *congreve* → *congreve*.

A kiemelés módja az első kötetkiadásban — melyet ebből a tekintetből alapul kellett vennünk, minthogy az NK-ban, láthatóan szerkesztői egységesítés céljából, a kiemelést mellőzték — a ritkítás. A JKK-ban a kiemelés módja a dőltbetűs szedés.

A központozással kapcsolatban megjegyezzük, hogy az NK (és előtte az első kötetkiadás gyakran tartalmaz idézőjelet olyan esetben is, amikor mai helyesírásunk szerint idézőjel nem használatos. Pl. 16 : 22 a „besmer” gombjai nemes érczből vannak; vagy (20 : 4) iszod a „kaceti” bort; vagy (7 : 14) a „Szemes” folyócska másik partján. Egyes idegen szavaknak idézőjelbe tétele ráadásul következetlen is a szövegben. Pl. (15 : 5—8) egy csoport nyugtalan roskolnikot, egy-egy hazájából kiátkozott bez popovcit, az emberiség ellen összeesküvő szkopt-sikat; a fanatikus chlistiket, a bomlott agyú duchoborczikat; míg hasonló, részben azonos, megjelölések más helyen (28 : 11—15) a másík „moralsik” ; a harmadik „bespopovczi” ; a negyedik „skoptsi” ; megint ovdbb a „fhlistik” . . . aztán a „duchoborsik”. Szövegünkben meghagyjuk az idézőjelet ott, ahol a mai használat — az AkH — szerint elfogadható, tehát ahol idézet vagy cím előtt és után áll, továbbá, ha funkciója emfatikus, gúnyt, kétséget stb. fejez ki; pl. idézet (176 : 11—12) . . . az Alkoránnak csak egy sorát kell ismerni, abban minden megvan: — „Az üdvösség csak a kardok drnyékában található!” — nyomtaték (27 : 9—10) Minden orosz tisztnek a Kaukázusban van cseresz ruhája, amit vaddszaton hord: anélkül ő maga lenne a „vad”, cím (27 : 20—21) „Tamara királynő hősrégéje”, gúny (13 : 15—17) . . . hogy bizonyos gőzöknek destilláló kazánul szolgáljon ; amig tudniillik a „seprű”-t Szibéria nyeli el . . .

A szövegváltozatok történeti alakulásáról az alábbiakat jegyezhetjük meg.

A K-ban — mint a rendelkezésünkre álló csekély részből megállapíthatjuk — vegyesen szerepelnek a -ból-ból-bul, -ből-ből-bül, -ról-rol-rul, -ről-röl-rül, -tól-tol-tul, illetve -tól-töl-tül ragok, ezeket a nyomtatott szövegek a mai használat szerint modernizálták, mi ott, ahol a K-ból megállapítható Jókai eredeti írásmódja, ezt vettük át.

Egyébként az *-l, -ú, -ü* magánhangzók használata az egyes nyomtatott kiadásokban — mint a kiadások történeténél láttuk — minden valószínűség szerint a nyomdák betűállományától függött, ezért helyesírás-történeti és a Jókai-szöveget illető fejlődéstörténeti jelentősége nem lévén, nemcsak az egyedi szövegváltozatok közti feltűntetésüket, de még az általános szövegváltozatok közti felsorolásukat is mellőzzük.

A központozás fejlődését illetően megjegyezzük, hogy a K rendelkezésünkre álló kis töredékében, valamint a H-ban és az első kötetkiadásban is a szereplők szavainak idézésénél vegyesen a „ . . . ” és a — idézési mód használatos, az NK-ban már a mai használatnak megfelelően gondolatjellel történt az egységesítés, ezt vettük át a jelen kötetbe is.

A fejezetbeosztásnak minden eddigi kiadásban megmutatózó logikátlanosságait s egyben Jókai szerzői szándékát már a kiadások történeténél ismertettük. Jelen kötetünkben a logikátlanosság kiküszöbölésének és a szerzői szándék érvényesítésének együttes elve alapján a *Görögút* kötet két elbeszélését, a *Riumint* és a *Samyl fiait* félrecérthetetlenül egy-egy főcím alá vettük. A *Riumin* rész- és fejezetbeosztásának az NK-ban már kialakult teljes és logikus változatát átvettük (csak az *ELSŐ RÉSZ* a főcím mellől alája került). A *Samyl fiai* esetében azonban a fenti együttes elv alapján az NK-val szemben az alábbi változtatásokat hajtottuk végre: az elbeszélés főcímét, mely az NK-ban még logikátlanul az első fejezet címeként szerepelt, innen töröltük, és csak a Jókai által a főcím alá írt *Bevezetés* fejezetcímet hagytuk meg, amihez következetesen kapcsolódik azután a második fejezet címe: *Urgulanilla (Még mindig bevezetés)*. Elhagytuk a teljesen logikátlan *HARMADIK RÉSZ* és *NEGYEDIK RÉSZ* főcímeiket, melyek még az NK-ban is azt a téves látszatot keltették, mintha itt csupa külön elbeszélésről volna szó. A *NEGYEDIK RÉSZ* meg éppenséggel még önálló fejezetnek sem számíthat, csak a *Talapór khán* c. fejezet második részének, ezért ezt elegendőnek találtuk egyszerűen elkülöníteni.

AZ EGYEDI SZÖVEGVÁLTOZATOK

Lap: Sor:

7 : cím I. Az arany szimatja (H: 1.)

1—2 keresztyén (H: 1878: keresztyén)

15—16 elfoglalni az első feladat (H: elfoglalni volt az első feladat)

Lap: Sor:

- 7 : 21 a csernomori kozákoknak (H: 1878: a csernomovi kozákoknak)
8 : 27 keresztyén (1878: keresztény)
9 : 9 Kalamoff *Theodorovics* Riumin Oleg (H: Kalamoff *Thomasics* Riumin Oleg; 1878: Kalamoff *Theodorov* Riumin Oleg)
31 Vajon (H; 1878: Valjon; NK: Vajjon)
33—34 könnyeiket (H; 1878; NK: könyjeiket)
10 : 5 Riumin (H: Biumin — sh. —)
19 terraszkokra (H: terraseokra; 1878: terrasseokra; NK: terraseokra)
21 legelől (1878; NK: legelől)
11 : 16—17 ütötte fel a főhadiszállását (H: ütötte fel főhadiszállását)
25 redoute-okat (H: reduitokat; 1878; NK: redoutokat)
29 Franc-maçonszki! (H: Franč-maçonszki; 1878; NK: Franc-maçonszki)
33 mindenestül (NK: mindenestől)
12 : 19 Hanem *hát* mindennek (H: Hanem *hogy* mindennek)
22 kaukázusi (1878: káukázusi)
23—24 a jobb szárny és a bal szárny (1878; NK: a jobb szárny és bal szárny)
34 Strabo (NK: Srabo — sh. —)
13 : 8 württembergi (H; 1878; NK: württembergi)
15 tanulmányozhassa fiatalságunk a hadviselést (H: tanulmányozhassa a fiatalságunk a hadviselést)
17 „seprő”-t (H: „seprő”-t)
18 Bajkál (1878; NK: Baikál)
14 : 6 annyi ércpénz kerül a földszínre (H: annyi ércpénz kerül a földszíne; 1878: annyi ércpénz kerül a földszínre)
20 amit taus művészetnek nevezünk (H: amit taus művészeknek nevezünk — sh. —; 1878; NK: amit a taus művészetnek nevezünk)
21 vladikavkazi (H: vladikavkari — sh. —)
23—24 csavart nyakú (1878; NK: csavarnyakú)
34 természetdarabokat (NK: természetdarabokat)
15 : 2 felfedezhetlen (NK: felfedezhetetlen)
3 toljuk minden irányban előre úttörőinket (H: toljuk minden irányban előre az úttörőinket)
6 bezpopovcit (H: bezpopovčit; 1878; NK: bez popovčit)
14 Nuha (H; 1878; NK: Nučha)
23 palesztinai (H: palaestinaí, 1878; NK: palestinaí)

Lap: Sor:

- 16 5 keresztbe tett (H: keresztbevetett)
8 népruházatához (1878: népruházdtához — sh. —)
- 10—11 a kengyelük hágója és paripájuk zablája (H: a kengyelük hágója és a paripájuk zablája)
- 19 Kabarda (H: Kabardu — sh. —)
- 17 9 ha fogságba (H; 1878: fogságra)
17 jól érezték magukat (1878: jól érezték magukat — sh. —)
24 kartuli (H; 1878; NK: karulti)
- 19 31—32 minden vad nép respektálja (1878; NK: minden vad respektálja)
32—33 trubadúrok (H: troubadorok; 1878; NK: troubadourok)
- 20 3 Kazbek (H: Kezbec — sh. —)
26 trubadúr (H: troubador; 1878; NK: troubadour)
28 Elég volt a tréfából ennyi mára! (H: Elég volt a tréfából ennyi mára!)
- 21 2 felelt ezután (1878: felelt azután)
27—28 Szucsuk-Kaleh (H: Szucsuk-kále; 1878; NK: Szucsuk-Kahle)
- 22 6 Kalamoff (H: Kalemoff)
Tódort (H: Tamást; 1878: Todort)
- 17 Az én szegény, szenvedő anyám; akinek az életét (H; 1878: Az én szegény, szenvedő anyám. A kinek az életét)
- 25 Ott lesz mellette leánya is. (H: Ott lesz mellette a leánya is.)
27 kezét most már ököre szorítá. — Tatjánám! (H; 1878; NK: kezét most már ököre szorítá. Tatjánám!)
- 29 meg ne mondja ön nekem a vőlegénye nevét (H; 1878: ne mondja meg ön nekem vőlegénye nevét)
- 23 7 Külön házban lakik. (NK: [új bekezdés])
8—9 annak a négy katonának is ott kell tanyáznia, akinek őrizetére vannak rendelve (H; 1878: annak a négy katonának is ott kell tanyáznia, a ki őrizetére van rendelve)
- 24 1 jekaterinvári (H: jekaterinvéri — sh. —)
3 a tobolszki vadászgunyhóból (NK: a tobolszki vadászkunyhóból)
4 zselyeszékét (NK: zsöllyeszékét)
8 Mint angol utazó (NK: [új bekezdés])
31 Nekem ki kell hirdetnem (NK: Nekem is ki kell hirdetnem — szr. —)
34 minél előbb (NK: minél előbb)
- 26 : cím II. Mczhetisz az osszet kalauz. (H: II.; 1878: II. Mzhetisz,

Lap: Sor:

- az oszszet kalauz.*; NK: II. *Mlčzetisz, az oszszet kalauz.*)
- 26 : 1 Mire Riumin visszatért (1878; NK: Mire Rumin vissza-
tért — sh. —)
10—11 a sallangos dohányzacskót (H; 1878: a sallangós dohány-
zacskót)
13—14 a hán toronyszobájában (NK: a ház toronyszobájában
— szr. —)
19 kérdé tőle cserkeszül (1878: kérdi tőle cserkeszül)
32 amit nem tudunk, hol van. (H; 1878: a mit nem tudunk
hol van?)
- 28 2 szuani (H; 1878; NK: suani)
2—3 az uralkodó faj (H: az uralkodó faj — sh. —)
8 Azt neked jobban kell tudnod. (H: Azt neked jobban kellene
tudnod.)
9 A te fajdbeli (H: A te fajdbeli — sh. —)
11 keresztyén (1878: keresztyény)
12 bezpopovci (H; 1878; NK: bespopovczi)
szkopcsi (H; 1878; NK: skoptsi)
13 hlisztik (H; 1878; NK: chlistik)
15 duhoborcik (H; 1878: duchoborszik; NK: duchobor-
csik)
20—21 bezszlovecsniék (H; 1878: baslovecsniék)
24 keresztyén (H: keresztyény; 1878: kereszény — sh. —)
26 keresztyén (H; 1878: keresztyény)
27 keresztyének (H; 1878: keresztyények)
- 29 : 1 Tökéletesen igazad van. (H; 1878: Tökéletes igazad van.)
3 duhoborcikhoz (H: duchobortaikhoz)
31 füstölöt (1878: füstülöt)
32 jó hogy éppen jössz (H: jó hogy épen jön)
- 30 : 13 zdravtvoujtye (H; 1878: zdrawingoujtye; NK: zdrawingoujtye)
30 az anyád sem ismerne rád (H: az anyád sem ismerne reád;
1878: az anyád sem ősmerné rád)
- 31 : 6 azt a kort eléri (1878: azt a korteléri — sh. —)
32 : 2 te pedig hátadra veszed (NK: te pedig a hátadra veszed)
14 terepély bükkfa (NK: terebély bükkfa)
21 Kalamoff Riumin *Theodorovics* Oleg (H; 1878: Kalamoff
Riumin *Thomasevics* Oleg)
22 degradált (1878: degredált — sh. —)
25 Veljaminoff tábornok. (1878: Weljamiff tábornok — sh. —)
- 33 : 1—2 de papirosról olvasni (1878: de papirosnál olvasni —
sh. —; NK: de papirosul olvasni)

Lep: Sor:

- 33 : 3—4 megfordította a hirdetményt a fejével lefelé. (NK: megfordította a hirdetményt fejjel lefelé.)
9 múlhatlanul (NK: mulhatatlanul)
- 34 : 1 az út közepén (1878: az utközepén)
2 s ahol az út a folyam medrébe száll le (NK: s hol az ut a folyam medrébe száll le)
- 35 : cím III. A duhoborcik (H; 1878: [hiányzik])
1 szucsuk-kaleh-i (H; 1878; NK: szucsuk-kalei)
4 Szucsuk-Kalehra (H; 1878; NK: Szucsuk-Kalera)
- 36 : 1 gúla alakú gunyhó (NK: gúla alakú kunyhó)
2 S ezt a gunyhót (NK: S ezt a kunyhót)
3—4 pusztággallyakat (H; 1878: pusztággallyakat)
5 Ezeket megint asszonyok állták körül (NK: Ezeket megint az asszonyok állták körül — szr. —)
22 raszkolnik (H; 1878; NK: roskolnik)
24—25 elfoglalták Szucsuk-Kaleht? (H; 1878: elfoglalták Szucsuk-Kalet?)
28 raszkolnikok (H; 1878; NK: roskolnikok)
29 szántanak, vetnek, kereskednek (H; 1878: szántnak, vetnek, kereskednek)
- 37 : 1 csinovníkjai (H; 1878: tsinonikjai; NK: tsinovnikjai)
10 hosszú szakállú (H: hosszuszakálú)
31 haeresis (H; 1878: haerisis)
- 38 : 7 dulakodót (1878: dulakadót — sh. —)
11—12 rugdalódzásokkal (H: rugdolózásokkal; 1878: rugdalózásokkal)
16 láthatlan (NK: láthatatlan)
21 rángatózik (NK: rángatódzik)
31 E kegyes szertartás (1878; NK: E kegyeletes szertartás — szr. —)
33—34 gunyhó (NK: kunyhó)
- 39 : 2 sütőkemencékhez (1878: sütőkemencékhez)
15 szétdarabolni (1878: szélyeldarabolni)
22—23 gunyhóforma (NK: kunyhóforma)
- 40 : 1 fakunyhóknak (H: fagunyhóknak)
21 mely kedveseit viszi magával (H: mely kedvesét viszi magával)
25 szakállas (NK: szakálás)
31 felriadt altából (NK: felriadt álmából)
- 41 : 2 éhes farkas (1878: éhes faskas — sh. —)
16 megszólalt feje fölött (H: megszólalt a feje fölött)

Lap: Sor:

- 41 : 19 azon a méla, kísérteties hangon (1878; NK: azon a méla-kísérteties hangon)
21 dünyögés (H; 1878: dünyögés)
24 Nem felelt senki (NK: Nem felel senki)
31 osszet (1878: oszszett)
32 felcsapta a fejére (NK: felcsapta fejére)
- 42 : 8 azt jelenti be, hogy a vidéken (H: azt jelenti be, hogy a vidékén)
8—9 megérkezett a jövevények legkegyetlenebb pusztítója (1878: megérkezett jövevények legkegyelmesebb pusztítója)
12 murtizigátorok (1878: murtizigárok)
- 43 : 2 Eltemetik a prófétáikat (NK: Eltemetik a prófétákat —syr.—)
12 csinovníkok (H; 1878: sinovníkok; NK: tsinovníkok)
15 vígan él az ember (H: vígan él ez ember)
20 föl fogjuk keresni (1878: föl fogják keresni) ~
21 hogy át ne térítsenek (H: hogy át ne tarítsenek — sh. —)
24 A hegytető sziklás gerincen végződött (NK: A hegytető sziklás gerinczen végződik)
- 25—26 megláthatták a kalandorok, hogyan hajnalodik az ég. (NK: megláthatták a kalandorok, hogy hajnalodik az ég.)
27 nyugot felől. . . nyugotról (NK: nyugot felől. . . nyugatról)
- 44 : 4 szucsuk-kalehi (H: szucsukkalei; 1878: szucsuk-kalei)
11 Szucsuk-Kaleht (H; 1878: Szucsukkálét)
- 45 : cím IV. Tamara királynő vára (H: III.; 1878: III. A duchoborczik.; NK: IV. Tamara királynő vára.)
- 46 : 3 Ariál (H; 1878: Arrial)
7 Pompás babyloni kertjében (H; 1878: Pompás Babylon kertjében; NK: Pompás Babyloni kertjében)
13 királyném (NK: királynóm — syr. —)
29 csonthalmokat (H: csonthalmakat)
- 47 : 17—18 hitágazataik rettentő titkait (H; 1878: hitágazataik rettentő átkait)
- 48 : 15 kiálló sziklatömeg zárta el. A bérctömeg (H; 1878: kiálló bérctömeg zárta el. A bérctömeg)
- 49 : 31—32 írtatlan szövevénye . . . a . . . bozótnak (H; 1878: ártatlan szövevénye . . . a . . . bozótnak)
- 50 : 14 szerezzenek maguknak. (H: sznrezzenek maguknak. — sh. —)
31 elmenekült cserkesz nép (H: elmenekült czerkesz nép — sh. —)
- 51 : 11 csalhatatlan és megvesztegethetlen (NK: csalhatatlan és megvesztegethetlen)

Lap: Sor:

- 51 : 21 szucsuk-kalehi (H; 1878: szucsuk-kalei)
 32 helyet csináltak éjszakára maguknak (H: helyet csináltak éjszakán maguknak)
- 52 : 28 félelmes a halál, kínba kerül a szó (1878: félelmes a halál-kínba kerül a szó; NK: félelmes halálkínba kerül a szó)
- 54 : 3 más szent jöjjön a helyébe (H; 1878; más szent jöjjön helyébe)
 27 kialunni (NK: kialudni)
- 55 : 4 hogy közbenjárójuk legyenek. (H; 1878: hogy közbenjárójuk legyen.)
 13 monda (H: monda)
 14 díjtatos (H; 1878: ajtatos)
 14—15 mit tegyünk, hogy befogadjanak. (H: mit kell tennünk, hogy befogadjanak.)
 20 ujaival (H; 1878: ujaival — sh. —)
 25 nála régen. Azután térdre (NK: [nincs új bekezdés])
 30 feketészöld puszpángbokrok (NK: feketeszöld puszpángbokrok)
 34—56 : 1 kezdett kapcsolatot találni az énekhang és a következményei között. (H; 1878: kezdett összefüggést találni az énekhang és a következményei között.)
- 56 : 5 gyásszal és panasszal teljes dallam (H; 1878: gyásszal teljes dallam)
 17 cseppjeit (H; 1878: csepjeit)
 20 Sátán körme tépne jobban. (H: Sátán körme tépve jobban. — sh. —)
 24 lányát (NK: lányát)
 32 a párducz röhejszerű hurrogatása (1878: a párducz röhégszerű hurrogatása — sh. —)
- 57 : 26 nagyot ordított, s csörtetve tűnt el (NK: nagyot ordított a csörtetve tűnt el)
- 58 : 6 monda (H: monda)
 7—8 azt tesszük, hogy egyikünk ébren marad (NK: azt tesszük, egyikünk ébren marad — szr. —)
 8 Aludjál előbb te. (H: Aludjál elébb te.)
 10—11 Láttá, hogy milyen édesdeden aluszik. (H: Láttá, hogy milyen édesdeden dlmodik.)
 15—16 Carcszkoe Zélo (H; 1878: Czarszno Zélo)
- 59 : cím V. Az angyalok fiai. (H: IV.; 1878: IV. Tamera kirdlyno vára.)
- 59 : 27; 60 : 9, 12, 18, 25; 61 : 2 sztarosza (H; 1878: sztaroszt)

Lap: Sor:

- 60 : 15 nemzetségét (H; 1878: nemzetiségét)
61 : 9 az emberi nem (NK: az emberinem)
10 össze tudnak gyűjteni (H: összetudnak gyűjteni)
24 sztarosztáknak (H: sztarosztznak)
27 sztarosztta (H: staroszt; 1878: sztaroszt)
29 sztarosztáknak (H; 1878: sztarosztznak)
62 : 7 Ugyanazok a strófák (H; 1878: Ugyancsak a strófák)
18—20 azon felül, mint egy gazdag aranypalást terült el vállain a hullámmzó, hosszú hajsátor (H: azonfölül, mint egy gazdag aranypalást terült el vállain hullámmzó hosszú hajsátora)
21 A leány finom vonásaiban (H: A leányka finom vonásaiban)
63 : 23 sztarosztta (1878: sztaroszt; NK: szarosztta)
28—29 duhoborciknál (1878: duchoborsziknál)
64 : 1 moralcsikok (1878: maraltsikok)
2 bizonyosságul (H; 1878: bizonyosságul)
9 szomorúbbá tudta tenni az éneket. (H: szomorúbbá tudta tenni ez éneket.)
10 Mikor ez ének folyt (NK: Mikor az ének folyt — szr. —)
11 amit az eltakart (H: a mit ez eltakart)
32 monda (NK: monda)
65 : 4 s a dudafujástól kidülledt szemével (H; 1878: s dudafujástól kidülledt szemével)
6 kezével oly hangszert keres (H: kezével olyan hangszert keres)
14 Szionszkoju (NK: Szionszkaju)
66 : 1 Általános elszörnyedés hangja (H: Az általános elszörnyedés hangja)
12—13 alatta lévő (H: alatta levő)
15 kiálta (NK: kiáltá)
22 megfagyasztja a panaszkodó szájában a szót (1878; NK: megfagyasztja panaszkodó szájában a szót)
29 a közepén ott van (H; 1878: a középen ott van)
67 : 15 az életvágy, ifjúságának ösztöne (NK: az életvágy ifjúságának ösztöne — szr. —)
33 Csináljatok sötétséget! (1878: Csináljátok sötétséget!)
34 a szándékot észrevéve, fölkiálta (NK: a szándékot észrevéve, fölkiálta)
68 : 6—7 az osszetet is magukkal ragadták (H; 1878: az osszetet is ragadták magukkal)

Lap: Sor:

- 68 : 11 szégyentől (H: szégyentül)
28—29 Riumin odament hozzá, s betakarta a lednyt hosszú hajával (H; 1878: Riumin odament hozzá, s betakarta saját hosszú hajával)
- 69 : 20 Verescsagin (H; 1878: Vereschaghine; NK: Veresczagin)
- 71 : 16—17 ezt látta, ezt hallotta (NK: ezt látta, ezt hajlotta — sh. —)
32—33 hajtja le a fejét... az áldozatkehely fölé (NK: hajtja le a fejét... az áldozatkehely felé — szr. —)
- 72 : 31 Ez a legelső feladat. (H; 1878: Ez a legelső feladat?)
- 73 : 8 az elhagyott *falu* felé (H: az elhagyott *aul* felé)
- 74 : cím VI. A kaukázusi láz (H: V.; 1878: V. Az angyalok fiai.)
18 monda (NK: mondd)
- 75 : 32 hanyatt fordult, a két karját szétterjesztette és elcsendesült. (H; 1878: hanyatt fordult, s két karját szétterjesztette, és elcsendesült.)
- 76 : 7 mit akart ezzel mondani (H; 1878: mit akar ezzel mondani)
16 Izméne (1878: Iméne — sh. —)
27 puszpánggallyal (H; 1878; NK: puszpanggalylyal)
28 moszkítókat (H; 1878; NK: muszkitókat)
- 77 : 1 pontusi láz (1878: pontosi láz)
5 moszkítókat (H; 1878: muszkitókat)
13—14 elég volt neki a levegő *amely* annyi ezer honfitársának: elég (H: elég volt neki a levegő, a *hog*y annyi ezer honfitársának elég)
28 a pillanatok *éveknek* tűnnek fel (H: a pillanatok *aeonoknak* tűnnek fel)
- 78 : 3 csak *úgy* kerülgette (NK: csak kerülgette)
9 magában kiálta (NK: magában kiáltá)
21 előbbeni (H; 1878: előbbeni)
32—33 Riumin mellé.
Mit nézte (H; 1878: [nincs új bekezdés])
- 79 : 1—2 égetni kezdtek (H; 1878: égetni kezdtek)
32 pazar!, s az öltönyt (1878: pazar!) S az öltönyt)
- 81 : 17 fácénnal (NK: fácénnal)
21 kiáltá (H: kiálta)
22 a madár csapat közé (H: a madár csapat közé)
- 82 : 13 utósugarai (H: utósugdrai)
24—25 ami őt ez útra hozta. (H: a mi őt ez útra hozta.)
33 Szucsuk-Kalehba (H: Szucsuk-Káléba; 1878: Szucsuk-Kaleba)

Lap: Sor:

- 83 : 6 zsebórámat (H: zsebórámat — sh. —)
7—8 tudod, hogy kik (H: tuddd, hogy kik — sh. —)
13 gunyhójukban (NK: kunyhójukban)
22 fölismertek volna (1878; NK: fölismerték volna — szr. —)
32 ahol az ötvösök városai vannak, városok (1878; NK: a hol
az ötvösök városai vannak, a városok)
- 84 : 3 azért akar föláldozni (H: azért akar föláldozni)
12 catuhaicok (H; 1878: oatuchaiczok)
17 ghirai, khán (NK: ghirai khán [vessző nélkül])
23 avar (H; 1878: avor)
- 86 : 7 Alekszander (H; 1878; NK: Alexandre)
20 támadásra (H: tamadásra — sh. —)
- 87 : 10 segélyül hí (NK: segélyül hív)
22 Hát nem vagyok én a te szented? (1878: Hát nem vagyok
én a te szented!)
- 88 : cím VII. A kaukázusi délibáb (H: VI.; 1878: VI. A kaukázusi
ldz.)
7 Izménének (H; 1878: Izménenek)
- 89 : 21—23 Csak szalag hiányzott hozzá.
Azt is adott az isten. (H; 1878: [nincs új bekezdés])
26 Izménének (H; 1878: Isménének) .
28 S azt mondhatni, hogy az fejedelmi öltözet volt. (H; 1878:
S azt mondom, hogy az fejedelmi öltözet volt!)
- 31 bogláracsatja (H: bogláracsattja)
- 90 : 3 idvezül (NK: üdvözül)
12 mintha a végtelenbe mutatna (H: mintha a végtelen égbe
mutatna)
14—15 hogy mi az.
A rigai egyetem (H; 1878: [nincs új bekezdés])
18 Vajon (H; 1878: Valjon; NK: Vajjon)
18—19 hírnöke e tünemény? (H; NK: hírnöke-e e tünemény?)
24 és 25 között (H: VII.; 1878: VII. A kaukázusi délibáb.)
- 91 : 13—14 a maga esztől zezzug útban mászik föl rá. (1878; NK:
a maga eszében zezzug útban mászik föl rá.)
- 92 : 1 kalpagalakú papát visel (H; 1878: kalpagalakú papát visel)
5 az imeretiak (H; 1878: az imeratiák)
11 ghirai (H: Glivai)
12 egyszerű vadászatra készül (H egyszerű vadászathoz
készül)
14 megtudta a galgádroktól (H: megtudta a kalgavoktól)
29 válu (NK: vályu)

Lap: Sor:

- 94 1 ételt, italt adtak eléjük, ériék a többieket utól. (H: ételt italt adtak eléjük, *hadd* ériék a többieket utól.)
 2—3 ami nem más, mint köleskása, a cserkeszek kedvenc csemegéje (H: a mi nem más, mint köleskása, *s* a cserkeszek kedvencz csemegéje.)
- 95 1 a vár alapfalából (1878; NK: a zár alapfalából — sh. —)
 8 Amirani (H; 1878: Amiran)
 20 chariate (H: charsate — sh. —)
 31 úr lehetsz vele a házadban (H; 1878: úr lehetsz vele a házadban)
- 97 : cím VIII. *A zúr* (H: VIII.)
 2—3 tiszteletet tud *magának* parancsolni. (H; 1878: tiszteletet tud *maga iránt* parancsolni.)
 5—6 Amott már... emitt még (H: Amott már... emitt meg)
- 10—11 Termete nyakban hét láb magas és *hosszban tíz láb* (H; 1878: Termete nyakban hét láb magas és *tíz láb hosszú*)
 12 lant alakúra görbült (H: lant alakúra görbült)
- 98 : 9—10 számítva arra... hogy a hetvenkedő énekest *hogy* ragadja (H: számítva arra... hogy a hetvenkedő énekest *ugy* ragadja)
 11 vittek magukkal asszonyokat *is*, hogy (NK: vittek magukkal asszonyokat, hogy)
 31 csapáját (H: csapását)
 34 *azt* egyik pecére tartotta (NK: az egyik peczére tartotta)
- 99 : 2 zacsckó (1878; NK: zacskó)
 3 állatöszttöne (H: állatössztöne — sh. —)
 5 lehetett (H: lehetet — sh. —)
 20—21 ennyi embert meglátva egyszerre... vízvilágítás közepett, elbámulva megállt, (NK: ennyi embert meglátva, egyszerre... vízvilágítás közepett elbámulva megállt,)
 28 elővették puskáikat a börtokból (NK: elővették *a* puskáikat a börtokból)
- 100 : 5 néhány (NK: néhány)
 9 anélkül, hogy... felnyársalta volna magát (NK: anélkül, hogy... felnyársalhatta volna magát — szr. —)
 13 a bölény vad dühvel rohant (1878: a bölény vaddühvel rohant)
 terepély (1878; NK: terebély)
 21—22 álltak meg *az* óriás testében (H; 1878: álltak meg óriás testében)

Lap: Sor:

- 100 : 25 Mczhetisz (H; 1878: Mczcheisz; NK: Mëzchetisz)
arcához emelve, a vadállat bal lapockájára célzott (NK:
arczához emelve, ő a vadállat ballapockájára célzott)
- 101 : 3 összeroskadtt (1878: összeroskadtt — sh. —)
9—10 Mi volt igazságosabb, mint hogy... megossza azzal,
ki... társa volt, Izménével? (1878: Mi volt igazságosabb,
mint hogy... megossza azzal, ki... társa volt. Izméné-
vel?)
- 102 : cím IX. *A leánykérés* (H: IX.)
21 vegyítetlenül jön elő. (H; 1878: vegyítetlenül kerül a bányá-
ból elő.)
- 103 : 1 *Látod ott* (H; 1878: *Lásd ott*)
19 cserébe, és nem rabnőül (H: cserébe s nem rabnőül)
24 erőtetett (NK: erőltetett)
- 104 : 2 ahhoz (H; 1878: ahoz)
25 szebb leányt (NK: szebb lányt)
26 galgár (NK: kalgár)
lakadalmat (NK: lakodalmat)
- 105 : cím X. *A vérbosszú* (H: X.)
1, 20, 22 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
- 106 : 5—6 akiknek a csupasz testére van felakasztva (NK: a kiknek
csupasz testére van felakasztva)
10 a maga sárkányát megölő Szent György-képet. (H: a maga
sárkányát megölő Szent György-képet)
15 fölényt (1878: földényt)
27 a kirgizektől (H: a kirgizektől)
29 aada-chochi (1878: aadi-chochi)
31—32 terelték előre, s égő farkasszörből (H; 1878: terelték
előre; égő farkasszörből)
32 hajigáltak közéjük (H; 1878: hajigáltak közé)
- 107 : 6 galgárok (H; 1878; NK: kalgárok)
25 darazsak (H; 1878: darázsok)
- 34—108 : 1 annyi nyers gallyat (H: annyi, nyers galyat)
- 108 : 14 reggelre, amire (H; 1878: reggelre, mire)
18 egérútjok (H: egérútjuk)
23 galgárok (H; 1878; NK: kalgárok)
- 109 : 16—17 mintha ördög volna, angyal volna, úgy tűnik el megint
(1878; NK: ördög volna, úgy tűnik el megint)
18 galgárokkal (H; 1878; NK: kalgárokkal)
26 galgárokat (H; 1878; NK: kalgárokat)
- 110 : cím XI. *Alzahira* (H: XI.)

Lap: Sor:

- 110 : 14 —Az udii királyné. (H: „Az Udi királyné?”)
19 innen és túlról is (H; 1878: innen is túlról is)
- 111 : 11 Izrafil (H: Izrufil)
17—18 Vállától a kengyelvasig (H: Vállától kengyelvasdig)
- 112 : 21 szólt bele a galgár vezér (H; 1878: szólt bele a kalgár vezér;
NK: szólt *belealgdár* vezér — sh. —)
chariate (H: cheriate)
30 szólt erre (H: szolt erre)
32—113 : 1 Ha meg tudták az izldm hívei egymásnak meg-
bocsátani Hasszun vérét (H: Ha *nem* tudták . . . izlam . . . ;
1878; NK: Ha *meg* tudták az izlam hívei egymásnak bo-
csátani Hasszun vérét)
- 113 : 1—2 akit az égbe fölvittek a próféták (NK: a kit az égbe föl-
vitték a próféták)
12 lefizetem (H: befizetem)
14 tiétekbe (H: tietekbe)
15 olyan torlaszt rakott le, mely a vizet felszorítja (NK: olyan
torlaszt rakott le, mely a vizét felszorítja)
19 a kapa nyelétől (H: a kapanyéltől)
23 megszabadult (H; megszabadul)
24, 30 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
31 míg atyja vérét (H: mig atya vérét — sh. —)
- 114 : 5 erőtetett (1878; NK: erőltetett)
8 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
- 115 : cím XII. *Riumin Oleg* (H; 1878: XII.)
8—9 nem titkolá ijedelmét (H: nem titkolná ijedelmét)
11 királynő (1878; NK: királyné — szr. —)
22—23 még a neveik is (1878; NK: még a nevek is)
- 116 : 14 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
19 fegyvereiteket (H: fegyvereteiket — sh. —)
31 már most lakodalmunknak (H: már most lakodalmuknak)
- 117 : 7—8 nem bocsátom előbb vissza (H: nem bocsátom előbb
őket vissza)
11 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
28 Galgárok (H; 1878; NK: Kalgárok)
29 friss (H; 1878: fris)
32—118 : 1 pálinkától csapzott (H: pálinkától *csapról* csapzott)
- 118 : 19 Alzahira (H: Alzahira; NK: [nincs új bekezdés])
27 velök (H: velük)
30 *taszítja* (H: *hajítja*)
31 szucsuk-kalehi (H; 1878: szucsuk-kalei)

Lap: Sor:

- 119 : 1 Ez volt aztán (H: Ez volt *már* aztán)
4 drága lesz. (H: drága *lett*.)
18 a vár ugyan orosz vár lesz (1878; NK: a vár ugyan *rossz* vár lesz — szr. —)
25 és 26 között (H; 1878: *Vége Riumin első részének.*)
31 Curzon (1878; NK: Curson — szr. —)
- 120 : 1 ajándékokat (1878; NK: ajándékot)
3 udiak (1878; NK: udiák — szr. —)
8 Elborusz (1878: Elbyrus)
10—11 a hadjáratot a Kaukázusban (NK: a hadjáratot Kaukázusban — szr. —)
16 szuónoknak (NK: szuonoknak — szr. —)
- 121 : cím I. *A Daal isten* (H; 1878: I.)
1 Amint a visszavonuló hadcsapat az Udi tartomány határát elérte, amit (H; 1878: A mint az Udi tartomány határát elérte a visszavonuló hadcsapat, a mit)
9 kétséget kelt bennünk (H; 1878: kétséget költ bennünk)
12 Az Udi hegyvidék (H; 1878: Az udi hegyvidék)
15 első istenei a földnek, kiknek a nevét (H; 1878: első istenei a földnek, miknek a nevét)
18 senki se tud elolvasni (H: senki *sem* tud elolvasni)
- 122 : 21 a bejárt vidékekről (H: a bejért vidékekről — sh. —)
28 óriási hegyektől (H: óriás hegyektől)
30 mérföldnyi (H; 1878: mértföldnyi)
- 123 : 19 *Átúsztatni* (1878; NK: *Atusztatni*)
22 szuánok (H; 1878; NK: szuávok)
kompjai, mik erős tölgyfából voltak készítve (H: kompjai, mik erős tölgyfából voltak készítve)
33—34 ágyúkkal lehettek felszerelve. (H: ágyúkkal lehettek *fel-fegyerezve.*)
- 124 : 21 aranyat játszott (H: arányat játszott)
30 sövénnel szegélyezve (H: sövénynyelszegélyezve — sh. —)
gesztenyefákkal (H: gesztenyefakkal — sh. —)
32 kővér kövirózsa (H: *tővér* kövirózsa)
34 királynő (H; 1878: királyné)
- 125 : 4 Pompejiben (H; 1878: Pompejiban)
22 megtanítom népedet az újabb kori fegyverek használatára. (H; 1878: megtanítom népednek az újabbkori fegyverek használatát.)
- 126 : 6—7 Izménével is levettették a vad bacchansnői gúnyát (NK: Izménével is levettették a vad bacchansnői gúnyát — szr. —)

Lap: Sor:

- 126 : 10 az Olymp (H; 1878: az olymp)
21 föltafálta (H: föltafálta — sh. —)
21—22 felére szállította le . . . hajlamait (H; 1878: felére szállította . . . hajlamait)
23 a nyugatot és keletet (H; 1878: a nyugatot és a keletet)
24—25 mind egy országban összevegyülve (1878: mind egy országban összevegyülve; NK: mind egy országban összevegyülve —szr. —)
- 127 : 8 parzok (H; 1878; NK: parsok)
15—16 Háromezer (1878: Háron ezer — sh. —)
18 ennyiféle (H: annyiféle)
27 Műveltségükénél (NK: Műveltségükénél)
29 műveltségük (NK: műveltségük)
31 Elborusz (1878: Elborás)
- 128 : 9 különböző (NK: külömböző)
10 nyelvkülömböbségen (NK: nyelvkülömböbségen)
11 külömböző (NK: külömböző)
20 imádja? (H; 1878: imádja!)
23 ez a mindenütt jelenlevő (1878: az a mindenütt jelenlevő)
- 129 : 3—5 én rest vagyok, add ide, amit kerestél, mert én éhes vagyok, ontsd ki a véredet (1878; NK: én rest vagyok, ontsd ki a véredet)
6 boldogságod (NK: bologságod — sh. —)
13—14 e szándékukban. Riumin gondolta (NK: [nincs új bekezdés])
18—19 meg is tudja védeni (H: meg is tudja védni)
27—28 mert enélkül nincs (1878: mert a nélkül nincs)
29 különben (NK: külömben)
- 130 : cím II. A Paradicsom (H; 1878: II.)
5 A tartomány bejáratait őrző sziklaerődöket ellátták (H; 1878: A tartomány bejáratait őrző sziklaerődök el lettek ládva)
6—7 hozzájárulhatlanná volt téve (H; 1878: hozzájárulhatlanná lett téve)
24 sálkészítést (1878: skawl készítést; H; NK: shawl készítést)
- 131 : 10 Svđjczban (H: Schweiczban; 1878: Schweizban; NK: Svđjczban)
16 Éliás (H; 1878; NK: Elia)
18 shiitát (H; 1878; NK: schiitát)
szunmitát (H; 1878: szurnitát)
19 muridita (H; 1878; NK: miridita)
24 egyet nem tudott . . . felfedezni Riumin (H: egyet nem tudott . . . felfedezni Riumint)

Lap: Sor:

- 132 : 7 gyanút költött (NK: gyanut keltett)
10—11 elzárkózott (H: elzárkozott)
33—34 Amikor ez elkészült (H: A mikor ez elkészül)
- 133 : 9 Riumintól (H: Riumintol)
- 134 : 30—32 arcképe... lett idehozva (H; 1878: arczképen...
lett idehozva)
32 lesülyedt (H: lesülyedt; 1878; NK: sülyedt)
- 135 : 1—2 viszálykodó (1878; NK: viszálkodó)
5—6 Miért akarod, hogy... legyen följegyezve? (1878; NK:
Miért akarod, hogy... legyen följegyezve.)
13—14 fegyverhordozásban, s kenyerük (H: fegyverhordozás-
ban. S kenyerük)
22 harmincezer fegyveresünk fogadja (H: harmincezer fegy-
verünk fogadja)
34 ezüstpénz kell (H: ezüst pénz kel — sh. —)
- 136 : 21—22 zacskókba (1878; NK: zacskókba)
24 Középén (H: Középen)
26 bakui (H; 1878; NK: báku)
- 137 : 22 Alzahira azt felelte (H: Alzahira az felelte — sh. —)
- 138 : 17—18 a sztarosztá vezetése alatt (H; 1878: a sztarosztó vezetése
alatt)
- 139 : 15 felkutatására küldöttek (H: felkutatására kiküldtek)
31 csak az oroszok közt (H; 1878: csak oroszok közt)
- 140 : 4 a kincseket, amiknek (H; 1878: a kincseket, miknek)
6 az őslakók előtt is ismeretlen (NK: az őslakók előtt ismeret-
len)
8 legkérelhetlenebb (NK: legkérlehetlenebb)
18 föltéve (NK: feltéve)
22—23 érettem az életedet (1878; NK: érettem életedet)
25 az örök életet! (1878; NK: az örök életet?)
27 a tied. (NK: a tied? — sh. —)
29 beszlovecsniek (H: beszlovecsniék)
33—34 laktak... szoltunk róluk. (H; 1878: laktak... szól-
tunk róla.)
- 141 : 1 minden csontját, minden csepp véré (H: minden csontját,
minden csepp vért)
6—7 kuruttyoljon (H: kurutytyuljon)
23 a testük van megcsonkítva (H; 1878: a testük volt meg-
csonkítva)
- 142 : 6 beszlovecsnie (1878: beszlovecsnie — sh. —)
33 szeretni fogjátok (H: szeretni fogjátok — sh. —)

Lap: Sor:

- 143 : 7 hogy a lelked elvész (H; 1878: hogy lelked elvész)
9 rángatózó (H: rángatózó)
28—29 őt akadályozni.
Hisz a civilizált (H; 1878: [nincs új bekezdés])
31 „ez” (H; 1878: ez [idézőjel nélkül])
- 144 : 11 képezik a népszaporodást (H: képezik a népszaporodás — sh. —)
15 sztarosztát (H: sztarosztot)
18 sztarosztta (H; 1878: sztaroszt)
20 chiton (H; 1878: chison — sh. —)
21 félistenőhöz (H: félistenőhöz — sh. —)
22 sztarosztója (H; 1878: sztarosztja)
24 a főt betakaró csuklyája (H: a főt betakaró csuklyája — sh. —)
24—25 sztarosztta (H: sztaroszt; 1878: sztaroszt)
31 chifont (H; 1878: chisont — sh. —)
32 a csábító redőkkel, amelyek (H; 1878: a csábító redőkkel, a mik)
34 sztarosztta (H; 1878: sztaroszt)
- 145 : 15—16 szörnnyebb lesz megszegni.
A végső szó után (NK: [nincs új bekezdés])
17 A szép szeráfarcból nem látszott más (H; 1878: A szép szeráfarcból nem látszott ki más)
- 146 : cím IV. A visszatérő lélek (H; 1878: IV.)
7 Latpari (H; 1878; NK: Laspari)
18 nem gondol egyébre, mint hogy az ő kedvét keresse (H; 1878: nem gondol egyébre, mint az ő kedvét keresni)
- 147 : 6—8 Riumin . . . operákat adott elő (1878; NK: Riumin . . . operákat adott elő — szr. —)
19—20 készítenek számukra (H; 1878: készítenek a számukra)
helau hindi (H; 1878: szelan hindi)
20 ingerel a nevetésre (H; 1878: ingerel nevetésre)
- 148 : 13 galgár (H: kalgár)
27 mint mozdulatlan rovarbábok alusznak. (H; 1878: mint a mozdulatlan rovarbábok alusznak.)
- 149 : 5 sugárai (NK: sugarai)
akkor völgyön, mezőn (1878; NK: akkor a völgyön, mezőn)
10 éjszaki (H; 1878: északi)
16 Riumin aludt (H; 1878: — Riumin aludt)
20 éjszaki (H; 1878: északi)

Lap: Sor:

- 149 : 26 ült a sötétzöld jégmadár, s onnan (H: ült a sötétzöld jégmadár és onnan)
29 éjszaki (H; 1878: északfény)
30 gunyhó (NK: kunyhó)
32 gunyhóban (NK: kunyhóban)
- 150 : 16 Ők szenvednek (H: Ok szenvednek — sh. —)
- 151 : 2 éjszaki (H: északi)
- 152 : cím V. *Izméne* (H; 1878: V.)
4 Össze volt fagyva (H: Össze volt fagyva — sh. —)
16 nem mondta rá (1878; NK: nem mondta rá)
20 hallgatott, és esküre (H: hallgatott, s esküre)
- 153 : 1 énérettem (H: én érttem)
9 édes kérés (H: édes kérdés)
30 Alazán-tavon (H; 1878; NK: Alezán-tavon)
31 énérttem (H: én érttem)
- 154 : 11 odáig (1878: odaig)
- 155 : cím VI. *A Föld-isten* (H; 1878: VI.)
1, 12 sztarosztá (H; 1878: sztaroszt)
14 éjszaki (H; 1878: északi)
15 azt súgták egymásnak (H: azt sugák egymásnak)
- 156 : 1—2 androdamant (H; 1878: androdament; NK: androdemant)
3 Mikor a trónterembe lépett (H: Mikor a trónterembe belépett)
10 sztarosztától (H; 1878; NK: sztarosztól)
12, 18 sztarosztá (H; 1878; NK: sztaroszt)
24 kösk (H; 1878: közk)
- 157 : 5 S hogy egészen bizonyítsa (H: S hogy egészen bizonyítsa)
11 kezeivel a homlokához kapott (H: kezeivel homlokához kapott)
19—20 elvéte se jött ki (H: elvéte sem jött ki)
22 megszólaltak (H: mégyszólaltak — sh. —)
26 aztán tapasztalják (H: aztán tapasztalák)
- 158 : 5—6 hullámokat hány (1878; NK: hullámokat hányt)
8 mire ide megint ismét visszatérnek (H: mire ide meg ismét visszatérnek)
9—10 két ország határán túl lesznek üldözőik elől. (H: két ország határán túl lesznek üldözőik előtt.)
25 Azt aztán repülve vitte (H; 1878: Azt azután repülve vitte)
31—32 a Jachwa-torkolatból (1878: a Jackwa-torkolatból)
- 160 : cím VII. *Uvilszdsz város* (H; 1878: VII.)
9 két lovas számára (H: két lovas szániáre — sh. —)

Lap: Sor:

- 161 :** 20 Simpleiadok (1878; NK: Simpleidok)
24 galgár (H; 1878; NK: kalgár)
31 Uvilszász (H: Twilszász)
- 162 :** 2—3 ott tölteni egy éjt? (H: ott tölteni az éjt?)
8 vadszöllő (NK: vadszöllő)
12 Talán valaha (1878: Tán valaha)
Circe virágoskertje (1878; NK: Cicero virágos kertje)
28 architravok (1878; NK: architrabok)
- 163 :** 3—4 Akik... menekülnek felséges bűnökkel (1878; NK: A kik... menekülnek felséges bűnökkel)
18 az Aedi hegyekből (H; 1878: az Aedi hegyekből)
18—19 a gátját tört Alazán áradata (H; 1878: a gátját tört Alazán-dt áradata)
28 a hegyszakadék kijáratát (1878; NK: a hegyszakadékok kijáratát)
- 164 :** 1 az örökkévaló kő is (1878; NK: az örökkévaló hó is)
- 165 :** cím VIII. *Ha a Szemes kiszárad* (H; 1878: VIII.)
2 Szucsuk-Kaleht (H; 1878; NK: Szucsuk-Kdlét)
- 166 :** 1—2 a hintaja előtt haladt egy kerekas ágyú, mögötte dromedár hátára csatolva egy hegyi ágyú; az ágyúknak clötte, utána (1878; NK: a hintaja előtt haladt egy kerekas ágyú, az ágyúknak előtte-utána)
- 167 :** 6 Hát hiszen ez (1878: Hát hisz ez)
- 168 :** 3 előntötte egész Szentpétervárdt (NK: előntötte egész Szent-Pétervárdt)
- 169 :** 16—17 ráomlott a Veres-tenger dagálya (NK: ráomlott a Vörös tenger dagálya)
6 az oroszok által (H: az oroszok által — sh. —)
8 katalizmával (H; 1878: ketakhimával)
26 a Szemes megint visszatért a medrébe (H; 1878: a Szemes megint szépen visszatért a medrébe)
30—170 : 3 történetáskáikban elvittek.
Itt maradni nem lehetett. A szállítóhajók tönkrementek; még csak egy hírmondó vitorlás sem maradt, mely hírt vigyen az ideszorult sereg szomorú helyzetéről.
Nem maradt más választás
(1878; NK: történetáskáikban elvittek. Nem maradt más választás)
- 170 :** 4 Anapáig (H; 1878: Anepáig)
11—12 énekelte: „Ülüm, ülüm, chva!” (H: énekelte: „ülüm, ülüm, ülüm, chiva!”)

Lap: Sor:

- 173 : cím I. Bevezetés (H. SAMYL FIAI; 1878: HARMADIK RÉSZ Samyl fiai; NK: HARMADIK RÉSZ I. Samyl fiai)
- 3 Kázi Mohamed (K; H; 1878; NK: Kazi Mehemed)
- 10—11 Hát ami a cár saját unokáival megtörténhetett (K: Hát a mi<t>) a *czár* [: beszúrás] saját unokáival meg<tett>történhetett)
- 11 miért (K: mért)
- 11—12 ne eshetett volna meg Samyl fiaival (K: ne (tehetette) eshetett volna meg Samyl fival)
- 13—14 Nikolajevics (1878; NK: Nicolajevics)
- 18 elfelejteni (H: efelejteni — sh. —)
- 23 lehet egy elnyomott népnek nyugodtan élni (K: lehet egy elnyomott <boldognak lenni> nyugodtan élni)
- 24—25 különféle nemzetek bölcsészete különbözően fogja fel a kérdést (K: különféle nemzetek bölcsészete <ezt a kérdést> különbözően fogja fel azt a kérdést)
- 174 3—4 *az összeesküvésből soha ki nem jönni, hódítódnak minden ivadékat kerülni, gyűllölni, s minden ellenségében jó barátot keresni, tőle semmi kegyelmet el nem fogadni, sőt ingerelni őt a kegyetlenkedésre* (K: [előbb:] hódítója minden ellenségében barátot keresni, annak minden ivadékat kerülni, azt ingerelni a kegyetlenkedésre)
- 12 zsoldért ölni, halni megtanul (K: [előbb:] zsoldért ölni, meghalni tanul)
hunnyász érdemekkel (K: hunnyász érdemekkel; H: hunnyász érdemekkel)
- 13 a trón melletti karszékekből, a főhivatalokból, (K: [beszúrás a margón])
- 14 ha egyszer helyben van (K: ha egyszer [: beszúrás] helyben van)
- 16 azon veszi észre, hogy a járom (K: azon veszi észre <mag> hogy a járom)
- 19 semmiről gondolkozni, semmire emlékezni, semmit remélni, semmit szeretni. (K: semmiről gondolkozni [beszúrva:] semmire emlékezni, semmit remélni, semmit szeretni; H; 1878: semmiről gondolkozni, semmire emlékezni, semmit remélni, semmit szerezni)
- 23—24 nemzeti bölcsészet pedig e három közül egyik iskolát sem követi (K: nemzeti bölcsészet [beszúrva:] pedig e három közül egyik iskolá<hoz sem tartozik>t sem követi)

Lap: Sor:

- 174 : 26 *finneknek, ahogy az idegenek csúfolják, hanem*(K: „finnek”-nek, [beszúrva:] *a hogy az idegenek csúfolják, hanem*)
- 27 a nagy nemzeti hős Kaleva után (K: a nagy nemzeti hős [beszúrva:] *Kaleva után*)
- 28 *hősköltemény* (1878: *kőshöltemény* — sh. —)
hősköltemény megörökítette. A finn Kalevala (NK: [új bekezdés])
- 30—31 *mint a magyarnak. S arra lelkesülten emlékezik. Hőskölteményeit minden kunyhóban éneklük. Most is bátor* (K: *mint a magyarnak. [beszúrva:] S arra lelkesülten emlékezik. Hőskölteményeit minden kunyhóban éneklük. Most is bátor*)
- 175 1 *mezősege, fenyérfedte homokbuckái* (K: *mezősege, [beszúrva:] fenyérfedte homokbuckái*)
- 5 *akármikor letűnhetne... a t. c. közönség azt se fogná kérdezni* (K: *akármikor letűnhetne [: beszúrás]... a t. c. közönség azt se [előbb:] fogja kérdezni*)
- 10—11 *szereti a munkát; természet a takarékossg; az egész nemzet* (K: [előbb:] *szereti a munkát; takarékos; az egész nemzet*)
- 13—14 *nem támaszt tolvajokat magából, nem éneklő* (K: *nem < tart > támaszt tolvajokat [beszúrás:] magdából, nem éneklő*)
- 15—17 *a nép szívébe. (Minden embert becsületessé tenni, ez az ő kriminálkodexe; egy §. az egész.) A kalevain nép tiszteli* (K: *a nép szívébe. [beszúrva:] (Minden embert becsületessé tenni, ez a (legtökéletesebb) z ő criminalcodexe; egy §. az egész.) [beszúrás:] A kalevain nép tiszteli; H; 1878; NK: ... az az ő criminalcodexe ...*)
- 18 *vezeti a fiatalságot, úgy tartja meg magát. Tanul* (K: *vezeti a fiatalságot [beszúrás:] úgy tartja meg magát. Tanul*)
- 23 *tudorrá babérkoszorúznak* (K: *tudorrá < avatn > [beszúrás:] babérkoszorúznak; H: tudóssá ...*)
- 26 *senkire nem szorul* (H; 1878; NK: *senkire sem szorul*)
- 27 *az ő aranybányája. Lerója a tartozását* (K: *az ő aranybányája. < Megteszi > Lerója*)
- 33—34 *Hálát ad az égnek, hogy ilyen szép hazát adott neki.* (K: *Hálát ad < nak > az égnek, hogy ilyen szép hazát adott nekik < k >; H: Hálát ad az égnek, hogy ilyen szép hazát adott nekik < k >*)
- 34 *Nem siránkozik hazája elvesztén* (K: *Nem sir < nak > ánkozik hazája elvesztén*)

Lap: Sor:

- 176 : 1—2 Nincs az ő hazája elveszve. (K: [beszúrás a margón])
 2—3 boldogok, hogy hazájuknak élhetnek (K: boldogok, hogy <azt bírhatják> hazájuknak élhetnek)
 4—5 ezt a boldog országot szerezte (K: ezt a boldog <hazát> országot szerezte)
 5—6 még a túlvilág üdvösségéből is (K: még a túlvilág <boldogságából is> üdvösségéből is)
 7 Samyl (K: <Sh> Samyl)
 13 Nikolajevics (1878; NK: Nicolajevics)
 14 Mohamed Szádi (K; H; 1878; NK: Mahomed Szádi)
 16 egy másik fia, Dzsemál Eddin (K: egy másik fi<át>), Dzsemál Eddin<t>)
 18 tízszeres erővel rohanta meg (H: tízszeres erővel rohanva meg)
 18, 20 Samyl (K: S<h>amyl)
 20 Két társával (K: <Három> Két társával)
 21—22 mely fölött vára emelkedik (K: mely fölött vára emelked<ett>ik)
 24 elérte a sziklavágányt (K: elérte a szikla<partot>vágányt)
 24—25 elmenekült. Samylnak Achulko vára (K: elmenekült. [beszúrás:] Samylnak Achulko vára)
 26—27 Dargóban volt neki másik sziklavára (K: Dargóban volt [beszúrás:] neki másik sziklavára)
 31 kinevették vele (K: [beszúrás a margón])
 32—33 fiáért sem adta oda (1878: fiáért sem ada oda; NK: fiáért sem adná oda)
 177 : 8 feleséget! (NK: feleséget.)
 11—12 kiszabadítom a körmeitek közül (H; 1878; NK: kiszabadítom körmeitek közül)
 24—25 becsukta őt egy csábító szép hölgy tündérvilágába (K: becsukta őt <olyan> egy csábító szép <assz> <személy> hölgy tündérvilágába; H; 1878; NK: becsukta őt egy csábító hölgy tündérvilágába)
 31—32 épen és elevenen (H; 1878; NK: épen s elevenen)
 178 : 6 legyőzhetlen (NK: legyőzhetetlen)
 8 Nem történt úgy (K: Nem történt <meg> úgy) csendes maradt. (H: csendes marad.)
 csendes maradt. Mít csinál (NK: [új bekezdés])
 10 kérdezgeti: „Mi bajod, édes?” (K: kérdezgeti (, hogy) „mi bajod [beszúrás:] édes?”)
 12 Nem is ismerik (K: Nem is is ismerik)

Lap: Sor:

- 178 : 16 arcán az alattomos halál tűzrózsái (K: arczán az <...>
alattomos halál <...> tűzrózsái)
18 ágyúk dördüléseire csak visszanevetett (K: ágyúk dördülé-
sei(től)re csak visszanevetett)
19—20 amitől az erős emberek is megijednek (K: [előbb:]
amitől meg kell ijedni)
20—21 a jéghideg rémület. Ami megsibbasztja a csaták hősenek
az idegeit. Ez az (K: a jéghideg rémület. <Ez a hang> [be-
szúrás:] *A mi megsibbasztja a csaták hősenek az idegeit. Ez
az*)
23—24 amiről azt mondják, hogy „ott ugatnak (K: a mi(k)-
ről azt mondják, hogy” <így> ott ugatnak)
29—30 a nagy háborúnak (K: a nagy <...> háborúnak)
32—33 Samyl családjával együtt (K: Samyl <egé> családjával
együtt)
34—179 : 1 annyit tanult a hős apa, hogy a második fiát (K:
annyit tanult [beszúrás:] *a hős apa*, hogy a második fiát)
179 : 3 *Kázi Mohamed* (K: 1878; H: *Kari Mehmet*; NK: *Kazi
Mehemet*)
4 nevedett fel (H: 1878; NK: növekedett föl)
6 *Kherimantát* (K; H; 1878; NK: *Kharimantét*)
9—10 négy törvényes feleséget (K: négy [beszúrás:] *törvényes
feleséget*)
13 Bátyját, *Dzsemdl Eddint* elküldték (K; H; 1878: Bátyját
elküldték; NK: Bátyját *Dsemdl Eddint* elküldték [nincs új
bekezdés])
15 A kis öcsnek (K: A [beszúrás:] *kis öcs*(...))nek)
22—23 toprongyosból... fickóból (K: toprongyosbul...
ficzkóbul)
24 Egyszer én egy és ugyanazon napon (K: Egyszer [beszúrás:]
én egy és ugyanazon napon)
25 Amott (K: Am<abban>ott)
33 deák (H: diák)
egészen képes volt magát (K: <magát> egészen képes volt
magát)
180 : 2—3 *De La Mottraye* (H: *Deda Mostraye*; 1878; NK: *De La
Mostraye*)
5—6 fölgyűlnek az egyetem múzeumába (K: fölgyűlnek az
egyetem <nagy termébe> múzeumába)
7—8 mindegyiknek az arcát befesti... a szájába pedig (H:
mindegyiknek az arcát befesti... a szájukba pedig)

Lap: Sor:

- 180 : 9—10 a vállaikra egy-egy kopott (K: a vállaikra egy [beszúrás:] egy kopott)
10—11 fejökre pedig ócska, csurgóra álló kalapokat nyom (K: fejökre pedig <egy> ócska, csurgóra álló kalapokat nyom; H; 1878; NK: fejükre pedig ócska, csurgóra álló kalapot nyom)
12 feldíszítve (H; 1878; NK: földíszítve)
13 Ekként (K: Eként; H; 1878; NK: Ekkép)
14—15 terelvén hátulról, s olyanforma (K: terelvén [beszúrás:] hátulról, s olyanforma)
16 tala-ki (H: tola-ki)
17 fölkiáltások által adhatók vissza. (K; H; 1878: fölkiáltások által visszaadhatók.)
18—19 tanári kar, pompás jelmezeikben (K: tanári kar, <diszes> pompás jelmezeikben)
30—31 elárulják buta tudatlanságtokat (K: elárulja <hogy> buta tudatlanságtokat)
181 : 3 Erre a fokossal (K: Erre <...> a fokossal)
13 rossz erkölceitek pokolkormát (K: rossz erkölceitek <et> pokol kormát)
16 daróclepedőkkel (1878; NK: pokróczlepedőkkel)
18—19 Ez alkalommal egyenruhát is kapnak. (K: <Ekkor aztán> Ez alkalommal egyenruhát is kapnak)
20 köpönyeget (H; 1878: köpenyeget)
20—21 pompázott, azt tartoznak (K: pompázott, [beszúrás:] azt tartoznak)
22 embere a... társaságnak (H: ember a... társaságnak)
25 lefolytáig (H; 1878; NK: lefolyásáig)
26 vidékből (K; H: vidékbül)
27 diákat (K; H: diákokat)
ezeknek (K: azoknak)
30 kezdődik a finn diáknak (K: kezdődik a <kalevain> finn diáknak)
32 Kohanoff végül maradt (K: Kochanoff <végig> végül maradt)
34 dékántól (K: dékántul)
182 : 3 Nikolajevics (1878; NK: Nicolajevics)
15 Felfedezték (H; 1878; NK: Fölfedezték)
15—16 nyelvtanunk, szókötésünk rokonságát, (K: nyelvtanunk, <szórakásunk> szókötésünk rokonságát)
16 ránk (H; 1878; NK: reánk)

Lap: Sor:

182 : 31 kinyomtatni. (1878; NK: kinyomtatni.)

183 : 5 azt mondják oroszul, oroszra lefordítva azt, hogy
Eläköön armiász
Rakkahin Ruhtinász
Kanszlerimme!

(K: azt mondják oroszul <oroszra lefordítva azt hogy> [törölve idegen tollal] *Eläköön . . . Kanszlerimme!* [:beszúrás a margón])

11 diák (NK: deák)

13 a rebelliója csak annyiból áll (K: a rebelliója <ab> csak annyibul áll)

15 nagyszerű balparée-t adott (K: nagyszerű <bált> balparéet adott)

16 egyetlen egy diák sem ment el (NK: egyetlen diák sem ment el)

25—26 ha . . . táncolni fog, *akkor* bocsánat és kegyelem (1878; NK: ha . . . táncolni fog, bocsánat és kegyelem)

32 bajból (K: bajbul)

184 4 és 5 között (K: <***

Nikolajevics Ivan kitünő sikerrel végezte a tudományos pályát. Huszonegy éves volt mikor a nagy vizsgát letette; a mi Helsingforsban nem tréfa dolog. Hat hétig tart a vizsga, nyilvánosan, a közönség előtt.)

6 Oly lángesze (NK: Olyan lángesze)

7—8 az a diák, akit a helsingforsi egyetem consistoriuma halálra ítélt (K: az a <...> diák . . . ; NK: . . . a kit helsingforsi egyetem . . .)

14 nem bírta elferdíteni alakját (K: nem bírta elferdíteni [beszúrás:] *alakját*)

18—19 énekel, zenézik, disputál; egymást oktatja, tornázik (H; 1898; NK: énekel, zenéz, disputál; egymást oktatja, tornáz)

185 : 12 elválaszthatlan (NK: elválaszthatatlan)

17 örök társnője (H; 1878: örök társnéja)

21 felelni (H: felelni — sh. —)

186 : 32 Nikolajevics (H; 1878; NK: Nikolajevits)

Mohamed Szádi (H: Mohamed Szábi; 1878: Mohamed Szabi; NK: Mohamed Szadi)

187 : 4 Erre (H: Eere — sh. —)

7 föltette fejére a cserkesz sisakot (1878: föltette a fejére a cserkesz sisakot)

Lap: Sor:

- 187 : 13 Mohamed Szádi (H; 1878: Mohamed Szábi; NK: Mohamed Szadi)
- 188 : 3 *θείδε* (1878; NK: *αίδε*)
θεά (H: *δεά*)
Ἀχιλλῆος (1878; NK: *Ἀχιλλῆος*)
- 4 *μυρί'* (1878; NK: *μυρίν*)
Ἀχαιοίς (1878; NK: *Ἀχαιοίς*)
ἄλγε (1878; NK: *ἄλγευ*)
ἔθηκεν (H: *ἔδηκεν* 1878; NK: *ἔθηκε*)
- 5 *ἰφθίμους* (H: *ἰφθίμους* ; 1878; NK: *ἰφθίμους*)
ψυχὰς (H: *χυχὰς*)
προΐαψεν (H: *προΐαχεν*)
- 6 *Ἡρώων* (NK: *Ἡρωων*)
- 11 hadd lássuk, mikor ágyú lobban (H: hadd lássuk, *hogy* mikor ágyú lobban)
- 17—18 Hiszen ötesztendő volt már, mikor apját elfogták. Öt-
esztendős Samyfiúnak már kellett (NK: Hiszen ötesztendő
Samyfiúnak már kellett)
- 26 „laudatur”-ra tett le exament (H: „laudatur”-ral tett le
exament)
- 29 kabardai (H: kaberdai)
- 30 ilyenformán (H: ilyenformá — sh. —)
- 190 : 11 Beloboródszky (H; 1878; NK: Beloborovszky)
- 18 gunyhókat (NK: kunyhókat)
- 191 : 21 Ez Oroszországban ... viszony volt. A földesúr eladhatta a
jobbágyát (H; 1878: Ez Oroszországban ... viszony. A
földesúr eladhatja a jobbágyát)
- 31—32 Turandot (H: Turangot)
- 192 : 8—9 kérkedő *kebel*, *karcsú*, hajlékony termet (H: kérkedő
kebelkarcsu hajlékony termet)
- 22 művelt (NK: művelt)
- 34 Prokopovics (H; 1878; NK: Procopovics)
- 193 : 5 áporodott (H: áporodolt)
- 17 Arkanszkóinak (H: Arkanszkóinek)
- 24 33 Prokopovics (H; 1878; NK: Procopovics)
- 194 : 1 intendatúrával (H: intendanturával)
- 14 *De hát hol a pokolban?* (H: *Hát hol a pokolban?*)
- 16 operaházhoz? (1878; NK: operaházhoz.)
- 31; 195 : 18 Prokopovics (H; 1878; NK: Procopovics)
- 195 : 2 Mohamed Szádi (H; 1878: Mahumed Szábi; NK: Ma-
humed Szádi)

Lap: Sor:

- 195 : 31 epernayival (H: epernayival)
- 196 : 3—4 egy ágyhely tulajdonosa egy egész palotát (H: egy ágyhely tulajdonosa egész palotát)
9 senki más (H: seki más — sh. —)
32 goethei rajongó (H; 1878: Göthe-i rajongó; NK: Goethe-rajongó)
- 197 : 3 ósanydí (H; 1878: Ósanyjai)
11 lázadók (H: lázadék — sh. —)
20 Samyl kisebb fiára (H: Samyl legkisebb fiára)
rá volt csukva a börtön (H: rá volt csukva az a börtön)
- 198 : 20 Mohamed Szádi (H; 1878: Mahomed Szábi; NK: Mahomed Szádi)
20—21 Öltsd föl a bölcs fekete palástodat (NK: Oltsd föl a bölcs fekete palástodat)
30 hozott haza egy milliót (H; 1878: hozott egy milliót)
31 Beloboródszky (H; 1878: Beloboróvszki; NK: Beloboróvszky)
32—33 Urgulanilla (H: Urgularilla)
- 199 : 3 Kázi Mohamed (H; 1878; NK: Kazi Mehemed)
29 Kherimanta (H; 1878; NK: Kherimante)
- 200 : 1 Szentpétervártól (H; 1878: Szentpétervárról)
11—12 templomtorony-futtatások (H: templom-toronfuttatások — sh. —)
14 rövidíté (H: rövidité — sh. —)
- 201 : 1 szakál (1878; NK: szakál)
3 naivsága éppen szeretetre méltóvá tette. (H; 1878: naivsága éppen szeretetre méltó volt.)
4 Amurtól (H: Arnurtól)
- 10 Irzambek herceget nagy kitüntetéssel fogadták (H; 1878: Irzambek herceg nagy kitüntetéssel lett fogadtatva)
18 nemzetestül (H; 1878: nemzetestől)
28 vazaljának (1878: vazaljának)
29—30 arany vállrózsákkal, érdemrendekkel (H; 1878: arany vállrózsákkal és érdemrendekkel)
- 202 : 29 hogy ez az állapot az az üdvösség (H: hogy az az állapot az az üdvösség)
32 az ember a mulandó világot elfelejti. (H: az ember ezt a mulandó világot elfelejti.)
- 203 : 2 a fogaival húzogató (NK: a fogdával húzogató)
- 204 : 6 ingyen, a maga jóvoltából (H; 1878: ingyen maga jóvoltából)

Lap: Sor:

- 204 : 13 kevesli (1878: kedvesli)
- 205 : 1 bámulatra ragadd (H: bámulatra ragadó — sh. —)
14 visszaszállítá a földre (1878; NK: visszaállítá a földre)
- 206 : 1 odavezetetté (H: odavezetetté — sh. —)
3 A fejedelemtfi, ha nemzeti tánczról volt szó (1878; NK: A fejedelemtfi, ha nemzeti tánczról volt szó)
24 a rózsaszínű papirost (H; 1878: a rózsaszin papirost)
31—32 szívesen lát palotájában (H; 1878: szívesen lát a palotájában)
- 207 : 3—4 a szemén keresztül szokta meghallani az ember (NK: a szemem keresztül szokta meghallani az ember)
10 vállzsínóros (1878: vállzsínoros)
25 monda (NK: mondd)
31 A kezem? (H; 1878: A kezem!)
- 208 : 1 töviskesdisznó (NK: töviskésdisznó)
7 kivi madár (1878; NK: kioi madár)
7—8 farktollához, melyet (1878; NK: farktollához, melyeket)
- 209 : 18—19 (Ezt Urgulanilla mondta elbeszélés közben Ivánnak.)
Mert mindennek az volt a célja (H; 1878: (Ezt Urgulanilla mondta elbeszélés közben Ivánnak.) (Szerző megjegyzése.)
Mert mindennek az volt a célja)
23 Akszantine (H: Axentine)
27 alunni (NK: aludni)
31 gyermek (H: gyerek)
- 210 : 5 gelongdobolás (1878; NK: Gelongdobolás)
19 herceg (H: hrceg — sh. —)
26 lótejivót (1878: lótevíjót — sh. —)
- 211 : 2 egyedüli s egyetlen (H: egyedüli és egyetlen)
10—11 az enyim legyen (NK: az enyém legyen)
11 ahová én (H; 1878: a hova én)
25 cölöpeit ő maga segíti leverni (H: cölöpeit ő maga segíti leveretni)
27 nyest és kék róka prémeivel (H: nyers és kék róka prémeivel)
29 gunyhóval (NK: kunyhóval)
30 magának kell elkészítenie (H; 1878: magának kell elkészítenie)
31 a tejes kölespogácsát, a lótejből posajtott kumiszt (H; 1878: a tejes mállépogácsát, a posajtott kumiszt)
33—34 azt kihámozni... szironnyal (H: azt kihámozni... szironnyal)

Lap: Sor:

- 212 : 7 gubancokból (H: gubancsokból)
12 megeskünni (NK: megesküdni)
- 213 : 1 fején *gyöngyös* süveg (1878; NK: fején *gyönyörű* süveg)
10—11 *már megértették egymást.* (H; 1878: *megértették már egymást.*)
31 földig lehajolva, visszavonult (H: földig hajolva, visszavonult)
- 214 : 9—10 a szerelmes menyasszonyé (H: a szerelmes menyasszonyé)
18 tapogatódzott (H: tapogatózott)
- 215 : 22 Egy ország (H: Egy órág — sh. —)
- 216 : 3—4 odanyúlt Irzambek... tenyeréhez (NK: odanyomult Irzambek... tenyeréhez)
13 rémületökben (H: rémültükben; 1878: rémültökben)
22 azon inkább csodálkozndám (H; 1878: azon inkább csodálkozom)
- 217 : 5 Mohamed Szádi (H: Mohamed Szábi; 1878; NK: Mohamed Száni)
9 Taníts tovább. (H: Tanítsd tovább.)
30 légy készen (H: légy kéázen — sh. —)
- 218 : 22 imazsámolyon (H: imazsámolyan — sh. —)
23 gránát-gyöngyökből (H: gránát-gyöngyökből)
29 idévezítő (NK: üdvözítő)
- 219 : 11 sok bosszúságot szereztem (1878; NK: sok bosszuságokat szereztem)
16 A fejedelmi asszony (H; 1878: A fejedelmi menyasszony)
20—22 menyasszonya megint az *imazsámolyon térdepel, s az olvasó gyöngyszemeit pergeti alá.* (1878; NK: menyasszonya megint az olvasó gyöngyszemeit pergeti alá.)
29 beleugrani a csizmába (H; 1878: beleugrani a csizmába)
- 220 : 26 az Altajon (H; 1878: az Altain)
27 a dzungár sivatagon (1878; NK: a dzungár sivatagokon)
28 Balkason (1878; NK: Balkánon)
28—29 homoktölsérrrel (H: homoktölsérrrel)
- 221 : 3 esztendéi (H: esztendői)
12 hasonmása (H: hasonmása)
18 kivitollas (1878; NK: kivitollas)
24 Mohamed Szádi (H: Mohamed Szábi)
- 222 : 3 *Kázi Mohamed* (H; 1878; NK: *Kazi Mehemet*)
4 *ahová öccse* (1878: a *ková öccse* — sh. —)
5,7; *Kherimanta* (H; 1878; NK: *Kharimante*)

Lap: Sor:

- 222 : 7 *Kázi Mohamednek* (H; 1878; NK: *Kazi Mehemetnek*)
11 *Kácerimanta* (H; 1878; NK: *Karimante*)
- 223 : 11—12 a *művelődés és az idvezülés útja* (NK: a *művelődés és az üdvözülés útja*)
15 *A Volga pusztaságai* (H; 1878: *A Volga pusztaságain*)
16 *megszámlálhatlan* (NK: *megszámlálhatalan*)
17 *üresek lettek.* (H; 1878: *üres lett.*)
30 *Visszatért a sátorba.* (H; 1878: *Visszatért a sátordba.*)
33 *belülről* (NK: *belürről* — sh. —)
- 224 : 12 *Kitekintett a sátorból* (H: *kitekintett a sátorból*)
29 *friss* (H; 1878: *fris*)
- 225 : 19—20 *elítélték örök kényszerfogságra a szibériai ólom-
bányákban.* (H: *elítélték örök kényszerfogságra a szibériai
ólombányákba.*)
32 *a késő ősz* választották útjuk kezdetéül (H; 1878: *a késő
ősz* választották *meg* útjuk kezdetéül)
34 *hosszabb pihenőt egy helyben nem tartottak.* (NK:
hosszabb pihenőt egy helyen nem tartottak.)
- 226 : 1 *a Volgától az Ural folyóig* (H: *A Volgáról az Ural folyóig*)
10—11 *kövezték . . . amerre az vezette őket.* Nem volt (H; 1878:
kövezték . . . amerre az vezette. Nem volt)
33—34 *Úgy futottak el országok, birodalmak fölött, mint egy
felhő árnyéka.* (H; 1878: *Úgy futottak el országok, birodal-
mak fölött, mint egy drom, mint egy felhő árnyéka.*)
- 228 : 2 *még a földet is fölszántja* (H: *még a földet fölszántja*)
7 *a földbe takarni* (H: *a földbe takarni* — sh. —)
12 *hívni* (H; 1878: *híni*; NK: *hívni*)
24 *Néhányan* (1878: *Nehányan*)
31 *ott aztán* (H: *ott azután*)
32—33 *mandarin* (H: *manderfn* — sh. —)
- 229 : 18—19 *a kemenceodúba öntve a sáskarajt* (H: *a kemence-
oduba öntve a sáskát*)
19—20 *kőhambárokba* (NK: *kőhombárokba*)
- 230 : 9 *viselt a saisan . . . ködment* (H; 1878: *viselt saizsán . . .
ködment*)
10—11 *fejbőre . . . takarta a koponyáját* (1878; NK: *fejbőre . . .
takarta a koponyát* — szr. —)
17 *nem lehet menni* (H: *nem lehet mennei* — sh. —)
19 *Haragos Isten hegye* (H: *Czeragos Isten hegye*)
20 *örökké felhőkkel és ködökkel van borítva* (1878; NK:
örökké felhőkkel és kövekkel van borítva — szr. —)

Lap: Sor:

- 231 : 7 el is kellett volna (H: el is kellett volna — sh. —)
8—9 még eddig soha nem látott (H: még addig soha nem látott)
9 hallott felőle regélni. (H; 1878: hallott felőle regélni *eleget.*)
13 végeszedelmét járja (1878; NK: veszedelmét járja)
17—18 a farka lompos végű (1878; NK: a farka lombosvégű)
30 meglátta a ló hasa alól fölbukkanni (H: meglátta a hasa alól fölbukkanni)
33 sziklaomladékába (NK: sziklaomladékába — szr. —)
- 232 : 3 idegennek (H: igegeennek — sh. —)
25 Zikohór (H: Zihokór — sh. —)
29 gunyhó (NK: kunyhó)
- 233 : 7—8 első lábaik vannak és halfarkuk, (1878; NK: első lábaik vannak s halfarkuk)
12 Szamosznak neveznek (H: „Szamor”-nak neóeznek — sh. —)
18 s még se látszik rajta (1878; NK: s meg se látszik rajta — szr. —)
19 Járt oly pusztaságokban (H: Járt olyan pusztaságokban — sh. —; 1878: Járt olyan pusztaságokban)
22 élő ember. És bukkant (H: élő ember: és bukkant)
30 miképp a vad, mikor halálát érzi, elbújtak a vadonba, leolvadtak családokra (1878; NK: miképp a vad, mikor halálát érzi, elbújik a vadonba, leolvadtak családokra)
34 burjétek (1878; NK: burjetek)
- 234 : 7 halottaikat felakasztják a fákra; még *holtan* sem feküsznek le. (1878; NK: halottaikat felakasztják a fákra; még *akkor* sem feküsznek le.)
11 egynéhányan (K: egynéhányan)
- 236 : 7 a „gilyákok”, akinél (NK: a „gilyákok”, a kinél — szr. —)
20, 23 bírártunguz (H: bírársunguz)
23—24 vérvegyülékéből (NK: vérvegyülékéből)
- 237 : 4 A dzsiggatáj méneseek (H; 1878: A dzsiggatáj méneseek)
10 kivi madár (1878; NK: kiói madár)
27 Óriási (H: Oriási — sh. —)
- 238 : 2 nem lehet látni (H: nem lehát látni — sh. —)
3 Zikohór (1878: Zikokór)
8—9 egy fenyőfaerdőnek a mélyén (H: egy fenyőfaerdő mélyén)
12—13 ahova búcsujárás idején mindannyiszor visszatér. (H: a hova bucsujárása idején mindannyiszor visszatér.)
33 Zikohór (H: Zikehór — sh. —)
- 239 : 20 az ifjabb, amelyik (H: az ifjabb. A melyik)

Lap: Sor:

- 240 : 3 az elfoglalt országba régi hazájából (H: az elfoglalt országba a régi hazájából)
11—12 fényesen festett fából (H: fényes festett fából)
15 Szilka (1878; NK: Szikla)
19 elmondatta magának (NK: elmondotta magának — szr. —)
24 Mondd el nekik (H: Mondd el nek nekik — sh. —)
25 enyím (NK: enyém)
30 három holdmegtelés alatt. (NK: három hold megtelése alatt. — szr. —)
- 241 : 5 argali (H: orgali)
6 kivi madár (1878; NK: kió madár)
23 mondá a lámának (1878; mondá a Lámának — szr. —)
- 242 : 1 bekövetkezett (H: bekövetkezet — sh. —)
2 kutakból (H: kutakb — sh. —)
10 ha a „haragos isten” (H: [lábjegyzet:] *A mult számunkban a javitnok ur, a ki jobban tud kalmukul, mint én, ezt „Czeragos Isten”-nek igazította ki; — de így jobb lesz. J. M. [Nem az előző, hanem az azelőtti, 14. folytatásban történt a korrektori tévedés.]*)
24 kikiáltották (H; 1878: kikiálták)
28 megtaposott (1878: megtapasott — sh. —)
29 nem fenyegetett ellenség (H: nem fenyeget ellenség)
- 243 : 2 a juh, amit megnyír (H: a juha, a mit megnyír)
- 244 : 2 a hó alatt (H: a ho alatt — sh. —)
- 245 : 5 avart, melyet (H: avart, a melyet)
el akarnak hagyni. (H: el akarna hagyni.)
6 mielőtt odább költöztek volna. (H: mielőbb odább költöztek volna.)
26 kivitollas (1878; NK: kióitollas)
33 Almun (H; 1878; NK: Olmán)
- 246 : 7 Tuptsin Láma (H: Tuptsin khdn)
oktatta. Tehát igazi [NK: (új bekezdés)]
34—247 : 1 hadd legyen neki is szabad (H; 1878: hadd legyen ki szabad)
- 247 : 11 mindenütt (H: mindenütt — sh. —)
18—19 nekipirult orcával lépett be (H: nekipirult arczával lépett be)
24 Arca nem volt piros (H: Az arcz nem volt piros)
33 kezében ismét a fegyvere (NK: kezében a fegyvere)
33—34 lecsapta magát . . . a fenevad ott állt előtte. (H: lecsapja magát . . . a fenevad ott állt előtte. 1878; NK: lecsapta

Lap: Sor:

- magát... a fenevad ott áll előtte.)
- 248 : 16—17 hogy melyikre *rontson* (H; 1878: hogy melyikre *rohanjon*)
- 19 *kopjáját* (H: *kópjáját*)
- 22 *átharapta* (H: *átharapva*)
- 25 *nehány* (K: *nehány*)
- 30 *mérföldnyire* (H; 1878: *mértföldnyire*)
- 249 : 22 az ördög *küldötte* ellen (1878; NK: az ördög *küldte* ellen)
- 23—24 *indítványoztak*... de az vagy nem *bírt* (H; 1878: *indítványoznak*... de az vagy nem *bírt*)
- 250 : 16 *megcirógatta* (H: *megczirogatta*)
- 25—26 *törgauta* (H: *törganta* — sh. —)
- 30 *biztosabban* (H: *biztosabbn* — sh. —)
- 251 : 9—10 *emlegettek valami a törgauta* ősök *hajdani történetéről* (1878; NK: *emlegettek valami törgauta* ősök *hajdani történetéről*)
- 24 a *drága jó Arizme* (1878; NK: a *drága Arizme*)
- 252 : 5 *Itt van a dolognak a bibéje*. (H: *Itt van a dolognak bibéje*.)
- 13 *nem restelled a fáradságot* (H: *nem resteled a fáradságot*; 1878: *nem resteled a fáradságot*)
- 32 *szólt neki a vezetője* (H: *szólt neki vezetője*)
- 253 : 16—17 *közel hozta a dúvadat* (H: *közel huzta a duvadat*)
- 255 : 2—3 *mind kedvezőtlenül ütött ki* (H: *mind kedvezőtlenül ütöttek ki*)
- 8 *Cseremikofftól* (1878: *Tseremkofftól* — sh. —)
- 11 a *fiatal fejedeleminak* (1878; NK: a *fiatal fejedelemnek*)
- 32 *kívíttollas* (1878; NK: *kioi-tollas*)
- 256 : 15 *girája* (H; 1878; NK: *girájja*)
- 257 : 7 *Almun* (H: *Almin*)
- 19 *mormotába* (NK: *marmotába*)
- 29 *apjának legjobb paripáján* (1878; NK: *apjának a legjobb paripáján*)
- 258 : 1 a két *hajfonat*... *verte a paripa két oldalát* (1878; NK: a két *karfonat*... *verte a paripa két oldalát*)
- 16 *Talapór khán alig tudott* (H; 1878: *Talapór khán alig alig tudott*)
- 31—32 *vett még*... az *öregapja* (1878; NK: *vett meg*... az *öregapja*)
- 259 : 8 *északi* (H; 1878: *északi*)
- 21—22 *kellemes csengésű* (NK: *kellemesű csengés* — sh. —)
- 260 : 5 *dzsiggetájt vadászni* (1878: *dziggetájt vadászni*)

Lap: Sor:

- 262 1 elszöknék (H; 1878: elszökném)
4 pedig holt részeg (H: pedig holt részeg már)
12 kopjához (H: kópjához)
kopja (H: kópja)
25 kopjához (H: kópjához)
34 rekettyebokrok (H; 1878: rekettyebokrok)
- 263 13—14 az egész sivatagot fellármázták (H; 1878: az egész sivatag fel lett lármázva)
34 társnőjét (H; 1878: társnéjét)
- 264 3—4 messze lekerülnek, a sekélyes gázlót keresik (H: messze lekerülnek s a sekélyes gázlót keresik)
26 fekünni (1878; NK: fcküdni)
- 265 3 Tisztára seperte az a láthatárt. (1878: Tisztára seperve az a láthatárt. — sh. —)
6—7 megrázkódik (H: megrázkodik)
9 kileheli (H: kilehéli)
- 266 10 az apja és az egész nemzet láttára (H: az apja és egész nemzete láttára; 1878: az apja és az egész nemzete láttára)
13 most már a vőlegénynek nem kell (H: most meg már a vőlegénynek nem kell)
14 Hisz az olyan (NK: — Hisz az olyan)
- 267 19 nemes jó (H: memes jó — sh. —)
33 Ain Kháne (H; 1878: Ain Khánné; NK: Ain Kháne)
- 268 16 Kázi Mohamed (H; 1878: Kezi Mehemet; NK: Kazi Mehemet)
25—26 bejebb (1878: bejebb; NK: befebb)
- 269 33—34 tanácsosabbnak (1878: tanácsosobbnak — sh. —)
- 270 3 Törökország; aminek elnyerése után (H; 1878: Törökország s a minnek elnyerése után)
7 Kanaán H; 1878: Kanahán)
8 Kanaánnak (H; 1878: Kanahánnak)
12 kilencven délkörrel odább (H: kilenczven délkörre odább)
15 vakond (NK: vakond)
- 271 6 Irzambekkel (H; 1878: Irzambékkal)
23 nagyon örült, hogy újra megláthatta (H; 1878: ugyan örült, hogy újra megláthatta)
- 272 16 idvezítő (NK: üdvözítő)
19 s azután megint (H; 1878: s aztán megint)
22 a felvett hit alapelveibe (H: a felvett hit alapelveibe — sh. —)
33 szürcsölgetve (1878: csürcsölgetve)

Lap: Sor:

- 273 : 11 a tenyerét, ezért jutalmul (H; 1878: a tenyerét. Ezért jutalmul)
33 feleségedet be nem mutathatod. (H; 1878: feleséged be nem mutathatod.)
- 274 : 34 Talapór (H: Telepór — sh. —)
- 275 : 3 öve mellől (1878: öve melől)
21 Oroszországban ez a szokás (H: Oroszországban ez szokás)
- 276 : 5 egy őrzött nyáját, a buja legelőket (H: egy őrzött nyáját. A buja legelőket)
26 — Azzal együtt mentek a pusztába, akinek neve Sámó.
— *Am a keresztséget is fölvelték mindannyian.*
— *Azt is elvitték magukkal a pusztába, akinek neve Sámó.*
— De hogy mertek az én akaratom ellen cselekedni? (1878; NK: — Azzal együtt mentek a pusztába, a kinek neve Sámó. — De hogy mertek az én akaratom ellen cselekedni?)
32—33 mely a kialakásához közelg, (H: mely kialakásához közelg.)
- 277 : 2—3 az irám szarvainak a viselője (1878; NK: az irám szarvainak viselője)
6 hanyatt esett (1878: hanyatcsett)
10 paradicsomot (1878: paradicsomat)
- Tartalom 5 A duhoborcik (NK: A duchobortzik)
6 Tamara (NK: Tamera)
14 Riumin Oleg (NK: Riuminoleg — sh. —)
21 A Föld-isten (NK: A zöld-isten)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

A MOTÍVUMROKONSÁGRÓL

A *Görögtűz* két elbeszélése témájánál fogva Jókainak főként orosz tárgyú egyéb műveihez hasonló motívumokat tartalmaz, de itt-ott felvillannak bennük más műveinek elemei is.

Az a fejlődés, amelyet az írónak az oroszokról vallott nézeteiben kimutattunk, az az út, amelyen a *Szabadság a hó alatt* c. regény Puskinjának megformálása felé haladt, leginkább Riumin alakjában mutatkozik meg. Ez a Riumin már a kialakuló Puskin több jellemvonását mutatja: a dekabristákkal kapcsolatban álló szabadelvű orosz katonatiszt, aki azt a körülményt, hogy a nők bálványa — a hasonló szerencsésű összes Jókai-hősök felsorolására itt nem is vállalkozunk! — kitűzött céljának érdekében használja fel. E célok azonban különbözőnek egymástól s éppen különbözőségük jelzi az író szemléletének változását: Riumin még üldözött családja, Puskin már elnyomott népe érdekében áldozza fel a mások és a saját szerelmét.

A cárizmus száműzött áldozatainak sorsáról is sokszor ír Jókai. Riumin családjának sorsáról éppúgy részleteket tudunk meg, mint *Az akhtiári fogolyban* (*Véres könyv*) Palukhina hercegnő szibériai életéről, a *Gróf Benyovszky Móric életrajzában* a főhősnek és társainak kamcsatkai büntetéséről vagy *A három kardcsonyfában* (*Észak honából*) Mencsikoffnak és családjának nyomorúságáról; *Az úrnő* c. elbeszélésben pedig (*Milyenek a nők?*) a száműzött Bestucheffet éppúgy elkíséri családja, mint Mencsikoffot és Riumin szüleit.

Ami az orosz tábornokok és beosztott tisztjeik viszonyát, a tisztekre bízott kényes feladatokat illeti, sok hasonlóságot látunk Veljaminoff tábornok és Riumin, más részről pedig Karvajoff tábornok és Miriám (*Az utolsó khán, Véres könyv*) kapcsolatában.

Amikor pedig Alzahira királynő meghallja a komor jóslatot, hogy sok idegen hódítót látott földjére a hideg észak felől minden eddiginél hatalmasabb hódító fog rátörni, ez a jóslat mintegy visszacsengése annak, amely hasonló értelemben hangzik el *A fegyvertelen* c. elbeszélésben (*Véres könyv*), valamint *A fehér rózsza* c. regényben.

Az örök némaságot fogadó Izméne *Az akhtiári fogoly* ugyancsak

némaságra kárhoztatott Palukhina hercegnőjét juttatja eszünkbe, míg *A rabnő* (*Milyenek a nők?*) hősnője időleges némaságot fogad.

A *Riumin* c. elbeszélés végén az oroszok nem bírják legyőzni a hazájukat védő cserkeszeket. Ugyanerre utal Jókai *Politikai horoscop* c. cikkében (*Forradalom alatt írt művek*).

A *Samyl fiai* c. keret-elbeszélésben Mohamed Szádi, valamint a neki elmondott történetben Talapór khán hasonló módon kerül az oroszok hálójába, mint *A fegyvertelen* c. elbeszélésben (*Véres könyv*) az avar Merisz bég. És szerelmeik is — a két orosz nő: Urgulanilla és Akszantine hercegnő — hasonlóan emlékeztetnek Jókai egy másik művének, *A jedikulai rabnak* (*Targallyak*) ördögi csábító hősnőjére, Citharára. (Ezt a hasonlóságot észrevette Elek Oszkár is *Jókai és az oroszok* c. tanulmányában, Budapesti Szemle 198. k. 1925. 129.) Az említett, *A fegyvertelen* c. elbeszélésben ráadásul éppúgy két fiú — Gyáma és Balkár bég — szerepel, mint a keret-elbeszélésben, de hasonlóan párhuzamos sorsuk kerék történetét egészül ki, a *Samyl fiai*nak lezáratlanságával szemben.

Ahogy a Beloborodszky hercegnő kicsiszolja-nevelci jobbágy-leányait, hogy azután áruba bocsáthassa őket — szinte egybevág a *Valahány ház, annyi szokás* c. elbeszélésben (*Arnyképek*) **nő gyakorlatával. És hasonlóképpen, ahogyan *A fegyvertelen* szinte befejezését adja a Samil fiúk lezáratlan történetének, úgy Feodora sorsa is utalna Urgulanilla végig nem mondott történetének befejezésére, ha jellemük nem volna igen különböző. Halványabb, de mégsem hallgatható el az a hasonlóság, amely Beloborodszky hercegnő „nevelő-intézete” és *A jövő század regényében* szereplő Sabina rt. közt mutatkozik. Amikor arról olvasunk, hogyan találják meg a kelet felé visszavándorló kalmuk torgauták hajdan elhagyott testvéreiket Kelet-Ázsia mélyén, kínai szférában, akkor is *A jövő század regénye* jut eszünkbe, melyben más körülmények közt Tatrangi Dávid rá talál a kin-tseui ősmagyar testvérekre.

Érdekes motívumrokonosság mutatkozik a *Samyl fiai* c. elbeszélés kezdete és a *Rákóczy fia* (NK 80. k.) c. regény kezdete közt. Már a két cím hasonlósága is figyelemre méltó, s azonos a két művet elindító szituáció is: a szabadsághős fiát az ellenség neveltetni fel — „aranykalitkában”, látszólag jólétben, valójában pedig demoralizáló céllal. Még egy-egy konkrét mondatot is szembeállíthatunk egymással:

Samyl fiai

Az egyik fiát a nagy cserkesz
hősnek elvitték Sztambulba, a

Rákóczy fia

Rákóczy két fia kis gyermek-
korában, anyjostul, fogságba ke-

a másikat Szentpétervárra.
... Nikolajevics Iván nevet
kapott.

... Mint láthatjuk, a fejedele
mfi igen jó „iskolába” jutott.

rült. Bécsbe vitték őket.

... „Giorgio Giunchi”-nak
hítták.

A császár-király elrendelést,
hogy a fejedele mfi rangjához
illő nevelést nyerjen.

A helsingforsi promócióhoz hasonlóan akadémiai promóciót említ Jókai az *Eppur si muove* c. regényben (JKK Regények 22. k. 15 : 17) s egy egész fejezetet szentel neki *A debreceni lunátikusban* (NK 34. k. 242.).

A *Riumin* c. elbeszélésében az újonnan áttért, de lélekben pogány Mczhetisz a keresztény istentiszteleten hasonló tettetett, gúnyos naivsággal viselkedik, mint a *Bálványosvár* c. regényben a még pogány Szilamér (JKK Regények 43. k. 81 : 1—82 : 31)

Végül ismét *A fegyvertelen* említhetjük. Ahogyan Talapór khán örömmel mond le hatalmáról az oroszok hálójába került fia javára, hasonlóan mond le ott hatalmáról az öreg Merisz bég.

A motívumrokonságok felsorolását még tovább folytathatnók. Itt azonban már csak a *Szabadság a hó alatt* c. regény jegyzeteinek arra a részére utalunk, ahol a kötetet sajtó alá rendező D. Zöldhegyi Zsuzsa felsorolja Jókai árvízleírásait (JKK Regények 36. k. 286 : 16—23), megemlíti a *Görögtűz* címét is. Az egyéb — egy-egy körülhatárolt helyzethez és egyéb elemhez kapcsolódó motívumrokonságokról az egyes szövegrészekhez tartozó tárgyi és nyelvi magyarázatokban teszünk említést.

kötet cím *Görögtűz* — *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* szerint (1. k. 1091.): „... égő keverék az ellenség hajóinak elpusztítására” (tkp. „görög tűz” [Jókai még így írta]) Az elnevezés alapja az, hogy a bizánci görögök használtak először ilyen keveréket a 7. sz.-ban”. *A magyar nyelv értelmező szótára* többféle jelentését ismeri (2. k. 1051.), ezek közül a két átvitt értelmű: „Külső csillogó fény belső tartalom nélkül” és „Az értelem és képzelet fénylő, színes világa” — Jókai kötetének címe mintegy választást enged az olvasónak, hogy a kettő közül melyik értelmezést választja. Eligazítást ad talán a kötet alcíme, melynek kétségkívül szatirikus éle a fenti változatok közül inkább az elsőre utal. A szövegben egy helyen szerepel a „görögtűz” szó, mint egyes utalás a címre: a *Samyl fiai* 4. fejezetének elején (222 : 1—2), ahol az író „ugyanarra a színpadi csoportozatra” a „pirosító” után a „zöldítő” görögtűzet vetíti,

Lap: Sor:

jelezve, hogy ugyanannak a történetnek egy másik aspektusát mutatja be. Jókai használja a „görgőtűz” kifejezést más műveiben is, így *A lőcei fehér asszony*, JKK *Regények* 46. k. 226 : 20. sorában, ahol eredeti értelmében szerepel, mint égő keverék. A zöld, piros és fehér színpadi görgőtűz szimbolikájáról részletesen ír *Thespis kordéja* c. verses színdarabjában (NK 40. k. 5 : 29—37).

alcím *Mindenféle igazhívő népek történetéből* — már a „mindenféle” jelző szatirikus ízt sejtet; Jókai — erre utal számos műve közt elsősorban *A jövő század regénye*, ahol ebben a kérdésben is nyíltan mondja ki véleményét — egyformán szemben állt a hitetlenséggel és a vakhittel, a fanatizmussal. A meggyőződésen alapuló és mások meggyőződését tiszteletben tartó vallásosság híve volt. Az orosz—török ellentétben politikailag a törökökkel rokonszenvezett, a vallási fanatizmust azonban mindkét oldalon elítélte (vö. *A basibozuk* c. elbeszélését). Minthogy pedig az „igazhívő” szó pravoszlávoknak és muzulmánoknak egyaránt vallási türelmetlenségükre utaló önmegjelölésükül szolgál, ez az alcím kétségtelen szatirikus éllel egy kalap alá fogja azokat, akik a vallás nevében öldöklük egymást, és szinte kétségtelenné teszi a főcím szatirikus jellegét is.

6 : cím *Riumin* (AkH: Rjumin) — orosz családnév; Jókai kétségtelenül a *Szabadság a hó alatt* c. regényhez gyűjtött anyagából ismerte Mihail Pavlovics Besztuzsev-Rjuminnak (1803—1826), az utóbb kivégzett dekabrista forradalmárnak, a regényben is említett *Szabad ember katekizmusa* (JKK *Regények* 36. k. 30 : 1) szerzőjének a nevét, s nyilván hangulati okból választotta ezt elbeszélése hősnéne nevéül

7 : 1 *A hedzsira ezerkétsházdnyvenedik esztendejében* — a hedzsira (hedzsra, hidzsra) annak az évnék a neve, amikor Mohamed Mekkából Medinába menekült (a 622. évben). Ez a muzulmán időszámítás kezdete. A muzulmán év időtartama egyébként sem egyezik a mi évünkkel.

2—3 *egy hatalmas hajóhad jelent meg Szucsuk-Kaleh előtt* — az itt leírt esemény történelmi tény, azzal a különbséggel, hogy a leánykereskedelem központjául szolgáló Szemesz várost az oroszok már 1834-ben lerombolták, majd 1836-ban azért érkeztek az öbölbe 15 000 emberükkel, hogy az ugyan-csak birtokukban levő, de kedvezőtlen fekvésű Szucsuk-Kaleh erődöt lerombolván, közvetlenül a Szemesz folyó

Lap: Sor:

- torkolatában új erődöt építsenek. Ez lett Novorosszijszk. (vö. Koch 7—8.)
- 7 5 *Anapa* — város — ma fürdőhely — a Fekete-tenger partján, Novorosszijszktól északnyugatra, 1791-ben foglalták el az oroszok
- 11 *Veljaminoff tábornok* (AkH: Veljaminov) — Alekszej Alekszandrovics Veljaminov (1785—1838) tábornok, ebben az időben a kaukázusi arcvonalon szolgált
- 14 *Szemes folyócska* (AkH: Cemesz) — a mai Novorosszijszknál ömlött a Fekete-tengerbe
- 21 *csernomori* — a Fekete-tenger orosz nevéből: fekete-tengeri
- 24 *szotnia* (AkH: szotnya) — kozákszáhad
- 8 : 5 *a leányvásár* — Jókai *Amirani* c. elbeszélésének hősnőjét is a kaukázusi parton (a szukumkalei bazárban, a mai Szuhumiban) vásárolják meg (NK 35. k. 281.)
- 8 *ramazán ünnep* — a muzulmán holdév kilencedik hónapja, mely alatt napkeltétől napnyugtáig böjtölni kell
- 13—14 *Aki a cserkesz leányt megveszi rabnőnek, az magát adta el a cserkesz nőnek rabszolgául.* — erről ír Koch (92—93.), és erről szól Jókai *Amirani* c. elbeszélése is
- 23 „*Új Jeruzsálem*” — a Novo-Ijerusalimszkij Monasztir nevű, 1656-ban alapított kolostor, Moszkva és Volokolamszk között
- 32 *a rableányok hánjában* — a hán (chan) perzsa szó, Elő-Ázsiában különféle épületeket — vendégfogadót, kereskedőházat — jelent
- 9 : 9 *Kalamoff Theodorovics Riumin Oleg* (AkH: Oleg Fjodorovics Kalamov-Rjumin) — a Jókai által kitalált orosz névben az Oleg keresztnév, a Theodorovics apanév, a Kalamoff és a Riumin családnév; szabályos sorrendben tehát Oleg Theodorovics Kalamoff-Riumin volna
- 18 *a törökországi balkáni hadjáratban* — minthogy az elbeszélés 1836-ban játszódik le, az itt említett balkáni hadjárat nyilván az 1828—1829. évi
- 19—20 *Családja egyike az ős bojár törzseknek* — bojár = orosz hűbérúr
- 28—29 *Tárgy egy byroni hőskölteményre* — George Gordon Byron (1788—1824) angol költő neve általában is a romantika jelképe, külön is nevezetes keleti témáiról, *The Giaour* és *The Bride of Abydos* c. költeményei meg éppenséggel hasonló körülmények közt játszódnak le

Lap: Sor:

- 10 : 32—33 *A cserkesz írás olyan, mint egy arabeszk rajz egymásba font kacskaringós cikornyóival.* — A cserkeszek, akárcsak a Kaukázus-vidék többi muzulmán népei, a XIX. században az arab írást használták; Jókai leírása inkább a grúz betűkre jellemző.
- 11 : 25 *redoute* — tábori erődítmény: zárt sánc kiugró sarkokkal
29 *Franc-maçonszki* — a francia franc-maçon (= szabadkőműves) szó az oroszos -szki képzővel
- 12 : 26 *a vladikavkazi hadi úton* — Vladikavkaz (AkH: Vlagyikavkaz — ma: Ordzonikidze város) az északi kiindulópontja a Kaukázus gerincén át Tbilisziig vezető ún. Grúz-hadiútnak
32 *aul* — hegyi falu
34 *Szuchum-Kalch* — ma Szuchumi, Abházia fővárosa a Fekete-tenger partján
Strabo — Sztrabón (i. e. 60—i. sz. 20) görög író, *Geographika* c. művének 11—16. kötetében az akkor ismert ázsiai, tehát elsősorban a fekete-tengeri partvidéket írja le (vö. Koch 48., 72.)
- 13 : 8—9 *kik az atyáskodó württembergi fejedelmek páldája elől menekültek Ázsia határára* — Verescsagin tesz róluk említést (Vscs 315); 1816—17-ben I. Frigyes (1754—1816) és I. Vilmos (1781—1864) württembergi király uralkodása idején emigráltak
18 *Obi* (AkH: *Ob*) — szibériai folyó
28 *megy 8—900 pudra* — 1 pud = 16,38 kg
- 14 : 17 *Az ezüstniellozást sehol oly bdmulatos szépen nem állítják elő* — niello: ötvöstárgyak díszítőmódja, hasonló a zománcozáshoz
19 *szvanetek* (AkH: szvanetek v. szvanok) — grúz néptörzs a kaukázusi gerinc délnyugati részén, az Ingura felső folyásánál; nyelvük a kartveli nyelvek családjába tartozik, tehát rokona a grúzoknak (vö. még Koch 45.)
20 *amit taus művészetnek nevezünk* — tausírozás: a mohamedán művészetben gyakori eljárás: nem nemesfémnek nemesfémvel való díszítése
21—22 *hazarp* — hazarpesa; kerek, ezüst borívó kupa
23 *kullah* — fogantyús — valóban gitár alakú — fa kupa
- 15 : 5 *raszkolnik* (AkH: raszkolnyik) — szakádár, szektás; eredetileg a XVII. századi orosz hivatalos egyházújítással szembehelyezkedő ún. óhitűek elnevezése volt, a XVIII—

Lap: Sor:

XIX. században a felburjánzó különféle szekták tagjainak közös neve, Jókai is ilyen értelemben használja több orosz tárgyú művében (*Szabadság a hó alatt* JKK Regények 36. k. 18 : 28; *A jövő század regénye* NK 52. k. 12 : 1; stb.)

- 15 : 6 *bezpopovci* — (szó szerint: pap nélküliek) azoknak az orosz szektáknak a tagjai, akik a hivatalos egyházzal szembenállva, annak papjait nem ismerik el (vö. még: Vscs 367.); Jókainál másutt is (*Gróf Benyovszki Móric életrajza* JKK Regények 52. k. 309 : 5)
- 7 *szkopcsi* (AkH: szkopci) — (szó szerint: kiheréltek) orosz szekta tagjai, akik a test elpusztításától — a szaporodás meggátlásától — várják (a Megváltó második eljövetelekor) megváltásukat (vö. még Vscs. 308.) ; Jókai más műveiben is ír róluk (*Szabadság a hó alatt* JKK Regények 36. k. 18 : 28; *Gróf Benyovszky Móric életrajza* JKK Regények 52. k. 303 : 11; *A jövő század regénye* NK 52. k. 196 : 7) *hliszitik* — önostorozók; orosz szekta tagjai (vö. még Vscs. 310—11.)
- 8 *duhoborci* — (szó szerint: a lélek ellen küzdők) orosz szekta tagjai, akik minden hittételt elvetnek (vö. Haxt 355—87., Vscs. 315—18.). Jókainál másutt is szerepelnek (*Gróf Benyovszky Móric életrajza* JKK Regények 52. k. 158 : 8)
- 9 *az Elborusz, a Kazbek* — Elbrusz (AkH: Elborusz) 5633 m és Kazbek 5047 m magas hegycsúcsok, a Kaukázus legmagasabb pontjai
- 14 *Nuha* — város a mai Szovjet-Azerbajdzsán északi részén; az itt következő, Nuhára és az odalátogató udikra vonatkozó sorok forrása Moynet útleírása. *Voyage au littoral de la Mer Caspienne* (Le Tour du Monde. I. k. 315); „... à Noukha, on nous presenta un Caucasien appartenant à la curieuse peuplade des Oudiouks... Leur histoire se perd dans la nuit du passé... les Oudiouks descendent probablement d'un des petit-fils de Noé...” Moynet útleírásában ezután egy másutt élő, más népről esik szó, Jókai azonban — láthatóan nem véve észre a különbséget — az udikra vonatkoztatja az itt elmondottakat: „Dans la centre de la Circassie on retrouve encore des descendants de nos anciens croisés, portant la croix blanche sur la poitrine...”
- 16 *Kabarda* — hegyvidéki terület a Kaukázus főgerincétől északra a Malka, Bakszan és Terek folyók völgyében, lakói az adige családhoz tartozó kabardok

Lap: Sor:

- 15 : 21 *láz* — a Fekete-tenger partján, a mai szovjet-török határvidéken, részint Szovjet-Adzsáriában, részint Törökországban élő, a grúzokkal rokon, nagyrészt muzulmán vallású nép (l. NmK 2. k. 210—213.)
Daghesztán — (AkH: Dagesztán) a Kaukázus északkeleti lejtőjén a Kaspi-tengerig nyúló terület (neve szó szerint: Hegyország)
- 22 *udi* — a mai Szovjet-Azerbajdzsán területén élő, a lezggel rokon nyelvű nép (l. NmK 2. k. 195—98.)
- 30—31 *itt van, Bakuban, a legrégebb vallás, a tűzimádsz székelye* — vö. Koch VII.; l. még *Szabadság a hó alatt* (JKK *Regények* 36. k. 56 : 15)
- 16 : 1—2 *a kimondhatatlan magánhangzók halmozásában* — nyilvánvaló elírás *mássalhangzók* halmozása helyett (vö. 30 : 14—16)
- 22 *besmet* — kaukázusi és tatár bekecs
- 23 *saska* — kaukázusi kard, kevésbé hajlott, széles pengéje van
- 17 2 *Az utánuk küldött kémek közül soha egy sem tért vissza* — ilyen *A jövő század regényében* Kin-Tseu ország (NK 53. k. 121.)
- 3 *udii* — Jókai szövegében a nép neve *udi*, az országé is *Udi*, az országnévből képzett melléknév pedig *udii*; bár ez utóbbi alak nem felel meg az AkH-nak (mai írásmód szerint ez is *udi*), mégis át vesszük a korábbi kiadásokból, mert Jókai következetesen használja a nép nevének és az országnévből készült melléknévnek a megkülönböztetésére
- 24 *valamennyi „kartuli”* — kartuli, kartveli: a kaukázusi nyelvcsalád déli ágához tartozó nyelvek közös neve; legismertebb köztük a grúz (a grúzok ezzel a névvel jelölik meg önmagukat)
- 24—26 *az „adighé” . . . : a csecsenc, dzsiget, sapszuh, kiket „oda-kinn” mind cserkeszeknek hílnak* — az abház-adige elnevezésű kaukázusi nyelvcsaládhoz tartozó adige nyelv egyik nyelvjárását a sapszuh törzs beszéli, a csecsenc nyelv egy másik kaukázusi nyelvcsaládhoz tartozik, dzsiget nyelv pedig nincs, e szó hangzása a türk nyelvekre emlékeztet (dzsigit vitéz); a cserkesz elnevezés ma az egyik adige törzset illeti, de a múltban, mint Jókai is írja, az adige néptörzsek gyűjtőneve volt (NmK 11. k. 138.)
- 18 : 14 *épaulette* — tisztí vállpánt, vállrojt
- 24 *saxifraga* — kőtörőfű, a legmagasabb hegyvidékeken is tenyésző, élő, virágos növény
- 28—31 *Amely napon a cár ezredesi rangra emelt . . . aznapon*

Lap: Sor:

- odahaza az apád keményen megdorgált, amiért elfeledtél neki kezet csókolni — Hasonló motívumot találunk Jókai *Szabadság a hó alatt* c. regényében, ahol Ghedimin herceg viseltetik hasonló tisztelettel nagyanyja iránt (l. JKK *Regények* 36. k. 38—49).
- 19 : 14 *tuskóvdracs* — így fordítja Jókai a német Blockhaus szót
30—31 *Kiadod magad angol turistának* — Jókainak *A pánszlavok földén* c. elbeszélésében (NK 35. k.) szerepel angol tudósnak álcázott orosz ügynök
- 32—33 *A lazisztáni trubadúrok az egész Kaukázust bejárják* — vö. Koch 103.: „Die herumziehenden Sänger Lasistans... haben in der That eine Aehnlichkeit mit den Troubadours...”
- 20 : 2 *papás* (AkH: papaha) — szögletes kaukázusi kucsma
4 *iszod a kacheti bort* — Kahétia, Grúzia keleti részén, a legismertebb grúz borok hazája
míg a kupcsinában tart — Koch szerint (83. 99.) földbe ásott borosedény (az orosz kupcsina szó mást, kereskedőt jelent)
- 6—8 *Ha találsz két néptörzset, mely egymásra féltékeny, az egyiket feltüzeled a másik ellen* — Jókai *Ördögsgnc* c. elbeszélésében (NK 34. k.) ugyanígy uszítja Cselebi egymás ellen a balkáni háború előestéjén a törököket és a bolgárokat
- 25 *traveller* — angolul: utazó
- 33—34 *Ismér ön valami Hertzen nevű fiatal tisztet a hadseregnél?* — Alekszandr Ivanovics Herzen (vagy Gercen) (1812—1870) neves orosz forradalmi demokrata író 1835-ben Vjatkába száműzték szabadgondolkodás vádjával; Jókai másutt is említi, a *Politikai divatokban* (JKK *Regények* 14. 271 : 3), és Herzen művei, ha áttételesen is, sokban hatottak az oroszokról alkotott felfogására (l. *Forgács László: Jókai és az orosz irodalom*. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. k. Bp. 1961. 486—88., 495—500., 520.); Herzen azonban nem katonatiszt volt, hanem hivatalnok — vjatkai száműzetése is csak vidéki beosztást jelentett —, Jókait nyilván az orosz hivatalnoki rend katonai jellegű rangsorolása tévesztette meg ezúttal is, akárcsak akkor, amikor a *Szabadság a hó alatt* c. regényben katonatisztként szerepelteti a valójában polgári hivatalnoki beosztású Puskint; Herzen vjatkai száműzetésének ténye köré szövi Jókai a Riuminnal való kapcsolatának meséjét.
- 21 : 23 *Gelendzsik* — város a Fekete-tenger kaukázusi partján,

Lap: Sor:

- Novorosszijszktól 43 km-rel délkeletre, 1831-ben orosz erődítménynek épült
- 22 : 6 *Kalamoff Stefanovics Tódor* — AkH: Fjodor Szycepanovics Kalamov
- 12 *Jekaterinvár* — Jekatyerinburg (1924 óta Szverdlovszk), 1721-ben alapított uráli város, kezdettől fogva az uráli fémipar központja
- 15—16 *A hercegnő is követi férjét a fogságba* — ezt a motívumot Jókai felhasználja, illetve megemlíti több művében. Így *A három kardcsonyfa* c. elbeszélésben (NK 34. k.), a *Trenk Frigyes* (JKK *Regények* 59. k. 283 : 36—284 : 4) és a *Szabadság a hó alatt* c. regényben (JKK *Regények* 37. k. 258 : 7—259 : 22). Ez utóbbiban Trubeckoj herceg hasonló esetét is említi, s ez az említés is arra utal, hogy értesülését az egyébként szintén forrásául szolgáló alábbi művekből merítette, Marquis de Custine könyvéből (*La Russie en 1839*. 5. kiad. Bruxelles. 1844. 2. k. 236—46) és Thomas Witlam Atkinson cikkéből (*Voyage sur les frontières russo-chinoises et dans les steppes de l'Asie Centrale 1848—1854*. Le Tour du Monde. VII. k. 338—40.)
- 23 : 13—14 *Akkor elszállítják Irkuckba vagy Nercsinszkebe, s az ólom-bányákban fog dolgozni.* — Atkinsonnál: „... aux mines de Nertchinsk, où le prince son époux travaillait comme forçat!”
- 19—23 *Azután felszabadul, s csupán bellebbezteni fog a tobolszki kerületbe... ahol teljes szabadsága van mindenkinek —, de azt, mondhatom, hogy sohase szokja meg az ember* — Custine leírja a Trubeckoj hercegi pár szibériai életének két szakaszát: amíg a herceg a bányában dolgozott, ott megedződött, de azután a cár által személyesen kijelölt, távoli, térképen nem is jelzett vidéken „szabad” száműzöttként kellett élnie, s itt a hercegné élete, melyet Custine részletesen leír, még szörnyűbb volt.
- 29 *Járd be, ami hegy és völgy van a Kubán és a Terek között* — a Kubán (AkH: Kubany) folyó az Elbrusz vidékén ered, kb. 150 km-es szakaszon nagyjából észak felé folyik, csak azután fordul északnyugatnak, majd nyugatnak, és az Azov-tengerbe torkollik. (a XX. század elejéig régi medrében a Fekete-tengerbe ömlött). A Terek folyó az előbbtől délkeletre a Kazbek vidékén ered és — kelet-nyugati ívekben kanyarogva — ugyancsak kb. 150 km-t folyik nagyjából

észak felé, hogy azután kelet, majd északkelet felé fordulva, a Káspi-tengerbe ömöljék. A két folyó forrásvidékét légvonalban kb. 200 km választja el egymástól, s ezt a távolságot addig, amíg nagyjából párhuzamosan folynak, meg is tartják. Veljaminoff tábornok felhívása tehát, hogy Riumin járja be „ami hegy és völgy van a Kubán és a Terek között”, egy kb. 30 000 km² nagyságú területre vonatkozik. Ezt „bejárni” annál is irreálisabb, mert e területen a gyors folyók mélyre kivájt völgyeikben mind a Kaukázus főgerincétől észak felé, a Kubánnal és a Terekkel párhuzamosan folynak, egyik völgyből a másikba átjutni általában lehetetlen. Ebben a tényben rejlik a *Riumin* c. elbeszélés földrajzi képtelenségének magva, nem is szólva arról, hogy az udi nép a kaukázusi főgerinctől délre, a Terek forrásvidékétől légvonalban kb. 300 km-re lakik.

- 25 19 *infamia* — becsstelenség, a (katonai) becsülettől, rangtól való megfosztás
- 26 cím *Mczhetisz, az osszet kalauz* — a Mczhetisz név grúz hangzású; Grúzia első fővárosa volt Mczheta, Jókait valószínűleg megtévesztette ez a mondat: „... von dem Hauptsitze der georgischen Könige, Mšcheth, oder später Tiflis...” (Koch 89.) és azt hitte, hogy Mšcheth a királyok neve volt
- 5 *kindzsál* — tör
- 9 *utensilidk* — szükséges holmik, felszerelés
- 11—12 *omnia mea mecum porto* — mindenemet magammal hordom; Biasz (i. e. kb. 570) görög bölcset latinul közismertté lett mondása
- 27 : 20—21 *Tamara királynő hősrégije* — Tamara (kb. 1165—1213) grúz királynőről a XII. századi Csahruhazde grúz költő írt *Tamariani* címmel magasztaló költeményt. Tamara grúz királynőt említi Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is (JKK *Regények* 37. k. 28 : 32)
- A grúz királynő vérbosszúja* — I. jelen kötet 45—47.
- 22 *Kabarda* — I. 15 : 21
- 23 *Csecsnia* — a csecsenek területe, a Kaukázus északi lejtőjének keleti részén, az Argun folyó völgyében
- 30 *ez az őshazája a szőlőnek* — a legenda szerint a bibliai Noé, a szőlő felfedezője, a Kaukázus vidékéről származott (vö. Koch VII.)
- 31 *a próféta megtiltotta a boritalt* — a muzulmánoknak vallásuk tiltja a szeszes italok fogyasztását

Lap: Sor:

- 27 : 33 *a Daal* — mint később (l. 117.) kiderül, a Föld-isten (vö. Koch 45.)
- 28 : 2—3 *a szuani nép . . . akik között az udi az uralkodó faj* — téves megállapítás; a szuanok (szvanok) a grúz nép egyik ága, Grúzia északnyugati részén él, míg az udi a dagesztáni lezgekkel rokon nép, Azerbajdzsán területén lakik
- 12 *moralszik* (AkH: morelscsik) — orosz szekta tagja; megváltását az emberi test pusztításától, magának és társainak éhezéssel, lefejezéssel, önelégetéssel való gyilkolásától várja (vö. Haxt 300—1., Vscs. 307.)
- 20—21 *bezszooversniék* — a bezszooveszcina: örök hallgatást fogadott orosz szekta (vö. Haxt 308—9., Vscs. 311.)
- 31 *a hatalmas Voronzoff herceg* — Mihail Szemjonovics Voroncov (1782—1856) hadvezér és államférfi, 1823-tól 1844-ig Dél-Oroszország főkormányzója volt, csupán 1844-től volt teljhatalmú kaukázusi helytartó, tehát 1836-ban kaukázusi rendeletére hivatkozni anakronizmus
- 29 : 6—7 *Táncolva és ugrálva dicsérik az Istent.* — vö. Haxt 308., Vscs 311.
- 30 : 6 *kashmirszövet* — indiai hosszú szőrű kecske gyapjából készült finom, puha, meleg szövet
- 17 *karistol* — krákog, torkát köszörüli
- 18 *zdravtvoujtye* (AkH: zdravstvujtye) — orosz köszönés, szó szerint: legyen egészséges!
- 31 : 12 *moszkó* — az oroszok gúnyneve
- 19 *Alekszander Nevszki érdemrende* — Alekszandr Nyevszkij (1218—1263) novgorodi nagyfejedelemről, akit orosz nemzeti hősként tisztelnek és szentté is avattak, nevezték el az 1725-ben alapított érdemrendet
- 32 : 17 *ukdz* — rendelet, parancs
- 23—24 *zdszlójdól megszökött* — a katonaszökevény ilyen meghatározása a német Fahnenflucht fordításából ered
- 33 : 6 *durdk* — ostoba fickó
- 7 *nogajiszka* — (nagajka, nagajszkaja, nogajka) a kozákok tatár eredetű, rövid, vastag szíjkorbácsa
- 19 *Olyan erdőket csak a Kaukázusban lehet látni* — Jókai itt és később a növényvilág leírását elsősorban Koch könyvéből (75—76. stb.) merítette
- 35 : 1—2 *Amint a szucsuk-kalehi kikötőn uralgó első hegy magaslatára felértek* — a szucsuk-kalehi magas hegyekről ír August von Haxthausen a *Transkaukasia* c. könyvében (Leipzig. 1856. I. k. 3.)

Lap: Sor:

- 35 6—7 *fehér és fekete pontok mozogtak: juhok és fekete, hosszú szőrű kecskék* — „... erblickte man zahlreiche Heerden schneeweißer Schafe und pechschwarzen Ziegen” (Koch 9.)
- 36 : 10—11 *ezek duhoborcik* — az oroszországi duhoborcikat egy 1835-től 1839-ig folyó vizsgálat eredményeképpen számították a Kaukázusba, 1836-ban tehát még nem lehetett ott telepük, pedig Jókainál „egész sorozata volt látható valami sajátságú halmoknak” (39 : 1—2) és „ahány kemencét láttál, annyi esztendő s a telep” (42 : 26—27), tehát e duhoborci telepnek akkor már jónéhány évesnek kellett lennie
- 37 1 *csinovnik* (AkH: csinovnyik) — közhivatalnok
- 3 *Az orosz eretnekek faluja csinos kis telep volt* — a duhoborcifalvak különösen tiszta, rendezett jellegéről l. Vscs 318.
- 21 *„Duhoborci” szó szerint annyit jelent, hogy „szentlélekkelküzdő”* — „Douch = signifie l’esprit ou l’âme, et borottsá = lutter. On voit donc qu’il y a double sens; car il n’est pas dit, s’ils luttent pour ou contre l’esprit... les sectaires... s’appelèrent: luttant pour l’esprit.” (Haxt 355.)
- 23 *schismatikus* — szakadár
- 31 *haeresis* — cretnekség
- 31—38 : 2 *Mint tudva van, Miklós cár egy német tanárt, ki a szentpétervári Izsák-templomban, az állásban elfáradva, leült, ezért a bolondok házába záratott be, ahol az azután valóban megőrült.* — Ezt az esetet részletesen leírja Frédéric Lacroix, azzal a különbséggel, hogy nem német, hanem francia tanárt említ (*Geheimnisse von Rußland*. 1. k. Regensburg. 1844. 103—4.)
- 38 3—30 *a mellette ülő hórihorgas suhanc elkezdte a szemöldökeit, az állkapcáját rángatni... a lábával rugdalózik... s elkezd a levegővel hirkózni... Nemsokára társa akad... Most az asszonyokra kerül a sor. Rikoltozva ugrálnak föl helyeikről... rákezd... hadakozásait karoknak... Utoljára valamelyik leütötte fejével az egyetlen gyertyát a polcra, s ezzel vége lett az dhitatoskodásnak.* — „un robuste gaillard... avait soudain tré-pigné... commença à jeter ses jambes deci et delà, et à faire subir à son corps toutes sortes de contorsions. Bientôt toute l’assemblée se mit à branle... cris plaintifs des femmes; tous les bras gesticulaient... Á la fin, l’un d’eux, étant comme possédé du démon, jeta par terre, d’un coup de poing, le luminaire et l’isba tomba dans l’obscurité.” (Vscs 334.)

Sor:

- Az egymás után közölt szövegek mutatják, milyen módon és mértékben használta fel Jókai egyes részleteknél a forrásait, ezúttal Verescsagin cikkét.
- 38 22 *vidatánc* — vitustánc, betegség (chorea minor): az arc- és végtagizmok mozgásnyugtalanossága; népszerű nevét onnan kapta, hogy Szent Vitusnak szentelt helyekre zarándokoltak gyógyulásért, Vitus magyarosan: Vida
- 39 8 *csakugyan sütökemence volt az* — hasonló sütést l. Koch 100.
- 40 29 *kanta* — széles szájú agyagkorsó
- 40 9—10 *a csinn tizenegyedik hágcsófokán* — a csin a cári Oroszországban a közhivatali fokozatokat jelentette: a legalacsonyabb volt a tizenegyedik. A tizenegyedik fokozat tehát távolról sem volt olyan magas, mint ahogyan Jókai jelzi; az ezredesi csin valójában a hatodik volt.
- 11 *vicokoprevoszkodithretro* (AkH: vizokoprevoszohgyityelsztvo) — valójában az első és második csin-fokozatba tartozó személyek (tábornokok és valóságos titkos tanácsosok) címzése volt
- 14 *voncsik* — az orosz értelmész, szófejtő és kétnyelvű szótárakból hiányzó, nyilván csinált szó; alapja a *von-* (ki, kifelé) szó lehet
- 40 33—41 : 4 *Ez nem vadálloti, ez démoni üvöltés! . . . Gúnykacaj, hiénanevetés, csikaszvontás . . . keveredik össze egy érzékszibbasztó hangzárzavarrá* — „Es gleicht gewissermaßen der Geheule eines Rudels Schakale. Es ist so grausig und so abweichend von der menschlichen Stimme, daß es einige Personen, die es zum ersten Male hörten, sogar wahnsinnig gemacht haben soll.” (Koch 14.)
- 41 16—17 *megszóltat feje fölött egy újabb rejtélyes hang* — itt kezdődik s mintegy végzet-motívumként végigkíséri a *Riumin c.* elbeszélést a kaukázusi „chva-béka” hangja; ennek a motívumnak az alapja az itt következő német szöveg: „. . . das Gequacke des Schillerfrosches, dieses untrüglichen Wahrzeichens giftiger Sumpfausdünstungen, mahnte uns, daß wir gewiß das Wechselfieber des Kaukasus mit uns heimbringen würden . . .” (Koch 20.); A *schillerfrosch* (Jókainál: chva-béka) elnevezés Brehm állatánában nem szerepel — feltehetően a mocsárban élő, komor hangot adó unka (Bombinator) lehet.
- 42 9—10 *kaukázusi láz* — Koch könyve több helyen említi, hogy az orosz seregeket megtizedelte a kaukázusi láz (8.

Lap: Sor:

- stb.); Jókainál a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is többször esik szó róla (JKK *Regények* 37. k. 20 : 10—15 stb.)
- 42 : 11—12 *Kasi Mulláh* (1785—1832, eredeti neve: Gazi-Muhammed) — kaukázusi muzulmán vallási-politikai vezér, 1830-ban Dagesztán imámjává választották, az oroszok elleni „szent háború” vezetőegyhénisége, Samil tanítómestere volt (vö. Koch 54.)
- 12 *murtizigátorok* — Samil oroszellenes muzulmán hadseregének ezer főnyi elitcsapata, Samil testőrsége (l. még Koch 56.), szerepelnek *A Damokosokban* is (JKK *Regények* 44. k. 55 : 29)
- 16 *raki* — keleti ital: pálma- vagy rizspálinka
- 43 : 3—4 *Nem tudom, a starovecsniknél ki vállalkoznék ilyen föltétel alatt a püspökségre* — nyilván elírás, Jókai valószínűleg a hivatalos egyházra akart célozni, de az óhitűek éppen a hivatalos egyházzal szemben álló szakadárok; elírás a starovecsni szó is, helyesen staroverni (AkH: sztarovernij) volna
- 10 *tűzkereszttség* — „le baptême du feu” (Haxt 301. Vscs 307.)
- 45 : 7 *gurbán* — vö. a türk népeknél és az oroszoknál: kurgán, sírdomb.
- 22—24 *Tamara királynéről, akit a Kaukázus minden népe... a maga őskirálynéjának vall* — l. Koch 283.
- 25—26 *Valaha történet volt az, most már csak néprege* — Valóban az itt következő történetben több történelmi és mondai szál keveredik: Sammuramat (a Talmudban Szemiramith, innen görögösen Szemiramisz) asszír királynő (uralkodott: i. e. 809—806) a legendákban lángeszű, s egyben nimfomániás alak; az örmény mondában mint Samiram szerepel, aki az örmény Szép Ara (itt: Ariál) királytól nem kapván viszontszerelmet, azt megöli; ezek a legendák Jókai képzeletében keverednek Tamara grúz királynőnek (nem azonos a XII. századi ugyanilyen nevű történelmi személlyel); Semiramisz és Aracus történetét Jókai elmondja a *Jövő század regényében* is. (NK 53. k. 178—79.)
- 46 1—2 *Von várát a hegylakók most is Semiramgardnak hívják* — „... wonach Wan von der Königin Semiramis gegründet und deshalb Schemiram-Gerd... genannt wurde” (Koch 174.)
- 32 *A saját egyetlen fia.* — III. Rammán-nirári asszír uralkodó. (Uralkodott: i. e. 806—783); egy monda szerint neve: Ninius

Lap: Sor:

- 47 : 1—2 *hogyan jobban tudjanak célozni a meghúzott kézljjal, lednyaik jobb keblét kiirtják* — vö. „Az amazonoknak, akik harcolnak, kiirtották a jobb keblét” (*Szabadság a hó alatt*. JKK Regények 37. k. 169 : 15)
- 8 *ahogy ezt görög nevük bizonyítja* — e szószármaztatás alapja: madzosz = mellbimbó, kebel; a- a fosztóképző, tehát: amadzon, amazon = keblefosztott
- 10—11 *ilyen lednyokat, kiket most szenteknek tartanak* — „... de ces jeunes filles opérées, que les sectaires regardent toujours comme des demi-saintes” (Haxt 308. l. még Vscs 311.)
- 23—25 *másodmagokkal szoktak járni . . . a ledny táncolva fejezi ki a történet változatait* — a lazisztáni énekesek leánykísérője két motívum vegyítéséből születhetett meg Jókai képzeletében: Koch könyvében olvasta (103. l.), hogy az előkelő énekesek felléptekor a vendéglátók egész családja jelen van, ott tartózkodnak a nők is a dal után táncra, énekre is sor kerül; Verescsagin cikkében viszont azt találta, hogy a kaukázusi előkelőket feleségük és leányuk is lovon szokta útján elkísérni.
- 48 4 *a „tejsfaló” orosz atyafiak* — a „molokan” szekta tagjai, akik minden szertartást és közszolgálatot megtagadnak, nemcsak emberi vért nem ontanak, de húst sem esznek, állati táplálékuk csak tej és tojás. Jókai forrásaiban, Haxthausennél (354—55.) és Verescsaginnál (312—15.) is szó van erről a szektáról.
- 17 *trachit-szikla* — a Kaukázusnak erről a kőzetéről Koch ír (231.)
- 25—26 *Ez már a negyedik várrom, azt amiről hallom, hogy Tamara királyné vára* — „Nous devions voir, à côté, le château de la fameuse reine Thamara . . . La reine Thamara est devenu un personnage légendaire dont on mêle le nom à tout ce qui se voit ou se raconte dans le pays . . . Toutes les ruines ont été ses palais . . .” (*Moynet: Voyage au littoral de la Mer Caspienne*. Le Tour du Monde. 1. k. 317.)
- 31—32 *Semiramis, Mithridates, Pompeius kénytelenek voltak visszafordulni* — Szemiramiszról illetően nyilván a korábban elmondott legendára történik célzás; a másik két név forrása, hogy Koch a Kaukázus népéről ezt írja: „... des unsterblichen Roms tapfere Legionen zurücktrieb und zerstreute, ebenso des Helden Mithridates kampfmuthige Schaaren

- abschluss. (5.) „Wie wenig Mithridates der Große Einfluß auf die Bewohner des höhern Gebirges hatte, wissen wir aus der Geschichte. Pompejus fand ebenfalls... in Lasenlande großen Widerstand” (Koch 89.). Mithridatész pontusi uralkodó i. e. 88-ban hódította meg azokat a területeket, ahol utóbb nagy ellenállásra talált. Pompeius római hadvezér i. e. 67-ben indult ázsiai hadjáratára, s bár sok győzelmet aratott, északon nem tudott a Kaukázustól délre folyó Phasis (ma Rioni) folyónál tovább jutni.
- 50 4—5 *Tamara királyné óta sem. Annak pedig háromezer esztendeje!* — A történelmi Tamara királynő a XII. század második felében élt, tehát korától a regény cselekményéig csak mintegy 650 év telt el.
- 8 *cyclopi építészeti szerint volt összerakva* — a cyclopsok (görögösen küklopszok), a görög hitrege egyszemű óriásai a peloponnészoszi rege szerint falakat építettek. Ezért nevezték el az i. e. III—I. évezredből az Égei-tenger partjain és szigetein fennmaradt, hatalmas kőtömbökből épült város- és várfalakat küklopszfalaknak. Ennek az építkezésnek eredetileg a lényege az volt, hogy a hatalmas kőtömböket megdolgozás nélkül rakták össze s a réseket kisebb kövekkel töltötték ki.
- 16 *zodiacus* — „állatöv”: a nappálya mentén tizenkét csillagképre osztott s részben állatnevekkel (kos, bika, rák stb.) megjelölt övezet
- 51 10 *stratagema* — hadicsel
- 52 19 *elkallott* — elnyűtt
- 53 16 *goszpodár* — úr; az oroszban archaikus szó, az újkorban csak az ukrán nyelv („gazda” értelemben) ismeri és így hívták az ún. dunai fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) kormányzóit
- 54 4—5 *a párdúc eltemeti magát a szentet* — „es sey das allerbeste Gedenckmal eines ehrlichen Todes in dem Bauch der lebendigen Thiere seine Grabstädte haben” (*Johann Christoph Wagner: Christlich- und Türkischer Stadt- und Gaeschicht-Spiegel. 2. k. Augsburg. 1689. 156.*)
- 54 34—55 : I e *borzasztó életelentítés után négy év annyi, mint negyven év* — „... à l’age de 19 ou 20 ans, elles semblaient en avoir plus de 50” (Haxt 308.); hasonlóképpen ijesztően gyorsan öregszik meg *A jövő század regényében* a pellagra-betegségen átment nő (NK 52. k. 126 : 36—127 : 6)

Lap: Sor:

- 56 : 5—6 *Szomorú, kélsértetszerű, gyásszal és panasszal teljes dallam az* — „Le chant des Pneumatomaques si long, si triste, si mélancolique fait tomber dans la rêverie ceux qui n'y sont point accoutumés.” (Vscs 324.)
- 8 *Amit legjobban szeretsz* . . . — minthogy ilyen szövegű éneket sem Haxthausennál, sem Verescsaginnál nem találunk, feltehető, hogy maga Jókai írta a verset a forrásaiban ismertetett szektás-cszmék alapján; erős rímei is arra utalnak, hogy eredeti szövegről és nem fordításról van szó: Jókainak nem volt oly nagy műfordítói gyakorlata, hogy az adott tartalomhoz sorozatosan ilyen frappáns rímeket szabott volna
- 22—23 *Kiért fiát áldozá Ábrahám* — a bibliai történet szerint (Mózes I. könyve, 22. fejezet) Ábrahámot Isten csak próbára tette, de végül is nem kívánta tőle Izsák feláldozását (vö. 64 : 3)
- 24—25 *Jefte lányát elnyelé máglyaláng* — a bibliai történet szerint (Bírák könyve, 11. fejezet, 29—39.) Jefte hadvezér fogadalmat tett, hogy ha győz az ammoniták felett, föláldozza első látogatójának életét. Miután pedig győzelmet aratott, az elsőnek házába érkező tulajdon leányát áldozta fel. Jefte története népszerű lett az európai irodalomban és zenében, többek közt drámailag Hans Sachs, operaként Meyerbeer és oratóriumként Händel is feldolgozta; Jókai a noteszában (JKK *Följegyzések* II. k. 295 : 22), ahol a *Damokosokhoz* gyűjtött anyagot, Orbán Balázs művének *A Székelyföld leírásának* kivonatolása során feljegyezte, de végül is *A Damokosokban* nem használta fel azt az adatot, hogy a magyar drámairodalom egyik első alkotása Illyefalvi István *Iephta sive Tragoedia Iephtae* c., angolból (George Buchanan drámájából) átköltött műve (1590); a *Jefte-téma* tehát még Jókai idejében is ismeretes volt a magyar irodalmi-irodalomtörténeti közvéleményben
- 26 *Sidrach, Misach, Abadnéget kövessétek. Tűz nem éget* — a bibliai történetben (Dániel jövendölése, 3. fejezet) Dániel három társa, akiket Nabukadonozor babilóniai király a tüzes kemencébe vettetett, mert nem voltak hajlandóak bálványszobrot imádni; a három ifjú a tüzes kemencében sértetlen maradt
- 57 : 19—20 *ahogy megosztotta az oroszlán Mohamed prófétával az antilopét a pusztában* — A Koránból ez a történet hiányzik; Jókaihoz valamelyik késői arab regéből kerülhetett.

Lap: Sor:

- 57 : 20—21 *ahogy hordott a holló Illés prófétának zsemlyét a szájában* — így áll a Bibliában; Királyok III. könyve. 17. fejezet, 6.; a magyar bibliafordítások — mind Károli, mind Káldi szövege — szerint a holló húst és kenyeret hozott Illés prófétának
- 58 : 15—16 *Carszkoe Zélo* (AkH: Carszkoje Szelo; ma: Puskin) — város és cári rezidencia volt Szentpétervár közelében
- 59 : 27 *sztaroszta* — a közösség saját kebeléből választott vagy ki-nevezett főnöke
- 60 : 14—15 *egy apának csak egy fimagzattal szabad nemzetiségét tovdbb terjeszteni, s azontúl „szent” lesz a neve* — „... les Skoptzi se marient réellement et ce n'est que lorsqu'ils ont déjà un enfant, qu'ils se soumettent à l'opération.” (Haxt 304. l. még Vscs 310.)
- 18—19 *A sztaroszta maga kereskedő volt... ékszerekkel és kirakott fegyverekkel járt* — „Presque tous les Malakhansys se livrent à des commerces de tous genres... ils transportent les marchandises entre Tiflis et d'autres villes au delà du Caucase” (Vscs 336)
- 25—26 *A sztaroszta gazdag ember volt.* — A szektások gazdagságáról ír Verescsagin (Vscs 310.).
- 61 : 3—4 *proselyta* — áttérő
- 63 : 34—64 : 3 *Az is sajátyszerű egy biblia volt; egyenesen a moralcsikok számára készítve, úgyhogy az mind az ő tanaik bizonyosságául szolgáljon.* — Verescsagin ír ilyen bibliáról (Vscs 408.)
- 64 : 3 *E bibliában Ábrahám valósággal megáldozza Izsákot* — vö. 56 : 22—23
- 4 *Noé, a vallásfelekezet feje, az első moralcsik* — nyilván azért, mert a bibliai történet szerint megátkozta fiát, Kámot (Mózes I. könyve, 9. fejezet, 25.)
- 5 *a kaukázusi mchdruli írás* — az egyházi jellegű khucuri írással szemben a XI. században kialakult világi grúz írás; szerepel a *Damokosokban* is (JKK *Regények* 44. k. 65 : 14)
- 20 *Az asszony odavezette a lednyt a víztartó dőzomatmedencéig* — az itt következő jelenet Haxthausennál: „... une jeune fille de 15 à 16 ans, qu'on est parvenu à décider à force de promesses, est placée dans une cuve remplie d'eau tiède. Lorsqu'elle s'y est assise, de vieilles femmes s'approchent d'elle et lui font une profonde incision a la poitrine, lui amputent le sein gauche et étanchent le sang avec une adresse merveilleuse. Tant que dure cet affreux supplice, on lui place dans la main l'image du Saint Esprit...” (Haxt 307—8)

Lap: Sor:

65 : 12—14 „*po pjasszahom . . . a Sion hegyén!* — ez a versidézet és fordítása Haxthausennál:

po pliaschom	dansons
po gorachom	sautons sur la montagne
na Sionskouiou gorou	de Sion.

Jókai tehát a francia szöveget pontosan fordítja, de az orosz szöveget az eredetileg is pontatlan franciából pontatlanul másolja; s az, hogy Haxthausen közlésében a *po-* igekötő tévesen különírva szerepel, készletti Jókait arra, hogy a fel-szólító igék elé még ezt írja: *no*

66 3 *Óhitű!* — nyilvánvaló tévedés: a moralcsikok nem az ugyan-csak eretneknek számító óhitűektől, hanem a hivatalos egyház képviselőitől félhettek (vö. 43 : 3—4. jegyzet)

18—21 *Jaj! A cár! Ez olyan szó, aminek varázsereje még a Kaukázus bércei között is utoléri az orosz . . . ami kiveszi a lézadó kezéből a fegyvert* — Elek Oszkár cikkének (*Jókai és az oroszok*. Budapesti Szemle 198. k. 1925. 110—27., 206—28.) *A cárok* c. fejezetében, de a *Szerencsétlenek, üldözöttek* c. alatti fel-sorolásban is Jókai műveinek egész sorozatát idézi, amelyekben az oroszoknak a cár iránti babonás, rettegő tisztelete a főtéma, tán a legmeggyőzőbb erre *Az akhtári fogoly* (NK 19. k.) története.

68 3 *ódarohanva leányához, letépte róla az egyetlen öltönyt* — Áru-lónak tudott leányával hasonlóan kegyetlenül bánik Jókai-nak *A lőcsei fehér asszony* c. művében (JKK Regények 46. k. 54—55.) Fabriczius lőcsei bíró.

69 1—3 *A raskolnikok nem tartanak kutyákat; azokat a rossz lel-kektől megszállt állatoknak hiszik, ellenben macskákkal tele vannak a házaik.* — „. . . ils abhorrent les chiens, qui, selon eux, sont possédés du démon, et leur préférèrent les chats . . .” (Vscs 310.)

19—21 *ahogy azt szemtanúk leírták . . . Verescsagin Vazul, híres orosz festő . . . és Haxthausen* — vö. az idézeteket jegyzeteink-ben; Vaszilij Vasziljevics Verescsagin (1842—1904) 1864—65-ben, August von Haxthausen (1792—1866) német poli-tikus és utazó pedig 1843—44-ben tett utazása alapján írta művét

70 4 *belépett rajta egymás után negyven férfi* — Az itt következő jelenethez hasonlólt Haxthausen is leír (Haxt 301), Verescsagin leírása pedig pontosan egyezik Jókaiéval: „Quarante sectaires . . . s'étaient engagés à tuer les uns les autres.

Lap: Sor:

Illes avaient loué une sorte de grange . . . Là ils avaient porté un billot, une hache, une corde. Quand ils furent tous réunis, l'un d'eux posa sa tête sur le billot; un second le décapita, puis fut décapité par un troisième, et ainsi de suite: l'horrible exécution continua sans cris, sans résistance, jusqu'au dernier, le quarantième. Celui-ci était un honnête marchand. Parmi les immolés qui gisaient sur le sol, au milieu du sang, étaient ses deux fils." (Vscs 307.)

71 30—31 *archimandrita* — pravoszláv kolostor főnöke

76 : 31—33 *Ugyanaz a rém, aki Taganrogban I. Sándor cárnak fülébe sugdosta ugyanazzal a hideg lehellettel: „Jer velem! szíved fölött orgyilok függ... — ez a kép annyira emlékeztet a Szabadság a hó alatt c. regénynek I. Sándor haláláról szóló részére (JKK Regények 37. k. 209—210.) — „azt a túlvilágról jövő szózatot hallá... s azt mondá: „itt vagyok, menjünk!”*

Most már nem fenyegeti semmi. (Semmi: csak százezer orgyilok.) . . . a jóltevő nemtő . . . azt mondá neki: „Jőjj haza.” . . .” stb. —, hogy ez az egy hasonlóság önmagában is bizonyossá teszi: Jókaiiban a *Görögtláz* írásakor már éltek a *Szabadság a hó alatt* képei, sőt talán már egyes részletei is; I. Sándor cár 1825. nov. 19-én a Fekete-tenger partján fekvő Taganrogban homályos körülmények közt halt meg, Jókai azt a változatot fogadja el, hogy a pontusi láz áldozata lett, akárcsak itt Mczhetisz (Pontus Euxinus = Fekete-tenger; Pontus: ókori állam a Fekete-tenger keleti partján)

78 : 21 *maendá* — (szó szerint: őrzöngő) a bacchánsnök egyik neve

34—79 : 1 *két kő között összezúzott füveket rakott ennek mellé — a kaukázusi láz gyógyításáról ír Verescsagin (Vscs 247.)*

79 : 21 *castagnette* — két gesztenyealakú falemez, csattogtatása főként énekkíséretül szolgál

80 : 3 *a vadszőlő terem künn a kaukázusi őserdőkben — a kaukázusi vadszőlőről részletesen ír Koch (76.)*

81 : 12 *páponya* — *Physalis Alkekengi*, ehető bogycát terem, dísznövényként is termesztik

7 *verekedett valami hat-hét fácánnyal — a kaukázusi fácánokról részletesen ír Koch (73.), azt állítva, hogy nevük (Phasianus → Fasan → [fácán]) az itteni Phasis (ma : Rioni) folyó nevéből ered*

32 *Maison Dorée* — (szó szerint: aranyozott ház) valószínűleg a szentpétervári Téli Palota „Aranyterem” (Zolotaja zala) nevű, bizánci stílusú, mozaikos díszterme

Lap: Sor:

- 83 : 24—26 *Lehúzzák a sarkáról a bőrt, s az eleven hústra egy darnb, sertéivel befelé fordított dísznóbőrt kötnek* — vö. JKK Följegyzések I, 571 : 34—572 : 2
- 84 : 12 *ubichok* — az abház-adige csoporthoz tartozó ubih néptörzs a Kaukázus nyugati részén élt, 1864-ben áttelepült Törökországba (NmK I. k. 99.)
catuhaicok — valószínűleg a cahuri nép — más néven cahai-kok —, kiknek nyelve a lezg családba tartozik, a mai Dagesztánban, a számban folyó felső szakaszánál él (NmK I. k. 546—50.)
- 13 *ksiták* — a kaukázusi nah nyelvcsaládba tartozó ingus népnek az Armhi folyó szurdokoiban törzsi-nemzetiségi alapon létrejött közössége volt még a XVIII. században a kiszt közösség; a XIX. században leköltözött a hegyekből, ma a Terek völgyében és annak környékén él (NmK I. k. galgárok — az ingus nép önmagát galgájnak nevezi egyik XVIII. században az Ingus hegyvidék középső szakaszán élt, majd fokozatosan leköltözött a hegyekből (NmK I. k. 375.)
jezidek — kurd szekta, tagjai ma is Törökországban, Irakban, Iránban és a Szovjetunióban élnek, az utóbbiban a Kaukázuson túl, Grúziában és Örményországban
- 17 *ghirai* — eredetileg a krími tatárok fejedelme *khán* — az ázsiai népeknél uralkodó, fejedelem szedő
- 18 *mullaló* — valószínűleg a *mullah* szót olvasta tévesen a
- 20 *csúsok* — a kaukázusi nah nyelvcsaládba tartozó bacbi vagy régebbi nevén tus nép, bár észak-kaukázusi eredetű, de Grúzia területén él (NmK I. k. 22.)
psávok — a psáv az egyik grúz népcsoport, az Iori folyó felső folyásánál él
hevsurok — a hevszúr az egyik grúz népcsoport, Kelet-Grúziában, a Kaukázus főgerincétől délre és északra él
- 23 *avar* — a dagesztáni nyelvcsaládhoz tartozó nép, Dagesztán és Azerbajdzsán területén él
- 26 *Galenus* — (kb. 131 — kb. 201) görög származású római orvos, művei majdnem másfél évezreden át az orvostudomány alapjául szolgáltak, ezért neve az orvosi tekintély jelképe
- 27 *arcanum* — titkos szer, titkos erejű gyógyszer
- 33—34 *amely énekes a „beke” (nemes) névre akar érdemes lenni* — Verescsagin ír le olyan karavánt, melynek pompája arra

Lap: Sor:

- enged következtetni, hogy egy *beke* (nemes) is vonul a soraiban (Vscs 76—77.)
- 85 : 7 *Car kazál* — „a cár mondta”; ilyen formában csak a dél-orosz nyelvjárásban; az irodalmi nyelvben: *Car szkazal az alfa és az omega* — (helyesen: ómega) a kezdet és a vég (a görög ábécé első és utolsó betűjéről)
- 20—21 *congreve-röppentyűkkel* — William Congreve (1772—1828) angol hadimérnök által feltalált gyújtórakéták
- 28 *csadri* — kaukázusi fehér fátyolkendő, amely a nők egész testét beborította
- 86 : 5—6 *pompás bacchansnői palást . . . a vállán összeérő két előlába a párdüchüvelynek* — hasonlóan, párdücbőrrel a testén szerepel Evelina a „harmincháromféle asszony” bacchansnő változataként a *Fekete gyémántokban* (JKK *Regények* 21. k. 14 : 1—5)
- 19 *beszélt neki Manszur Éliás nagy próféta hadvezérről* — a Kaukázus birtokáért vívott orosz—török háború során 1785-ben Csecsnyában tűnt fel, az ottani és a dagesztáni, egymással ellenségeskedő törzseket összebékítve, hirdetett szent háborút az oroszok ellen, a Kubanynál is harcolt, 1791-ben Anapa ostrománál az oroszok elfogták, további sorsa ismeretlen (vö. Koch 53—54.)
- 19—21 *többször eltemetteté magát ravaszul, hogy az ellenséget támadásra csábítsa* — ezt a hadicselt Samil alkalmazta (Koch 58—59.)
- 22 *derebick* — Jókai talán a derbeti népre gondol; ez a baitnak, életnek is nevezett népcsoport azonban nem a Kaukázusban, hanem a távoli Mongóliában él
- 24—26 *a vendég egy palacsintát kap asztalkendő gyandát, s végül megeszi az asztalkendőjét* — „. . . während des Essens keine andere Serviette vorhanden ist, als der oben erwähnte Fladen. An diesem wischt man . . . die Finger . . . ab, reißt das dadurch befeuchtete Stück ab und steckt es in den Mund.” (Koch 99.)
- 27—28 *a hajdani királyrezidenciáról, Aniról* — „Ani war eine lange Zeit die Residenz der armenischen Könige” (Koch 205.)
- 33 *a muriditák „naib”-jairól* — A muridizmus (v. müridizmus) minden nem-muzulmán ellen szent háborút hirdető muzulmán vallási-politikai mozgalom, a XIV. században Buharában keletkezett, jelentős hatást gyakorolt a Kaukázusban a

Lap: Sor:

- XVIII—XIX. századi orosz—török háború során, a hegyi törzseket fanatizálta; a muriditák uralma alatt álló területek közigazgatási egységeinek vezetőit hívták naiboknak.
- 87 4 *Deodorák* — Devdorak, gleccser a Kaukázus főgerincén, a Kazbek északkeleti lejtőjén, alsó végének tengerszint feletti magassága 2600 m
- 7 *chariate* — a szó írásmódjáról ítélve, Jókai valamelyik francia nyelvű forrása nyomán említi a sariatot; ez a muzulmán feudális jog vallási és igazságszolgáltatási szabályainak összessége
- 38 cím *A kaukázusi délibáb* — Jókainál *A jövő század regényében* is szerepel hasonló, a földi alakokat kivétítő tünemény, ott a grönlandi fata morgana (NK 53. k. 108 : 1—27)
- 1 *endemikus kór* — egy körülhatárolt területen állandóan előforduló betegség
- 91 4 *S a kaukázusi lónak gondolkozó esze van* — Koch ír a kaukázusi lovak sajátságairól (Koch 129.)
- 34—92 : 1 *A Kaukázus-lakók nemzetiségét a főveg mutatja* — Koch több helyen is ír a különféle kaukázusi népek fővegeiről (Koch 22., 40. stb.); továbbá M. Blanchard: *Voyage de Tiflis à Stavropol* (Le Tour du Monde. IV. k. 114—15.)
- 92 2 *bocharaszőrméből* — még meg nem született fekete bárányok finom bőre, melynek gyapját mesterségesen finomítják és bodorítják
- baslik* — a Kaukázusban olyan posztófőveg, amelynek meghosszabbítása hátul és oldalt a vállra omlik alá
- 8 *Chod várdban* — hasonló hangzású Kaukázus vidéki helység-név volt egy Tiflisz melletti szegényfalu: Choda (Koch 280.)
- 12—13 *Ez őriás bikafaj már akkor csak a Kaukázus őserdeiben létezett* — Később (97 : 4—5) az áll, hogy a Kaukázusban és Litvániában él bölény.
- 19 *Jachwa folyó* — a grúziai Liahví, a Kura mellékfolyója, a Kaukázus főgerincének déli oldalán egy gleccserből ered
- 32 *hajtja a kereket és a nyilakat* — nyíl (itt:) az érczúzó művekben az alul megvasalt, vastag faoszlop
- 94 : 2—3 *Tyúk „gárni”-val, ami nem más, mint köleskása* — „Hirsenpolenta oder Gomi” (Koch 79. fejezetcímében), „. . . diese Art Polenta, die man . . . Gani nennt” (Koch 87. a szövegben); Jókai nyilván a fejezetcímében levő „Gomi” szót, a gót betűt elnézve, írta át így: „gárni”; a gomi: kaukázusi kukoricamálé

Lap: Sor:

- 94 : 6 *kwevri* — agyagkorsó, melyet földbe ásnak, így tartják benne a bort
- 14—15 *Allah verdi! . . . Jachsi jól!* — „ . . . reich . . . das Trinkhorn mit Wein mit dem Spruche: Allah werdi! (Gott gab es!) Da ruft alles Volk: Jakschijol! (Einen guten Weg gehe es!)” (*August von Haxthausen: Transkaukasien. I. k. Leipzig. 1856. 106.*)
- 17 *versenyt „guládzik”* — Úgy látszik, hogy Jókai a két sorral alább álló „gula” (kulacs) szóból csinált igét; bár a „guládzik” szó az orosz „gulajet” (mulatozik) szó magyarosított alakja is lehet.
- 21 *mrævia* — a Mravalzsamieri” („Sok évig élj”) kezdetű grúz asztali felköszöntő ének elejéből
- 25 *egy népballadát, a samuri várról* — Két földrajzi nevet téveszt itt össze Jókai: a dagesztáni Szamur folyót (Koch 314.) és a grúziai Szurami várát, amelynek a Kőműves Kelemen-motívummal rokon történetét mondhatja el Izménével; e történet legismertebb feldolgozása Daniel Csonkadze (1830—1860) grúz író műve.
- 95 7 *talizmán*— itt: szellemi, lelki, erkölcsi védelem a veszély ellen
- 8 *Amirani* — Prométheusz alakjának és mítoszának grúz változata
- Dilariani* — ó-grúz elbeszélés
- Miri* — valószínűleg Mirian ó-grúz királyról szóló történet
- Omain* — az Omaiani c. ó-grúz elbeszélés
- 9—11 *a bölcs Shosta Rusthavel „Tariel” költeményét, mely három-ezer éven át megmaradt élőnek* — Sota Rusztaveli *Vepkhisztkaoszani* (A párducbőrös lovag) c. hőskölteménye — melynek főhőse Tariel — a XII. század végéről származik, tehát mindössze nyolcszáz éves; Jókait nyilván az tévesztette meg, hogy Xenophón görög történetíró feljegyzése szerint az i. e. IV. században a mai Grúzia területén világi tartalmú hősi énekeket mondtak.
- 15 *cserkeszka* — cserkeszskabát
- 17—19 *A hajadonok fehér bugyogót viselnek, a férjes nők pirosat, az özvegyek kéket.* — „ . . . an der Farbe der Beinkleider . . . Weiße werden von jungen Mädchen getragen, rotbe von denen, welche bereits Pflichten des Ehestandes übernommen haben, blau hingegen von der Unglücklichen, welche schon den Tod ihres Gemahls betrauert.” (Koch 28.)
- 97 : 2 *A „zúr” az ősbövény* — bövény oroszul: zubr; Jókai nyilván

Lap: Sor:

- így jutott a *zúr* szóhoz
- 97 : 4 *csak Oroszországnak van még bölénye* — vö. *Szabadság a hó alatt* (JKK Regények 36. k. 6 : 22)
- 98 : 3—4 *a Kaukázusban honos rotang fajú nádból* — a rotang (Calamus rotang) gyenge és vékony, de igen hosszúra (3—4 méterre) megnövő liánféle növény, a Kaukázusban azonban nem terem, csupán a trópusokon
- 6 *ruta* — sárga virágú, erős illatú gyógynövény; egyik fajtájának latin neve is erős illatára utal: *Ruta graveolens*
- 7—8 *hogyan annak szagától ne érezze messziről a bölény pézsmabűzét* — hogy a ló a vad bűzétől megfut, de gazdájában érzett bizalma, mint itt is, legyőzi ösztönét: ez a motívum szerepel még Jókainál *A khámok utóda* c. elbeszélésben is (NK 19. k. 6., stb.)
- 14 *damaszkcső* — a különösen kemény fegyverek részére vasból és acélból kovácsolt damaszk-anyag nevét Damaszkusz szíriai várostól kapta
- 33—34 *egy vadászpárducot (gepárd) is hozott magával* — a gepárdféléket (Acinonychidae) ősidők óta alkalmazták vadászatra, Indiában még ma is használják erre a célra
- 99 : 8 *nyakukba keríték a „burkát”* — a burka kar nélküli kaukázusi nemezkepeny, a lovasokénak válla jellegzetesen szélesre merevített; téves az a megállapítás, hogy csak féloldalt takarja az embernek
- 100 : 13 *terepély* — ma: terebélyes
- 27 *gyutacsos puska volt*—a gyutaccsal (ütésre, szúrásra, dörzsölésre robbantó tokocskával) működő puska, mely a XVIII. század végén jelent meg, lényeges haladást jelentett a korábban, de helyenként még a XIX. század közepéig is használatos kővaskával szemben (melynél a megdörzsölt tűzkőből kispattanó szikrának kellett a löport meggyújtania); itt és később is, ahol *A lednykérés* c. fejezetben Riumin a „csapantanyús” fegyver szerkezetét magyarázza Csengli ghirainak, Jókai valóban a tüzelőfegyverek fejlődésének és elterjedésének történelmi tényeihez tartja magát.
- 102 : 17 *kéklő savany* — kéksav, ciánhidrogén
- 24 *Nuamchvam hegy* — Nuamkvam, a Kaukázus főgerincének 4523 m magas csúcsa
- 103 : 2 *Latpari jéghegyei*—Latpari a Szvanét-hegygerinc legfontosabb hágója, az Inguri és a Czenhisz-Ckali völgyét köti össze, magassága 2833 m

Lap: Sor:

- 103 : 4 *Aada-Choch hegy* — Adaj-Hoh a kaukázusi főgerinc egyik központi tömbjének csúcsa, a mai Észak-Oszét Autonóm Köztársaság területén; magassága 4452 m
7 *a jezidek által* — a jezidek (vö. 84 : 13) a Kaukázustól délre élnek
- 105 : 6—7 *A vérbosszú a kaukázusi törzsek törvénykönyve.* — Vö. Koch 57.
- 106 : 5—8 *Az orosz fanatikusok között találni olyanokat, akiknek csupasz testére van felakasztva a Szent György-kép, olyanformán, hogy egy vékony acéllánc fut körül a derekukon, az eleven bőr alá húzva, azon függ a kép.* — Haxthausen írja „Un de ces sectaires, que je vis moi-même, portait sur la poitrine une petite croix en cuivre et sur le dos, une petite image du même métal. L'une et l'autre étaient suspendues au cou par une mince lanière en cuir et se maintenaient dans cette position au moyen d'une chaînette passant dans la poitrine au dos par-dessous la peau elle-même.” (Haxt 308.)
29—30 *összetereltett ezer szilaj tulkot* — ez a motívum, egy csordának az ellenség elsöprésére való felhasználása, Jókainak más műveiben is szerepel, így *A khdmok utóda* c. elbeszélésben (NK 19. k. 72—74.); *A jövő század regényében* pedig (NK 52. k. 392—394.) megvadult lovak s a maguk előtt terelt gulya söprik el az ellenséget.
- 108 9 *turkománok* (mai szóhasználat szerint: turkmének) — középszerű népek, a török nyelvcsaládhoz tartozik, még a legutóbbi századfordulón is nomád életet élt, ma a Turkmén SzSzK állam alkotója
- III : 8—9 *lobogódn egy földteke volt kivarrva arannyal, felül a tekén egy kereszt, alul pedig a félhold ölelte azt át* — az itt leírt jel fordítottját látjuk *A jövő század regényében* a világnyelv alapjául szolgáló nemzetközi jelek között; ott a „Mohamed; török” fogalom jele (NK 53. k. 28 : 27)
- 15 *Fekete az öltözet, a süveg fehér* — Koch különféle kaukázusi népek viseletéről írja: „auch hatten sie dieselbe Art schwarzen Filz-Mantels... Ihre Mützen... zeichnen sich... durch den Pelzumsatz aus, indem die langen weißen Ziegenhaare in einzelne Zöpfe geflochten waren...” (Koch 40.)
- 33 *Szelim aleikum* — (ua. mint, ismertebb formában, *Szalem aleikum* v. *Szalam aleikum*) béke veletek! (arab köszönési forma, elterjedt a muzulmán országokban)

Lap: Sor:

- III : 34** *Aleikum unallah* — elírás lehet; valószínű értelme: veletek az Isten
- III2 : 1** *Daal dldjon* — Daal (vö. 27—33), mint utóbb (l. 121. stb.) kiderül, az elbeszélésben szerepeltetett udi nép által imádott Föld-isten; az ősi grúz folklórban szerepelt egy Dal nevű istennő, s alakja irodalmi művekbe is belekerült.
- 5—7 *Cserkeszül szólt hozzájuk, a szuáni kiejtés szerint . . . — Adighé férfiak!* — A cserkeszt mint gyűjtőnevet (Vö. 17 : 24 —26) az adigé népnévvel helyesen kapcsolja össze Jókai, a szvani nyelvnek azonban ezekhez semmi köze, ez a grúzzal rokon, a kartuli nyelvcsaládba tartozik.
- 7—8 *Azért hozta meg a békét a nagy próféta Manszur Éliás a népnek?* — Manszur Éliás (vö. 86 : 19) az oroszok ellen egyesített több, addig egymással viszálykodó kaukázusi törzset.
- 9 *Iz ivadéké harcát a szunnita és a shiita között* — A muzulmán vallás két, egymástól dogmatikailag és politikailag is eltérő irányzata, melyeknek hívei gyakran fegyveresen is szembeálltak egymással. A siiták csak Alinak, Mohamed vejének, az első kalifának utódait ismerik el törvényes kalifiként, felekezetük Perzsiában lett államvallássá és szertartásai perzsa nemzeti elemekkel telítődnek. A szunniták az első három kalifát egyformán törvényesnek ismerik el s a Korán mellett még a „szunna” név alatt összefoglalt elvekkel is szabályozzák életformájukat; a Perzsián kívüli muzulmán világban túlnyomó többségben vannak.
- 10 *az egyé lett muriditák* — Az oroszellenes háborúban résztvevő mohamedánok legfanatikusabb mozgalma (vö. 86 : 33 és és Koch 58.)
- 17 *Mullah!* — muzulmán cím, tudóst vagy bírót illet meg
- 34—III3 : 2 *Ha meg tudták az izlám hívei egymásnak megbocsátani Hasszun vérét, aki fényes arcú próféta volt, s akit az égbe fölvittek a próféták* — Nyilván Huszejnről van szó (az arab írású nyelvekben a magánhangzók írása változó), Mohamed próféta unokájáról, a siiták imámjáról, akit a kalifa serege 680-ban legyőzött és megölt, s akinek emlékét a siiták mindmáig a legnagyobb tisztelettel övezik, Perzsiában évente külön gyászszertartással emlékeznek meg róla.
- III3 : 7**—8 *ezer arany tumánt* — a tuman (vagy toman) perzsa aranypénz volt a XVIII. századtól kezdve, tíz, valamivel több mint 4 gr színezüstöt tartalmazó kranra volt felváltható

Lap: Sor:

- 113 : 14 a *Tundra folyam* — félreértés, elírás folytán nyilván a Phandra folyónév (Koch 19.) eltorzulása
- 115 : jegyzet *Több kaukázusi utazó . . . bizonyítja, hogy az Elborusz környékének ős települői latin eredetűek* — Koch könyvében olvasta Jókai, hogy a cserkeszek földje még a középkor végén is önálló bizánci eparchiát alkotott (Koch 21.) *Sextus Pompejus idejében . . . a Nagy Pompejus fia seregének romjaiból, a kisázsiai leveretés után* — a „Nagy” Pompeius, Gnaeus Pompeius Magnus (i. e. 106—48) fia, Sextus Pompeius (i. e. 75—35) 36-ban, Naulochosnál szenvedett veresége után Kisáziába menekült s Milétosznál ölték meg
- 116 21 *Allah ekber* — (vagy: Allah akbar) Allah hatalmas
- 24—25 *Miért volna a királynő más anyagból alkotva, mint voltak az orosz Katalinok és Erzsébetek?* — I. Katalin (uralkodott I. Péter özvegyeként 1725—1727) állítólagos szerelmi kalandjáról, Moens lovaggal, szól Jókainak *A cár, aki bosszút dll c.* elbeszélése (NK 34. k. 323—36.); II. Katalin (uralkodott 1762—1796) közismerten elég sűrűn váltogatta kegyenceit, Jókai *Az úrnő* (NK 25. k. 1—81.) és *A vakmerő c.* elbeszélésben (uo. 306—36.) ír szerelmeiről; az előbbi elbeszélésben valamint a *Trenk Frigyes c.* regényben (JKK Regények 59. k. 237—79.) említi I. Erzsébet (uralkodott 1741—1761) szerelmi kapcsolatait; I. Erzsébet és II. Katalin korán kívül még Anna cárnő (uralkodott 1730—1740) uralma hírhedt a kegyencek szerepléséről.
- 29—30 a *friss „lángos”-t . . . kardlap vékonyságú tésztdből* — a kaukázusi népeknél ismeretes „lavas” kenyér (vö. Koch 100.)
- 31—33 *különösen tépegették szét, darabjait . . . tömve a szomszédok szájába* — hasonló szokást, de nem szájba töméssel, hanem odadobással megtisztelő kínálást ír le könyvében Koch (Koch 99.)
- 119 —120 : jegyzet *Reineggs, orosz utazó . . .* — Koch könyvének Jókai által itt idézett, „a regény alapeszméjének igazolásául” szolgáló szövege: „Der russische Reisende Reineggs, einer der ersten im Kaukasus und zwar schon im vorigen Jahrhundert, der den Auftrag von der russischen Regierung erhielt, den Häuptlingen des Gebirges Geschenke zu überbringen, in Wahrheit aber die Glaubwürdigkeiten der Nachrichten untersuchen sollte, die das Dasein vom Gold im Kaukasus betreffen, sagt in seinen Berichten, daß er

auf der Südseite des Gebietes der Suanier die Gänge und Schachte entdeckt habe, woher aller Wahrscheinlichkeit nach die Alten ihre wunderbaren Zufuhren von Gold und Silber geholt haben möchten. Seitdem sind aber die Spuren wieder verloren gegangen. Man will daraus den Schluß ziehen, daß die Bergvölker aus Furcht jede Spur zu den Bergwerken zerstört hätten. Daß in der That Gold in diesem Theile des Kaukasus vorhanden ist, kann nicht zweifelhaft sein, denn man findet es noch einzeln im Ingur und in dessen Nebenflüssen, die sämtlich ihre Quelle in der Alpengegend des Elbruß haben. Ebenso ist es bemerkenswerth, daß kurz nach dem Berichte, den Reineggs abgestattet hatte, die Russen den Angriffskrieg im Kaukasus auch begannen, ohne Zweifel theilweise durch die Hoffnung dazu bewogen, sich in den Besitz dieser einträglicher Minen zusetzen. Es giebt in der That keinen gebildeten Russen, welche politischen Ansichten er auch immer haben mag, der nicht glaubt, daß diese Minen jederzeit der Macht, die einen dauernden Besitz dieser Gegend behaupten kann, eine Quelle unversiegbaren Reichthums sein werden. Seit Reineggs' Zeit sind manche Versuche von Abenteurern gemacht worden, sich einen Zugang in das geheimnißvolle Land der Suanier zu verschaffen; ihr Streben nach Gold trieb sie dazu, aber sie kehrten nie zurück." (Koch 46—47.) Reineggs nevé Jókai kétséget kizáróan csak Koch könyvéből ismerte, és nem volt tudomása ennek az utazónak szoros magyar vonatkozásairól: hogy bár Németországban született, de Magyarországon tanult, itt nyert képzést s innen, magát magyarnak vallva indult kaukázusi útjára. (Dr. Tardy Lajos: *Az első magyar „sub auspiciis” orvosdoktor. Reineggs Jakab és Koháry János grúziai tevékenysége a XVIII. század második felében. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 6—7. sz. 1957. 3—48.* — A téma szépirodalmi feldolgozása: Tardy Lajos: *Jakub bej.* Bp. 1962. Móra Ferenc kiadó.); a Jókai jegyzetében még említett Curzon, Makintosh, Spenczer és Vilbruham utazók neve szabatosan: Robert (Kochnál: A.) Curzon (1810—1873), Alexander Fisher Macintosh, O. Spencer, Richard Wilbraham.

121 7 a saumuri tündérgrottán — nem sikerült megállapítanunk, hogy Jókai itt mire gondolt; Saumur francia város a Loire folyó partján; környékének nevezetessége a 20 m hosszú

Lap: Sor:

- dolmen (kőkorszaki síremlék); a Samur nevű folyó a Kaukázus keleti részén nagyrészt mély szurdokokban folyik
- 121 : 8 *a loch-mariakeri kalmárasztalon* — „loch” a skóciai tavak neve Marieger pedig dániai kikötőváros; a „loch-mariakeri kalmárasztal” feltehetően elírás
- 21 *rúnafírás* — az i. e. 100 és az i. sz. 100 között keletkezett ógermán írásjelek, főként sziklafeliratokon
- 24 *pelasgi modorú tumulusok* — az ún. cyclopi építkezés (vö. 50 : 8) alkotói Görögország legősibb lakói, a pelasgok voltak; tumulus: sírdomb
- 122 : 13 *az ind buvaneszvádrai civaoltár* — Bhuvanesar város az indiai Orissza államban; X. századbéli Lingarája-templomát Siva tiszteletére emelték (civa nyilván Siva elírása)
- 15 *egy demiurgusi kéztől* — Platón *Timaios*zában Istennek mint világgalkotónak neve: demiurgosz
- 26 *az Engadin-völgy Helvéciában* — az Inn folyónak természeti szépségeiről híres völgye a svájci Graubünden kantonban
- 123 : 10 *kösk* — itt: a keleti népek nyitott oldalú, csak oszlopokon nyugvó tetőből álló építménye (kioszk)
- 124 : 33 *az el-baruhi palotákndl* — a Bejrúttól délkeletre fekvő El-Baruh községnél az V—X. századból fennmaradt, egykor virágzó város gazdag romjai találhatóak
- 125 : 2 *doriai oszlopcarnokkal* — a dór oszloprend kötött ógörög építési szerkezet, az összhang klasszikus példája
- Plinius* — az „idősebb” Plinius, Gaius Plinius Secundus (23—79) római tudós és államhivatalnok *Historia naturalis* c. 37 kötetes művében korának természeti, többek közt földrajzi ismereteit és elképzeléseit foglalta össze
- 4 *a tágas atriumok* — atrium: az antik római lakóház fogadó terme, melyből a szobák nyíltak
- tepidarium* — az antik római fürdő „langyos” helyisége
- 6 *ami a haladó korról tanúskodott, az volt* — a villámhárító — a villámhárítót 1749-ben találta fel Benjamin Franklin
- 9—10 *az ismeretes villámtekercs... Jupiter tonans szobra* — az antik Rómában Jupiter tonans („a mennydörgő Jupiter”) ábrázolásához hozzátartozott a mintegy kézzel összefogott villámok kötege
- 27 *coena* — étkezés, ebéd
- 31 *triclinium* — az antik Rómában heverőszék az étkezésre szolgáló asztalnál
- 33 *a latiumi úrhölgyek* — Latium: itáliai tartomány, az antik

Lap: Sor:

római birodalom magva, melynek területén állt maga Róma városa

126 : 10 *a horák* — az antik hitregében az idő istennői

16 *nargylékhét hozatott* — a nargiléh: keleti vízipipa, melyből a füst a vízben lehűtött csövön át jut a szájba

17—18 *Lollia Paulina* — Claudius római császár szeretője volt

32 *az udi népet a bizánciak „Zychy”-nek nevezték* — „Die Byzantiner bezeichneten seit den frühesten Zeiten die Einwohner des westlichen Kaukasus als Zychi” (Koch 49.): a grúz Cici (Cicisvili, oroszosítva: Cicianov) család és a magyar Zichy grófi család közös származása, amely szintén ezzel a névszármaztatással függ össze, foglalkoztatta többek közt Zichy Jenő (1837—1906) kaukázusi utazókat: Haxthausen *Transkaukasia* (Leipzig, 1856) c. könyvének az ő könyvtárából származó példányában (a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár állományában) az idevonatkozó részekre régi, nyilván a könyv eredeti tulajdonosától származó aláhúzások hívják fel a figyelmet.

Colchys (AkH: Kolkhisz) — az ógörög hitrege szerint a mai Nyugat-Grúzia területén feküdt

Jázon-mondakör — az antik görög hitregében az aranygyapjúért Jázon vezetése alatt utazó Argó-hajósok (argonauták) és az aranygyapjút Jázon kezére játszó Médeia kolkhiszi királyleány története; Koch is említi (Koch 72.)

127 : 2 *emporium* — kereskedelmi gócpont

4 *akiket . . . Aurelián lakhelyeikből elűzött, Palmyra őslakói* — Aurelianus (uralkodott: 270—275) 272-ben legyőzte Zenóbia királynőt, és lerombolta fővárosát, a mai Szíria területén fekvő Palmyrát

7 *az avar csakédnok* — a török—tatár eredetű avar nép a VI. században a mai Magyarország területén alkotott országot. 796-ban a frank seregek legyőzték és 804-ben teljesen szétszórták; fejedelme a csakán (ismertebb formában: kagán) címet viselte; a Kaukázus vidékén ma is élnek avarok

8—9 *a kiirtott parzok felekezetei* — a parszok: a Zoroaszter vallás hívei, akik perzsa hazájukból a hódító muzulmán vallás elől a VII—XII. században többségükben elmenekültek és főként Indiában telepedtek le

9—10 *hugonották* — gyakrabban: hugenották; francia kálvinisták, akik a vallási üldöztetés elől a XVII. és XVIII. század fordulóján főként Németországba vándoroltak ki

Lap: Scr:

- 127 : 10 *hassiai németek* — Hassia: Hessen német tartomány latin neve; a XVIII. században Hessen-Kassel tartomány volt az erőszakos zsoldostoborzás központja
szaracénok — a középkori keresztény irodalomban az arabok, majd általában a mohamedánok neve; a magyar történelmi közfelfogásban főként a szentföldi mohamedánok, akik ellen a keresztések hadakoztak
- 11 *wahabiták* — Mohamed Ibn Abd el Wahab (1720—1787) által alapított muzulmán szekta, a vallás ortodox formáit állította helyre. Mielőtt az erős wahabita állam (a mai Szaúd-Arábia) létrejött volna, 1814—1817-ben a wahabiták súlyos vereségeket szenvedtek
assasinok — Hasszan Ibn Szabbah által 1080 körül alapított muzulmán szekta; neve — eredetileg: hassasin = hasis-evő — arra utal, hogy tagjai önkívületben cselekedtek, főként fanatikusan gyilkoltak (innen a francia szó: assasin = = gyilkos); ezért könyörtelenül üldözték őket
- 13—14 *azok közé a hegyek közé, ahonnan az emberiség kiindult* — „die Heimat unserer ersten Eltern” (Koch 45.)
- 34 *Éppen úgy mint Madagascár szigetén* — A madagaszkári állapotokkal Jókai különösen a *Gróf Benyovszky Móric életrajza* általa fordított második kötetével kapcsolatban foglalkozott (JKK *Regények* 53. k.); a királynő különleges helyzetére vonatkozóan notesz-följegyzései maradtak fenn (JKK *Följegyzések* II. k. 316 : 17—19).
- 128 : 26 *münszter* — dóm
- 29 *se imám, se protopópa, se láma, se pontifex* — az imám a muzulmánok, a protopópa a pravoszlávok, a láma a buddhisták, a pontifex az antik rómaiak papja
- 129 : 3 *bona Dea* — jó istennő
- 130 : 23—24 *a Perzsiából kiűzött babizmus híve* — babizmus: a Babnak, (istenhez vezető) Kapunak nevezett perzsa Ali Mohamed muzulmán szektája, mely 1844 körül jött létre; a nyolc évvel korábban játszódó elbeszélésben tehát említése anakronizmus
- 131 : 5—7 *a háromszáz népfaj nemzeti büszkeségét abban versenyezteti . . .* — Jókai itt kétségtől a sok nemzetiségű Magyarország, sőt éppen az Osztrák—Magyar Monarchia széthúzó népei elé állítja mintegy példaként Udi-ország nemzetiségi állapotait
- 10 *Miként Svédjában . . .* — a Kaukázus és Svájc népeinek hasonló

Lap: Sor:

- természeti adottságairól és hasonló fejlődési lehetőségeiről Koch könyvében többször szó esik (Koch 6., 48—49.)
- 131 : 21 *polytheista* — több istent imádó
- 132 : 31 *Búvárharangot készített, ami még akkor Európában is új találmány volt* — Valójában a búvárharang feltalálója Francis Bacon (1561—1626), gyakorlatban pedig először 1716-ben alkalmazta Edmund Halley.
- 134 : 30 *khucuri betűkből* — A khucuri az V. századból származó grúz ábécé, melyet a XI. században váltott fel a mchdruli írás (vö. 64 : 5).
- 31 *a meghódított Gündzséből* — valószínűleg Gandze (a mai Kirovabad (azerbajdzsáni város, amely valóban Tamara királynő uralma alá került
- 136 : 25 *nafta* — nyersolaj
- 31 *mating* — nyolcas alakba tekercselt, hosszúkás fonálcsofó
- 33 *jegec* — kristály
- 34 *kabbalisztikus* — titkos értelmű
- 137 : 5 *a hajdankorban „androdamant”-nak nevezték* — az ókori Plinius említ androdamasz (ragozási töve androdamant-) néven egy ezüstfém ásványt; a mágusok szerint ez, görög nevének megfelelően: férfi fékezője, haragjának csillapítója; valószínűleg az adular nevű földpát (KAlSi_3O_8)
- 33 *az ő nevük „bezslovecsnie”* — szó nélküliek, beszéd nélküliek; vö. 28 : 20—21
- 138 : 14 *Érzik rajtuk a penészszag, mint akik hosszú utat tettek a föld alatt* — A bezslovecsnieknek ez az útja a sziklabarlangokon át, emlékeztet a hajdemákok rejtékútjára Jókai *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* c. regényében (JKK Regények 35. k. 55—58.).
- 138 : 22—139 : 1 *Aki közéjük áll, annak utolsó szava életében az az eskü, amellyel elátkozza magát, hogy soha többet egy szó az ajkain ki nem fog jönni. A bezslovecsnie nem kér, nem imádkozik . . . nincs kényszer, amivel egy emberi szót ki lehessen belőle csikarni* — „Celui qui accepte leur croyence, doit se faire muet pour le reste de ses jours. L'autorité s'est vainement éforcée d'obtenir d'eux des renseignements sur leur croyence . . . un gouverneur de Sibérie a fait subir á quelques-uns d'entre-eux un véritable martyre . . . ils supportèrent tous avec le plus sublime stoicisme . . .” (Haxt 308—9.)
- 139 : 2—3 *a karthausi . . . a „memento mori” egyetlen mondatában* — Az 1084-ben alapított keresztény karthausi szerzetesrend

Lap: Sor:

- tagjai örök némaságot fogadnak; a „memento mori = emlékezzél a halálra” latin mondás általános hiedelem szerint a karthausiak emlékeztetője, valójában az 1140-ben alapított trappista rend jelmondata.
- 141 25—26 *mint a kísértetek, akik itt fejezték magukat a kakasszó után* — A középkorba visszanyúló babonás hiedelem szerint a hazajáró lelkek éjjelkor kelnek ki sírjukból és az első hajnali kakasszóig maradnak a földön.
- 142 23 *murva* — kavics
- 144 18—19 *a beavatandó neofitát* — neofita: újonnan áttért; az őskeresztényeknél azt a személyt hívták így, akit felnőtt korában kereszteltek meg
- 20 *chiton* — az antik görögöknél gyapjúból vagy vászonból készült ingszerű ruhadarab
- 145 2—3 *incunábulák* — ősnymtatványok (általában: 1500 előtt nyomtatott mű)
- 17 *a szép szerdfsarcból* — szeráf: a Bibliában hatszárnyú angyal (Izaiás, 6, 2); az irodalomban a fennkölt szépség jelképe
- 146 : 2 *Az udii tartomány ugyanazon földön alatt fekszik, amely alatt Toscana* — A Jókai által leírt Szvanétia valóban éppúgy a 44° szélességtől délre fekszik, mint az itáliai Toscana, az éghajlatra vonatkozó megjegyzés mégsem állja meg a helyét, mert a Kaukázus északi lejtőjén a tél ridegebb, mint Közép-Olaszországban.
- 7 *Tösöndld* — a Tetnuld hegycsúcs, a Kaukázus főgerincének középső részén fekszik, magassága 4852 m a tenger színe felett
- Leila* — a Laila hegycsúcs a Szvanét-gerinc legmagasabb pontja, 3986 m a tenger színe fölött
- 147 14 *azoknak a kis német fejedelmeknek a szerepébe, akikre nézve hosszú időn át lehetetlenné lett téve minden beavatkozás a vildgtörténetbe* — A westfáliai béke (1648) értelmében nagyszámú apró fejedelemségre osztott Németországról van szó.
- 20 *helau hindi* — értelme: indiai édesség
- 148 4 *az Alazán-tó* — az Alazan kelet-kaukázusi folyó, 400 km hosszúságban a kelet-grúziai Kahétian, majd Azerbajdzsánon folyik át s ott ömlik a Kurába; tehát távol Szvanétiától és a Jachwa (Liahva) folyótól; Koch könyve leírja az Alazan forrásvidékét (Koch 323—326.)
- 149 : 19 *jégmadár* — vizek mellett élő, kék és zöld tollazatú madár (*Alcedo ispida*), régen különféle hiedelmek fűződtek hozzá:

Lap: Sor:

- hogy virággal hinti be a temetetlen hullákat, hogy ha elpusztul, ezzel békét hoz a házra, szélcsendet a vízre stb.
- 149 : 22 *burdna* — buran: hóvihár (oroszul)
- 33 *dercepogácsát süt* — dérce, derce: a lisztnél durvább élmény
- 34 *zsombikból készült széken* — zsombik, zsombék: lapos helyeken gyökerekből keletkezett halmocska, melynek alja már tőzeggé vált
- 150 : 3 *vakarcs* — vakaréktésztából sült cipócska
- 156 : 33—34 *Országot a cdré, akinek azt a szultán a drinápolyi békekötéskor átadta* — Az 1829. évi drinápolyi békében a törökök Oroszországnak európai területeken kívül a Kaukázus fekete-tengeri partvidékét engedték át (a Kubany folyótól a Poti és Kobuleti közt fekvő Szt. Miklós öbölíig), továbbá elismerték Grúzia, Imerétia, Mingrélia, Guria és az eriváni, valamint a nahicseváni kánság Oroszországhoz való csatolását; Koch említi a cserkeszek vidékére vonatkozó rendelkezések téves magyarázatát (Koch 8.), ugyanerről Jókai is véleményét mond (l. 159 : 20—23).
- 158 : 29 *förmeteg* — fergeteg
- 159 : 10—11 *a Jachwa-torkolatból fölmeredő sziklakúp nem volt sehöl* — Hasonló harci eszközzel élnek Otthon város védői *A jövő század regényében* (NK 53. k. 233—239.)
- 161 : 12—13 *Talán éppen itt, ennél a forrásnál suttogetta Medea a csdbltó argonauta fülébe e szókat . . .* — vö. 126 : 32 jegyzet
- 18 *mint Jázon megcsalta Medét* — Az antik hitrege szerint Jázon a vele elhajózó kolchiszi királyleányt utóbb megcsalta Glaukéval.
- 20 *a Simpleiadok mozgó szirtjei* — A hitregében Szümplégadesz petrai („Összezsattanó sziklák”) néven szerepelt a thrák Boszporusz és a Fekete-tenger közti két sziklaszirt; valahányszor hajó átkelni próbált ott köztük, egymáshoz csapódva összezúzták; csak az argonauták eveztek át köztük.
- 162 : 10 *kőrózsa* — kövi rózsa (*Sempervivum*), sziklakertekben, kőfalakon termő, a rózsaéhoz hasonló virágú növény
- 11 *szaka* — varjúháj (*Sedum*), alacsonyra növedő, húsos zöld levelű évelő növény
- pozsgár* — a kaktusz magyarosított, de a használatból kiveszett neve
- 27—28 *roppant architravok* — architrav: az antik templomok oszlopaít áthidaló keresztgerenda

Lap: Sor:

- 162 : 34 *chalcedonból faragott satyrfő* — a chalcedon: színes kvarcfajta, díszítésre használják
- 163 : 18 *az Audi hegyekből* — Jókai itt valószínűleg az Aada-Choch hegyre gondolt (vö. 103 4), ezt valószínűsíti az is, hogy a H és 1878 szövegekben Acdi szövegváltozat olvasható
- 164 : 5 *Seherezáde vég nélküli regéi* — az Ezerégyéjszaka történetei, melyeket a keretelbeszélés hősnője, Seherezáde mond el
- 165 2—3 *Nem is az most már annak a neve, hanem Veljaminszk* — az egykori Szucsuk-Kaleh helyén keletkezett orosz város neve: Novorosszijszk
- 4 *csillagsáncok* — a csillagsánc: kerek erődítmény, melyből öt vagy hat szeglet nyúlik ki
- 6 *étape-ít* — az étape itt: az arcvonaltól mögötti utánpótlási terület
- 10 *Minden talyigatoló katonának a hátán kellett vinnie a puskáját* — Az útépítő katonáknak ezt az állandó harci készenlétét és az ellenük sűrűn ismétlődő cserkesz támadásokat Koch írja le. (Koch 12—13.)
- 25—26 *amerikai sinkorán* — a sinkorán vadászkutya-fajta (chien-courant), Jókai több művében szerepel, így említi a *Szabadság a hó alatt* c. regényben (JKK *Regények* 37. k. 21 5), *A két Trenk* c. regényben még külön jegyzetet is fűz e szóhoz (JKK *Regények* 59. k. 59.)
- 166 2 *dromedár* — egyiptói teve
- 3 *egy-egy pulk között* — pulk (az orosz *polk* lengyeles formája) ezred
- 5 — *pompás szibériai idő van!* — Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is ír arról, hogy az orosz ember a téli hideget tartja szép időnek (JKK *Regények* 37. k. 16 : 10—13).
- 167 1—2 *a Szemes folyam egészen kiszáradt* — Ugyanez a motívum (a folyó kiszárad, majd elsöprő árként zúdul az ellenséges katonákra) szerepel Jókainak *A khámok utóda* c. elbeszélésében (NK 19. k. 86—88.).
- 5 *a meder kopotyúiban* — kopotyú ua. mint kopolyú
- 26 *apokaliptikus* — a világ végével foglalkozó vallásos iratok műfaja (Apokalipszis) után: világ végére emlékeztető
- 168 : 2—3 *Mint mikor négy év előtt a Neva elöntötte egész Szentpétervárat* — Ezt az árvizet Jókai maga részletesen írja le *Szabadság a hó alatt* c. regényének *Aki mindennél nagyobb úr* c. és utána következő fejezeteiben (JKK *Regények* 37—38. k.), és ahogyan a regény jegyzeteiben (uo. 37. k. 286.) a sajtó alá

Sor:

- rendező D. Zöldhelyi Zsuzsa felsorolja, árvizek leírása szerepel Jókainak még az alábbi műveiben: *Az új földesúr*, *Politikai divatok*, *Eldátkozott család*, *Kerüld a szépet*, *A jövő század regénye*, *Kárpáthy Zoltán*, ez utóbbiban pedig ugyan-csak célzás is történik a névai nagy árvízre.
- 268 : 17—18 *Mint mikor Faraó üldöző hadaira ráomlott a Verestenger dagdlya* — vö. a Bibliában: Mózes II. könyve, 14, 15—31
- 28 *bastion* — bástya
- 31—32 *háldkat adhatott Szent Kristófnak* — Szent Kristóf a hajósok védőszentje; a legenda szerint óriás termetű férfi, aki vállára ültetve, vitte a gyermek Jézust egy folyón keresztül
- 169 : 5 *Terek* — kaukázusi folyó, a kaukázusi főgerinc Zilgahoh gleccseréből ered és a Kaspi-tengerbe ömlik, hossza 600 km
- 7 *kataklizma* — természeti körülmények megváltozásával járó természeti csapás
- 19—20 *ahogy eltakarta Ninivét a puszták homokja* — Ninive: a Tigris folyó partján épült asszír város volt, kb. i. e. 612-ben pusztították el a médek, romjait 1845-ben ásták ki.
- 31—170 : 2 *Itt maradni nem lehetett. . . szomorú helyzetéről* — Ez a bekezdés az NK-ból nyilván elnézésből maradt ki, hiszen enélkül a következő bekezdés logikailag megalapozatlan: a szállítóhajók pusztulásáról korábban nem volt szó, márpedig ennek megemlítése nélkül nem érthető, hogy miért volt az ott rekedt seregnek csak az erdőkön keresztül elvonulási lehetőség.
- 172 cím *Samyl fiai* — Samyl, Samil (kb. 1798—1871) a dagesztáni és csecsnyai hegyi törzsek szabadságharcait vezette az orosz cári gyarmatosítás ellen, mint a vallásos mürid-mozgalom feje; avar törzsfői családból született, muzulmán papi környezetben nevelkedett, 1834-ben kiáltották ki Dagesztán imámjának; kb. 1840-ben állt hatalma tetőpontján, uralmát 1848-ban örökletessé tette; az ötvenes években hatalma aláhanyatlott, 1859-ben Gunibban ostrom alá fogták, megadta magát s az oroszok Kaluga városába szállították, 1870-ben Mekkába utazott s ott is hunyt el.
- 173 72 *Miklós cár Leuchtenberg herceg fiaitól . . . elvette a Beauharnais nevet, s Romanovszkynak nevezte el őket* — Eugène Beauharnais (1781—1824), Napóleon feleségének, Josephine-nek első házasságából származó, majd Napóleon által adoptált fia I. József Miksa bajor uralkodó leányát vette feleségül és Napóleon bukása után apósától a Leuchtenberg hercegi

Lap: Sor:

- címet kapta; fia, Maximilian Eugen Joseph Napoleon Leuchtenberg (1817—1852) I. Miklós orosz cár leányát vette feleségül, s az ő fiai, Nyikolaj (1843—1891), Jevgenyij (1847—1901), Szergej (1849—1877) és Georgij (1852—1908) kapták (nyilván az orosz Romanov uralkodóházzal való családi kapcsolat jeléül, tehát aligha megalázó célzattal) a Romanovszkij hercegi címet
- 173 : 14 *a helsingforsi egyetem* — Helsingfors: Helsinki svéd neve, az orosz uralom idején általában így nevezték a finn fővárost
15—16 *A vezetéknévet az oroszok nem igen sokat kopatják.* — Utalás arra, hogy az oroszok legtöbbször kereszt- és apanevükön szólítják egymást.
- 174 : 25—26 *nem nevezi magát finneknek . . . , hanem kalevainoknak, a nagy nemzeti hős Kaleva után* — a finnek önmagukat „suomalainen”-nak nevezik; „kalevalainen”: a Kalevalához tartozó
- 175 : 1 *fenyérfedte homokbuckái* — fenyér: nedves, zsombékos helyen tenyésző, vékony szálú fű vagy száraz lejtőkön tenyésző, bokros fű (*Andropogon ischaemum*)
16 *krimindákdex* — büntető törvénykönyv
31—33 *Annak a homokpartjai, szigetkái . . . drágábbak a vilg minden gazdag vidékeinél* — mintha a finn nemzeti himnusz (Runeberg-Manninen: Maamme) 3—4 sorának szabad fordítása volna („Ei laaksoa, ei kukkulaa, ei . . . rantaa rakkaampaa” = „Nincs völgy, nincs domb, nincs . . . part drágább”)
- 176 : 9 *Achulkóban és Dargóban* — Achulko és Dargó volt Samil felkelésének két gócpontja (Achulko a mai Asilta, Dargó a mai Dilim helység vidékén volt); Samil e hadjáratairól Koch könyve is szól (Koch 55—65., 296—304.), a dargói várról és annak ostromáról ír Jókai *A fegyvertelen* c. elbeszélésében is (NK 19. k. 222—67.)
12 *Az üdvösség csak a kardok árnyékában található* — vö. a Korán 2., 4., 8., 9., 47. és 61. szúráját
16 *Dzsemdl Eddin* — Samilnak erről a fiáról és a túszul elvitt két grúz hercegnőről Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regény egyik történelmi forrásául szolgáló mű ír részletesen, H. v. Lankenau—L. v. d. Oelsnitz: *Das heutige Russland*, Leipzig. 1877. 2. k. 12—17.; a két grúz hercegnő fogságba ejtéséről olvashatott Jókai egy másik forrásművében is; ez Moynet cikke: *Voyage au littoral de la Mer Caspienne* (Le Tour du

Lap: Sor:

- Monde. I. k. 115—317.) Dzsemál Eddin (mint Dzsamal Eddin) az egyik szereplője P. Szathmáry Károly *Samil* (P., 1855.) c. történeti regényének is.
- 177 : 2—3 *magával vitte Dargó várba* — Lankenau—Oelsnitz szerint (15.) Samil egy másik erődítményébe, Wedénbe vitték a foglyokat
Csaricsard és Orbeliane fejedelmek... hercegasszonyai — vagy a kéziratban történt elírás, vagy az első (hírlapi) nyomtatott szövegbe került s ettől kezdve az összes kiadásokon át végigvonult sajtóhiba, hogy a Csavcsavadze (a német forrásban Tschawtschawadse) névből Csaricsard lett; Orbeliane helyesen: Orbeliani
- 6 *Az oroszok azt felelték az ajánlatra, hogy ők nem adnak oda két asszonyért egy férfit* — Lankenau—Oelsnitznél (17—18.) ez, valamint Dzsemál Eddin orosz szerelme hiányzik: ott a foglyok kicseréléséről megindulnak a tárgyalások és az eloroszosodott Dzsemál Eddin bár fájó szívvel, vonakodva, visszatér apjához
- 13 *vakmerő mollái* — molla ua., mint mullah (l. 112 : 17)
- 178 3 *A Danausok ajándékai félelmese!* — idézet, szabad fordításban Vergilius *Aeneis*éből; „Timeo Danaos et dona ferentes” = Félek a görögöktől akkor is, ha ajándékot hoznak
- 4 *Nyomban kitört a keleti háború* — az 1854—1856 évi krími háború
- 7 *mikor azt három nagyhatalom támadta meg* — a krími háborúban Törökország, Franciaország és Anglia voltak Oroszország ellenfelei, utóbb csatlakozott a szövetséges csapatokhoz az olasz Sardegnia királyság is
- 8 *Circassia* — Cserkeszföld latin neve
- 11 *A világ minden kérdése nem érdekli őt most* — Jókai a *kérdés* szó kiemelésével utal az ún. „keleti kérdés”-re, ahogyan a Törökországgal kapcsolatos háborús és diplomáciai problémákat összefoglalóan nevezték
- 25—26 *Dzsemál Eddin haldios betegséget hozott el magával Szentpétervárról* — Lankenau—Oelsnitz (18.) másképp indokolja Dzsemál Eddin korai halálát: „Langsam wie eine erlöschende Flamme war er dahingesiecht — an einem Brustleiden, sagten die Aerzte — nach dem, was jedoch später darüber bekannt geworden, war es das Heimweh nach Russland und der Civilisation . . .”

Lap: Sor:

- 178 : 30 Akkor vége lett az ő fídnak is — 1858 szeptemberében
32—33 Samyl családjával együtt fogságra jutott — 1859. szeptem-
ber 6-án
- 179 : 5 nőül vette Daniál bég leányát — Daniel bég, bej vagy szultán
(Koch 23—24., 296., 308.) Samil egyik szövetségese volt,
szerepel Jókainak *A fegyvertelen* c. elbeszélésében is (NK
19. k. 222—67.)
- 19—20 Ha Napóleon Lajos kezdhette az élet drámáját az iskola-
mesterségen — téves adat: III. Napóleon (1808—1873), aki
Napóleon Lajos néven szerepelt, sohasem foglalkozott ok-
tatással; Jókai nyilván Napóleon Lajos kortársára, az előtte
uralkodó Lajos Fülöp francia királyra (1773—1850) gondolt,
aki a forradalom és a császárság idején svájci száműzetésben
a Chur melletti Reichenau iskolájának tanítójaként kereste
kenyerét; hogy nem pillanatnyi elnézésről van szó, azt
bizonyítja a tény, hogy Jókai *A jövő század regényében* is
czt írja: „III. Napóleon Lajos a tanári pályán tüntette ki
magát” (NK 52. k. 55 : 20—21)
- 20—21 Dyonis tyrann végezhetette azon — az ifjabb Dionysios
(i. e. 392—337) szirakúzi tirannus, bukása után, korinthusi
száműzetésben élt — késői rege szerint — mint iskolames-
ter
- 23 pákosz — torkos, pákosztos
- 180 : 2—3 a finnekért rajongó derék De La Mostraye úr után — S'
Aubry de la Motraye XVIII. századi francia utazó *Voyages. .
en Europe, Asie et Afrique*, 1—2. k. (La Haye. 1727) c. könyve
nyomán (2. k. 316—317.). Ezt a könyvet Jókai felhasználta
forrásként más műveihez is, így pl. *A Bravallamező hölgyei*
c. elbeszéléshez (NK 61. k. 21—31.).
- 7—8 mindegyiknek az arcát befesti korommal — „On leur
noircissoit le visage” (Motraye 316.)
- 8—12 a szájába pedig két-két disznóagyarat nyomi, mintha két
pipa volna. Azután a vállaikra egy-egy kopott fekete köpönyeget
terít, fejökre pedig ócska, csurgóra álló kalapot nyom, melyek
nagy szarvakkal és szárdrűlekekkel vannak földszítve — „on
attachoit de longues oreilles et des cornes à leurs chapeaux,
dont les bords étoient abatus; on leur mettoit deux longs
crocs ou deux longues dents de cochon aux deux coins de
la bouche, qu'ils devoient serrer comme de petites pipes.”
(uo.)
- 13—17 Ekként felegyenruhásítva őket, lehajítja csoportostul az

Lap: Sor:

egyetem gyűléstermébe, egy valóságos magyar fokossal terelvén hátulról s olyanforma buzdító kiáltásokat intézvén hozzájuk, amik nyelvünkön a „hücs ki!” és „tala-ki!” fölkiáltások által adhatók vissza. — „... les faisoit sortir de la chambre... tenant à la main un long bâton au bout duquel étoit emmanchée une petite hache, il les chassoit devant soi comme un Troupeau de boeufs ou d'ânes dans une salle, où des Spectateurs les attendoient.” (uo.)

180 : 20—21 *kell . . . hadrendbe sorakozni* — „... ranger en un Cercle, au milieu duquel... comme un Sergent mesure des Soldats...” (uo. 316—317.)

28—181 : 2 *gonoszok vagytok . . . Disznóagyaraitok mutatják, hogy dobzódásra, fertelmeskedésre hajlandók vagytok . . . Vaddllatok vagytok . . . De az alma mater ki fogja belőletek verni a vaddllatot* — „Il faisoit un dénombrement des differens vices et défauts de la jeunesse, et montrait le besoin qu'elle avoit d'être corrigée, châtiée et polie par l'étude des Belles Lettres, etc. . . Il disoit que ces dents signifioient, l'intemperence l'excès du boire et du manger . . .” pour éviter de rester semblable à l'animal . . .”

33—34 *Azok a szájukba fogott agyarak miatt csak vaddllati hangokat tudnak adni . . . Erre a fokossal allegorice a nyakuk közé húzogat* — „... les dents de Cochon qu'ils avoient dans la bouche les empêchent de le faire [répondre] distinctement et intelligiblement, et les faisant au contraire grogner comme des Pourceaux, il en prenoit occasion de leur en donner le nom et de leur appliquer quelques coups de son bâton . . .” (uo.)

181 : 6—9 *E szavaknál oldaltáskájából egy olyanforma facsptetőt vesz elő, minőt a „három kirdlyok csillagdnál” használnak a fiúk, s azzal nyakon ragadva a novfiúcsokat egyenkint, megrázza őket, hogy az említett jelvények mind lehullanak róluk.* — „Tirant ensuite d'un sac ou [sic!] espece de gibecière, semblable à celles des joueurs de Gobelets, des tenailles de bois qui s'allongeoient et se retiroient en zigzag, il leur en serroit le col, les agitant et secouant jusqu'à ce que les dents tombassent par terre.” (uo.)

11—12 — *És ki fog benneteket csiszolni! Mire egy nagy farspollyal tarkótól talpig végigpolitrozza a padra lefektetett didkot.* — „Tirant enfin du même sac . . . un rabot, il les faisoit coucher l'un après l'autre sur le ventre . . . et les rabottoit . . .”

Lap: Sor:

- par tout le corps, leur disant que les Belles-Lettres et les beaux Arts poliroient leur esprits de même." (uo.)
- 181 : 14—16 *a medencékkel, megmosdatják az ifjakat, s megtörülük az arcaikat kegyetlen durva daróclepedőkkel* — "... un grand vase d'eau, qu'il leur réppandoit sur la tête nue... il leur essuyoit rudement le visage d'un gros torchon..." (uo.)
- 19—21 *a kopott fekete köpönyeget... tartoznak viselni egy esztendeig* — "... qu'ils portoiient pendant six mois de longs manteaux noirs..." (uo.)
- 26—27 *az öregebb diákokat fogják szolgálni: ki-ki azon vidékből való diákot, amelyből maga idekerült, ezeknek minden parancsolatját meg kell fogadnia... eltűrni bosszantásaikat, s panasza soha nem menni ellenük!* — "... iroient tous les jours offrir chacun à ceux de sa Province qui avoient été recus Etudiens auparavant, leurs services... qu'ils obéiroient aux ordres qu'ils en recevroient et subiroient sans murmurer... toutes les railleries qu'ils leur pouroient faire..." (uo. 317—318.)
- 182 : 12—16 *Mikor még Magyarországon senki se beszélt arról, hogy a finnek velünk rokon nemzet... űk már régen tanulmányoztak minket. Felfedezték nyelvtanunk, szókötésünk rokonságot* — Bár egyes finn tudósok már korábban is sejtették nyelveink közös elemeit, a módszeres finnugor kutatás megindítója mégis a magyar Sajnovics János (1733—1785) és Gyarmathi Sámuel (1751—1830) volt; köztudomásúvá a nyelvrokonság csak utánuk lett
- 183 7—9 *Eläköön armidsz / Rakkahin Ruhtindsz / Kanszlerimme!* — finn nyelven: Éljen irgalmas, szeretett kormányzó kancellárunk (Eläköön armias rakkakin Ruhtinas Kanslerimme) ugyanezt említi Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is (JKK *Regények* 37. k. 160 : 24)
- 15 *alkorlätnök* — alkancellár
- 16 *balparé* — ünnepi bál
- 27—28 *akkor elviszik az egyetemet Kiebbe* — ugyanezt említi Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényben (JKK *Regények* 36. k. 33 : 18—20), ott azonban a cári kegyelmet másképpen indokolja: „Hogy a finn diákok forrongása miatt a helsingfors-i egyetemet át nem tették Kiebbe, egyedül Ilmerinea Zeneida szép hangjának köszönhetni...”
- 184 : 2 *soirée* — estély, táncestély
- 2—3 *táncolt écosaise-t* — écosaise; itt: skót tánc

Lap: Sor:

- 184 : 8 *a helsingforski egyetem consistoriuma* — consistorium; itt: felügyelőbizottság
- 30 *a Szent Miklós székesegyházban* — a ma Suurkirkkónak (Nagytemplomnak) ismert templom Helsinkiben, 1830—1853-ban épült
- 34 *promotor* — felavató
- 185 : 3 *A nép Te-Deumot énekel hozzá.* — Te-Deum (Téged, Isten [dicsérünk]): egyházi himnusz
- 8 *magister* — a főiskolai oktatásra képesített tudósok címe volt
- 21—22 *Meg kell küzdeni sorban mindegyik tanárral* — vagyis tudományos álláspontját meg kell védenie
- 24 *különbözeti számtan* — differenciálszámítás
- 25 *Hegel enciklopédiája* — Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831) német filozófus, az idealista dialektika kiemelkedő képviselője; „enciklopédiája”, *Enzyklopädie der Wissenschaften* (1817, 1827, 1830) c. műve magyarul legutóbb *A filozófiai tudományok alapvonalai* címmel jelent meg.
- 25—26 *Becker világtörténete* — Karl Friedrich Becker (1777—1806) német történétíró *Weltgeschichte* (Világtörténelem) c. műve (1801—1805) évtizedekig az általános történelmi műveltség kézikönyvének számított
- 27 *a Pentateuch* — a Bibliában Mózes öt könyve
- a Talmud* — a IV—VI. századból származó vallási, filozófiai, történelmi és jogi mű, a zsidó vallásnak az Ószövetség mellett alapvető könyve
- 27—28 *a Zendaveszta* — az óperzsa Zoroaszter-vallásnak az i. e. VI. századból származó, de kialakult formájában i. e. 150 körül írásban rögzített történelmi, filozófiai és jogi valamint himnuszosokat tartalmazó gyűjtemény
- 28 *Virgil* — Vergilius
- 29 *Thucydides* — Thuküdidész (kb. i. e. 460—395) görög történétíró
- Anacreon* — Anakreón (kb. i. e. 580—495) görög lírai költő
- Pindar* — Pindaros (kb. i. e. 518—438) görög himnusz-költő
- 29—30 *Xenophon Anabasisa* — Xenophón (kb. i. e. 430—354) görög történétíró *Anabasis* c. műve az Artaxerxész Mnemón ellen hadba vonult tízezer főnyi görög hadsereg kisázsiai visszavonulásának története

Lap: Sor:

- 185 : 30 *Lokman meséi* — Lokman arab mondai alak, a Korán szerint (31. szúra) a legfőbb bölcs volt Mohamed előtt; a *Lokman meséi* címmel ismeretes gyűjtemény nem egyéb, mint az aesopusi mesék feldolgozása
a *Shah Nameh* — a „Királyok könyve”, Firdouszi (kb. 941—1021) perzsa költő hőskölteménye
- 34 *approbatur* — *approbatur cum laude* — *laudatur* — elfogadjuk — elfogadjuk dicsérettel — dicséretben részesül
- 186 : 1 *non approbatur* — nem fogadjuk el
5—6 *állítást ad absurdum deducáltak* — ad absurdum deducare; bizonyítási mód: valamit a képtelenségig, lehetetlenségig levezetni
9 *affirmálva* — jóváhagyva
- 32 *baccalaureus* — az az ifjú, aki elérte az első főiskolai fokozatot
- 187 : 4 *Bozse carja hrani* — (AkH: Bozse, carja hranyi): „Isten, óvd a cárt”; az orosz cári himnusz kezdete
15 *szeraszkiez* — török hadügyminiszter
- 188 : 3—6 *Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος οὐλομένην: ἣ μυρὶ ἄχαιοῖς ἄλγε ἔθηκε: Πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἶίδι προΐαψεν ἠρώων*
Devecseri Gábor fordítása (1957):
Istennő, haragot zengj, Péleidész Akhileuszét,
vészest, mely sokezer kint szerzett minden akhájnak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette.
- 189 : 1 *Maecenas magasztalásáról* — Gaius Clinius Maecenas (i. e. kb. 76—8) Augustus római császár bizalmasa, anyagi támogatásban részesítette kora költőit, így vált neve fogalommá. Jókai itt Horatius költeményére, az Énekek első könyvének első versére céloz, melynek kezdete: *Maecenas, atavis edite regibus* (Bede Anna fordítása, 1961: „Maecenas, te dicső, régi királyi sarj”)
2 *a Jupiterrel osztozó Caesarról?* (*Divisum imperium cum Jove Caesar habet.*) — Július Caesar (i. e. 100—44) írja ezt önmagáról *De Bello Gallico* c. művében (7, 32.); „Caesar Jupiterrel osztozik birodalmán”
4 *Itt a göcs!* — itt a bökkenő
5—6 *Nehogy a rákot beleöljük a vízbe!* — „Megbüntette a rákot: vízbe vetette [Vízbe ölte a rákot] = büntetni akart valakit, valójában azonban jót tett vele” (O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Bp. 1966. 572.), ua., mint

Lap: Sor:

„Vízbe ölték a halat = bajba akartak juttatni valakit, de visszafelé sült e a dolog, mert kedvezőbb helyzetbe került a szóban forgó személy, mint amilyenben azelőtt volt” (uo. 727.).

- 190 : cím *Urgulanilla* — A Jókai által forrásként igen gyakran felhasznált francia anekdotagyűjtemény említi (*Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde jusqu'à ce jour.* Troyes. 1811. III. k., 139.) Claude (Claudius római császár) címszó alatt: „. . . Il épousa Urgulanille, petite-fille d'Urgulanie, favorite de l'impératrice Livie, et il fut obligé de la répudier á cause de ses impudicités”; feldolgozandó témaként Jókai a noteszába is bejegyezte (vö. JKK *Följegyzések* II. k. 79 : 23.)
- 4 *annak a Claudius Caesornak* — Claudius római császár, uralkodott: 41—54
- 6 *Messalina* — Messalina Valeria (?—48) kicsapongó életmódja folytán neve az erkölcstelenség jelképe lett *Agrippina* — (17—59) bár Claudius uralkodótársává tette, hatalomvágyában férjét meggyilkoltatta
- 11 *Beloborodszky* — AkH: Beloborodszkij; helyenként Beloborovszky változatban is szerepel
- 14 *Volhynidban* — Volhínia, orosz kormányzóság volt a mai Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság területén, Zsitomir székhellyel
- 19 *friss tehénhímlő-lymphát is vitt magával* — a lymphá: hímlőoltóanyag; a tehénhímlővel való oltást Edward Jenner találománya alapján 1798 óta alkalmazták
- 25—26 *nevezhetjük conservatoriumnak* — itt eredeti jelentése szerint: nevelőintézet
- 191 6—7 *azért, hogy valaki primadonna, nem szűnik meg az ő földesszonyának jobbgylednya lenni* — az orosz jobbgysziszternék egyik közismert jelensége volt a jobbgyművészek szerepeltetése
- 17 *fantaisie* — fantázia (franciául)
- 21 *Ez Oroszországban rendezett társadalmi viszony volt. A földesúr eladhatta a jobbgydát* — Ez a két mondat a Honban és az 1878. évi első kiadásban még jelen idejű alakban (viszony. . . eladhatja . . .) szerepelt; bár a jobbgyság Oroszországban 1861-ben megszűnt, Jókai 1878-ban még fennálló intézményként szerepelteti és csak utóbb, az NK részére 1897-ben javítja ki a szöveget.

Lap: Sor:

- 191 : 31 *Delila* — bibliai alak, Sámson áruló szerelmese (Bírák könyve, 16, 4. stb.)
Dido — Karthago alapítója (i. e. 9. sz.), királynője; a római hitrege szerint Aeneas szerelmese volt
Ariadne — a görög hitrege szerint krétai királylány, Thezeusz szerelmese volt
- 31—32 *Turandot* — Carlo Gozzi (1720—1806) olasz író színdarabja óta az európai dráma- és operairodalomban (Friedrich Schiller, Giacomo Puccini műveiben) népszerűvé lett gyönyörű, kegyetlen, kínai hercegnő
- 192 : 13 *klenódium* — kincs
15 *Arkanszkiói Vladimir* — AkH: Vlagyimir Arkanszkoi
23—24 *fantaisie passagère* — elröppenő fantázia, futó szenvedély, szalmaláng
34 *Kandrominikoff Prokopovics Mikály* — AkH: Mihail Prokopovics Kandrominyikov
- 193 18—19 *az Auckland szigetre* — szigetcsoport a Csendes-óceánban, Új-Zélandtól délre
33—34 *éppen Kisseneffben volt* — Kisinyov (ma a Moldova Szovjet Szocialista Köztársaság fővárosa) az 1877. évi orosz hadműveletek hadtápterületén feküdt
- 194 1 *intendátúra* — hadbiztosság, a hadsereg ellátásáról gondoskodó katonai szerv
3 *a hadsereg profuntja* — a hadsereg katonakenyere
11—12 *Nyertem sokat a gipszen: akarom mondani a liszten* — Hadiszállítói visszaélésről többször ír Jókai, így a *Szabadság a hó alatt* c. regényben (JKK Regények 37. k. 116 : 34—117 : 1), és az *Egy az Istenben* (NK 27. k. 30. fejezet).
32 *félnederes módon* — féleszű, hibbant módra
- 195 16 *lova caracollrozott* — lovát fél vagy egész körben táncoltatta
29 *jusculum* — leves (kicsinyített alak, a latin *jus* = *leves*, *lé* szóból)
mensa ambulatoria — „vándorasztal”, nincstelen diákoknak hol itt, hol ott nyújtott ingyenes étkeztetés
31 *habzó epernayivel* — Epernay: francia város a Marne départementban, pezsgőjéről nevezetes
„dörzsölték a szalamandert” — „szalamandert dörzsölni” a német „Salamander reiben” szó szerinti fordítása; diákszokás volt összejöveteleken a megtöltött poharakat vezényszóra az asztalhoz dörzsölni, majd valakinek a tiszteletére üríteni

Lap: Sor:

- 195 : 32 *méhser* — hígított mézből erjesztett szeszes ital
34—196 : 1 *écharpe-os hadsegéd* — écharpe: hadijelvény, kardszalag, vállszalag
- 196 : 6 *chatouille* — skatulya (a német Schatulle — franciásan írva)
13—14 *a Vladimir-rend gyémántos csillagkeresztjét* — a Szt. Vlagyimir érdemrendet 1782-ben alapította II. Katalin cárnő; keresztet és nyolcágú csillagot ábrázol
14—15 *kotillionrenden kívül* — a kotillion (franciául: cotillon) nevű fűzértánc elígérésére utaló báli jelvény
21 *a Mars-mezőn* — Szentpétervárott a Mars-mező (Marsovoje pole) 1818 óta katonai díszszemlék színhelyeül szolgált
- 197 : 2 *kiben a Nephitinek vére lüktet* — Nephitin (helyesen: Nephilim) a héber monda szerint természetfölötti testi és szellemi képességekkel felruházott óriások
2—3 *az igazi kainita-ivadékkal* — A bibliai testvérgyilkos Kain leszármazottai (Mózes I. könyve, 4, 17—24.) a kainiták.
24 *ahogy a „vasárlarcosnak” csak a fejét zárták be* — A „vasárlarcos” (l'Homme au Masque de fer) ismeretlen személy, akit 1679-ben a franciaországi Pignerol várbörtönbe, majd a Bastille-ba zártak s itt 1703-ban elhunyt; hogy fel ne ismerhessék, arcát vasárlarc fedte; személyéhez különféle történetek fűződtek, így többek közt az, hogy a francia király testvére. (Vö. Dumas regénye: *Vingt ans après* stb.)
- 200 : 12—13 *Ez kétjutazás, nyeregben ülve, orosz menyasszony kell hozzád* — Dupré de Saint-Maure, *Pétersbourg, Moscou et provinces* (1—3. k. Paris. 1830.) c. művét Jókai a *Szabadság a hó alatt* c. regényhez is forrásul használta (vö. JKK *Regények* 37. k. 271 : 26). Ebben olvasható, hogy egy orosz nő 2000 versztán át lóháton kíséri a férjét. (I. k. 230.)
20—21 *A nagyfejedelem, akinek a nevét tudnunk nem szükséges* — később azonban (222. stb.) Jókai elárulja a nevét: Talapór khán
- 201 : 7 5 *Cseremikoff Anatol* — AkH: Anatol Cseremikov
8 *a gonosz decembristák egyike* — decembrista: az 1825 decemberében vérbő fojtott orosz nemesi felkelés résztvevője; a dekabrista szó magyarosított formája (dekabr, gyekabr = = december)
22 *vizabőrből volt az készltve* — viza: a tokok családjába tartozó nagy hal (*Acipenser huso*)

Lapj Sor:

- 201 : 23 *szironnyal tarkdra varrva* — szirony: keskeny, színes bőrszalag
- 203 : 21 *eucharistia* — az oltáriszentség
- 204 : 21 *pokolvar* — lépfenés fertőzés következtében fellépő, dagánattal járó, fájdalmas megbetegedés
körömméreg — a körömágy szélén fertőzés folytán keletkezett gennyes gyulladás (paronychia)
- 205 : 3 *Périk ezek* — péri: a keleti népek regevilágának tündére
- 208 : 7 *a kivi madár* — tyúk nagyságú, szőrszerű tollal borított, kizárólag Új-Zélandban élő madár (Apteryx), farktolla nincs; a kalmük vonatkozásban többször is említett kivi-farktoll tehát valamilyen mesebeli jelkép
- 209 : 29 *Ha gyermeket lep meg az éttelenség, ezt az anyja beburkolja kovászba, s azzal bedugja a sütdkemencébe. Mikor a tészta kenyérré sült a magzaton, akkor kihúzza, s a gyermek meggyógyul.* — „Man macht eine hinreichende Menge steifen Roggenteig, schlägt diesen rings um das Kind, wenn es leidend ist . . . und schiebt es dann in den geheizten Ofen . . . wenn der Teig hinreichend durchwärmt ist, nimmt man den kleinen Patienten wieder heraus und hat dann einen ähnlichen Erfolg, wie wir ihn durch einen Umschlag erzielen . . .” (E—W 295—96.)
- 33—34 *magát a Bandika Chambót* — „Der Bandida Chambo — der buddhistische Erzbischof von Nertschinsk” (K—A 86.).
- 34 *elhozza magával a chowarekjeit* — „Die Hierarchie Buddha’s in Sibirien zählt drei Stufen . . . alle drei aber heißen Chowarak” (K—A 85.).
- 209 : 34—210 3 *kirakja a beteg körül az agyagból gyúrt „csort” ördög-báldványokat, s azután elkezdenek dobolni, s a báldványokat agyonverni, míg a beteg meg nem gyógyul* — „Dem Kranken gegenüber stellt man . . . eine Anzahl . . . aus Teig fabrizierter Teufelchen . . . der nächste . . . schlägt eine . . . Trommel . . . Nun zerschlägt der oberste Lama die kleinen Teufel . . . bis der Kranke genesen . . . ist” (K—A 87.); csort = ördög (oroszul)
- 210 : 5 *a gelongdobolás* — gelong: a szibériai lámahierarchia első foka (K—A 85.)
- 11—12 *a „kalimját” ki tudjam fizetni* — kalim: a türk népeknél a férj által a feleségért fizetendő vételár
- 211 32 *posajított* — savanyított

Lap: Sor:

- 212 : 26 *A hercegno' oltozete . . .* — A kalmük hölgyek öltözetének leírását Jókai forrásai közül Moynet: *Voyage au littoral de la Mer Caspienne* (Le Tour du Monde. I. k. 115.) tartalmazza.
- 31 *kantus* — ujjas, bő felöltő asszonyoknak, gyermekeknek
- 33 *turquois* — türkiz
- 213 15 *himboj* — a ricinus ritkán használt magyarosított elnevezése; Jókai láthatóan maga sem hitte, hogy olvasói megértik, ezért írta utána zárójelben a növény közkeletű nevét
- 214 : 15—16 *virginiai boróka* — Észak-Amerikából származó növény (*Juniperus virginiana*)
- 216 : 25 *entomophag* — rovarevő (görögül)
- 27—28 *Mikor jön a sáskatbor, énekelve vonulnak ki eléje, szedik kosárra . . . elrakjék télre* — Később ennek a történetét is elmondja Jókai (229 : 16—20).
- 217 : 15—16 *jóléshetett . . . a ceremóniában részt vett udvarhölgyeknek* — Jókai többször felhasználta forrásai közül Lacroix említi: „Läßt sich ein erwachsener Mann, z. B. ein Tartar, oder ein Türke, taufen . . . hauptsächlich wenn Frauen der Ceremonie anwohnen . . .” (*Geheimnisse von Rußland*. Leipzig. 1876. I. k. 268.)
- 22 *sacramentum* — szentség
- 24—27 *Az utánam következő kölyök . . . belefűlladt a medencébe. A pápa megcsóválta a fejét, s azt mondta: „Ez bizony megtetszett az Istennek, s magához vette az ártatlant. Adjatok másikat!”* — „. . . daß Kinder ertranken. In diesem Falle sagt der Priester weiter nichts, als: „Es hat Gott gefallen, dieses Kind zu sich zu rufen. Man gebe mir ein anderes!”” (Lacroix, i. m. I. k. 268.)
- 218 17 *bratina* — az italozó társaságban szájtól szájhoz körbe járó korszó vagy jókora serleg (AkH: bratyina)
- 220 : 1 *fraj* — komorna
- 26 *a Csusszováján* — Csuszovaja: folyó az Urál-hegység középső szakaszának nyugati (európai) részén
- 27 *a dzungár sivatagon* — Dzsungária: Kínának északon a mai Kazah SzSzk és Mongólia közé ékelődő területe
- 27—28 *Siansahon és Balkason keresztül* — Tien-San: hegység a mai Kazah SzSzk és Kína határvidékén; Balhas: tó és város a mai Kazah SzSzk területén
- 32 *a dauri hegyháton* — Dauria: a Bajkál-tótól keletre az Amur folyóig terjedő hegyes vidék
- 220 : 34—221 I *leeveztek Nikolajevszkig* — Nyikolajevszk-na-Amu-

Lap: Sor:

- re: az Amur folyó torkolatánál fekvő város, 1850-ben alapították, egykorú leírása Kohn—Andree könyvében (K—A 2. k. 108—10.)
- 221 : 8—9 *herceg Arzenkoff Alekszandrovcis Mihály* — AkH: Mihail Alekszandrovcis Arzenkov
- 222 : 1—2 *a piroslító görögtűz után milyen hatása lesz a zöldlűz görögtűznek* — Vö. a kötetcímhez tartozó jegyzetet: itt derül ki, hogy Jókai az elbeszélés sajátos szerkezeti megoldását jelzi a *Görögtűz* címmel: ti, hogy ugyanaz a történet egészen másként fest más-más „színpadi” (görögtűzes) megvilágításban
- 13—14 *A kalmuk nemzet ott lakott századok előtt a kínai falon belül, a Kék-tó körül, a Góbi-sivatagon* — Téves földrajzi és történeti meghatározások: a Góbi-sivatag a kínai falon kívül fekszik, a kalmukok őshazája Dzsungária; a Kék-tó (Kokonoor, Kuku-Nor, kínaiul Csinghaj) észak-tibeti tó.
- 14—15 *az örökös hadakozást a mongol szomszédokkal* — a kalmuk nép is a mongol családhoz tartozik
- 15—16 *hatvanezer család fölkerekedett . . .* — a XVI—XVII. század fordulóján vándoroltak a torgautok és derbetek a Volga mellé
- 24 *A kalmukok magukat törgautáknak nevezik* — A torgautok a kalmuk nép egyik törzse; a kalmukok önmagukat ojtrotoknak nevezik.
- 223 3 *Mikor Péter cár hadat viselt a perzsák ellen, Ubakha khán, a törgauták fejedelme, húszezer lovassal segített.* — Ubakha (Ubasz) khán azoknak a kalmukoknak volt a vezére, akik 1771-ben visszaköltöztek a Volga mellől Ázsába; I. Péter hadában a poltavai ütközetben (1709) vettek részt kalmuk lovasok, szám szerint 30 000-en. (Б. Джимбинов Советская Калмыкия. Москва. 1960. 17.)
- 13—14 *visszamentek Ázsia belsejébe* — Ezt a visszavándorlást említi Jókai *Az akhtiári fogoly* c. elbeszélésében is (NK 19. k. 300 : 18—20); Jókai forrásai közül Lacroix könyvében van szó erről a visszavándorlásról (i. m. 2. k. 360—361.).
- 23—25 *saját kalmuk ezredet vezényelt a napóleoni hadjáratokban . . . Párizsig hatoltak* — Erről ír említett könyvében Dzsimbínov (i. m. 18.).
- 31 *A mostani fejedelem, Tumán khán* — Tyumeny khán életmódjáról egykorú feljegyzés alapján hasonlóan ír Dzsimbínov (i. m. 22.).

Lap: Sor:

- 224 : 3—4 *a láma tangút szónoklatát* — A kínai Csinghaj tartományban lakó őstibeti eredetű népet hívják tangutnak.
8—9 *hogy azt láthatóvá fogja előtte tenni . . .* — Az itt következő jelenet (a kalmüök volgai átkelése) kissé kibővített leírása annak a jelenetnek, amelyről Jókai egyik forrásában olvashatunk; *H. v. Lankenau—L. v. d. Oelsnitz: Das heutige Rußland.* Leipzig. 1876. I. k. 246.); a kalmük életmódról általában Verescsagin ír Jókai forrásául szolgáló művében (Vscs 164—167.)
- 225 : 5 *megpardhul* — itt: meglágyul, megpuhul
21 *föltették arra a telegára* — telega (AkH: tyelega): szekér, kordé
- 226 : 1 *A Volgdától az Ural folyóig észrevétlenül jutottak el* — a kalmüök e visszavándorlásáról ír Verescsagin (Vscs 164, jegyzet)
13 *a hajdani saisdnokról és akhdéról* — a saisán (zajszan) a mongol nemesség (nojonok) egyik rétege volt (E—W 71.); akh: a mai mongol nyelvben fölöttest jelent
14 *a Kokonoor tó mellett* — Kokonoor (Kokunur) = Kék-tó (vö. 222 : 13—14)
- 227 : 4 *szipoly* — sárgásbarna bogár, a gabonafélék kártevője (*Anisoplia segetum*)
5—6 *a bőr alá fúródó fonalféreg* — a fonalféreg (Nematoda) családjába tartozó, állaton, emberen élősködő féreg
pokolfüria — a pokolbogár (*Furia infernalis*) északon élő, fonaljellegű kis bogár, csípése igen fájdalmas
- 229 : 5 *a tdorjdró sáska* — ma ismert nevén: keleti vándorsáska (*Pachytilus migratorius*)
13 *tamul betűkkel* — nyilván nem a délindiai tamil nyelvről van szó; inkább a tangut nyelvről (vö. 224: 3—4 jegyzet)
20 *Ez volt a törgautdk betakarított elesége* — A kalmüök sáskaevését említi Jókai *A jégpalota* c. elbeszélésében is (NK 34. k. 353 : 33).
23 *kadindk* — a szultán hárembeli feleségei
23—24 *odalikék* — a szultán háremének összes hölgyei
- 230 : 16—17 *a kék hegyek felé . . . ott rossz szellemek országa van* — Kohn—Andree könyvében ezüsthégyek: „. . . Silbergebirge . . . von bösen Dämonen bewohnt . . .” (K—A 2. k. 95.)
- 230 : 27—31 *„aranyhegy” . . . Ezért őrzik . . . szigorúan* — „. . . bei der großen Eifersucht, mit welcher die chinesische Regie-

Lap: Sor:

- rung den Goldbergbau hütet . . .”; Gold:arany; Bergbau: bányászat; tehát aranyhegyről (Goldberg) valójában nincs szó (K—A 2. k. 149.)
- 231 12 *a hadak istene, a „Dalle”* — a tibeti Dgra-lha (harcos szellem) elmongolosított neve
- 14 *dzsiggetáj* — megszelidíthetetlen középázsiai lófajta (Equus hemionus); leírása Etzel—Wagner Könyvében (E—W 79.) és Kohn—Andree könyvében (K—A 2. k. 55.); Jókai említi *A jövő század regényében* is (NK 53. k. 114 : 23)
- 15 *targán* — helyesen: tarpan (Equus caballus Gmelini) vadlófajta, az európai orosz szteppén még a múlt század hetvenes éveiben előfordult
- 22—29 *mikor a dzsiggetáj ménék a fiatalokat kiverik a maguk karámjából . . . Az újonc, kivert dzsiggetáj mén a saisán sárga paripáját saját fajtájának nézte, s csak akkor vette észre csalódsát, mikor az már közel ért hozzá.* — „Der wachsame alte Hengst beobachtet den frechen jungen Feind . . . beißt und schlägt. . . Das schlaue Wild zu erlegen, zieht der Jäger auf einem hellgelben Pferde aus . . . das Pferd . . . hält es für eine Stute seines Geschlechtes . . . aber in seiner Nähe wird er stutzig . . .” (K—A 2. k. 55.)
- 232 : 14—15 *ginzenget keresni* — a ginzeng (Panax ginseng, oroszul: zseny-seny) ősidők óta gyógyerejűnek tartott kelet-ázsiai növény. Kínában és Koreában gyűjtése külön foglalkozást jelentett, megtalálásához külön szertartásokat fűztek; különlegesen drága áron mérték. Kohn—Andree könyve részletesen ismerteti (K—A 1. k. 150—151.).
- 22 *a kentei völgy* — a Kentei (Hentei) hegység a mai Mongol Népköztársaság területén, Ulan-Batortól északkeleti irányban húzódik, keleti lejtőjén ered a Kerulen folyó (vö. K—A 2. k. 38., E—W 74.)
- 22—24 *az a hét fehér ház . . . a Dzsingisz-khán emléke. Ott van a nagy Temudzsin eltemetve, szekerével együtt, amiről nem lehetett a koporsóját leemelni* — „. . . das Grab Dschingis-Khans . . . da . . . alle Mühe, den edlen Leichnam vom Wagen abzunchmen, vergebens war, so wurde über ihn ein Grabmal . . . errichtet, und acht weiße Häuser . . . erbaut . . .” (E—W 15—16.). Jókai tehát az egyébként pontos leírásban nyolc helyett hét házat említ; hogy Dzsingisz khán másik neve Temudzsin volt, ez is megtalálható Etzel—Wagner könyvében (uo. 235.).

Lap: Sor:

- 232 : 28 *Kerlon* — az említett Kerulen folyó (E—W 75.: Kerlon; K—A 2. k. 38. Kerlun)
- 233 1—3 *a nagy vízhez, amii azt akarja, hogy őt „tengisz”-nek (tengernek) nevezzék; s ha tónak csúfolják, felháborodik érte* — Etzel—Wagner könyvében ez két különböző víz: a tengisz elnevezés a Balhas-tóé (14.), míg a Bajkál-tóról olvassuk a következőket: „... die Bezeichnung „Meer” ... die einfache Benennung ‚See’ gilt als herausfordernde Geringschätzung ... als Rache heischende Beleidigung ...” (26.); erről ír Jókai *A jövő század regényében* is (NK 53. k. 117 35—118 : 1)
- 7 *vízi tehének* — egy fókafajta (*Phoca vitulina*) magyar nevéből (tengeri borjú) lett tengeri tehén, vízi tehén
- 9—12 *a háltömeg megrekeszti a vizet, s. az egész ország folytonosan záptojás szagú, amit ... Szamosznak neveznek* — Etzel—Wagner könyve Nyugat-Szibériáról írja: „... den Geruch von faulen Eiern ... dieser Geruch ... mit dem Namen Samor bezeichnet . . . an das erfolgende Absterben der Fische ... erinnert” (23.).
- 34 *burjáték* — a burjátok, a mai Burját-Mongol ASzSzK lakói, Etzel—Wagner könyvében szerepelnek „burät” néven, a mongol nyelvcsaládba tartoznak
- 234 2—3 *a jó istent Osztorgon Burkánuak nevezik, s az ördögöt okodólnék* — „... ihr Obergott Octorgon Burchan ... Ockodöl, der Beherrscher der bösen Geister ...” (E—W 67.)
- 3 *a fejedelmüket tulungdsznak* — . ihre Schulengas oder Aeltesten ...” (E—W 67.)
- 5 *Lakott a kellemeknél* — Etzel—Wagner könyve szerint azok a tunguzok, akik önmagukat oewcaki (nyilván az evenki név elírt alakja) néven nevezik, a szamojédék nyelvén kapták a kellem nevet; a nivh-nanaj nép valóban kili, kilen néven nevezi az evenkiket (NmSz 702.)
- 9—10 *Követte a sífánokat ... kik egy nemzet a kososokkal* — Etzel—Wagner könyve szerint Mongólia délkeleti része Kosotföld („Koschotei”), s ennek legdélibb lakói a mongol kosotok vagy sífánok (E—W 72.); nyilván azonosak a hosutokkal (NmSz 702.), kosot helyett kosos — bizonyára elírás
- 14 *Megismerkedett a vogulokkal* — a vogul (saját nevükön: manyszi) finnugor nép, említi Etzel—Wagner (62.) és Kohn—Andree (1. k. 27—28.)

Lap: Sor:

- 234 : 19 *Találkozott az osztydkokkal* — az osztyák (saját nevükön: hanti) finnugor nép, említi Etzel—Wagner (63.) és Kohn—Andree (1. k. 31—39.)
- 22 *Rábukkant a hajdú népre* — Nyilvánvaló elírás, mert hasonló nevű nép nem ismeretes, Jókai forrásaiban sem történik róla említés.
- 29 *Betévedt a szamojédek közé* — a szamojéd az ósászai nyelvcsaládhoz tartozó szibériai népek egyike említi Etzel—Wagner (63.) és Kohn—Andree (1. k. 40.)
- 33 *Megismerte a birókat* — a birár a tunguz-mandzsú nyelvcsaládhoz tartozó evenki nép egyik törzse, említi Kohn—Andree (2. k. 80.)
- 235 : 3 *Bevdndorolta a bukhárok országát* — a buhár a tatár nyelvcsaládhoz tartozó szibériai nép, említi Etzel—Wagner (62.)
- 3—5 *egy része már földet mível, a másik állatot tenyészt, s egymást Wachán Szolon és Talokán Szolonnak csúfolják* — „... in Wachan Solon (Fleischesser), die sich von Jagd un Viehzucht, und in Talohon Solon (Brodesser), die sich von Ackerbau ernähren, getheilt.” (E—W 82.)
- 7 *bobák* — mormota (vö. E—W 44.) (Marmota bobac) oroszul: bajbak
szuszlik — ürge oroszul (uo.) (Citellus citellus)
- 11 *Beleboított a jupik törpe népébe* — Az ósászai nyelvcsaládba tartozó eszkimók önmagukat jupigit néven nevezik (NmSz 934.), ezt a népet említi Etzel—Wagner (82—83.) és Kohn—Andree (2. k. 132—133.).
- 13 *Szomszédjaik, a kecsék* — az ósászai nyelvcsaládba tartozó ket népet (NmSz 687.) említi Etzel—Wagner (82.)
- 15 *Az övenkik* — az evenkik (vö. 234 : 5)
- 18 *A jakutok* — a türk nyelvcsaládba tartozó szibériai nép, ma a Jakut ASzSzk lakói, Kohn—Andree könyve részletesen ír róluk (K—A 1. k. 119—132.)
- 27 *Az iltsikek* — Az iltsik szó Kohn—Andree könyvében fordul elő (2. k. 59.), de itt a nadrágtartót megfeszítő, s főként az elejtett állatok csontjából készült tárgy neve; közvetve, félreértés folytán talán az ile nevű evenki, vagy az ulcs nevű nanaj törzs nevére utal Jókai.
- 34 *A manyargók* — a manyagir nép az evenkiek egyik törzse (NmSz 702.); Kohn—Andree könyve ír erről a népről (2. k. 58—61.)
- 236 : 7 *a „gilydkok”* — mai nevükön: nivhek, az ósászai nyelv-

Lap: Sor:

- családhoz tartozó nép; Kohn—Andree könyve ír róla (2. k. 113—115.)
- 236 : 29 *Magukat dauroknak nevezik* — mongol néptörzs, a XVII. században uralkodtak a birárok felett (NmSz 705.)
- 20—23 *egy birártunguz vadász elfogott egy nőstény medve, s haza cipelve a barlangjába, megsajnálta, élve hagyta, és azután kényszerítte, hogy nőül vegye.* — „... Diesem... war eine Bärin beegnet, die ihn gefangen nahm. Sie sperrte ihn in eine Höhle... sie... schlug vor, er möge sie heiraten” (K—A 2. k. 80—81.), a német forrásműben azonban a történet másként végződik, mint Jókainál: a férfi visszaszökik az emberekhez és a medvenő bosszúból szétmancngolja gyermekeiket
- 26 *Machada.* azon túl már csak a rossz szellemek laknak — „Seit diesem tragischen Ereignisse heißt der Berg „der Schlechte” (Mochada)” (K—A 2. k. 81.), itt a hegy elnevezése a medvenő bosszújához kapcsolódik
- 237 12 *repülő mókus* — a rágcsáló emlősök rendjébe tartozik (*Sciuropterus sibiricus*); Kohn—Andree könyve a képét közli (2. k. 75.)
- 17 *egy óriás folyam* — az Amur, kelet-ázsiai folyam, a Silka és Arguny egyesüléséből 2 846 km hosszúságban folyik, jelentős része a mai Szovjetunió és Kína határán; a Csendes-óceánnal közlekedő Tatár-tengerszorosba ömlik
- 31 *sziklacsúp* — sziklacsúcs
- 238 : 4—6 *egy ocsmány, nagy fejű állatot... mindig eszik* — utóbb a nevét is megtudjuk: Jókai sokatevőnek nevezi (246 : 20), ez a szó a német *Vielfraß* szó szerinti fordítása; ez az állat a rozsomák (*Gulo gulo*); leírja Etzel—Wagner (45—46.)
- 9 *girdj* — (mongolul: küre) kör alakú tábor vagy kolostor-épület
- 17 *az azt körülvevő „csortát”* — csorten = ereklyetorony; tibeti eredetű mongol szó
- 27 *Tuptsin Láma* — tibeti eredetű mongol tulajdonnév
- 34 *sietett kimondani a „mendumur”-t* — Kohn—Andree könyvének magyarázata szerint (98.) *mendumur* mongol köszöntés: *mendu* = uram; *mur* = légy üdvöz. Jókai enlíti még *Csalavér* c. elbeszélésében is (NK 93. k. 126—196.)
- 239 : 13 *Sachalin Ula* — Kohn—Andree könyvének magyarázata szerint az Amur folyó mandzsu neve, „schwarzes Wasser” (2. k. 57.).

Lap: Sor:

- 239 : 14—15 *harcos nép lakta, akit a mongolok „karaszurun”-oknak hívtak* — itt Jókai félreérti Kohn—Andree könyvének szövegét, amely szerint az Amur folyó neve: Kara-turan (uo.)
- 19—25 *Több száz év előtt a Mennyei Birodalom császári trónján két császárfiú összeveszett. Niu Tsi, az ifjabb . . . . . a mandzsuk vezér Taitson Kongi ült fel a Mennyei Birodalom trónjára* — Etzel—Wagner könyvében olvassuk a mandzsukról: „Der Hauptstamm, bei den Chinesen Niutschis . . . genannt” (80.), tehát Niu Tsi a mandzsuk fő törzsének kínai neve és nem kínai császárfiú. Kínát Nurhaci (1559—1626) mandzsuk vezér hódította meg s ült a trónjára. Etzel—Wagner könyvében Taytsong fiáról van szó, aki 1662-ben Kanghi néven lett Kína császára (uo.).
- 240 : 14—15 *a mandzsuk nép „orotson” törzse* — az orocson valójában az evenki nép egyik, Kína területén élő törzse, egészen a legutóbbi időkig nomádként vándorolt (NmVA 687—689.) Kohn—Andree könyvében is ez áll róluk (2. k. 58—61.)
- 15—16 *a Mamu és Szilka folyamok* — Az Amur folyamot az alsó szakasza körül élő őslakók Mamu néven hívták, a Silka pedig az a folyó, amelynek a Argunnyal való összefolyásából az Amur keletkezik (Большая Советская Энциклопедия) 2. k. 1959. 307.), tehát az Argunyt mellékfolyónak tekintve, valóban a Silka az Amur felső szakaszának nevezhető; Kohn—Andree könyvében: „. . . Orotschonen . . . bezeichnen ihn als *Schilka*. . . die Giljaken and er Mündung Mamu” (2. k. 57.).
- 241 : 5 *az argali juh* — a Góbi-sivatag körüli hegységekben élő vadjuh (*Ovis ammon*)
- 5—6 *pézsmadllat* — a Közép-Ázsia hegységeiben élő pézsmaszarvas (*Moschus moschiferus*). A nemezöszervnél nőtt pézsmazacskóban felgyűlő, erős szagú váladékát illatszerekészítéshez használják.
- 8 *az „orkindzsit” . . . széles bőrv* — „. . . ‚Orkindschis’ seidene oder wollene Gürtel” (K—A I. k. 86—87.); Kohn—Andree könyve szerint a lámák nem fejedelmjelölteknek vagy fejedelmeknek adják nagy kincsért, hanem általában csalárd kuruzslásra használják.
- 242 : 1—2 *földindulás támadt* — Kohn—Andree ír arról a földrengésről, amely az Amur felső folyásának hegyvidékén 1721

Lap: Sor:

- nyarán tűzhányó-kitöréssel járt, és amelynek következtében ott új hegy keletkezett (2. k. 124.).
- 242 : 31 *az első mandzsu obont* — határjelül szolgáló kőhalom; a mai mongol nyelvben: ovon
- 243 : 13 *Fölöttük lakott a moszkó!* — Szibéria egész északi része a Csendes-óceánig a XVIII. században már orosz birtok volt, az Amur-vidék a XIX. század közepén, tehát Jókai kronológiájának megfelelően került orosz uralom alá.
- 25 *az írdm* — Az iramszarvasról (Rangifer tarandus) Kohn—Andree könyve részletesen ír (2. k. 97—98.); Jókai ugyancsak részletesen ismerteti életmódját, szokásait a *Gróf Benyovszky Móric életrajzában* (JKK Regények 52. k. 45—47.).
- 34—244 : I *Ez a tópszer a zuzmó (lichen)* — a zuzmók (Lichenes) osztályába tartozó rénszarvas-zuzmó (Cladonia rangiferina)
- 244 : I *lopvanószó* — a termékenyítést „észrevétlenül” végző, ivartalanul szaporodó növény
- 8—9 *lejjebb húzódnak nyájaikkal a déli vidékre...* — Ennek leírását, a tunguzoknak az oroszok által támogatott csel-fogását — a határjelek átrakását — és a kalmükök (ott: „chinesische Nomaden”) ellencselét — a zuzmó felégetését, kipusztítását — leírja Etzel—Wagner könyve. (94—95.).
- 246 : 14 *a fekete medve, amelyiknek ott fehér örv alakú folt van a nyakán* — a Közép- és Dél-Ázsiában élő örvös medve (Ursus tibetanus)
- 248 : 23 *Egy idegen szörnyeteg, aminőt törgauta vadász még sohasem látott* — Jókainak mindkét forrása említi (E—W 46., K—A 2. k. 80.), hogy a tigris hozzátartozik az Amur-vidék állatvilágához, tehát a tigris váratlan megjelensége, odaszállítása és az utóbbihoz fűzött politikai cselszövény mind Jókai képzeletéből ered, aki ugyanezt a motívumot felhasználja *A jövő század regényében* is, ahol a pápua emberevőket odaszállított oroszánokkal térítik jobb belátásra (NK 53. k. 297—302.).
- 249 : 34 *egy magányos férfi közeledett* — A terület megszerzésére kiküldött orosz ügynök a Görög-tűz másik elbeszélésében, a Riuminban is szerepel. Csermikoff itteni szerepeltetésének gondolatát Etzel—Wagner könyvéből meríthette Jókai (86.), bár ott minden romantikus elem nélkül egyszerűen arról van szó, hogy különleges kiképzésben részesült orosz tisztek felderítés céljából szivárogtak be a szóban forgó vidékre.

Lap: Sor:

- 251 : 12 *száznegyven esztendő* — téves időmeghatározás; a torgauták 1771-ben költöztek a Volga mellől Kelet-Ázsiába, tehát ezt a visszaköltözésüket Talapór khán korától csak kb. 80 esztendő választotta el
- 28 *megöltünk legalább ötven „márét”* — a tigris mongol neve: bar; a „mare” valószínűleg ezzel rokon szó
- 253 : 14—15 *elérte az Amur torkolatát ellepő fatorlatot* — elérte az összetorlódott, felgyülemlett fatörzseket
- 254 : 15 *az annami királyságban* — Annam feudális királyság, majd a XIX. század közepétől francia gyarmati protektorátus volt a mai Vietnam középső részén (mai neve: Trungbo)
- 21 *Muravieff* — Nyikolaj Nyikolajevics Muravjov-Amurszkij gróf (1809—1881) orosz államférfi 1847-től 1861-ig Kelet-Szibéria főkormányzója volt, 1858-ban írta alá azt az orosz—kínai egyezményt, amely a két ország határának az Amur folyót jelöli meg. Az országrész felkutatásába az ottani lakosság és a politikai száműzöttek sorsából is többeket bevont.
- 21—22 *az Amurról minden angol, francia és kínai hajót kipurancsolt* — „... eine englisch-französische Flotte... gegen die russischen Küsten am Ochotskischen Meere, doch ohne große Erfolge. Murawiew der die Schwäche der Chinesen... kennen gelernt hatte... legte Stationen an und setzte sich auf diese Weise fest” (K—A 2. k. 12.)
- 23—24 *ugyanabban az évben... amelyben Oroszország a keleti háborút megindította* — A krími háború kitörésének éve: 1854.
- 26—27 *Ázsiának egy másik nagyhatalmától elvenni egy egész országot* — az Amur középső szakaszának bal partján elterülő részt (ma: az OSzFSzK Amuri területe) az 1858. máj. 28-án aláírt Ajguni egyezmény csatolta Oroszországhoz
- 30 *csak úgy rövid kézből* — latin jogi kifejezés: „brevi manu” szó szerinti fordítása
- 255 : 1—2 *Az Amur-vidék birtoka fölött erős harcai voltak már Oroszországnak Kínával* — Az oroszok először 1644-ben jelentek meg az Amur partján (Pojarkov kozák vezér csapata), ettől kezdve az orosz letelepülés és gyarmatosítás többszöri csatározás, egyezkedés és határmegállapítás közepette folyt. E kapcsolatok történetéről ír Etzel—Wagner (90—100.) és Kohn—Andree (2. k. 1—15.).

Lap: Sor:

- 255 : 33 *a fejedelmi investitúra* — a fejedelmi hivatalba, rangba való beiktatás
- 256 : 5—6 *Hát nem odaadtam-e fiainak az orkindzsit?* — Itt és a következő részletezésben Jókai a fejedelmi hatalom jelképeként mutatja be, részletezi az orkindzsit, holott az (vö. 241 : 8) csak kuruzslás céljaira szolgált.
- 257 : 14 *mozaisták* — Mózes hitűek, zsidók
- 21—22 *útra kelt . . . leánynezőbe* — Ennek a leánynezőnek a történetét, s főként Ain Kháne elrablását (262 : 7—265 : 24) Etzel—Wagner könyvéből merítette Jókai, ahol (337—348.) több hasonló részlettel olvasható egy történet. Timur kirgiz szultán fia, Szuk, feleségül kéri a karakirgiz szultánlányt, minthogy azonban a kalim értékében nem tudnak meg egyezni, elrabolja a leányt. A két történet közti legfőbb eltérés az, hogy Jókainál a leányrablást boldog házaseslet követi, az Etzel—Wagnernél leírt esetben viszont a leányt menekülés közben egy tigris felfalja.
- 258 : 7 *A leány neve volt Ain Kháne* — Etzel—Wagner könyvében a leányrablási történet hősnőjének neve igen hasonló: Aï-Khanym
- 9—10 *A khán tizenötezer lovat . . . követelt érte kalim gyandnt* — összehasonlíthatjuk a kalim értékét Etzel—Wagner könyvében és Jókainál:
Etzel—Wagner:	200 teve	—	3000 ló	—	5000 ökör	—	10 000 juh
Jókai:	600 teve	—	15 000 ló	—	8000 ökör		
- 13 *tarbus* — fez, sapka (mohamedán országokban)
- 13—14 *kaldris* — nyakék
- 14 *kösöntyű* — nyakék vagy karperec
- 30—31 *a majmatsuni bazárban* — Majmacsin: Kjahta orosz—kínai (ma: szovjet—mongol) határváros kínai fele, az orosz—kínai kereskedelem gócpontja volt. Kohn—Andree könyve közli a leírását (342—343.) és a látképét is (341.).
- 259 : 5—6 *akkora arany rendcsillagot, mint aminőekkel a dzungár szultán, Khúz khán, dicsekedik* — „ . . . so trifft es sich . . . auch, daß ein Häuptling mit einer kaiserlich russischen Ehrenmedaille sich brüstet . . . Sultan Suk” (E—W 268.) *gárderob* — ruhatár
- 260 : 23 *a szomszéd Batyúr szultán* — Etzel—Wagner könyve említi (195.) egy ilyen rablótámadás szenvedő hőseként Batyur szultánt.

Lap: Sor:

- 260 : 24 *Az ilyen éjjeli rablóhadjáratot barántá-nak hívják.* — A baránta: vagyontárgyaknak, legtöbbször lábasjóságnak önkényes eltulajdonítása váltságdíj kicsikarása vagy vagyoni kár önhatalmú megtérítése végett. Mint a törzsi szokások csökevényét, a szovjet törvény külön is meghatározza és bünteti (az OSZFSzK Btk-e 200. §.). Etzel—Wagner (195—196. képpel) és Kohn—Andree (52—53. képpel) részletesen leírja.
- 261 1—2 *levágta Khúz szultánnak az orrát* — „... hatte er seine Nase eingebüßt” (E—W 268—269.). Az orravesztett ember motívuma Jókainak más műveiben is előfordul, így *A két Trenkben* szerepel a levágott orrú, bosszúszomjas várparancsnok (JKK *Regények* 59. k. 175 : 20—24), az „ezüstorrú”, míg az *Egy hírhedt kalandor* c. regényben a magdeburgi polgármester orra egy varázsszertől aranyá változik (JKK *Regények* 35. k. 288 17).
- 19 *amit a szultán hozott csobolyóval* — csobolyó: dongából készült, két fenekű, lapos ivóedény
- 22 *kobak* — szűk szájú, gömbölyű ivóedény
- 24 *rostopsin* — rosztopcsin: erős pálinkafajta; szerepel Jókai egyéb műveiben is: *Politikai divatok* (JKK *Regények* 14. k. 255 : 1), *Kárpáthy Zoltán* (JKK *Regények* 8. k. 179 : 19), *A kőszívű ember fiai* (JKK *Regények* 27. k. 48 : 25), *Trenk Frigyes* (JKK *Regények* 59. k. 272 : 16)
- 262 : 15—16 *legyezte a jakfarkkal* — a jak (Bos Poephagus grunniens) közép-ázsiai gyapjas szarvasmarha fajta
- 263 : 13 *Útötték a támtámot* — támtám (ma: tamtam) kínai eredetű hangszer (nagyobb fajta gong): kovácsolt fémtövezetből készült homorú korong, dobverővel szólaltatják meg (nem tévesztendő össze az azonos nevű afrikai dobbal)
- 264 : 29 *elszrol* — eltemet
- 267 : 7—8 *ott van Jákob a két feleségével* — a bibliai Jákob két felesége Lában két leánya volt: Lea és Ráchel (Mózes I. könyve, 29, 22—28)
- 8 *Szent Dávid négyel* — a bibliai Dávid feleségei: Saul leánya, Mikol (Királyok I. könyve, 18, 27.), majd Nábál özvegye, Abigáil (uo. 25, 42.) és a Jezráelből való Achinoám (uo. 25, 43.), majd az utóbbi kettővel egyidőben Tolmáj leánya, Maáka, Hággit, Abitál és Eglá (Királyok II. könyvet 3, 2—5) s még mellékefeleségei is voltak (uo. 5, 13), számuk tehát mindenesetre több a Jókai által említett négynél

Lap: Sor:

- 267 : 8—9 *hogya a bölcS Salamonról ne is szöLjunk* — a Biblia számolatlanul említi Salamon király feleségeit (Jézus, Sirák fiának könyve, 47, 21)
- 268 : 28—29 *a kínaiak valami hidbavalóSág miatt összevesztek az angolokkal és franciákkal* — 1856. okt. 8-án a kínai hatóságok lefoglalták a vitatott nemzetiségű Arrow nevű hajót, s ezt az angolok sérelmezték; így tört ki az ún. ópium-háború; a franciák hadbalépésének oka egy francia misszionárius korábbi meggyilkolása volt
- 269 : 7—8 *előállt a hajdani legveszélyesebb ellenség, s a most még veszélyesebb jó barát . . .* — Amikor az angol-francia hadak már Pekinget fenyegették, az oroszok léptek fel közvetítőként és 1858 júniusában Tiencsinben megkötötték az angol-kínai, francia-kínai, amerikai-kínai és orosz-kínai egyezményeket.
- 13—14 *odament hozzájuk a moszkó* — Jevfimij Vasziljevics Putyatin gróf (1803—1883) orosz altengernagy, diplomáciai megbízott
- 16—17 *ha aláírjátok, hogy az Amur bal partja legyen a határ a két birodalom között* — az Ajguni egyezmény szerint (vö. 254 : 26—27 jegyzet)
- 20—21 *hogya az orosz karavánoknak legyen egyedüli joguk Kínával a kereskedést fenntartani* — Téves adat: a tiencsini orosz-kínai egyezmény Oroszországnak ugyanazokat a politikai és kereskedelmi jogokat biztosította Kínában, mint amelyekkel a nyugati hatalmak rendelkeztek.
- 271 : 9—10 *hálója túlsó szegletébe, ami a jégtenger partjához volt kötve* — Az Amur-vidék Közép-Európa földrajzi magasságában fekszik, több mint 2000 km-re a Jeges-óceántól: Jókai ugyancsak jeges-tengeri partvidékként szól Oroszország csendes-óceáni partjairól a *Gróf Benyovszky Móric életében* (vö. a JKK *Regények* 52. k. 67 : 23—24 és 85 : 2—3 sorhoz tartozó jegyzetet)
- 272 : 9 *Dundukov archimandritát* — Donduk-Ombo kalmük khán (uralk. 1724—1741) leszármazottai részt vettek az orosz közéletben
- 11 *a solovecki zárdában* — A szolovecki kolostort 1429-ben alapították az európai Oroszországtól északra, a Fehér-tengerben fekvő Szoloveckij szigeten, a XIX. században Oroszország egyik legnagyobb és leggazdagabb kolostora volt.

Lap: Sor:

- 272 : 34 *a marhavérrel kövesztett téglatea* — A téglateát, amely téglá formájúra összesajtolt, zöld vagy fekete színű tea, a mai Szovjetunió keleti területein és Mongóliában zsírral és sóval keverve is szokták fogyasztani.
- 276 : 13 *egy húsos gomba, aminek kemma a neve* — a kemma (dzsema) a Terfecia családba tartozó, ehető gombafajta
- 22 *a pusztába, akinek neve Sámó* — Samo a Góbi-sivatag másik neve (vö. E—W 34.). Jókai ezt a nevet találta az általa használt — könyvtári hagyatékában is fennmaradt — XVII. századi könyvben (*Johann Christoph Wagner: Christlich- und Türkischer Staedt- und Gaeschicht-Spiegel*. Augsburg, 1689. 2. k. 162—163.), nyilván azért alkalmazta itt az archaikus kifejezést: „pusztába, akinek neve . . .”, utóbb többször is megismételve.
- 277 : 10—12 *folyvást igyekeznek . . . benépesíteni számuzőtt lengyelekkel, elfogott cserkeszekkel és szabadelvű oroszokkal* — Szibériának orosz és cserkesz számuzőttekkel való megtöltéséről szól Jókai forrásai közül többek közt Lacroix könyve (*Geheimnisse von Rußland*. Regensburg. 1844—45. 2. k. 128—129.)

AZ ELBESZÉLÉSEK FÖLDRAJZI, NÉPRAJZI ÉS TÖRTÉNETI HITELESSÉGE

A fentiekben adatonként igyekeztünk értékelni Jókai meséjének hitelességét: hogy mindaz, ami a *Görög-tűz*ben földrajzi, néprajzi és történeti tényanyagként szerepel, mindaz, amire elképzelt történeteit felépíti, mennyire felel meg a valóságnak. Adatonkénti értékelésünket most röviden összefoglaljuk.

A történeti helyzet: a cári birodalom terjeszkedése a Kaukázusban és az Amur-vidéken Jókainál egészében hitelesen szerepel, legfeljebb e terjeszkedés módszereinek, mint jellegzetesen orosz módszereknek általában ellenséges és gúnyos hangsúlyozása, ha sokban indokolt is, mégis gyakran túlzó, és Jókainak az oroszokról alkotott, fokozatosan fejlődő személyes véleményén kívül egyes forrásainak oroszellenes elfogultságára vezethető vissza (pl. Veljaminoff tábornok, Beloborodszky hercegnő és Urgulanilla, Kandrominikoff hadiszállító és Akszantine hercegnő karikírozott alakja). A konkrét történeti események annál hitelesebbek a könyvben, minél közelebb állnak Jókai korához: a napi hírek hatására szinte krónikás hitelességgel írja

le az 1877. évi orosz—török háború kaukázusi arcvonalán kibontakozófélben levő konfliktust — Samil két fiának szerepét —, hiteles, a második elbeszélésben, az 1836. évi kaukázusi események exponálása is. Minél távolabb kerül azonban az aktualitástól annál szabadabbra engedi az író a képzeletét, pl. a torgauták visszavándorlása és az Amur-vidék bekebelezése közti nyolcvan esztendő nála száznegyven, Rusztaveli hőskölteményének keletkezését pedig a valóságos hétszáz év helyett háromezer év távolságába helyezi.

Körülbelül hasonló az aránya a hiteles és a valóságtól eltérő tényanyagnak a néprajz területén is. Tán Jókai forrásainak különbözőségében rejlik annak az oka, hogy a kaukázusi népek életére és szokásaira vonatkozó adatok általában hitelesebbek a kelet-ázsiaiakénál. Ez utóbbiakat forrásművei alapján általában pontosan, szabatosan sorolja fel, ámde szokásaikat, babonáikat illetően többnyire merőben a saját képzeletéből származó furcsaságokat tulajdonít nekik.

Végül, ami a két elbeszélés földrajzi hitelességét illeti, az kb. ugyanolyan mértékű, mint néprajzi hitelességük, bár a két elbeszélést illetően aránya éppen a fordított. A torgauták történetében — Irzambek herceg hazautazásában, Zikohór saisán bolyongásaiban, stb. — előfordulnak ugyan pontatlanságok, de itt a távolság és a kötetlen sorrendű felsorolás elveszi élüket: mint ahogyan a *Riumin* c. elbeszélésben is a mesejelleg elmosza az olyan tévedést, hogy a Kaukázuson túl, Azerbajdzsánban élő udi nép hazájaként a tőlük jóval nyugatra fekvő Szvanétia szerepel vagy hogy a kelet-kaukázusi Alazan folyó itt olyan tó lesz, amely a nyugat-kaukázusi folyókat táplálja. Nem tudja azonban a történet kötetlensége, mesejellege elmosni a *Riumin* c. elbeszélésének azt az alapvető földrajzi lehetetlenségét, hogy a mai Novorosszijszkból a Szemes (Cemesz) folyó völgyében elinduló s útját a „leányok útján” folytató orosz tiszte s folyók mentén eljut az Elbrusz, az Aada-Choch és más, a Kaukázus főgerincének középső szakaszához tartozó hegycsúcsok vidékére, ahonnan majd egy gátrobantás folytán a víztömeg a Jachván (Liahvi) és a Szemesen át visszazúdul a tengerpartra . . . Olyan ez a képzeletbeli térkép, mintha a Kaukázus főgerincéről *kelet-nyugati* irányban vágnának utat maguknak a hegyi folyók, holott irányuk — s ennek megfelelően a szakadékok és az utak iránya is — *észak-déli*, s csak a síkságra érkező folyók kanyarodnak aztán a tenger felé.

Jókainak igen részletesen dokumentált regényeiben a kisebb, elmosódó földrajzi, néprajzi és történeti pontatlanságok mellett tulajdonképpen ez a legutóbbi az egyetlen lényeges adatbeli tévedése.

★

Néhány kaukázusi kifejezés értelmezéséért Givi Gacsecsiladze professzornak, néhány muzulmán vonatkozású fogalom magyarázatáért Germanus Gyula professzornak, néhány kalmük-mongol szó megfejtéséért pedig Kara Györgynek és Coloo mongol kutatónak mondunk köszönetet.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. Duhoborcok. (Verescsagin rajza a *Le Tour du Monde* c. folyóiratban)
- II. Molokán istentisztelet (Verescsagin rajza a *Le Tour du Monde* c. folyóiratban)
- III. Samil (Illusztráció Lankenau—Oelsnitz *Das heutige Rußland* c. könyvéből)
- IV. Baranta (Illusztráció Etzel—Wagner *Reisen in den Steppen und Hochgebirgen Sibiriens* c. könyvéből)

NÉVMUTATÓ

- Agrippina császárné** 409
Alekszandr Nyevszkij nagyfejedelem 375
Ali kalifa 391
Ali Mohamed 396
Anakréon 407
Andree, Richard 280, 314, 412, 414—424
Anna cárnő 392
Artaxerxész Mnemón 407
Atkinson, Thomas William (Witlam) 280, 313—14, 373
Augustus császár 408
Aurelianus császár 395

Bacon, Francis 397
Beauharnais, Eugène I. Leuchtenberg, Eugen
Beauharnais, Josephine 401
Becker, Karl Friedrich 407
Bede Anna 408
Besztuzsev-Rjumin, Mihail Pavlovics 367
Biasz 374
Blanchard, M. 313, 387
Boccaccio, Giovanni 310
Brehm, Alfred 377
Bruk, Sz. I. 280
Buchanan, George 381
Byron, George Gordon 368

Caesar, Julius 408
Claudius császár 395, 409

Coloo 428
Congreve, William 386
Crusenstolpe, Magnus Jakob 314
Curzon, Robert 280, 312, 393
Custine, Marquis de 315, 373

Csahruhadze, grúz költő 374
Csavcsavadze, fejedelem 296, 403
Csebokszarov, N. N. 280
Csonkadze, Daniel 388

D. Zöldhelyi Zsuzsa I. Zöldhelyi Zsuzsa
Daniel bég 404
Deme László 280
Demeter Tibor 298
Devecseri Gábor 408
Dido királynő 410
Dionysios tirannus 404
Donduk-Ombo khán 425
Dondukov-Korszakov, Alekszandr Mihajlovics 309
Dumas, Alexandre père 411
Dupré de Saint-Maure 315, 411
Dzsemál Eddig 402—3
Dzsimbinov, B. 414
Dzsingisz khán 307, 416

Elek Oszkár 297, 300, 321, 365, 383
I. Erzsébet cárnő 392
Etzel, Anton 280, 313—14, 412, 415—24

- Fábián Pál 280
 Firdouszi 408
 Forgács László 301, 308, 321, 372
 Franklin, Benjamin 394
 I. Frigyes király 369
- Gacsecsiladze, Givi 428
 Galenus 385
 Gercen I. Herzen
 Germanus Gyula 428
 Gozzi, Carlo 410
- Gyarmathi Sámuel 406
- Halley, Edmund 397
 Halturin, Sztjepan Nyikolajevics 308
 Hasajev, H. O. 280
 Hasszan Ibn Szabbah 396
 Haxthausen, Auguste 280, 313—14, 370, 375—76, 378—83, 388, 390, 395, 397
 Händel, Georg Friedrich 381
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 407
 Herzen (Gercen, Herten, Herten), Alekszandr Ivanovics 308—9, 372
 Horatius Flaccus, Quintus 408
 Hudeček, Stanislav 297, 299
 Hugo, Victor 320
 Huszejn imám 391
- Illyefalvi István 381
 Itsz, R. F. 280
- Janke, Otto 296, 299
 Jean Paul (Richter, Johann Paul Friedrich) 296
 Jenner, Edward 409
 Jósika Miklós 320
 I. József Miksa király 401
- Káldi György 382
 Kanghi (Taytsong) 420
 Kara György 428
 Károli Gáspár 382
 Kasi Mullah (Gazi Muhamed) 378
 I. Katalin cárnő 392
 II. Katalin cárnő 392, 411
 Knaur, Th. 299
 Koch, Karl 280, 311—12, 318, 368—69, 371—72, 374—80, 384, 386—88, 390—93, 395—400, 402, 404
 Koháry János 393
 Kohn, Albin 280, 304, 412, 414—24
 Koszven, M. O. 280
- Lacroix, Frédéric 315, 376, 413—14, 426
 Lajos Fülöp király 404
 Lankenau, H. 315, 402—3, 413
 Lavrov, L. I. 280
 Le Barbier, Ernest 281, 312
 Le Barbier, Imme 281, 312
 Leuchtenberg, Eugen (Beauharnais, Eugène) 315, 401
 Leuchtenberg, Maximilian Eugen Joseph Napoleon 402
 Levin, M. G. 280
 Livia császárné 409
 Lollia Paulina 395
- Macintosh, Alexander Fisher 280, 312
 Maecenas, Caius Clinius 408
 Manninen, Otto 402
 Manszur Éliás 386, 391
 Messalina, Valeria császárné 409
 Meyrbeer, Giacomo 381
 Mickiewicz, Adam 312
 I. Miklós cár 315, 376, 402

- Mikszáth Kálmán 280, 309
 Mithridatész király 379—80
 Moens (Mons) lovag 392
 Mohamed próféta 367, 381,
 390—91, 407
 Mohamed Ibn Abd el Wahab
 396
 Mohamed (Mahomed, Mehemed
 Kazi (Ghazi) 307—8, 324
 Mohamed Szádi 365
 Motraye, Aubry 313, 319, 404
 Moynet 313, 370, 379, 402, 413
 Muravjov-Amurszkij, Nyikolaj
 Nyikolajevics 422
 Müller Gyula 306
- Nabukadonozor 381
 Nagy Gábor 408
 Nagy Miklós 308
 I. Napóleon császár 401, 414
 III. Napóleon császár 404
 Nogell István 308
 Nurhaci, mandzsu vezér 420
- Nyerszeszov, G. A. 280
- O. Nagy Gábor l. Nagy Gábor
 Oelsnitz, L. 315, 402—3, 415
 Orbán Balázs 381
 Orbeliani fejedelem 296, 403
- P. Szathmáry Károly l. Szath-
 máry Károly
 Petőfi Sándor 320
 I. Péter cár 392, 414
 Péter Zoltán 315
 Péterffy László 315
 Pindarosz 407
 Platón 394
 Plinius Secundus, Gaius 394, 397
 Pojarkov, Vaszilij Danyilovics
 422
- Pompeius Gnaeus, Magnus 379—
 80, 392
 Pompeius, Sextus 392
 Potapov, L. P. 280
 Puccini, Giacomo 410
 Puskin, Alekszandr Szergejevics
 305, 309, 312, 364, 372
 Putyatyin, Jevfimij Vasziljevics
 425
- III. Rammán-nirári, asszír király
 378
 Reineggs Jakab 392—93
 Romanovszkij, Georgij 402
 Romanovszkij, Jevgenij 402
 Romanovszkij, Nyikolaj 402
 Romanovszkij, Szergej 402
 Runeberg, Johan Ludvig 402
 Rusztaveli, Sota 388, 426
- Sachs, Hans 381
 Sajnovics János 406
 Samil 306—8, 312, 315, 378, 386,
 401—4, 426
 Sannuramat királynő 378
 I. Sándor cár 315, 384
 Schiller, Friedrich 321, 410
 Schmideg Alfréd 283
 Schnitzler, J. H. 315
 Spencer, O. 280, 312, 393
 Strabo 324, 369
- Szathmáry Károly 306, 403
 Széchenyi István 321
 Sztratanovics, G. G. 280
- Tahir 309
 Tamara királynő 374, 378—80,
 397
 Tardy Lajos 393
 Taytsong l. Kanghi
 Temudzsin l. Dzsingisz khán

- Thuküdidész 407
 Trubeckoj, Szergej Petrovics 315, 373
 Tumán khán 414
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 307
 Ubasa (Ubakha) khán 414
 Urgulania 409
 Urgulanilla 409
 Veljaminov, Alekszej Alekszandrovics 288—89, 297, 312, 326, 364, 368, 374, 426
 Verescsagin, Vaszilij Vasziljevics (Vereschaguinc, Basile) 281, 312—13, 319, 369—70, 375—79, 381—86, 415
 Vergilius Maro, Publius 403, 407
 I. Vilmos király 369
 Volckhausen, C. 314
 Voroncov, Mihail Szemjonovics 375
 Vörösmarty Mihály 320
 Wagner, Hermann 280, 313—14, 412, 415—24
 Wagner, Johann Christoph 314, 380, 426
 Wechsler, Ludwig 295—96, 299
 Wilbraham Richard 280, 312, 393
 Xenophón 388, 407
 Zenóbia királynő 395
 Zichy Jenő 395
 Zöldhelyi Zsuzsa 301, 366, 401
 Zsigmond Ferenc 320

TARTALOM

RIUMIN

ELSŐ RÉSZ

I. Az arany szimatja	7
II. Mczhetisz, az összet kalauz	26
III. A duhoborcik	35
IV. Tamara királynő vára	45
V. Az angyalok fiai	59
VI. A kaukázusi láz	74
VII. A kaukázusi délibáb	88
VIII. A zúr	97
IX. A leánykérés	102
X. A vérbosszú	105
XI. Alzahira	110
XII. Riumin Oleg	115

MÁSODIK RÉSZ

I. A Daal isten	121
II. A paradicsom	130
III. Leverte az az egy szó	138
IV. A visszatérő lélek	146
V. Izméne	152

VI. A Föld-isten	155
VII. Uvilszász város	160
VIII. Ha a Szemes kiszárad	165

SAMYL FIAI

I. Bevezetés	173
II. Urgulanilla (Még mindig bevezetés)	190
III. Irzambek herceg	200
IV. Talapór khán	222
Jegyzetek	279
Rövidítések	280
Kézirat, kiadások, fordítások	283
A kézirat	283
A hírlapi közlés	284
Az első kötetkiadás	289
A Nemzeti Kiadás	292
Címek, szerkezet, felosztás, fejezetek	293
A fordítások	295
A kötetkiadások bibliográfiája	298
Az idegen nyelvű kiadások bibliográfiája	299
Keletkezése, forrásai	300
A <i>Görögtláz</i> témái Jókai életében	300
Az orosz téma	300
A cserkesz téma	305
A finn téma	306
A kalmük téma	307
Jókai és az 1877—78. évi orosz—török háború	307

Jókai forrásai	312
A regény témái Jókai följegyzéseiben	315
Irodalom	320
Szövegváltozatok	323
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	364
A motívumrokonságról	364
A képmellékletekről	429
Névmutató	430

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

★

A szerkesztésért felelős:
SZIGYÁRTÓ GYÖRGYNÉ

Műszaki szerkesztő:
BUDAI ANIKÓ

A kötéstervező:
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

★

Terjedelm: 26 (A/5) fv + 4 oldal melléklet
Ak 961 k 7074

★

70.68385 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

